

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

**Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІ**

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәнмәтініндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию
Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова**

MATERIALS

**of the International Scientific Practical Conference
«Shoqan oqulary-26: Kazakhstan Scientific Development Directions regarding regional engagement activities», dedicated to the 60th anniversary of Sh.Ualikhanov Kokshetau University**

Том 2

Көкшетау, 2022

УДК 94 (574) (063)
ББК 63.3 (5 Каз.)
Ш 77

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәніндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Қазақстан, Көкшетау, 2022. 2-т., -454б.

Материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова, Казахстан, Кокшетау, 2022. Т.2., - 454 стр.

Materials of the International Scientific Practical Conference «Shoqan oqulary-26: Kazakhstan Scientific Development Directions regarding regional engagement activities», dedicated to the 60th anniversary of Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kazakhstan, Kokshetau, 2022. T.2., - 454 pag.

ISBN 978-601-261-460-2

Т.2.-2022

ISBN 978-601-261-461-9(1)

Бұл басылымға Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәніндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары енді. Олар қызметкерлер, ЖОО оқытушыларының, PhD докторанттар мен магистранттардың кең ауқымына арналған ғылымның түрлі салаларының проблемаларын көрсетеді.

В настоящее издание вошли материалы международной научно-практической конференции «Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова. Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз.)

СЕКЦИЯЛАР:

«Білім беру»
«Жаратылыстану ғылымдары»
«Инжиниринг және технологиялар»
«Медицина және денсаулық сақтау»
«Ауыл шаруашылығы және ветеринария ғылымдары»
«Әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар және өнер»

СЕКЦИИ:

«Образование»
«Естественные науки»
«Инжиниринг и технологии»
«Медицина и здравоохранение»
«Сельскохозяйственные и ветеринарные науки»
«Социальные и гуманитарные науки и искусство»

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Сырлыбаев М.К. - Ш.Уәлиханов атындағы КМУ ректоры, э.ғ.к.

Жакупова А.Д. - ҒЖ және ХБ проректоры, ф.ғ.д., профессор

Бексейтова А.Т. – Тарих, заңтану, өнер және спорт факультетінің деканы, т.ғ.к., доцент

Жахина Б.Б. - п.ғ.д., ак.профессор

Анищенко О.А. - ф.ғ.д., профессор

Навий Л. - Педагогика, психология және әлеуметтік жұмыс кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.к., доцент

Кожабаева Л.Ж. - Бейнелеу өнері, сызу және дизайн кафедрасының меңгерушісі, аға оқытушы

Макенова Л.Ш. - БРБ жетекшісі

ISBN 978-601-261-460-2

ISBN 978-601-261-461-9 (1)

© Ш.Уәлиханов атындағы
Көкшетау университеті, 2022

СЕКЦИЯ «ИНЖИНИРИНГ И ТЕХНОЛОГИИ»
"ИНЖИНИРИНГ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР" СЕКЦИЯСЫ
SECTION "ENGINEERING AND TECHNOLOGY"

УДК 539.3

**КОМПОЗИТТІК ҚАЛАҚШАЛАРДЫҢ ЦЕНТРДЕН ТЕПКІШ КҮШТЕРДІҢ
ӨРІСІНДЕГІ КЕРНЕУЛІ-ДЕФОРМАЦИЯЛАНҒАН КҮЙІ**
**НАПРЯЖЕННО-ДЕФОРМИРОВАННОЕ СОСТОЯНИЕ КОМПОЗИЦИОННОЙ
ЛОПАТКИ КОМПРЕССОРА В ПОЛЕ ЦЕНТРОБЕЖНЫХ СИЛ**
**STRESS-STRAIN STATE OF A COMPOSITE COMPRESSOR BLADE IN THE
FIELD OF CENTRIFUGAL FORCES**

Байшагиров Хайрулла Жамбаевич, Ислямова Алия Бексултановна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
bayshagir@mail.ru, aliya_nurtazina@mail.ru

Байшагиров Хайрулла Жамбаевич, Ислямова Алия Бексултановна
Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
bayshagir@mail.ru, aliya_nurtazina@mail.ru

Bayshagirov Hayrulla Zhambaevich, Islyamova Aliya Beksultanovna
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
bayshagir@mail.ru, aliya_nurtazina@mail.ru

Түйіндеме: Композиттік қалақшаларды есептеуге арналған бірнеше тәсілдер белгілі. Авиациялық газ-турбиналық қозғалтқыштардың жұмыс қалақшаларын есептеу әдістері жұқа дөңес-бұралған Кирхгоф-Клебш стерженьдерінің классикалық теориясына негізделген ауа бұрандалары мен жұмыс қалақшаларын есептеу әдістерін жалғастыру және дамытуда әзірленді. Бұл теорияға сәйкес стержень деформациясы (созылу, иілу, салыстырмалы бұралу) стерженьдердің призмалық теориясының қарапайым, бір-біріне тәуелсіз қатынастарына сәйкес ішкі күштерге (бойлық күштер, иілу және бұралу моменттері) байланысты. Осындай тұжырым бойынша мәселелерді өз еңбектерінде Д.Ю.Панов [1], С.А.Тумаркин [2], П.М.Риз және А.И.Пожалостин [3], И.А.Биргер [4] және тағы басқалар қарастырған. Аталған тұжырым винттер мен қалақшалардың центрден тепкіш күштердің әрекетінен айналуын түсіндіруге мүмкіндік бермеді. Серпімділік теориясы тұрғысынан бұралған стерженьдерді есептеу П.М.Риздің [5], А.И.Лурьенің және Г.Ю.Джанелидзенің [6], В.И.Марченконың [7], тағы басқалардың жұмысында жүргізілген және де ауқымды математикалық күрделілігімен ерекшеленеді. Есептеу әдістерін жетілдіру жалпы теориялық тұрғыдан да, ұшақ қозғалтқышының қалақтарының бірқатар ерекшеліктерін (көлденең қималардың жіңішке профильдері, көлденең қима аудандарының өзгеруінің күрделі заңдылықтары және т.б.) есептеу бойынша да жүргізілді. Бұл созылу күштерінің әрекетінен болатын бұралған стерженьдерді есептеудің арнайы жуықтау әдістерінің дамуына ықпал етті. Вуд және Перингтің [8], Г.Н.Кузьмин мен Д.Ю.Пановтың [9], И.А.Биргердің [10], Б.Ф.Шоррдың [11] еңбектері осыған байланысты. Соңғы екі автордың еңбектерінде бұралу деформациясы иілу-бұралу байланысы жағдайында зерттеледі.

Түйін сөздер: композиттік қалақша, иілу, бұралу, деформация, армирленген стержень, центрден тепкіш күштер өрісі, кернеулі-деформациялану күйі, созылу күштері, беттік күштер, компрессор, матрица, толтырғыш, энергия, жұмыс, иілу моменті, бұрыштық айналу жылдамдығы.

Аннотация: Известно несколько подходов к расчету таких лопаток. Методы расчета рабочих лопаток авиационных газотурбинных двигателей разрабатывались в продолжение и развитие методов расчета воздушных винтов и рабочих лопаток, в основе которых лежала классическая теория тонких изогнуто-закрученных стержней Кирхгофа-Клебша. Согласно этой теории деформации стержня (удлинение, изгиб, относительная закрученность) связаны с соответствующими внутренними усилиями (продольный силой, изгибающими и крутящими моментами) обычными, независимыми друг от друга соотношениями теории призматических стержней. Задачи в такой постановке рассматривались Д.Ю.Пановым [128], С.А. Тумаркиным [129], П.М. Ризом и А.И. Пожалостиным [109], И.А. Биргером [130] и другими. Указанная постановка не позволяла объяснить раскрутку винтов и лопаток от центробежных сил. Расчет закрученных стержней с точки зрения теории упругости проводится в работе П.М. Риза [131], А.И. Лурье и Г.Ю. Джанелидзе [118], В.И. Марченко [132] и других и отличается большой математической сложностью. Усовершенствование методов расчета шло как в общетеоретическом плане, так и по линии учета ряда особенностей лопаток авиадвигателей (тонкие профили сечений, сложные законы изменения площадей сечений и т.п.). Это обусловило развитие специальных приближенных способов расчета закрученных стержней под действием растягивающей силы. Таковы работы Вуда и Перинга [113], Г.Н. Кузьмина и Д.Ю.Панова [114], И.А.Биргера [87], Б.Ф.Шорра [133]. В последних двух работах деформация раскручивания изучается в условиях изгибно-крутильной связанности.

Ключевые слова: композитная лопатка, изгиб, закрутка, деформация, армированный стержень, поле центробежных сил, напряженно-деформированное состояние, силы растяжения, поверхностные силы, компрессор, матрица, наполнитель, энергия, работа.

Annotation: There are several approaches to the calculation of such blades. Methods for calculating the working blades of aircraft gas turbine engines were developed in continuation and development of methods for calculating propellers and working blades, which were based on the classical theory of thin bent-twisted Kirchhoff-Clebsch rods. According to this theory, the deformations of the rod (elongation, bending, relative twist) are related to the corresponding internal forces (longitudinal force, bending and torque) by the usual, mutually independent relations of the theory of prismatic rods. Problems in this formulation were considered by D.Yu. Panov [128], S.A. Tumarkin [129], P.M. Reese and A.I. Pozhalostin [109], I.A. Birger [130] and others. This formulation did not allow explaining the spin-up of propellers and blades from centrifugal forces. The calculation of twisted rods from the point of view of the theory of elasticity is carried out in the work of P.M. Riza [131], A.I. Lurie and G.Yu. Dzhanelidze [118], V.I. Marchenko [132] and others and is distinguished by great mathematical complexity. The improvement of calculation methods was carried out both in general theoretical terms and in the line of taking into account a number of features of aircraft engine blades (thin cross-sectional profiles, complex laws of change in cross-sectional areas, etc.). This led to the development of special approximate methods for calculating twisted rods under the action of a tensile force. Such are the works of Wood and Pering [113], G.N. Kuzmin and D.Yu. Panov [114], I.A. Birger [87], B.F. Schorr [133]. In the last two papers, untwisting deformation is studied under conditions of flexural-torsional coupling.

Key words: composite blade, bending, twist, deformation, reinforced rod, centrifugal force field, stress-strain state, tensile forces, surface forces, compressor, matrix, filler, energy, work.

Центрден тепкіш күштер өрісінде орналасқан табиғи түрде бұралған екі компонентті қалақшаның кернеулі-деформациялық күйін зерттеу үшін негізгі қатынастарды құрайық. Төменде әзірленген есептеу әдістемесі және жұмыс қалақтарының жобалық кезеңі үшін ұсынылған нәтижелер өндірісте қолданылады.

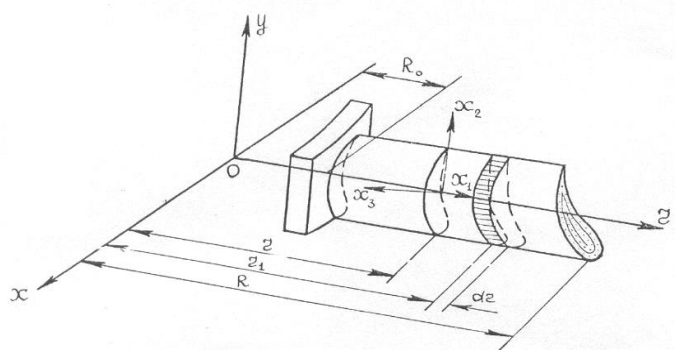
1-суретке сәйкес центрден тепкіш күштер өрісінде орналасқан табиғи түрде бұралған армирленген қалақшаны қарастырайық; ОУ осі айналу осімен сәйкес келеді, *хор* жазықтығы - айналу жазықтығы болып табылады. Координаталар жүйесі *оху* тұрақты деп саналады, x_1, x_2, x_3 жергілікті өзара ортогональды осьтер, ал x_1 осі - x_2, x_3 осьтерін қамтитын қима жазықтығына перпендикуляр.

Қалақшаның бастапқы салыстырмалы бұралуын $\tau_0(r)$ арқылы белгілейік. Ол мына формула бойынша анықталады [10]:

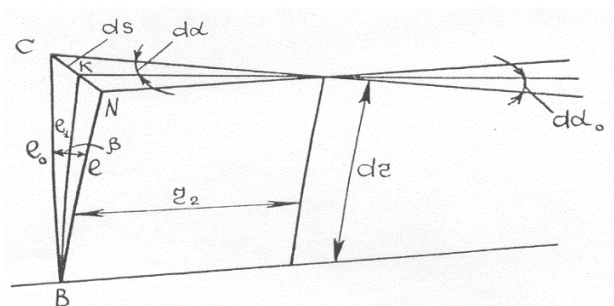
$$\tau_0(r) = \frac{d\alpha_0(r)}{dr},$$

мұндағы α_0 – берілген қимадағы бұрылу бұрышы (радианмен берілген). Созылу кезінде бұралған қалақша кері бұралу деформациясына ұшырайтындығы белгілі [10, 12]. Деформацияға дейінгі бұралған үлгінің сызықты элементі 2-суретке сәйкес ВС түзуімен сәйкес келсін, ал кері бұралу деформациясынан кейін ВК түзуімен сәйкес келсін. Оның салыстырмалы деформациясы мынадай болады [10]:

$$E_1 = -\frac{\ell_1 - \ell_0}{\ell_0} = -\frac{\Delta \ell}{\ell_0} = -\frac{\Delta \ell \cos \beta}{\ell} = \frac{ds \sin \cos \beta}{\ell} \approx -\frac{dS}{dr} \beta, \quad \text{т.к. } \sin \beta \approx \beta, \cos \beta \approx 1$$

1-сурет. Координата жүйесі мен компрессордің армирленген жұмыс қалақшасы

17-сурет. Қиманың бұрылуы кезіндегі қалақша элементінің деформациясын анықтау схемасы

Екінші жағынан, $ds = d\alpha r_2$, онда

$$\varepsilon_1 = -\frac{d\alpha}{dr} r_2 \beta = -\frac{d\alpha}{dr} r_2 \tau_0(r) r_2$$

немесе

$$\varepsilon_1 = -r(r) r_0(r) r_2^2 \quad (1)$$

Мұндағы $r(r)$ – кері бұралудың салыстырмалы бұрышы; ε_1 деформациясы тек қиманың бұрылуына байланысты, оны матрица материалы үшін де, толтырғыш материалы үшін де бірдей деп есептейік. Центрден тепкіш созылу күштерінің әсерінен қималардың нүктелері ε^H және ε^M , сәйкесінше толтырғыштағы және матрицадағы, стерженнің орталық элементтерінің ұзаруына сәйкес келетін ілгерілемелі орын ауыстырулар жүзеге асырылады.

Жалпылық үшін, қималар x_2 және x_3 негізгі осьтердің айналасында айналады деп есептейміз, яғни қалақша иіледі. Бұл жағдайда екікомпонентті армирленген қалақтағы бойлық деформациялар [13, 14] төмендегі өрнектермен анықталады:

$$\begin{aligned} e^H(r_1, x_2, x_3) &= \varepsilon^H(r_1) - H^H_3(r_1)x_3 - H^H_2(r_1)x_2 - r^2_2\tau_0(r_1)\tau(r_1) \\ e^M(r_1, x_2, x_3) &= \varepsilon^M(r_1) - H^M_3(r_1)x_3 - H^M_2(r_1)x_2 - r^2_2\tau_0(r_1)\tau(r_1) \end{aligned} \quad (2)$$

Мұндағы $H^H_2, H^M_2, H^H_3, H^M_3$ – қисықтар құраушылары, $r^2_2 = x^2_2 + x^2_3$

Қабат аралық ығысуға кедергі төмен болғандықтан, армирленген стерженнің ось бойындағы ұзаруы металға қарағанда 10–20% артық болатыны белгілі [15, 16]. Сонымен қатар, қалақтардың деформациясын тудыратын негізгі жүктемелер бойлық центрден тепкіш және көлденең газды-динамикалық күштер болып табылады. Сондықтан (2) кинематикалық қатынастар осьтік ұзартулардағы айырмашылықтарды және толтырғыш пен матрицаның қисықтықтарының өзгеруін ескереді, бұл ретте τ бұралу бұрышы үшін мұндай бөлу жүргізілмеген.

Қалақша қабаттарының материалын трансверсальды-изотропты деп есептеп, нормаль кернеулер үшін былай жазуға болады:

$$\begin{aligned} \sigma^H &= (\lambda^H + 2\mu^H) e^H + c^a_{1111} e^M; \\ \sigma^M &= c^a_{1111} e^H + (\lambda^M + 2\mu^M) e^M; \end{aligned} \quad (3)$$

(3) және (2) қатынастардан нормаль кернеулер параболалық заң бойынша көлденең қимада өзгертінін көруге болады. Табиғи бұралған, бұрышы аз қалақтарда (2) теңдіктегі соңғы мүшелер елеусіз қалды, өйткені бұл жағдайда $\tau_0(r_1)$ аз, ал $\tau(r_1)$ бұл кіші мәннен $\tau_0(r_1)$ аспайды [10]. Есепті шешу үшін минималды потенциалдық энергияның тұжырымдалған принципі келесі түрде қолданылады:

$$\delta\P = 0, \quad (4)$$

$$\Pi = W_\varepsilon + D - L \quad (5)$$

Бұл формуладағы W_ε – серпімді деформациялану энергиясы, D – механикалық үйкелістің серпімді күштеріне қарсы жұмсалатын энергия, L – сыртқы күштер жұмысы.

Нақтылық үшін қалақ қималары айналу осінен r ($R_0 \leq r \leq R$) қашықтықта қарастырылады. Қима әдісі бойынша кесілген бөліктің денеге әсер етуі осы қиманың жазықтығына әсер ететін беттік күштермен ауыстырылады.

Сондықтан (5) өрнектегі қосылғыштар келесі формулалар арқылы есептеледі [13, 14]:

$$W_t = \frac{1}{2} \int_v (\sigma^n e^n + \sigma^m e^m) dV = \frac{1}{2} \int_{R_0}^r \iint_S [V^n (\lambda^n + 2\mu^n) e^{n^2} + c_{1111}^a e^n e^m + V^m (\lambda^m + 2\mu^m) e^{m^2}] ds dr_1; \quad (6)$$

$$D = \frac{1}{2} \int_{R_0}^r ddr_1 = \frac{1}{2} \int_{R_0}^r \iint_S b_{11} (u^n - u^m)^2 ds dr_1; \quad (7)$$

$$L = L_p + L_u + L_{kp} \quad (8)$$

мұндағы L_p – беттік күштер жұмысы, L_u және L_{kp} – бұралған қалақшаға центрден тепкіш күштердің әсер етуінен пайда болатын иілу және бұралу моменттерінің жұмысы [10].

Сыртқы күштер мен D энергияның жұмысын анықтау үшін мына формулалар арқылы u^n және u^m орын ауыстыруларды табу керек:

$$u^\kappa = \int_{R_0}^r e^\kappa dr_1 = \int_{R_0}^r (\varepsilon^\kappa - H_3^\kappa X_3 - H_2^\kappa X_2 - r_2^2 \tau_0 \tau) dr_1 \quad (9)$$

Беттік күштердің жұмысы мына формула бойынша анықталады:

$$L_p = \iint_S (p^n u^n + p^m u^m) ds = \int_{R_0}^r \left[p^n(r) \iint_S e^n ds + p^m(r) \iint_S e^m ds \right] dr, \quad (10)$$

мұндағы $r_1 = r$ қимадағы кернеу төмендегі өрнектермен анықталады:

$$p^\kappa(r) = \rho^\kappa \omega^2 \frac{\int_{R_0}^r r_1 S(r_1) dr_1}{S(r)} = \frac{P^\kappa(r)}{S(r)}; \quad (11)$$

мұнда ρ^n , ρ^m – толтырғыш пен матрица материалдарының тығыздығы, ω – бұрыштық айналу жылдамдығы, $P^n(r)$, $P^m(r)$ – сәйкесінше толтырғыш пен матрицаға әсер ететін центрден тепкіш күштер.

Иілу моменттерінің жұмысы мына формуламен анықталады:

$$L_u = -M_3^n \int_{R_0}^r H_2^n dr_1 - M_3^m \int_{R_0}^r H_2^m dr_1 + M_2^n \int_{R_0}^r H_3^n dr_1 + M_2^m \int_{R_0}^r H_3^m dr_1, \quad (12)$$

бұл жерде

$$M_{3^1}^k = M_{3^1}^k \cos \alpha + M_{2^1}^k \sin \alpha$$

$$M_{2^1}^k = -M_{3^1}^k \sin \alpha + M_{2^1}^k \cos \alpha, \quad (13)$$

мұндағы α – орнату бұрышы, толтырғыш пен матрица шамаларына байланысты $k=n, m$. $M_{3^1}^k$, $M_{2^1}^k$ иілу моменттері $r_1 = r$ қимасындағы центрден тепкіш күштерден төмендегі теңдіктермен анықталады [10]:

$$M_{3^1}^k = \rho^\kappa \omega^2 \int_r^R [y(r_1) - y(r)] r_1 S(r_1) dr_1$$

$$M_{2^1}^{\kappa} = \rho^{\kappa} \omega^2 \int_r^R [x(r)r_1 - rx(r_1)] S(r_1) dr_1, \quad (14)$$

мұндағы $x(r)$, $y(r)$ - қозғалмайтын координаттар жүйесіндегі әлсіз иілген қалақша қимасының ауырлық центрінің координаталары. (14) теңдіктегі моменттер есептелетін $x_{2^1}^1$, $x_{3^1}^1$ осьтері - басы қиманың ауырлық центрінде болатын жергілікті, айналмайтын декарттық координаталар жүйесін білдіреді.

Бұралу деформациясын зерттегенде толтырғыш пен матрицадағы бұралу (τ_0) немесе кері бұралу (τ) бұрыштарының өзара теңдігін ғана болжап қоймай, сонымен қатар толтырғыш материалы мен матрицалық материалдағы сәйкес айналу моменттерін де тең деп есептейміз. Бұл 2-суретте көрсетілген β бұрышының кіші болғандығына байланысты және екі қатты материалдың композициясына сәйкес келеді. Сонда центрден тепкіш күштерден айналу моментінің жұмысы [14, 10] төмендегідей болады:

$$L_{kp} = - \int_{R_0}^r M_{kp}^{(y)}(r) \tau(r_1) dr_1 = - M_{kp}^u \int_{R_0}^r \tau(r_1) dr_1 \quad (15)$$

$$M_{kp}^u = \left| (\rho^u V^u + \rho^m V^m) \omega^2 \int_r^R I_{2^1 3^1}(r_1) dr_1 \right| \quad (16)$$

Бұл жерде $I_{2^1 3^1} = \iint_s x_2^1 x_3^1 ds$ - $x_{2^1}^1$ және $x_{3^1}^1$ осьтеріне қатысты инерцияның центрден тепкіш моменттері; (16) формуладағы дөңгелек жақшаларда келтірілген модульдер теориясы бойынша есептелген композициялық материалдың тығыздығы берілген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Панов Д.Ю. Расчет воздушного винта на прочность // Труды ЦАГИ.- 1937.- вып. 288.-123с.
2. Тумаркин С.А. Равновесие и колебания закрученных стержней // Труды ЦАГИ.- 1937.- вып. 341.- 41 с.
3. Риз П.М., Пожалостин А.И. Вибрации и динамическая прочность воздушных винтов // Труды ЦАГИ. - 1967. – № 609, БНТ. - 801 с.
4. 130 Биргер И. А. Вариационные методы в строительной механике турбомашин // Труды ЦИАМ. – 1969. - № 323. – 28 с.
5. Риз П.М. Общее решение задачи кручения в нелинейной теории упругости // ПММ. – 1943. - Т.УП, вып. 3. - С. 149-154.
6. Лурье А.И., Джаналидзе Г.Ю. Задача Сен-Венана для естественно-закрученных стержней //Дан СССР.- 1939,- Т. XXIV, №1. -С. 23-26. - №3.- С. 226-228.
7. Марченко В.М. Растяжение и кручение естественно-закрученных стержней // Труды ЦАГИ.- 1958. - № 72.- 346 с.

8. Wood R., Perring W. G.A. Stresses and strains in airerevs with particular reference to troist. ARC 1929. (Reports Memoranda N 1274).- 365 p.
9. Кузьмин Г.Н., Панов Д.Ю. Расчет воздушного винта на прочность с учетом разгрузки центробежными силами //Тр. ЦАГИ.- 1934.- вып. 160.- 65 с.
10. Биргер И.А. Руководство для конструкторов по расчету на прочность газотурбинного двигателя // ИЛ.- Расчет лопаток на прочность. - М.: Оборонгиз, 1956.-вып.2. - 51 с.
11. Шорр Б.Ф. Расчет на прочность естественно-закрученных лопаток //Труды Института им. Баранова. – 1954. - № 256. - 18 с.
12. Биргер И.А. Пространственное напряженное состояние в лопатках с начальной закруткой //Тр. ЦИАМ.- 1982.-№996.-С.7-23.
13. Байшагиров Х.Ж. Двухкомпонентная модель при прочностном расчете композитной лопатки компрессора // Научный Межвузовский вестник.- 2004.- июль, № 1.- С. 95-102.
14. Байшагиров Х.Ж., Каримбаев Т.Д. О расчете армированной лопатки компрессора на основе теории упругих смесей // Вестник Национальной инженерной академии Республики Казахстан. - Алматы, 2004.- № 3.-С. 106-114.
15. Горшков Л.А. О рациональной схеме армирования рабочих лопаток турбомашин из композиционных материалов // Механика композитных материалов. – 1981.-№ 1.-С.98-103.
16. Каримбаев Т.Д., Горшков Л.А. Расчетная модель композиционного материала // В кн.: тезисы докладов VI Всесоюзном съезде по теоретической и прикладной механике. - Киев, 1976. – 89 с.

УДК 621.311

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ РЕШЕНИЯ К ВОПРОСУ ДЕФИЦИТА ВОЗОБНОВЛЯЕМОЙ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ

Даиров Агайдар Серикпаевич инженер изобретатель,
Шукубаев Ражив Кусайнович магистр технических наук,
Какабаев Нурбол Аязбаевич доктор PhD
НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»
radjiv@bk.ru

Аннотация. В статье изложен анализ существующих конструкции гидроэлектростанции и предлагается конструктивно-технологическая схема гидроэлектростанции, которая обеспечит выработки дефицита возобновляемой электроэнергии и имеет простую технологию изготовления для отечественных производителей.

ЖАЛТЫНАТЫН ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСЫНЫҢ ТАПШЫЛЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ КЕЛЕШІЛІ ШЕШІМДЕРІ

Даиров Ағайдар Серікпаұлы инженер өнертапқыш,
Шукубаев Ражив Кусаинович, техника ғылымдарының магистрі,
Қақабасев Нұрбол Аязбайұлы PhD доктор
«Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ
radjiv@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада су электр станциясының қолданыстағы жобаларына талдау жасалған және жаңартылатын электр энергиясының тапшылығын өндіруді қамтамасыз ететін және отандық өндірушілер үшін қарапайым өндіру технологиясы бар су электр станциясының жобалық-технологиялық сұлбасы ұсынылған.

PROMISING SOLUTIONS TO THE ISSUE OF RENEWABLE ELECTRICITY DEFICIENCY

Dairov Agaidar Serikpaevich engineer inventor,
Shukubaev Razhiv Kusainovich Master of Technical Sciences,
Kakabaev Nurbol Ayazbaevich PhD
«Kokshetau University named after. Sh. Ualikhanov»
radjiv@bk.ru

Annotation. The article presents an analysis of the existing designs of a hydroelectric power plant and proposes a design and technological scheme for a hydroelectric power plant, which will ensure the generation of a deficit of renewable electricity and has a simple manufacturing technology for domestic producers.

Энергетическая отрасль Казахстана в настоящее время испытывает определённый дефицит маневренных мощностей и ввод новых генерирующих мощностей с нейтральными выбросами парниковых газов весьма актуальная, а возможность использования в качестве маневренных мощностей, к которым можно отнести гидроэлектростанции (ГЭС) с водохранилищами и плотинами. *Важен вопрос отечественного производства компонентов ГЭС для обеспечения технической и экономической безопасности.*

Исходными данными к предлагаемой конструкции гидроэлектростанции служит описание, приведенное в инновационном патенте № 30828 24.12.2015г., патентообладатель Даирова Агайдара Серикпаевича.

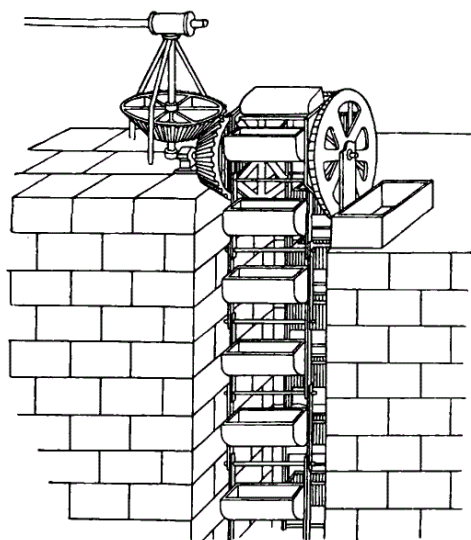
Предлагаемая патентовладельцем конструкции гидротурбины существенно отличается от традиционных и применяемых в настоящее время в энергетике конструкций. Наиболее близкой к предлагаемой концепции гидротурбины является древняя и простая в изготовлении конструкция (не требует высокотехнологичного оборудования) водяное колесо. На рисунке 1 приводится фотография мельницы с приводом от водяного колеса. Данная

концепция преобразования потенциальной энергии воды в механическую известно и активно использовалось людьми более чем за 3000 лет до н.э. в Египте, Китае, Индии и других странах.

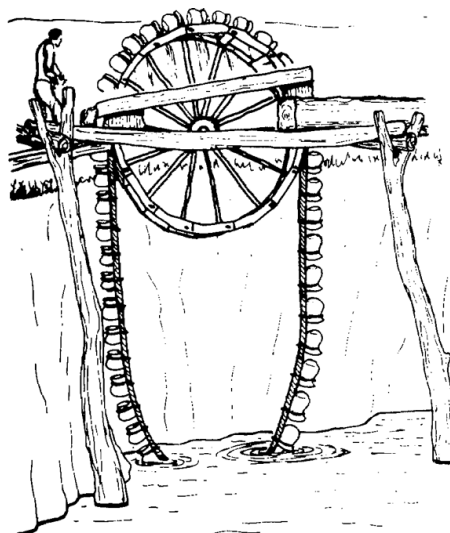

Рисунок 1. Мельница с приводом от водяного колеса.

Данная концепция использовалась, как для получения механической энергии вращения, так и для подъёма воды. На рисунке 2 (а, б) приведены конструкции водоподъемных механизмов с использованием колеса «Нори».

а)

б)

Рисунок 2. Водоподъемные механизмы

Норией называют подливное водяное колесо — самое древнее, его с древнейших времён использовали для ирригации древние египтяне и персы. В

простейшей нории на ободе установлены прямые лопатки; нижние лопатки погружаются в водный поток. Течение давит на лопатки, и колесо вращается. Для увеличения отбора энергии из водного источника лопатки колеса стали делать в виде ковшей.

В настоящее время аналогичную конструкцию используют для поднятия сыпучих элементов. На рисунке 3 приводятся схемы конструкции и работы ковшового элеватора.

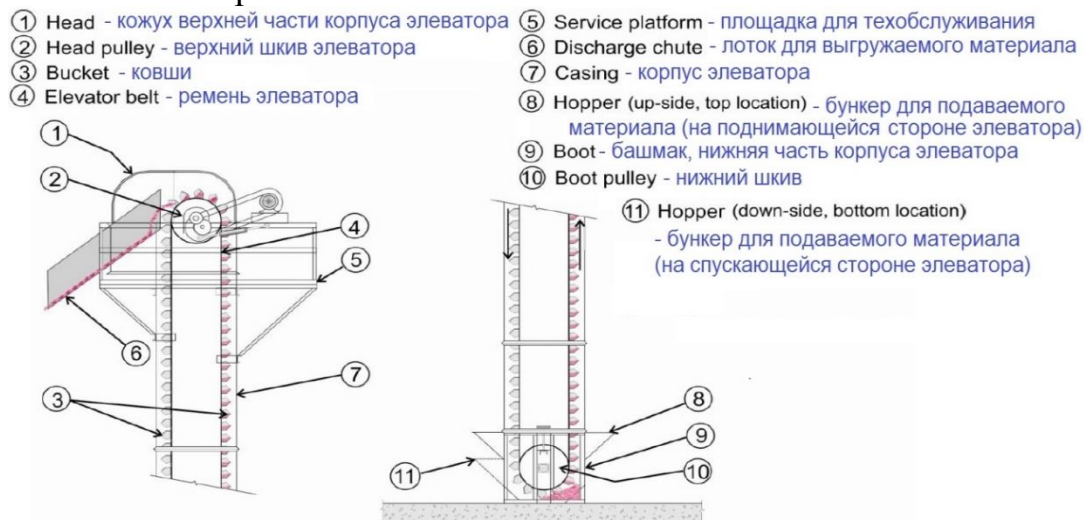

Рисунок 3. Схемы конструкции и работы ковшового элеватора

Концепция, предложенная автором патента, работает по обратному принципу. В элеваторе энергия двигателя тратится на преодоление силы тяжести и увеличении потенциальной энергии сыпучего материала, в патенте эта потенциальная энергия преобразуется во вращательное (кинетическую энергию).

Для определения степени новизны и эффективности процесса преобразования потенциальной энергии воды предлагаемой конструкции ГЭС был проведен аналитический обзор литературных источников. Современная классификация турбин включает в себя их деление на классы, системы и типы.

Анализ энергетических показателей в гидроэлектростанциях используется потенциальная энергия воды, в русловых гидроэлектростанциях кинетическая энергия воды. Автор патента, предлагает использовать потенциальную энергию воды следующим образом: «Технический результат достигается тем, что гидроэлектростанция, состоящая из плотины, турбины и генератора тока, отличающийся тем, что с наружной стороны плотины, верхней части установлены рабочие лотки, которые работают весом наполненной воды, лотки крутятся на двух колесах закрепленные в валах, а вал соединен с генератором через повышающий редуктор, где редуктор соединен с ротором генератора, который преобразует механическую энергию в электрическую; также гидроэлектростанция содержит в нижней части плотины турбинный генератор с рабочими лопастями, вращаемая потоком отработанный верхними лотками.

Гидроэлектростанция состоит из лопасти (емкости), представлена на рис.6, которые соединены между собой цепями под весом воды и крутятся на двух колесах. Вода подается с верхней части плотины. В верхнем колесе имеется железный вал, который тянется по всей ширине плотины. И по всей длине вала устанавливаются лопасти (емкости). Таким образом, емкости с водой крутят вал. Вал соединен с генератором через повышающий редуктор, а сам редуктор устроен в конце вала (на чертеже не видно).

Редуктор вращает ротор генератора, а генератор преобразует механическую энергию в электрическую. При этом необходимо отметить, что чем выше высота плотины, тем больше возможности установить рабочие лопасти (емкости) с валом в несколько этажей.

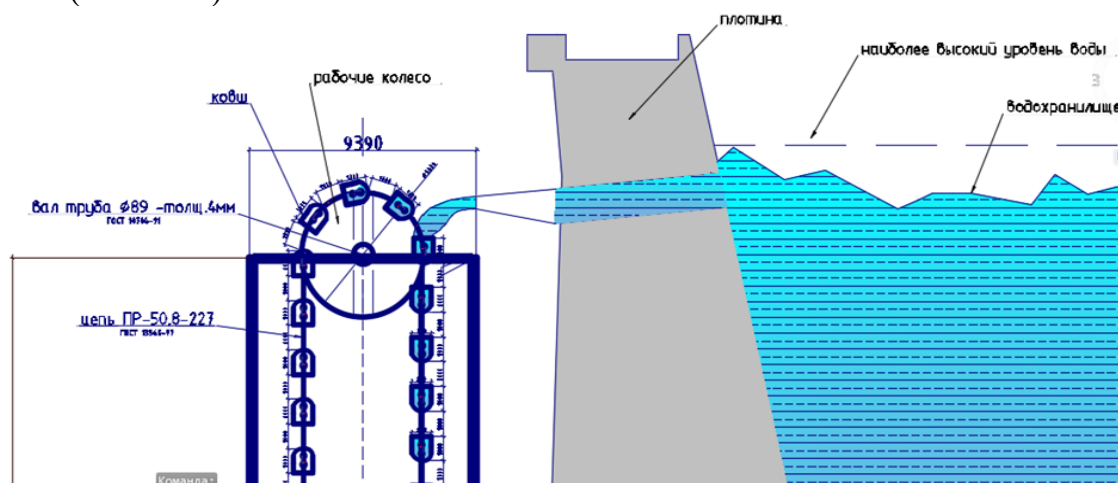

Рисунок 4 – Конструктивно-технологическая схема работы предлагаемой ГЭС

Суть изобретения заключается в том, что вода, поступающая в лотки (ковши) под действием силы тяжести вращает колесо, с которым соединен генератор через редуктор. Далее на определенной высоте вода сливается из лотков на тело плотины и далее поступает на турбину. В нем идет разбивка процесса преобразования потенциальной энергии воды на два этапа (две турбины): в виде водяного подъёмника с лотками и традиционной в нижней части плотины. Такой подход позволяет использовать двукратно энергию воды, повысить эффективность и дать преимущество перед традиционными схемами.

Таким образом, в результате предлагаемая конструкция ГЭС решает проблему дефицита выработки возобновляемой электроэнергии и имеет простую технологию изготовления для отечественных производителей.

Литература

1. Материалы с портала "Ресурс машиностроения. Машиностроение: новости машиностроения, статьи. Каталог: машиностроительный завод и предприятия" <http://www.i-Mash.ru/>

2. Мельницы с приводом от водяного колеса (<https://pxhere.com/ru/photo/553560>).

3. ГОСТ 2.051-2006 Единая система конструкторской документации. Электронные документы. Общие положения.

4. ПУЭ Правила устройства электроустановок
<http://www.elec.ru/library/direction/pue.html> .

5. Исследование и разработка гидроэнергетического оборудования для ГЭС и ГАЭС: сборник научных трудов / Под ред. Григорьева В.И. Д.: НПО ЦКТИ, 1991.-80 с.

УДК 633.11

ҰН. ҰН САПАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ КӨРСЕТКІШТЕРІ.

Мука. ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ КАЧЕСТВА МУКИ.

Flour. THE MAIN INDICATORS OF FLOUR QUALITY.

Есжанов Г.С., к.т.н., ассистент профессора,
Кабдулина А.Т., магистр, лектор, **Конкаева Л.А.,** магистр, лектор.
algabas1998@mail.ru, kabdulina.anara@bk.ru, arliai@mail.ru

Ұн-нан дақылдарының тұтас дәні немесе негізінен оның эндоспермасы. Бұл бидай, қара бидай, тритикале өңдеудің негізгі өнімі. Аз мөлшерде ұн басқа дақылдардың дәнінен алынады. Оның негізгі мақсаты-нан пісіру, сонымен қатар ұнды макарон, кондитерлік өнімдер және тамақ өнеркәсібінің басқа салалары пайдаланады. Ұнның бір бөлігі халыққа бөлшек сауда желісі мен қоғамдық тамақтандыру арқылы сатылады.

Ұн түрлерге, түрлерге және тауарлық сорттарға бөлінеді.

Ұнның түрі ол дамыған дақылмен анықталады.

Ұнның негізгі түрлері - бидай және қара бидай. Оларға жаңа дәнді дақылдардан алынған ұн-тритикале жатады. Ұнның екінші түрлері арпа, жүгері, соядан алынады. Арнайы мақсаттағы ұн - сұлы, риба, қарақұмық, бұршақ азық-түлік концентраты бар кәсіпорындар шығарады. Ұнның түрі оның мақсатына байланысты. Сонымен, бидай ұны үш түрде өндіріледі - наубайхана, макарон және кондитерлік өнімдер. Қара бидай мен тритикале ұнның бір түрін алады - пісіру. Соя ұны өндіріс сипаттамаларына байланысты үш түрге бөлінеді - майсыз, жартылай майсыз және майсыз.

Ұнның тауарлық сорты астықты қайта өңдеу технологиясына байланысты. Сонымен, бидай пісіретін ұн бес түрлі болады: Жарма, жоғары, 1-ші, 2-ші және тұсқағаз (қарапайым); макарон - екі сорт - Жарма (жоғары) және жартылай Жарма (1-ші). Қара бидай мен тритикале ұны үш сортқа бөлінеді - егілген, аршылған және тұсқағаз. Тұсқағаз ұнын бидай мен қара бидай дәнінің - бидай-

қара бидай (70:30) және қара бидай (60:40) қоспасынан жасауға болады. Жоғары және 1-ші сұрыпты бидай ұны, егер ол В дәрумендерімен байытылған болса, байытылуы мүмкін.

Өндіріс процесінде ұн сапасын қалыптастыру

Ұнның сапасы шикізаттың табиғи ерекшеліктеріне және оны өндіру режимдерін қатаң сақтауға байланысты. Сапасы жағынан ең тұрақты ұнды үлкен астық қоры бар (3-6 айға) ірі, жақсы жабдықталған ұн зауыттары шығарады.) белгілі бір аудандарда өсірілген. Ұн өндірісі екі кезеңнен тұрады: астықты ұнтақтауға дайындау, оны ұнтақтау және ұн сорттарын қалыптастыру. Ұнның негізгі түрлеріне арналған шикізаттың сипаттамасы

Бидай (*Triticum L.*) - ежелгі және маңызды нан дақылдарының бірі. Ол әлемдік астық шаруашылығында бірінші орын алады. Ұннан басқа, одан жарма мен тамақ концентраттары шығарылады.

Біздің елде бидайдың күздік және жаздық формалары өсіріледі. Күздік бидайдың негізгі массивтері жұмсақ және қарлы қысы бар аудандарда шоғырланған: Украинада, Молдовада, Солтүстік Кавказда және Закавказьеде, Орталық қара жер аймағында, Қазақстанның оңтүстігінде және Орта Азия республикаларында. Күздік бидайдың өнімділігі, әдетте, жаздық бидайға қарағанда 1,5-2 есе жоғары. Алайда, біздің еліміздің көп бөлігінің климаттық жағдайлары оны барлық жерде өсіруге мүмкіндік бермейді, ал егістерде жаздық бидай басым, оның үлесі 70-75% жетеді. Жаздық бидай Чернозем емес, Орта және Төменгі Еділ аймағында, Батыс және шығыс Сібірде, Орал өңірінің дала бөлігінде өсіріледі.

Жалпы алғанда, бидайдың 27 түрі мәдениетте белгілі, олардың ішіндегі ең көп тарағаны жұмсақ, бұл дақылдың 90% құрайды.

Жұмсақ бидай - (*Triticum aestivum L.*) (қарапайым, наубайхана) өте борпылдақ құлақ, спинат немесе безосты құрайды. Оның дәні сопақша дөңгелек (ұзындығының еніне қатынасы 2:1), Түрлі реңктердегі қызыл немесе ақ (дәлірек айтқанда, кілегей); сақал жоғары дамыған, көзге жақсы көрінеді; оның көлденең қимасы дөңгелек, ойығы эндоспермаға қалыңдығының 2/3 бөлігін құрайды, кең, ашық, цикл жасайды, оған шаң, микроорганизмдер оңай түседі, бұл ұнға өңдеуді қиындатады.

Қатты бидай (*Triticum durum*) (макарон) бидай алқаптарының 9% құрайды. Бұл түр жұмсақтан гөрі термофильді және топыраққа сұранысқа ие және кірістілігі жағынан біршама төмен. Негізгі дақылдар Еділ бойында, Қазақстанда, Батыс Сібірде, Кавказда шоғырланған. Қатты бидай негізінен көктемде болады. Оның тығыз спинозды құлағы бар, ости тігінен жоғарыға бағытталған; оның дәні ұзартылған (ұзындығының еніне қатынасы 3,5: 1), Әр түрлі реңктердегі кәріптас, сақал нашар дамыған және тек 5-6 есе өскен кезде ғана ерекшеленеді; көлденең қимада ол бұрыштық, ойық эндоспермге терең енеді және ілмектер түзбейді.

Жұмсақ және қаттыдан басқа, бидайдың басқа түрлері аз мөлшерде кездеседі, олар жалпы 1 миллион гектардан сәл асады. олардың ішінде Жарты

дәнді (Қос дәнді, эммер) атап өту керек - үлпек бидай, оның құлағының өзегі сынғыш, бастыру кезінде бөлек шпикелеттерге бөлінеді, оларда екі дән бар.

Алынған ұнның сапасы, ақуыз мөлшері, глютен және пісіру қасиеттері бойынша жұмсақ бидай үш топқа бөлінеді: күшті, әлсіз, орташа.

Күшті (құнды) бидай ұзақ уақыт ашытуға төтеп бере алатын жақсы икемділігі, жоғары төзімділігі бар қамырды құрайтын ұн береді. Қалыптасқан қамыр нанды тексеру және пісіру кезінде оған берілген пішінді жақсы сақтайды. Күшті ұннан жасалған нан дұрыс пішінді, үлкен көлемді, біркелкі, жоғары дамыған кеуектілігі бар. Күшті бидай 730-755 г/л - ден төмен емес (ауданға байланысты), кем дегенде 60 %, ақуыз - 14 және шикі глютен-28%. Глютеннің сапасы I топтан төмен болмауы тиіс. Күшті бидайдың бағасы әлсізге қарағанда 10-100% жоғары. Ұнның қажетті сапасын қамтамасыз ету үшін әлсіз бидайды жақсарту үшін қолданылады.

Әлсіз бидай 40% - дан аз, құрамында 11 және 20% ақуыз және глютен бар. II немесе III клейковина тобы. Мұндай бидай жабысқақ, жағылған қамырды құрайтын ұн береді, одан нан аз мөлшерде, бұлыңғыр, нашар босатылған үгіндісі бар. Әлсіз бидай өздігінен пайдаланылмайды.

Орташа күшті бидай (толтырғыш) сапасы жоғарыда аталған топтар арасында аралық орынды алады. Ол әлсіз бидайды жақсартып алмайды, бірақ өзін-өзі пайдалану арқылы стандартты сапалы нан береді.

Қатты бидай макарон ұнын өндіру үшін қолданылады, өйткені ол жоғары икемділікке ие, бірақ созылмайтын глютенге ие, бұл макарон пішінін жақсы сақтауға мүмкіндік береді. Қатты бидай ұны әлсіз ұннан жасалған нанды жақсартып алады.

Жұмсақ бидай крахмалы мөлшері өте әртүрлі түйіршіктерді құрайды-1-ден 50 мкм-ге дейін. Саны бойынша ұсақ крахмал түйіршіктері басым (9 мкм-ге дейін), бірақ массасы бойынша негізгі үлес орташа (10-18 мкм) және үлкен (18 мкм-ден астам). Крахмал түйіршіктерінің белгілі бір фракциясының басым болуы сорттық және түр белгілері болып табылады. Ұсақ крахмал түйіршіктерінің үлесінің артуы (2 мкм-ге дейін) астықтың технологиялық қасиеттерін нашарлатады. Сонымен қатар, мұндай астықта ақуыздың үлесі азаяды. О. А. Семиннің айтуынша, қатты бидай крахмалы негізінен диаметрі 2-ден 9 мкм-ге дейінгі түйіршіктерден тұрады. Кішкентай түйіршіктер сфералық, ал үлкендері жасымық тәрізді. Қатты бидай крахмалы құрамында 20-21% амилоза, жұмсақ - 23-26 %, бұл ішінара түйіршіктердің әртүрлі тығыздығын тудырады. Қатты бидайды ұнтақтау кезінде крахмал түйіршіктеріне жаппай (60% дейін) зақым келеді, сондықтан крахмалдың тұтқырлығы мен клейстерлеу температурасы күрт төмендейді.

Дайындалған және таратылатын бидайдың стандарттары түріне және өсіру уақытына байланысты бес түрге бөлінеді: I - жаздық қызыл астық; II - жаздық дурум; III - жаздық ақ астық; IV - қысқы қызыл астық; V - Қысқы ақ астық. Дәннің мөлдірлігі мен реңі бойынша I және IV типтер әрқайсысы бес кіші түрге, ал II және III типтер екі кіші түрге бөлінеді; V тип кіші түрлерге

бөлінбейді. Астықтың белгілі бір түріне және кіші түріне жататындығына оның пісіру қасиеттері байланысты. Мысалы, I және IV типтегі алғашқы екі кіші түрдің бидайы әдетте күшті, ал V түрі әлсіз.

Сапасы бойынша дайындалған бидай базистік немесе шектеу кондициялары болуы мүмкін, бөлінетін бидайға бес сынып белгіленген. Сонымен қатар, егін жинау кезінде тағы екі стандарт қолданылады: күшті бидай және қатты бидай. Олар құнды астық сапасына қойылатын жоғары талаптарды көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

1. М.Г.Пруцкова. «Күздік бидайдың жаңа сорттары», Алматы, «Қайнар», 1974ж.
2. Научно практические аспекты развития растениеводства и животноводства в Юго-Западном регионе Казахстана.
3. Рефератный журнал серия 3. 2007 18-23ст. Нац. центр научно-технической информации РК.
4. Государственная программа развития сельских территорий РК на 2004-2010 годы. Астана 2003г.
5. Егоров Г. А., Мельников Е. М., Максимчук Б. М. Технологиясы, ұн, жарма және құрама жем. - М.: Колос, 1984.

УДК 004.93'12

ПРЕИМУЩЕСТА КВАНТОВЫХ ВЫЧИСЛЕНИЙ И АЛГОРИТМОВ В ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

АҚПАРАТ ҚАУІПСІЗДІГІНДЕГІ КВАНТТЫҚ ЕСЕПТЕУ ЖӘНЕ АЛГОРИТМДЕРДІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

ADVANTAGES OF QUANTUM COMPUTING AND ALGORITHMS IN INFORMATION SECURITY

Есмағамбетова Галия Кайратовна,

Монгольский университет науки и технологии, Улан-Батор, Монголия

Gal.Esm@mail.ru

Есмағамбетова Галия Қайратқызы

Моңғолия ғылым және технология университеті, Ұлан-Батор, Моңғолия

Gal.Esm@mail.ru

Yesmagambetova Galiya Kairatovna

Mongolian University of Science and Technology, Ulaanbaatar, Mongolia

Gal.Esm@mail.ru

Исмуканова Айгери Наурызбаевна, Мурадилова Гульшат Самархановна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, Кокшетау
Aigera_ismukan@mail.ru, mgs_kz@mail.ru

Исмуқанова Айгерім Наурызбайқызы, Мұрадилова Гүлшат Самарханқызы
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау
Aigera_ismukan@mail.ru, mgs_kz@mail.ru

Ismukanova Aigerim Nauryzbayeva, Muradilova Gulshat Samarkhanovna
Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov, Kokshetau
Aigera_ismukan@mail.ru, mgs_kz@mail.ru

Аннотация. В последние несколько лет квантовые вычисления становились все более популярной сферой исследований. Используя квантовую физику для выполнения вычислений новыми и замечательными способами, *квантовые компьютеры* могут повлиять на общество, что придает нынешнему времени большую привлекательность в плане участия и изучения того, как программировать квантовые компьютеры и применять квантовые ресурсы для решения важных задач. Квантовые вычисления обеспечивают новый подход к решению проблем к решению проблем, позволяя эффективно решать задачи которые трудно решить на классических компьютерах. В этой статье мы исследуем возможности и проблемы, которые квантовые вычисления создают для исследований в области информационной безопасности.

Ключевые слова: квантовая криптография, квантовые вычисления, кубиты, квантовые алгоритмы, классические алгоритмы, квантовые компьютеры, квантовая схема.

Квантовые вычисления обеспечивают новый подход к решению проблем к решению проблем, позволяя эффективно решать задачи, которые трудно решить на классических компьютерах. Он основан на использовании поведения квантовых частиц. Поскольку исследователи по всему миру демонстрируют квантовое превосходство и доступность облачных квантовых компьютеров с бесплатными учетными записями для исследователей, квантовые вычисления становятся реальностью.

Квантовая криптография направлена на защиту информации, передаваемой между отдельными пользователями системы или источниками данных в одной сети. Ее основная цель – защитить информацию от возможного перехвата и последующей дешифровки. В квантовой криптографии для шифрования используется сложный ключ, который передается от отправителя к получателю посредством элементарных частиц света – фотонов. Защита ключа от перехвата обеспечивается благодаря тому, что даже самый чувствительный прибор неизбежно изменит состояние фотона. Поэтому, если кто-то попытается «подслушать» информацию, передаваемую по квантовому каналу, он неизбежно «испортит» передаваемое сообщение – и таким образом будет замечен. Безопасно переданный ключ в дальнейшем используется для шифрования информации, передаваемой по уже имеющимся каналам данных.

Квантовые вычисления (КВ) — это новая область на пересечении физики, математики и информатики. Она использует явления квантовой механики для повышения эффективности вычислений. В частности, для хранения и

манипулирования информации, квантовые компьютеры используют квантовые биты (кубиты). Кубиты представлены такими свойствами субатомных частиц, как спин электронов или поляризация фотонов. Квантовые компьютеры используют квантово-механические явления суперпозиции, запутанности и интерференции для создания состояния, которые экспоненциально увеличиваются с ростом числа кубитов, что потенциально позволяет решать проблемы, которые традиционно трудно решить на классических компьютерах [1].

Классические алгоритмы подразумевают конечную последовательность инструкций, или последовательно выполняемые процедуры. Аналогичным образом, квантовые алгоритмы также подразумевают пошаговое выполнение процедур, выполняемых на квантовом компьютере. Все классические алгоритмы выполнимы также и на квантовом компьютере, однако термин квантовый алгоритм, как правило, используется для алгоритмов, учитывающих особенности квантовых вычислений (квантовую суперпозицию, квантовую запутанность и т. д.). Все алгоритмы, реализуемые на квантовом компьютере, могут быть реализованы и на классическом компьютере, а все проблемы, неразрешимые с помощью классических компьютеров остаются неразрешимыми и с помощью квантовых компьютеров. Однако интерес к квантовым компьютерам оправдан тем, что некоторые алгоритмы (например, переборного типа) могут быть выполнены на них гораздо быстрее, чем на классических компьютерах.

Квантовый бит (кубит) является основной единицей информации и аналог классического бита. В отличие от классических битов, квантовый бит может существовать в суперпозиции состояний нуля и единицы. Именно эта суперпозиция позволяет квантовым вычислениям работать с обоими состояниями одновременно. Это часто называют квантовым параллелизмом. Кубиты могут иметь различные физические реализации, например поляризация фотонов.

Операции над кубитами обычно представляются в виде сигналов, подобно классической схеме. Примером обычных квантовых гейтов являются гейты NOT (также называемые гейтами Паули-X), которые являются аналогичны гейтам NOT в классических схемах. В частности, когда мы применяем гейт NOT к состоянию $|\psi_0\rangle = \alpha |0\rangle + \beta |1\rangle$, мы получим состояние $|\psi_1\rangle = \beta |0\rangle + \alpha |1\rangle$. Другими важными гейтами являются гейты Уолша-Хадамарда, H , который отображает $|0\rangle$ в $\frac{1}{\sqrt{2}}(|0\rangle + |1\rangle)$, т.е. состояние суперпозиции с равной вероятностью для $|0\rangle$ и $|1\rangle$; и отображает $|1\rangle$ в $\frac{1}{\sqrt{2}}(|0\rangle - |1\rangle)$. На Рисунке 1. показана простая квантовая схема. Одиночные линии несут квантовую информацию, в то время как двойные линии несут классическую информацию (обычно после измерения). Простая схема применяет гейты H к состоянию $|0\rangle$, что приводит к состоянию $\frac{1}{\sqrt{2}}(|0\rangle + |1\rangle)$ на выходе затвора. Шаг измерения

выдает либо 0, либо 1 с равной вероятностью (квадрат амплитуды измеряемого состояния). Состояние разрушается до наблюдаемого классического значения бита.

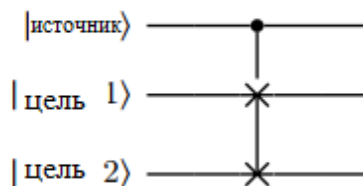

Рисунок 1. Пример управляемых гейтов. Два целевых кубита меняются местами тогда и только тогда, когда линия источника $|1\rangle$.

Важно отметить, что концепция квантовой интерференции лежит в основе квантовых вычислений. Используя квантовую интерференцию, человек использует гейты, чтобы хитро и намеренно смещать содержимое кубитов в нужное состояние и, таким образом, достижение определенного результата вычислений.

Обычным способом описания квантового алгоритма является использование квантовой схемы, которая представляет собой комбинацию квантовых гейтов (например, как на Рисунке 1). Входом схемы является число кубитов (в квантовых регистрах), а затворы воздействуют на них для изменения состояния комбинированной схемы с помощью суперпозиции, запутанность и интерференцию для достижения желаемого выходного состояния, которое является функцией выхода алгоритма. Последний шаг является измерение выходного состояния (состояний), которое раскрывает требуемую информацию.

Теорема об отсутствии клонирования показывает, что, в отличие от классических битов, квантовые биты не могут быть клонированы. Поэтому нельзя предположить, что квантовый бит может быть скопирован по мере (т.е. нет всеобщего копирования, как в классических схемах). Это имеет ряд последствий для проектирования квантового алгоритма. Например, теорема о невозможности клонирования является жизненно важным компонентом квантовой криптографии, поскольку она запрещает подслушивающим лицам создавать копии переданного квантового криптографического ключа файла.

Квантовые алгоритмы

Квантовые алгоритмы обещают значительный прирост производительности в различных областях, включая научные вычисления [5], робототехнику [7], криптографию [6, 10], химию, финансы, среди прочих. Для того чтобы это стало возможным, исследователи разработали квантовые алгоритмы для решения общих математических задач, таких как решение линейных систем уравнений, линейные дифференциальные уравнения, поиск элемента в несортированном списке, и факторизация целых чисел.

В данной работе показано, как квантовые алгоритмы могут иметь преимущество перед классическими алгоритмами с точки зрения требуемого хранения и времени работы. Активной областью исследований в квантовых

вычислениях является теория квантовой сложности, которая изучает классы сложности квантовых алгоритмов и их связь с классическими аналогами, их связь с классическими аналогами. Например, класс ограниченных ошибок, квантовых, полиномиального времени (BQP) изучает проблемы, которые могут быть эффективно решены квантовым компьютером с ограниченной ошибкой. Анализ сложности разработанных квантовых алгоритмов для информационной безопасности и получение границ производительности при различных квантовых моделях сложности является важным направлением исследований.

Литература

1. Майкл А. Нильсен и Исаак Л. Чуанг. 2011. Квантовые вычисления и квантовая информация (10-е изд.). Cambridge University Press, США.
2. Питер В. Шор. 1997. Алгоритмы полиномиального времени для прайм-факторизации и дискретных логарифмов на квантовом компьютере. SIAM J. Comput. 26, 5 (Oct. 1997), 1484-1509. <https://doi.org/10.1137/S0097539795293172>
3. Лов К. Гровер. 1996. Быстрый квантовомеханический алгоритм для поиска в базах данных. В Трудах Двадцать восьмого ежегодного ACM Симпозиума по теории вычислений, Филадельфия, Пенсильвания, Соединенные Штаты, 22-24 мая 1996 года. ACM, 212-219. <https://doi.org/10.1145/237814.237866>
4. IBM Quantum Experience. [n. d.]. Обзор систем IBM Quantum. (). <https://quantum-computing.ibm.com/docs/manage/backends/qu>
5. Маттиас Мёллер и Корнелис Вуйк. 2017. О влиянии технологии квантовых вычислений на будущее развитие высокопроизводительных научных вычислений. Этика и информационные технологии 19, 4 (2017), 253-269.
6. Чи Ченг, Ронгсинг Лу, Альбрехт Петцольдт и Цуёси Такаги. 2017. Безопасность Интернета вещей в квантовом мире. Журнал IEEE Communications 55, 2 (2017), 116-120.
7. Кристина Петшницг, Маттиас Брандштеттер, Хорст Пихлер, Михаэль Хофбаур и Бернхард Дибер. 2019. Квантовые вычисления в науке и приложениях робототехники. Международная конференция по робототехнике и автоматизации (ICRA) 2019. IEEE, 803-810.
9. Джим Кларк. 24 августа 2020 года. Что Intel планирует для будущего квантовых вычислений: Горячие кубиты, холодные управляющие чипы и быстрое тестирование. IEEE Spectrum Tech Talk (24 августа 2020 года).
10. Василейос Мавроейдис, Камер Виши, Матеуш Д Зых и Аудун Йосанг. 2018. Влияние квантовых вычислений на современную криптографию. arXiv preprint arXiv:1804.00200 (2018).
11. Роберто Импрота, Фабрицио Санторо и Ллуис Бланкафорт. 2016. Квантовомеханические исследования фотофизики и фотохимии нуклеиновых кислот и нуклеобаз. Chemical reviews 116, 6 (2016), 3540-3593.

12. Витторио Джованнетти, Сет Ллойд и Лоренцо Макконе. 2008. Квантовая память с произвольным доступом. Phys. Rev. Lett. 100 (Apr 2008), 160501. Выпуск 16. <https://doi.org/10.1103/PhysRevLett.100.160501>
13. Андрей Н. Соклаков и Рюдигер Шак. 2006. Эффективная подготовка состояния для регистра квантовых битов. Phys. Rev. A 73 (Jan 2006), 012307. Выпуск 1. <https://doi.org/10.1103/PhysRevA.73.012307>

UDC 631

STATE AND TRENDS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL ENGINEERING PRODUCTION IN KAZAKHSTAN

**Zhunusov Talgat Turlybekovich, Kakabaev Nurbol Ayazbaevich,
Odintsov Vladimir Dmitrievich,; Uzbergenova Saule Zheksebeevna,
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
tt0307@mail.ru, nurbol.ka@mail.ru,
vladimirodi70@gmail.com, u.saule.85@mail.ru**

Annotation: The article is devoted to studying and analyzing the current state of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan. The SWOT analysis of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan and the indicators of the gross grain harvest (wheat) for three years (2019-2021) were studied. The main problems hindering the effective development of the country's agro-industrial complex are identified, one of which is the outdated material and technical base. In addition, in modern realities, agriculture in Kazakhstan consists mainly of medium and small peasant farms and limited liability partnerships, which cannot always afford to purchase a wide range of agricultural equipment. In this regard, the possibilities and prospects of work on creating and producing universal agricultural equipment that can satisfy both small and medium-sized and large farms, for example, a universal conveyor-type roll header, have been studied.

Keywords: agro-industrial complex, agricultural products, material and technical base, mowing machine, modernization of harvesting technology and equipment.

The agro-industrial complex is one of the important sectors of the economy, which forms the food and economic security of the country, as well as the labor and settlement potential of rural areas.

The agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan has good prospects for further development.

In the State Program for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021, the agro-industrial complex SWOT analysis was made, shown in table 1 [1].

Table 1 - SWOT analysis of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan

Strengths	Weaknesses
- Kazakhstan ranks ninth in the world in terms of area;	- low share in the country's GDP (4.8%);

- Kazakhstan ranks second in the world in terms of arable land per capita; - Kazakhstan is one of the largest exporters of grain and flour; - high potential demand for food products for the markets of the CIS countries and Central Asia; - sustainable growth of the gross agricultural product; - high production potential and export of organic products	- insufficient development of trade, including for export; - low level of implementation of development work and research; - low level of food and veterinary safety; - high capital intensity; - long payback period; - dependence on natural and climatic conditions; - low labor productivity; - low level of profitability of agricultural production
Opportunities	Threats
- the possibility of increasing the volume of all types of agricultural products due to the growth the number and change in the structure of nutrition of the population; - formation of effective state support for Agricultural production cooperative and agricultural cooperatives; - expanding the geography of deliveries and - export volumes in promising areas industries	- instability of weather conditions; - the spread of diseases of animals and plants, as well as environmental pollution; - increased competition in international markets for certain types of products in connection with accession to the WTO; - risk of inefficient industry regulation

As can be seen from the SWOT analysis, agriculture plays a huge role in forming the agro-industrial complex of Kazakhstan. The main branch of agriculture in Kazakhstan is the production of grain. The total crops of grain crops occupy about 80% of the sown area of agricultural crops. At the same time, as shown in Figure 1, based on the data for three years (2019, 2020, 2021), the main areas for grain production are three regions of Kazakhstan: Akmola, Kostanay, and North Kazakhstan regions, which are adjacent to each other.

Some experts [2] also mention the following factors hindering the successful development of production and processing of agricultural products:

- a decrease in the moisture supply of the growing season by 8-17% in forecasts until 2050, which is associated with an increase in evaporation due to a rise in air temperature [2];

- an increase in thermal resources by 12-16% in forecasts until 2050, which is higher than the optimal value for the growth and development of spring wheat [2];

- an increase in the aridity of the climate is predicted with a decrease in the Hydrothermal Coefficient (HTC) values by 7-15%. Accordingly, the frequency of droughts and dry winds will also increase [2];
- the use of monocultures in farms, and as a result - the threat of ruin of small and medium-sized farms in case of adverse weather events;
- imperfection of applied agricultural technologies and insufficient introduction of advanced technologies for both production and storage of finished products [2];
- low level of the material and technical base.

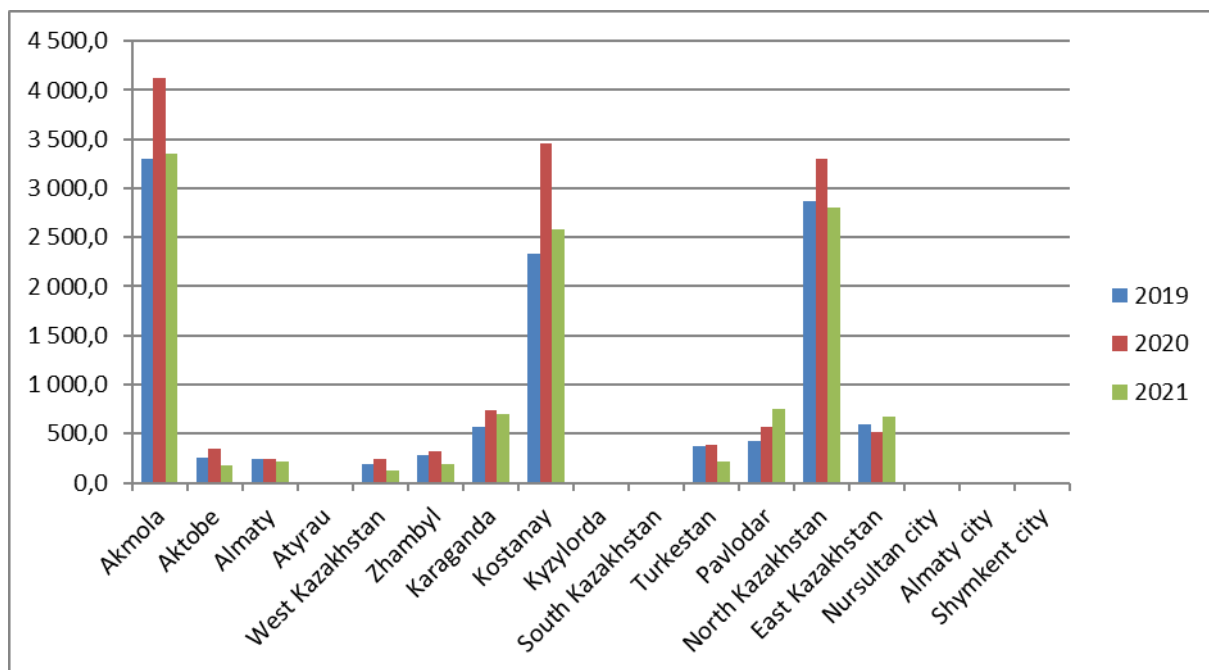

Figure 1. Gross grain harvest (wheat) for 2019-21

Thus, many experts agree that unstable weather conditions and outdated facilities are the main underlying problems.

The average age of the agricultural machinery fleet is 13-14 years, with a normal operating life of 7-10 years. The existing fleet of farm machines in Kazakhstan has wear and tear of up to 80%. 70% of the current fleet of agricultural machinery - was produced before 1991. With an average service life of the main agricultural machinery of 8-10 years, the age composition of tractors over ten years of operation is about 94.5%, and grain harvesters - 77.7%. At the same time, the annual renewal of tractors is, on average 0.87%, grain harvesters - 3.2% [3].

In turn, the use of worn and obsolete equipment increases the cost of repairs and fuels and lubricants (from now on referred to as fuel and oils) by an average of 20%, which ultimately leads to an increase in the cost of production.

An essential condition for adequate agricultural production is the optimal formation and rational use of agriculture's material and technical base. All material and technical base elements are combined into specific technological processes through certain forms of organization of production. The solution to the problem of

achieving food security in the country is directly related to the level of technical equipment of farmers, the modernization of agricultural machinery, and the formation and development of the agricultural machinery market [4].

Modern harvesting technology and equipment will optimize the harvesting process and make it more profitable for agricultural enterprises.

Separate combined harvesting of grain crops using a header is one of the leading technologies used in Kazakhstan and abroad to reduce grain losses when harvesting weedy, wet, and non-simultaneously ripening crops. These conditions allow you to increase combines productivity, reduce harvesting time, and reduce grain losses by reducing self-shedding. Furthermore, the formation of swaths of various capacities also ensures optimal loading of combine harvesters on the selection.

In the country, the share of areas harvested separately is about 50%, in some years up to 80%. Such a significant volume is facilitated by the fact that in recent years, due to the fact that the agricultural technology of cultivating grain has changed. The unsatisfactory condition of the fields leads to the need to increase the level of adaptability of harvesting equipment, incl. and windrow harvesters to the agricultural background of the areas.

However, it is practically impossible to implement this adaptability under operating conditions without developing and implementing new technical solutions in headers.

Until recently, the type of headers used in the agricultural sector included seven families of headers from 17 kinds of machines that are practically not unified among themselves with basic models ZhRB-4.2A; ZhRK-5M; ZhVN-6B; ZhVP-6; ZhKhM-6, ZhT-9, and ZhVR-10, which indicates a variety of design solutions and the absence of an integrated systematic approach to its construction. Work on the unification of header was narrowly focused and carried out by manufacturers within individual families. This situation at one time led to the need to create a highly unified system of reapers with established criteria for efficient production and their operation in specific agro-climatic conditions [5].

Carrying out work on creating specialized universal roller headers of the conveyor type. Such headers can be used annually for single-phase and two-phase harvesting, which is an important factor for small farms and large agricultural formations. Windrowers of various designs can only be used for mowing and laying agricultural crops into windrows for further drying, i.e., are used not only for a limited time but also not every year, considering those years when harvesting is carried out only in a single-phase method. As a result, this leads to a high downtime of this type of agricultural machinery; therefore, universal conveyor headers are the best option for any agricultural production. Especially the purchase of such headers is important for medium and small farms as it reduces the need to purchase two types of headers for a combine harvester. Developing a highly efficient design of a universal conveyor header is a complex design task to ensure rational modes of operation of the header in various conditions and options. To solve these problems, it is necessary to explore design options for headers of this type, identify their advantages and

disadvantages, develop a new rational design, and conduct laboratory and field tests. The development of the header using the universal principle of construction seems to be very relevant, especially in terms of the development of devices that are the fundamental elements of the header. This work is devoted to the research, development, and research of individual structural elements of a universal roller conveyor header.

СОСТОЯНИЕ И ТЕНДЕНЦИВ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Жунусов Талгат Турлыбекович, д.т.н., профессор; Какабаев Нурбол Аязбаевич, PhD;
Одинцов Владимир Дмитриевич, магистр;
Узбергенова Сауле Жексебеевна, магистр
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
tt0307@mail.ru, nurbol.ka@mail.ru, vladimirodi70@gmail.com, u.saule.85@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена исследованию и анализу современного состояния отрасли АПК Республики Казахстан. Изучен SWOT-анализ отрасли АПК РК и показатели валового сбора зерновых (пшеница) за три года (2019-2021). Выявлены основные проблемы, сдерживающие эффективное развитие отрасли АПК страны, одной из которых является устаревшая материально-техническая база. К тому же в современных реалиях сельское хозяйство Казахстана состоит в основном из средних и малых крестьянских хозяйств и ТОО, которые не всегда могут позволить себе приобретать широкую линейку сельхозтехники. В связи с этим изучены возможности и перспективы работ по созданию и производству универсальной сельскохозяйственной техники, которая сможет удовлетворить как малые, так и средние и крупные хозяйства, например универсальная валковая жатка транспортерного типа.

Ключевые слова: АПК, сельскохозяйственная продукция, материально-технической база, валковая жатка, модернизация технологии уборки и оборудования.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МАШИНА ЖАСАУ ӨНДІРІСІНІҢ ЖАЙ-КҮЙІ ЖӘНЕ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Жүнісов Талғат Тұрлыбекұлы, т. ғ. д., профессор;
Қақабәев Нұрбол Аязбайұлы, ғылым докторы;
Одинцов Владимир Дмитриевич, магистр;
Узбергенова Сауле Жексебеевна, магистр
Көкшетау университеті. Ш. Уәлиханов, г. Кокшетау
tt0307@mail.ru, nurbol.ka@mail.ru, vladimirodi70@gmail.com, u.saule.85@mail.ru

Түйіндеме: Мақала Қазақстан Республикасының АӨК саласының қазіргі жағдайын зерттеуге және талдауға арналған. ҚР АӨК саласының SWOT-талдауы және үш жылдағы (2019-2021) жалпы астық (бидай) жинау көрсеткіштері қарастырылған. Елдің АӨК саласының тиімді дамуын тежейтін негізгі проблемалар анықталды, олардың бірі ескірген материалдық-техникалық база болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі заманғы шындықта Қазақстанның ауыл шаруашылығы негізінен орта және шағын шаруа қожалықтары мен ЖШС-нан тұрады, олар әрдайым ауыл шаруашылығы техникасының кең желісін сатып ала алмайды. Осыған байланысты шағын және орта және ірі фермаларды қанағаттандыра алатын

эмбебап ауылшаруашылық техникаларын құру және өндіру жөніндегі жұмыстардың мүмкіндіктері мен перспективалары зерттелді, мысалы, эмбебап транспортер түріндегі білікті егін оратын машина.

Түйін сөздер: АӨК, ауыл шаруашылығы өнімдері, материалдық-техникалық база, жинау және жабдықтау технологиясын жаңғырту.

Literature

1. State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/kaz179522.pdf>

2. Kapital.kz website. Experts assessed the vulnerability of agriculture to climate change, 20.12.2020 <https://kapital.kz/economic/91984/eksperty-otsenili-uyazvimost-sel-skogo-khozyaystva-k-izmeneniyam-klimata.html>

3. Republic of Kazakhstan. Program. On the development of the agro-industrial complex in the Republic of Kazakhstan for 2013-2022 [Text]. - 2021. - 100 p.

4. Espolov T.I. The national project will accelerate the decision of the agro-industrial complex.// Kazakhstanskaya Pravda, September 04, 2020.

5. Artyukhin V.F., Kozubov V.P. Windrow harvesters. Engineering. Encyclopedia, section IV, calculation and design of machines, vol. IV-16. Agricultural machines and equipment. - M.: Mashinostroenie. – 1998

УДК 662.7

ОБОСНОВАНИЕ КОНСТРУКТИВНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ СХЕМЫ БИОГАЗОВОЙ УСТАНОВКИ

Кусайнов Т.С., Жунусов Т.Т., Какабаев Н.А., Одинцов В.Д., Оразалина Б.К.
Кокшетауский университет им Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
emukamaz.kz@mail.ru

Аннотация. В статье изложен анализ существующих конструкции форм реактора и предлагается конструктивно-технологическая схема биогазовой установки, которая улучшит производительность выработки биогаза и повысит экономическую эффективность.

БИОГАЗ ОРНАТУЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ СҮЛБАСЫН НЕГІЗДЕУ

Құсайынов Т.С., Жүнісов Т.Т., Қакабаев Н.А., Одинцов В.Д., Оразалина Б.К.
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ
emukamaz.kz@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада еріткіш пішінінің қолданыстағы жобаларының талдауы берілген және биогаз өндірудің тиімділігін арттыратын және экономикалық тиімділікті арттыратын биогаз қондырғысының конструктивті және технологиялық сұлбасы ұсынылған.

JUSTIFICATION OF THE STRUCTURAL AND TECHNOLOGICAL SCHEME OF THE BIOGAS INSTALLATION

Kusainov T.S., Zhunusov T.T., Kakabaev N.A., Odintsov V.D., Orazalina B.K.

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau

emukamaz.kz@mail.ru

Annotation. The article presents an analysis of the existing designs of forms of the digester and proposes a constructive and technological scheme of a biogas plant, which will improve the productivity of biogas production and increase economic efficiency.

На сегодняшний день интенсивное производство энергии является одним из наиболее значительных источников техногенной нагрузки на окружающую среду, т.к. базируется в основном на использовании невозобновляемого углеводородного сырья и сопровождается выбросами и сбросами загрязняющих веществ в атмосферу при его добыче и потреблении.

Однако, в настоящее время одним из альтернативных возобновляемых источников энергии является биогаз, внедрение биогазовых технологий в развитых и развивающихся странах, внесли значительные изменения в переориентировку этих технологий не только энергетических к экологическим и агрохимическим (производство удобрений), а также повышению рентабельности и эффективности производства [1].

Процессы переработки и утилизации органических отходов путем их разложения в анаэробных условиях с получением горючего биогаза и его энергетическим применением освоены с древних времен человечеством, при этом природа биологического процесса разложения органических веществ с образованием метана за прошедшие тысячелетия не изменилась.

В современном этапе развития науки и техники созданы оборудование и системы, позволяющие сделать технологии получения биогаза рентабельными и применяемыми не только в других странах, но и в условиях Казахстана.

Важнейшей составляющей биогазовой установки представляется реактор. От конструкции которого зависит продуктивность также экономическая эффективность всей установки.

Исходя из характера процесса брожения и его технологии, к реакторам предъявляют следующие требования:

- абсолютная герметичность стенок, препятствующий газообмену;
- непроницаемость для жидкостей;
- сохранение прочности в статическом состоянии при воздействии собственной силы тяжести и массы загружаемого субстрата;
- совершенной теплоизоляции;
- коррозионной стойкости;
- надежности загрузки и опорожнения;
- доступности внутреннего пространства для обслуживания;

Для выбора формы, размеров и конструкции реактора решающую роль играют такие факторы, как:

- массовый расход субстрата при заполнении;
- заданный выход газа или степень сбраживания субстрата как функция от концентрации сухих веществ, загрузки рабочего пространства, времени цикла сбраживания и интенсивности перемешивания;
- применяемая система производства;
- уровень механизации [2].

Отталкиваясь из этого проанализированы следующие формы реактора.

Овальная.

Достоинства: оптимальные требования с целью размешивания также отвода осадков, разрушения плавающей корки.

Недостатки: значительная стоимость производства.

Цилиндрическо-коническая.

Достоинства: обеспечивает удаление сверху корки, снизу - отстоявшегося субстрата (шлама).

Цилиндрическая.

Достоинства: простота в изготовлении

Недостатки: сложность в перемешивании, требуют существенных удельных расходов энергии.

Наклонно-горизонтальное размещение цилиндрического реактора.

Достоинства: наклонное размещение упрощает сток шлама к выгрузному отверстию, правильное наполнение, смешивание.

Недостатки: находящийся под землей размещение камеры сбраживания ухудшает теплотехнические характеристики.

Горизонтальное размещение цилиндрического реактора.

Достоинства: дает возможность сбраживать огромное количество субстрата, экономия расходов, практичность разрушения корки.

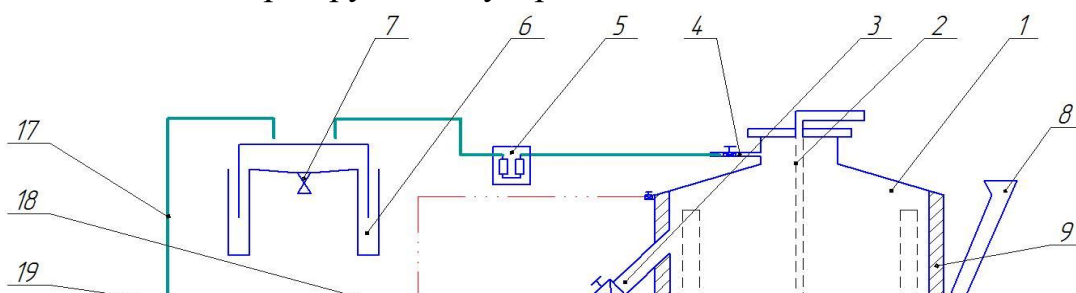
Недостатки: процедура ферментации проходит спонтанно, свободно, существенная длительность сбраживания.

Таким образом, более применима цилиндрическо-коническая форма реактора [3].

В связи с этим, предлагаем конструктивно-технологическую модель биогазовой установки, которая показана на рисунке 1.

Реактор смонтирован на металлических опорах, которые обеспечивают беспрепятственный подход к выгрузному устройству.

Сохранение температуры поддерживается газовым котлом. Газ на нагрев подводится с газгольдера. Посредством загрузочного устройства начальная масса поступает в бродильную камеру реактора, где проходит процедура анаэробного сбраживания. После первой загрузки совершается ежедневная загрузка массы в камеру реактора. После перебродивания масса всплывает и поступает самотеком в разгрузочное устройство.

1 - реактор; 2 - мешалка; 3 – разгрузочное устройство; 4 – выход биогаза; 5 - гидрозатвор; 6 - газгольдер; 7 – выходной патрубок; 8 – загрузочная горловина; 9 – водяная рубашка; 10 – выгрузной вентиль; 11 – отработанная масса; 12 – приемный резервуар; 13 - насос; 14 – газовый котел; 15 – обратный клапан; 16 – потребитель (газовый котел); 17 - газопровод; 18 - теплоноситель; 19 – температурный датчик.

Рисунок 1 - Конструктивно-технологическая схема биогазовой установки.

Выделяющийся при сбраживании биогаз поступает в мокрый газгольдер. Мокрый газгольдер сделан из двух трубчатых металлических емкостей вида стакан в стакане.

Для удаления осадков из больших элементов внизу реактора есть выходной патрубок, предоставляющий осуществлять очистку реактора.

Данная установка отличается от известных тем, что в конусной нижней части реактора расположен отвод для выгрузки твердого осадка. Газгольдер снабжен гидрозатвором.

Для обогрева реактора используется газовый котел. Для обеспечения более эффективной ее работы реактор имеет водяную рубашку.

Для контроля и регулировки температуры используется термopара и регулятор температуры.

Для обеспечения взрывобезопасности установки смонтирован специальный гидрозатвор.

Отсекатель состоит из металлического цилиндра, внутренний объем которого наполнен металлической стружкой.

Гидрозатвор состоит из У-образной стеклянной трубки, наполненной на 0,3 объема водой. Газгольдер к установке разработан поплавкового типа. В отличие от известных, предлагаемый газгольдер имеет гораздо меньший

начальный объем. Это достигается специальным размещением вкладываемых друг в друга емкостей.

Гидрозатвор, которым снабжен газгольдер, одновременно выполняет роль конденсатора влаги.

Таким образом, обоснована конструктивно-технологическая схема биогазовой установки, отличающаяся от известных тем, что в конусной нижней части реактора расположен отвод для выгрузки твердого осадка. Данная биогазовая установка улучшит производительность выработки биогаза и повысит экономическую эффективность.

Список использованной литературы

1. Садчиков А.В. Повышение энергетической эффективности биогазовых установок // Технические науки. Фундаментальные исследования. Москва. - 2016. № 10. <https://fundamental-research.ru/ru/issue/view?id=727>
2. Баадер, В. Биогаз: теория и практика / В. Баадер, Е. Доне, М. Бренндерфер.- М.: Колос.- 1982.- 31-32с.
3. Фиापшев, А.Г. Параметры и режимы работы биогазогумусной установки /А.Г. Фиапшев, М.М. Хамоков, А.Н. Малкаров // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Процессы и машины агроинженерных систем».- Нальчик: КБГСХА им. В.М. Кокова, 2011.- 136-140с.

УДК: 517.5

ФУРЬЕ ФУНКЦИЯСЫНЫҢ ТҮРЛЕНДІРУІ ҮШІН БОЧКАРЕВ ТЕҢСІЗДІГІНІҢ ЕКІӨЛШЕМДІ АНАЛОГЫ

ДВУМЕРНЫЙ АНАЛОГ НЕРАВЕНСТВА БОЧКАРЕВА ДЛЯ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ФУНКЦИЙ ФУРЬЕ

TWO-DIMENSIONAL ANALOGUE OF THE BOCHKAREV INEQUALITY FOR THE FOURIER TRANSFORMATION

Манарбек Махпал

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-сұлтан қ.

makpal9136@mail.ru

Манарбек Махпал

Евразийский Национальный им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-султан

makpal9136@mail.ru

Manarbek Makhpal

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-sultan

makpal9136@mail.ru

Түйіндеме: Гармоникалық талдаудың маңызды бағыттарының бірі – Фурье қатарларының теориясы. Бұл бағытқа деген қызығушылық оның қазіргі математика мен қолданбалы ғылымдардың әртүрлі салаларында қолданылуына, сонымен қатар көптеген шешілмеген күрделі есептердің болуына байланысты. Осы мәселелердің бірі функциялардың интегралдық қасиеттері мен оның коэффициенттерінің қосындылық қасиеттері арасындағы байланысты зерттеу болып табылады. Көптеген математиктер осы есептерді шешуге біраз жұмыс арнады. Және бұл саладағы әрі қарай зерттеулер маңызды және қызықты міндет болып табылады. Берілген баяндамада $L_{\bar{p},\bar{r}}[0,1]^2$ аралас метрикамен анизотропты Лоренц кеңістігінің анықтамасы, $f \in L_1(\mathbb{R}^2)$ функциясының екі өлшемді Фурье түрлендіруінің анықтамасы келтірілген. Фурье түрлендіруі үшін Бочкарев типті теоремасының екі өлшемді аналогы алынды.

Түйін сөздер: Фурье түрлендірулері, Лоренц анизотропты кеңістіктері, Бочкарев теоремасы.

Аннотация: Одно из важных направлений гармонического анализа является теория рядов Фурье. Интерес к этому направлению объясняется его применениями в различных разделах современной математики и в прикладных науках, а также наличием многих не решенных трудных проблем. Одним из таких проблем является изучение взаимосвязи интегральных свойств функций и свойств суммируемости ее коэффициентах, т.е. если функция $f \in L_p$, $1 < p < \infty$, то что мы можем сказать о ее коэффициентах Фурье. Решению этих задач были посвящены усилия многих математиков. И дальнейшие исследования в этой области являются важной и интересной задачей и могут привести к новым, неожиданным эффектам. В тезисе приведено определение анизотропного пространства Лоренца $L_{\bar{p},\bar{r}}[0,1]^2$ со смешанной метрикой, определение двумерное преобразование Фурье функции $f \in L_1(\mathbb{R}^2)$. Получен двумерный аналог теоремы типа Бочкарева для преобразования Фурье.

Ключевые слова: преобразования Фурье, анизотропные пространства Лоренца, теорема Бочкарева

Annotation: One of the most important directions of harmonic analysis is the theory of Fourier series. His interest in this direction is explained by his applications in various departments of modern mathematics and applied sciences, as well as the availability of many unsolved problems. One of these problems is the study of the interrelationships of the integral properties of functions and the properties of the sum of its coefficients, ie. if the function $f \in L_p$, $1 < p < \infty$, then we can say about its Fourier coefficients. The solution of these tasks was dedicated to the efforts of many mathematicians. And further research in this area are important and interesting tasks and can bring new, unexpected effects. In the thesis the definition of the anisotropic space Lorentz with the mixed metric, the definition of the second reflection of the Fourier function $f \in L_1(\mathbb{R}^2)$. A two-dimensional Bochkarev-type analog theorem was obtained to transform Fourier.

Keywords: Fourier transform, Lorentz anisotropic spaces, Bochkarev theorem

Анықтама 1. $\bar{p} = (p_1, p_2)$, $\bar{r} = (r_1, r_2)$ болсын және келесі шарттар қанағаттандырылсын: $0 < \bar{p} \leq \infty$, $0 < \bar{r} \leq \infty$. Олай болса, аралас метрикалы $L_{\bar{p},\bar{r}}[0,1]^2$ Лоренц кеңістігі $[0,1]^2$ -де анықталған келесі шамалар шекті болатын барлық өлшенетін функциялардың жиыны ретінде анықталады:

$$\|f\|_{L_{\bar{p},\bar{r}}} = \left\| \|f\|_{L_{p_1,r_1}} \right\|_{L_{p_2,r_2}} = \left(\int_0^1 \left(\frac{1}{t_2^{p_2}} \left(\int_0^1 (t_1^{p_1} f^{*1}(t_1, \cdot))^{r_1} \frac{dt_1}{t_1} \right)^{r_2} \frac{dt_2}{t_2} \right)^{\frac{1}{r_2}}$$

$0 < \bar{r} < \infty$ кезінде

$$\|f\|_{L_{\bar{r},\infty}} = \sup_{t_1, t_2} \frac{1}{t_1^{\frac{1}{p_1}} t_2^{\frac{1}{p_2}}} f^{*1*2}(t_1, t_2)$$

$\bar{r} = \infty$ болса.

Анықтама 2. f функциясы $f \in L_1(\mathbb{R}^2)$ болсын. Онда оның екіөлшемді түрлендіруі келесідей анықталады.

$$\hat{f}(\xi_1, \xi_2) = \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} f(x_1, x_2) e^{-2\pi i(x_1 \xi_1 + x_2 \xi_2)} dx_1 dx_2$$

1997 жылы Бочкарев келесі теореманы дәлелдеді [1].

Теорема 1. $\{\varphi_n\}_{n=1}^{\infty}$ - $[0,1]$ аралығында ортонормаланған комплексті функциялар жүйесі және де функция жиынтықты шектелген

$\|\varphi_n\| \leq M, n = 1, 2, \dots$, және де келесі шарттар орындалсын $f \in L_{2,r}, 2 < \bar{r} \leq \infty$, олай болса, келесі теңсіздік орындалады:

$$\sup_{n \in N} \frac{1}{|n|^{\frac{1}{2}} (\log(n+1))^{\frac{1}{2} - \frac{1}{r}}} \sum_{m=1}^n a_m^* \leq C \|f\|_{L_{2,r}},$$

мұндағы $a_n = \{\varphi_n\}_{n=1}^{\infty}$ жүйесіндегі Фурье коэффициенттері.

Ал 2015 жылы $L_{2,r}(\mathbb{R})$ функциясының Фурье түрлендіру үшін Бочкарев теоремасының аналогы алынды [2].

Теорема 2.

$\mathfrak{R}_N = \{A = \bigcup_{i=1}^N A_i, \text{ мұндағы } A_i - \mathbb{R} \text{ алынған кесінділер}\}$ болсын. Олай болса, кез келген $f \in L_{2,r}(\mathbb{R}), 2 < \bar{r} < \infty$ шарттары орындалатын функциясы үшін келесі теңсіздік орындалады:

$$\sup_{N \geq 8A \subset \mathfrak{R}_N} \sup \frac{1}{|A|^{\frac{1}{2}} (\ln(N+1))^{\frac{1}{2} - \frac{1}{r}}} \left| \int_A \hat{f}(\xi) d\xi \right| \leq 23 \|f\|_{L_{2,r}}$$

Фурье. Берілген баяндаманың мақсаты Фурье түрлендіруі үшін Бочкарев теоремасының екіөлшемді аналогын алу болып табылады.

Лемма 1. $\frac{4}{3} < q_1, q_2 < 2, f \in L_{\bar{q},2}(\mathbb{R}^2)$ шарттары қанағаттандырылсын. Ондай болса, \mathfrak{R}_N шекті өлшемнен алынған кез келген A_1 және A_2 өлшенетін жиындары үшін келесі теңсіздік орындалады.

$$\begin{aligned} A_1 \subset \mathfrak{R}_N A_2 \subset \mathfrak{R}_N \frac{1}{|A_1|^{\frac{1}{q_1}} |A_2|^{\frac{1}{q_2}}} |\hat{f}(\xi_1, \xi_2)| d\xi_1 d\xi_2 \leq \\ \leq C \left(\frac{q_1}{2(q_1-1)} \right)^{(\frac{1}{q_1} - \frac{1}{2})} \left(\frac{q_2}{2(q_2-1)} \right)^{(\frac{1}{q_2} - \frac{1}{2})} \|f\|_{L_{q,2}}. \end{aligned}$$

Теорема 3. $\Phi_{m_1, m_2}(x_1, x_2) = \varphi_{m_1}(x_1) \cdot \psi_{m_2}(x_2), m_1, m_2 \in \mathbb{N}$ жиынтықты шектелген, ортонормаланаған функциялар жүйесі болсын. Олай болса кез келген $f \in L_{2,r}[0,1], 2 < r_1, r_2 < \infty$ үшін келесі теңсіздік орындалады:

$$\sup_{A_1 \subset N} |A_1| \geq 8 \sup_{A_2 \subset N} |A_2| \geq 8 \frac{1}{|A_1|^{\frac{1}{2}} |A_2|^{\frac{1}{2}} (\log_2(|A_1| + 1))^{\frac{1}{2} - \frac{1}{r_1}} (\log_2(|A_2| + 1))^{\frac{1}{2} - \frac{1}{r_2}}} \times$$

$$\int_{A_1} \int_{A_2} |\hat{f}(\xi_1, \xi_2)| d\xi_1 d\xi_2 \leq \|f\|_{L_{2,r}}$$

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Бочкарев С. В. Теорема Хаусдорфа-Юнга-Рисса в пространствах Лоренца и мультипликативные неравенства // Труды МИРАН – 1997. – Т. 219. – С.103-114
2. G. K. Mussabayeva, N. T. Tleukhanova, Bochkarev inequality for the Fourier transform of functions in the Lorentz spaces $L_{2,r}(\mathbb{R})$, Eurasian Math. J., 2015, Volume 6, Number 1, 76–84

УДК 004.771 /
ББК 32.972.514

ЗАДАЧИ УДАЛЕННОГО АДМИНИСТРИРОВАНИЯ В КОМПЬЮТЕРНЫХ СЕТЯХ

КОМПЬЮТЕРЛІК ЖЕЛІЛЕРДЕ ҚАШЫҚТАН БАСҚАРУ ТАПСЫРМАЛАРЫ

REMOTE ADMINISTRATION TASKS IN COMPUTER NETWORKS

Мусабеков Жумакельды Султанович,
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
zh.musabekov@mail.ru

Мусабеков Жумакельды Султанович
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
zh.musabekov@mail.ru

Musabekov Zhumakeldy Sultanovich
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
zh.musabekov@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада студенттердің зертханалық жұмыстарында PsExec утилитасын қолдана отырып, компьютерлік желіні қашықтан басқару міндеттері қарастырылған.

Түйін сөздер: Компьютерлік желілер, виртуалды компьютер, виртуализация, әкімшілік, PsExec.

Аннотация: В статье рассматриваются задачи удаленного администрирования компьютерной сети с использованием утилиты PsExec в лабораторных работах студентов.

Ключевые слова: Компьютерные сети, виртуальный компьютер, виртуализация, администрирование, PsExec.

Annotation: The article deals with the tasks of remote administration of a computer network using the PsExec utility in students' laboratory work.

Keywords: Computer networks, virtual computer, virtualization, administration, PsExec.

При изучении дисциплин «Компьютерные сети», «Оптимизации компьютерных систем» необходимо в некоторых лабораторных работах решать задачи связанных с удаленным администрированием. В подобных случаях необходимо выполнять команды командной строки Windows. Для этих задач очень полезна утилита PsExec Марка Руссиновича из состава набора инструментов командной строки PsTools.

Скачать утилиту можно с официального сайта Microsoft совместно с набором инструментов PsTools [1].

Команды PsExec могут использоваться на компьютерах под управлением Windows [2]:

- Windows 2012 R2
- Windows 2016
- Windows 2019
- Windows 10
- Windows 7

В данной статье используются операционные системы Windows 2003 Server (64-bit) и Windows XP (64-bit). Эти системы требуют меньше аппаратных и программных ресурсов на физическом компьютере.

Для создания компьютерной сети используется подход не «одно приложение – один сервер», а технология виртуализации [3]. Виртуализация осуществляется с использованием на одном физическом компьютере нескольких виртуальных компьютеров.

Для создания виртуальной сети используется виртуальный компьютер Oracle VM VirtualBox 6.1. В этом приложении создаются виртуальные компьютеры, на которые устанавливаются операционные системы Windows 2003 Server (64-bit) и Windows XP (64-bit) и настраивается компьютерная сеть между ними.

Для работы виртуальных компьютеров требуется также включить технологию виртуализации на процессорах в BIOS-е, которая может быть по умолчанию отключена. Чтобы активировать виртуализацию на процессоре Intel необходимо выполнить следующие действия:

1. Перезагрузить компьютер и войти в BIOS, используя клавиши Delete или F2.
2. В UEFI BIOS нужно перейти в пункт «Advanced» или «*Integrated Peripherals*».

3. Затем перейти в пункт «*CPU Configuration*».
4. Найти пункт «*Intel Virtualization Technology*» и изменить в меню значение на «*Enable*».
5. Сохранить изменения и выйти из BIOS с помощью пункта «*Save & Exit*».

Виртуальная компьютерная сеть, состоит из компьютера с ОС Windows 2003 Server (64-bit) и компьютеров с ОС Windows XP (64-bit). Компьютеры образуют доменную сеть. Контроллер домена – сервер Windows 2003 Server (64-bit). Команды выполняются в командной строке сервера от имени пользователя из группы «Администраторы домена».

Утилиту PsExec нет необходимости устанавливать. Достаточно поместить ее в какую-нибудь папку и запускать ее из этой папки. В нашем случае PsExec размещен в папке C:\WINDOWS\system32 сервера.

Рассмотрим некоторые задачи удаленного администрирования.

Например, чтобы узнать настройки протокола IP компьютера с адресом 192.168.10.21 необходимо запустить команду `ipconfig` на PsExec [4]. Вывод будет перенаправлен с консоли удаленного компьютера на консоль сервера, т.е.

`Psexec \\192.168.10.21 ipconfig`

На рисунке 1 представлен вывод `ipconfig` (конфигурация TCP / IP удаленной системы) на консоль сервера, как если бы команда `ipconfig` была запущена на локальном компьютере, т. е. в нашем случае на компьютере с адресом 192.168.10.21. Аналогично можно запускать любые другие программы.

Рис. 1. Вывод конфигурации TCP / IP удаленной системы на консоль сервера

Установку программ на удаленные компьютеры в сети удобно производить централизованно с сервера сети. Любое приложение легко можно скопировать с сервера на удаленный компьютер и затем запустить с командной строки строки удаленного компьютера команду на установку приложения как это показано в следующем сценарии на рисунке 2:

`Psexec \\192.168.10.21 -c "c:\npp.6.4.5.Installer.exe" CMD /S`

Синтаксис команды следующий:

192.168.10.21 – IP-адрес удаленного компьютера,
-с – команда копирования программы npp.6.4.5.Installer.exe с сервера на удаленный компьютер,
CMD – используется запуск командной строки,
/S – команда, используемая для включения автоматической установки npp.6.4.5.Installer.exe.

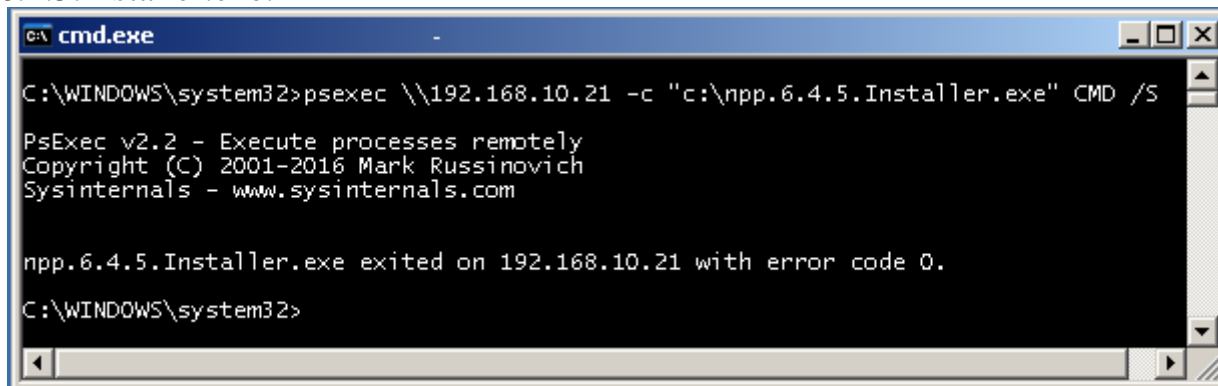

Рис. 2. Установка приложения на удаленный компьютер с консоли сервера

Приложение с сервера можно установить одновременно на несколько удаленных компьютеров в сети, для этого необходимо указать список удаленных компьютеров, на которые необходимо установить приложение. Сценарий представлен на рисунке 3:

Psexec @C:\vws.txt -C "C:\npp.6.4.5.Installer.exe" CMD /S

@c:\vws.txt – файл со списком компьютеров в виде IP-адресов, например:

192.168.10.21

192.168.10.20

или имен компьютеров в виде:

XP5XP4

Если список компьютеров небольшой, то его можно перечислить через запятые непосредственно, в командной строке:

Psexec \\XP5, XP4 -C "C:\npp.6.4.5.Installer.exe" CMD /S

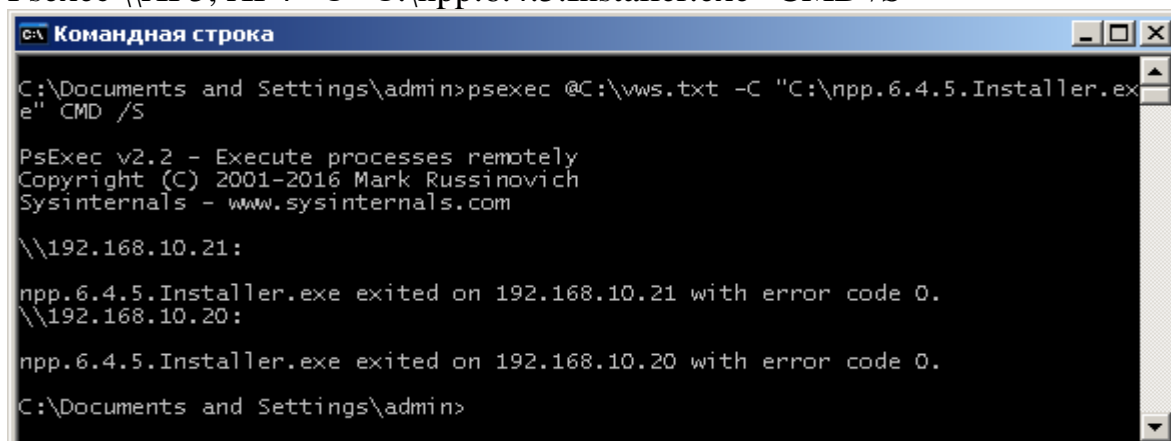

Рис. 3. Установка приложения на компьютеры, указанные в списке

В статье были рассмотрены различные нюансы применения утилиты PsExec для решения административных задач на удаленных компьютерах.

Возможность запускать с интерактивной командной строки, позволяет автоматизировать процессы управления удаленными компьютерами и выполнять различные команды на удаленных компьютерах, получать сведения об удаленных системах, устанавливать программы незаметно на множестве удаленных компьютерах с сервера, избегая ручной установки программ.

Литература

1. PsExec v2.34
<https://docs.microsoft.com/en-us/sysinternals/downloads/psexec>
2. Windows - Использование Psexec с примерами
<https://techexpert.tips/ru/windows-ru/windows-использование-psexec-с...>
3. Академия Microsoft: Введение в облачные вычисления
<https://intuit.ru/studies/courses/673/529/lecture/11915>
4. Как использовать инструменты PsExec для запуска команд и управления удалёнными системами Windows <https://hackware.ru/?p=11638>

УДК 537.23

УЗКОУГОЛЬНЫЕ ПРИЕМНИКИ ИЗЛУЧЕНИЯ

NARROW-ANGLE RADIATION RECEIVERS

ТАР БҰРЫШТЫ СӘУЛЕ ҚАБЫЛДАҒЫШТАР

Мұхамедин Сағат,

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
sagat_m@mail.ru

Мухамедин Сагат,

Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
sagat_m@mail.ru

Muhamedin Sagat

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
sagat_m@mail.ru

Түйіндеме: Заманауи фотометрияның түсінік аппараты және қондырғылар қоры нақты сәулелену көздерінің қасиеттерін толық сипаттау және өлшеулер жүргізу мүмкін еместігін байқатады. Алғашқы болып осы есептерді шығару жолдары қарастырылған.

Показано, что существующий понятийный аппарат и приборная база современной фотометрии не позволяет адекватно описывать и измерять поле излучения реального источника. Впервые разработан подход, в рамках которого решается эта задача.

It is shown that the existing conceptual apparatus and instrument base of modern photometry does not allow adequately describing and measuring the radiation field of a real source. For the first time, an approach has been developed within which this task is solved.

Түйін сөз: жартылай кеңістік және бұрыштық сәулелену, энергетикалық параметрлер, орташа жартысфералық, бұрыштық және ортылықаймақтық сәулелену,

полупространственное и угловое излучения, энергетические параметры, полупространственная, средняя полусферическая, угловая и среднезонная облучённости $\text{emi-spatial and angular radiation, energy parameters half-spatial, average hemispherical, angular and seasonal average irradiance; semi-spatial and angular radiation;}$

Отличительной особенностью узкоугольного приемника излучения является наличия тубуса с диафрагмами. Введение диафрагмы в оптическую систему имеет важные последствия для результатов исследований. Диафрагма должна выполнять только те функции, которые возлагаются на нее исследователем. Основной функций диафрагм в узкоугольных приемниках является задержание излучения, отраженного от стенок прибора, и собственного излучения стенок, обусловленного их нагреванием. Введение диафрагм в тубус узкоугольного приемника оказывает существенное влияния и на процессы теплообмена в нем. Поэтому большое значение приобретает разработка методов расчета местоположения и размеров диафрагм в зависимости от поставленной задачи.

При выборе диафрагм с оптимальными параметрами необходимо учитывать, что:

- аппертурный угол диафрагмы не может быть меньше аппертурного угла тубуса приемника в целом;

- диаметр отверстия диафрагмы не может быть меньше выходного отверстия тубуса;

- приближение диафрагмы к выходному отверстию тубуса ведет к увеличению доли собственного теплового излучения диафрагмы, падающего на чувствительный элемент;

- если стенки тубуса прибора изнутри достаточно зачернены ($\eta \approx 0,9$), то нет необходимости задерживать излучение, претерпевающее более, например, трех отражений. Назовем N - кратной диафрагмой систему, состоящую из N диафрагмы и задерживающую все лучи, способные пройти через тубус и претерпеть n отражений. Обозначим через K номер любого промежуточного отражения, т.е. $K=1, 2, \dots, N$. Задавая N , будем определять N – кратные диафрагмы как одинарные, двойные, тройные и т.д. Требование расположение всей системы диафрагм на каком-то фиксированном K является необязательным. Двойная и одинарная диафрагмы являются частными случаями тройной диафрагмы [1]. Очевидно, что некоторые диафрагмы, поставленные для какого-либо заданного n , задерживают часть излучения с другими n , т.е. имеет место взаимодействие диафрагм. Это позволяет не только изменять параметры, но и уменьшать общее число диафрагм. Пусть число взаимодействующих диафрагм, участвующих в задержании лучей с $n=1,2,3$, равно трем. Нумеровать их будем цифрами I, II, III в порядке возрастания расстояние до них от плоскости входного отверстия тубуса приемника (рис.1). Решив соответствующие уравнения, получим выражения для определения параметров взаимодействующих диафрагм [1]:

$$z_I = \frac{2(D_0 - D_1)L}{2(D_0 - D_1) + D_2} \quad (1)$$

$$d_I = \frac{D_1 D_2}{2(D_0 - D_1) + D_2} \quad (2)$$

$$z_{II} = \frac{z_I(2D_0 + D_2 - d_{II}) + L(2D_0 - d_I - d_{II})}{4D_0 + D_2 - d_I} \quad (3)$$

$$z_{III} = \frac{z_I(2D_0 + D_2 - d_{III}) + L(d_I + d_{III})}{2D_0 + D_2 + d_I} \quad (4)$$

$$d_{III} = \frac{BF - AC}{A(L - z_I) + Bz_{II}} \quad (5)$$

где D_1 и D_2 - диаметры входного и выходного отверстий тубуса; D_0 и L - внутренний диаметр и длина тубуса; z_I , z_{II} , z_{III} - расстояние от входного отверстия до соответствующих диафрагм; d_I , d_{II} и d_{III} - диаметры соответствующих диафрагм; $A = 2D_0 + D_I + d_{II}$; $B = 2D_0 + D_2 + d_I$; $C = z_I(2D_0 + D_2) + Ld_{II}$; $F = z_{II}(4D_0 + D_I)$. Значение d_{II} задается строго фиксированным. Диафрагмы могут быть расположены не только внутри тубуса приемника, но и находиться перед входным отверстием, как, например, в пиргелиометре Ангстрема, т.е. быть выносным. Параметры первой выносной диафрагмы, находящейся на наибольшем удалении от входного отверстия тубуса, связаны между собой соотношением [1]:

$$z = L \frac{D + d}{2D_0 - D_1 - D_2} \quad (6)$$

Местоположения остальных выносных диафрагм, расположенных первой выносной диафрагмой и входным отверстием тубуса, выбираются с таким условием, чтобы они задерживали рассеянное излучения, способное попасть в тубус сбоку. При исследовании распределения яркости, температуры и других параметров по поверхности протяженного источника возникает необходимость в разработке приемника, позволяющего выделять локальные участки. Известные в настоящее время узкоугольные приёмники излучения для этой цели практически непригодны, так как при их использования уменьшении размеров исследуемого участка приводит к уменьшению расстояния между источником и приёмником.

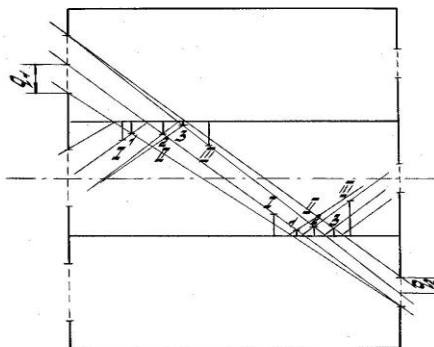

Рис. 1. К расчету размеров и местоположения тройных и взаимодействующих диафрагм ($n=2$, $k=1$ и $k=2$). 1, 2, 3 – система трех диафрагм, составляющих тройную диафрагму; I, II, III, - взаимодействующие диафрагмы; дополнительные линейные параметры.

В случае источника большой мощности условия работы такого приёмника будут экстремальными и нестабильными. Этих недостатков лишён разработанный нами узкоугольный приёмник, выполненный на базе приёмника с чувствительным элементом в форме шаровой зоны. Отличие в том, что в рассматриваемом приборе чувствительный элемент выполнен в форме плоского кольца [2]. Сочетание кольцевой формы чувствительного элемента и входного отверстия позволяет выделять на поверхности протяжённого источника локальные участки. При этом приёмник излучения может быть расположена на достаточном удалении от источника, т.е. работать в устойчивых неэкстремальных условиях. Если протяжённый источник излучения незначительных размеров, то применение предлагаемого приёмника позволяет уменьшить погрешность, обусловленную фоновыми засветками. Исследования показывают, что в случае такого источника применение приёмника с Кольцевым чувствительным элементом не приводит к уменьшению чувствительности.

Из рис. 2 видно, что:

$$a = 2(r+1) \quad (7)$$

$$\frac{l}{b} = \frac{L}{R_2 - r} \quad (8)$$

$$\frac{l}{a} = \frac{L}{R_2 - R_1} \quad (9)$$

Считая заданными a , l и L , получим:

$$r = \frac{r_0^2 l}{2(La - lc)}; \quad (10)$$

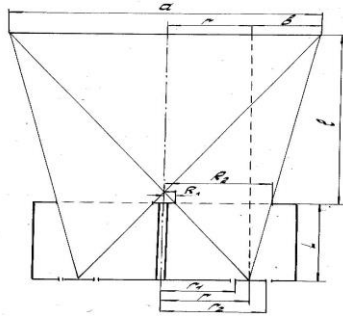
$$\Delta r = \frac{La - lc}{2l}; \quad (11)$$

$$R = \frac{r_0^2 (l - L)}{2(La - lc)}; \quad (12)$$

$$\Delta R = \frac{La}{2l}; \quad (13)$$

где r_c - радиус круга, которого равна площади выходного отверстия, т.е. $\pi r_c^2 = \pi(r_2^2 - r_1^2)$; $c = (R_2 - R_1) - (r_2 - r_1)$; $(r_1 + r_2)/2$; $R = (R_1 + R_2)/2$; $\Delta r = r_2 - r = r - r_1$; $\Delta R = R_2 - R = R - R_1$

На базе приёмника с кольцевым чувствительным элементом создан

радиационный пирометр.

Рис. 2. К расчету геометрических параметров приемника с кольцевым чувствительным элементом.

L – длина тубуса; R_1 и R_2 – внешний и внутренний радиусы входного отверстия; r_1 и r_2 – внешний и внутренний радиусы выходного отверстия; r – средний радиус выходного отверстия; l – расстояние от входного отверстия до объекта; a – линейный размер объекта.

Показано, что существующий понятийный аппарат и приборная база современной фотометрии не позволяет адекватно описывать и измерять поле излучения реального источника. Впервые разработан подход, в рамках которого решается эта задача. Кроме автоматизации экспериментальных исследований он включает в себя:

ряд новых физических понятий: полупространственное и угловое излучения;

энергетические параметры, характеризующие эти понятия: полупространственная, средняя полусферическая, угловая и среднезонная облучённости; полупространственная и угловая плотности лучистой энергии; полупространственного и углового излучения;

- формализованное описание взаимосвязи между введенными энергетическими параметрами;

- претензионные приёмники излучения принципиально новой конструкции с выпуклыми и вогнутыми полусферическими и сферическими чувствительными элементами для измерения энергетических параметров полупространственного и пространственного излучения;

- прецензионные приёмники излучения принципиально новой конструкции с чувствительными элементами в форме шаровой зоны для измерения энергетических параметров углового излучения;

- формулы для определения энергетических параметров пространственного, полупространственного углового излучения с помощью разработанных приёмников в АСЭИ.

Литература

1.Елфимов О.А., Косорогов В.Ф., Киеменчук Л.С., Складенко С.К. Координатно – чувствительные пироэлектрические приемники излучения. – Препринт 3, Киев : Институт физики АН УССР. 1980. – 440с.

2.Ишанин Г.Г. Приемники излучения оптических и оптика – электронных приборов. – Л: Машиностроение, 1986. – 175с.

УДК/ББК 378

MS VISUAL STUDIO C# БАҒДАРЛАМАСЫНДА ТЕСТ ЖАСАУ ЖОЛДАРЫ

"СОЗДАНИЕ ТЕСТА НА MS VISUAL STUDIO C# ДЛЯ ПРОВЕРКИ ЗНАНИЙ

"CREATING A TEST ON MS VISUAL STUDIO C# TO TEST KNOWLEDGE

Оспанова Нуржамал Қанатқызы,

Ақмола облысы білім басқармасының жанындағы “Кокшетау қаласы, Жоғары
Техникалық Колледж” МКҚК, Көкшетау қ.

Lady-nur@bk.ru

Оспанова Нуржамал Канатовна

Государственное коммунальное казенное предприятие «Высший технический колледж, г.
Кокшетау» при управлении образования Ақмолинской области

Lady-nur@bk.ru

Ospanova Nurzhamal Kanatovna

State Municipal state Enterprise "Higher Technical College, Kokshetau" under the
Department of Education of Akmola region

Lady-nur@bk.ru

Түйіндеме: Қазіргі уақытта көптеген оқу орындарында сабаққа қатысуды электрондық бақылау мәселесі өзекті болып қалуда. Білім алушылардың оқу сабақтарына қатысуын есепке алу және бақылау оқу процесінің барынша тиімділігін қамтамасыз ету, білім алушылардың жеке және өзіндік жұмысын жетілдіру мақсатында жүзеге асырылады.

Аннотация: в настоящее время во многих учебных заведениях актуальным остается вопрос электронного контроля посещаемости. Учет и контроль посещаемости обучающимися учебных занятий осуществляется в целях обеспечения максимальной эффективности учебного процесса, совершенствования индивидуальной и самостоятельной работы обучающихся.

Summary: currently, the issue of electronic attendance control remains relevant in many educational institutions. Accounting and monitoring of students' attendance of training sessions is

carried out in order to ensure maximum efficiency of the educational process, improving the individual and independent work of students.

Түйін сөздер: Мәтінмәндік кілт сөз кодта белгілі бір мағынаны беру үшін қолданылады, бірақ ол C# - де сақталған сөз емес. Кейбір контекстік кілт сөздер, мысалы, partial және where, екі немесе одан да көп контексте ерекше мағынаға ие.

Ключевые слова: контекстное ключевое слово используется для передачи определенного значения в коде, но это не слово, хранящееся в C#. Некоторые контекстные ключевые слова, такие как partial и where, имеют особое значение в двух или более контекстах.

Keywords: a contextual keyword is used to give a specific meaning to the code, but it is not a stored word in C#. Some contextual keywords, such as partial and where, have special meanings in two or more contexts.

Бағдарламалау көптеген мұғалімдер өз жұмыстарында тест карточкалары деп аталатындарды қолданды. Әрбір карточка ерекше жеке тапсырма болды, олар сыныпқа сөзбе-сөз 10-15 минут ішінде таратылды. Осыдан кейін карточкалар жиналып, сабақ жалғасты. Мұндай тестілік тапсырмалар мұғалімге оқушылардың өткен сабақ материалдарын игеруінің толықтығын анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, картаның мұндай тесттерін тексеру үшін өте аз уақыт қажет болды - бір картаға бірнеше секунд. Бұл кезде мұғалім бір өзіндік жұмысты тексеруге кем дегенде бес минут уақыт жұмсаған, содан кейін бұрын осыған ұқсас тапсырмалармен жұмыс жасау керек деген шартпен.

Мектептегі тесттерге деген көзқарас біржақты емес. Көптеген адамдар тестілер оқушылардың алған нақты білім деңгейін көрсетпейді деп санайды. Бұл ішінара дұрыс, өйткені білімді тексерудің барлық басқа әдістерін қоспағанда, тест нәтижелеріне толықтай сену мүмкін емес. Тесттерді орындау кезінде студенттер нәтижеге әсер ететін кейбір кішігірім бақылау жасауы мүмкін немесе жай асығып, қобалжуы мүмкін, бірақ сіз басқа ештеңе білмейсіз. Бірақ тестілеудің тиімділігін сыныптағы жылдам бағалау құралы ретінде жоққа шығаруға болмайды. Жалғыз сұрақ - барлық тест нәтижелерін сөзсіз қабылдауға жол берілмейді, тест нәтижелерін тексеріп, әр оқушыға жеке-жеке сараланған талдау жүргізу қажет.

Өздік жұмысты тексеру кезінде, мысалы, математикада мұғалім оқушының есептеулерінің барысын көре алады және қателікке апарған тітіркендіргіш қатені анықтай алады. Мүмкін, осы сәтте біреу студенттің назарын аударған шығар, ал оның тәуелсіз тексеруге уақыты болмады. Тәжірибелі және объективті мұғалім мұны ешқашан қате деп санамайды, әсіресе формулалар да, шешімнің барысы да дұрыс болған жағдайда. Тестілеу тек дұрыс жауапты қажет етеді. Қандай да бір іс-әрекетті қажет ететін тест тапсырмаларын орындау кезінде студенттер жауаптарын алу үшін тест карталарымен бірге өз жобаларын тапсыруға шақырылады. Сонда оқытушының да, оқушының да тест нәтижелерін қайта қарауға және дұрыс бағаны қоюға себептері болады. Мысалы, формуладағы қажетті мәнді ауыстыру, сұраққа біржақты «иә» немесе «жоқ» деп жауап беру немесе өлшем бірлігін атау қажет болатын қарапайым тестілерді қолдану, ассимиляцияны дәл көрсетеді материалға сәйкес келеді

және түсіндіруді қажет етпейді. Мұндай тестілерді мектептерде қолдану мүмкіндігінше жиі жүргізілуі керек[1].

Мұндай сынақтардың сапасы, өкінішке орай, көп нәрсені қалайды. Мұндағы мәселе тесттің тәуелсіз дамуын жүзеге асыруға арналған бастапқы материал немесе құралдардың жеткіліксіздігі ғана емес, сонымен қатар уақыт өте келе тесттерге деген көзқарастың теріс болып, өткен жылдардағы оқиғалардың жоғалып кеткендігінде. Бірақ мектепте тестілеу тек сәнге деген құрмет емес және оны ресми түрде қабылдау мүмкін емес, өйткені қандай-да бір есептелген міндет. Тестілеу оқушылардың оқу кемшіліктерін көзбен көріп, оларды түзетуге тырысуына жақсы мүмкіндік береді. Тапсырмалар жұптық салыстыру принципіне негізделген: респондент екі баламалы нұсқаның бірін таңдайды. Нәтижелер негізінде бағдарлама 13 интегралды индикатордың профилін құрайды (ішкі және сыртқы мотивацияның жұмысқа қатынасы): процеске қызығушылық (жұмысқа және оның нәтижелеріне); шығармашылық (өзін-өзі көрсету, өзін-өзі жүзеге асыру, жаңашылдық); көшбасшылық (өзін-өзі растауға, қабілеттерді іске асыруға, мәртебенің өсуіне бағдар); дәстүрлерді ұстану (сондай-ақ жақындарының күтуі, жағдайлары); ақша (материалдық қауіпсіздік) және т.с.с.

1-сурет. Бастапқы беті.

Тестирование

Вопрос

○ Варианты ответов

○ Варианты ответов

○ Варианты ответов

○ Варианты ответов

Следующий вопрос

Выйти из теста

2-сурет. Тест өтетін беті.

Компоненттер. Код

Label

TextBox

Button

RadioButton

```

namespace Проект_Тестирование_
{
    public partial class Form1 : Form
    {
        public Form1()
        {
            InitializeComponent();
            form2 = new Form2();
        }
        Form2 form2;

        private void button1_Click(object sender, EventArgs e)
        {
            form2.Show();
            Hide();
        }
    }
}

```

3-сурет. Бір формадан екінші форага өту коды.

```
public Form2()
{
    InitializeComponent();
}

void start()
{
    var encoding = System.Text.Encoding.GetEncoding(1251);

    try
    {
        Read = new System.IO.StreamReader(System.IO.Directory.GetCurrentDirectory() + @"\b.txt", encoding);
        this.Text = Read.ReadLine();
        question_count=0;
        correct_answers=0;
        wrong_answers=0;
        array = new string[20];
    }
    catch(Exception)
    {
        MessageBox.Show("Ошибка");
    }

    вопрос();
}
```

4-сурет. Файлды оқу коды

```
void вопрос()
{
    label1.Text = Read.ReadLine();
    label2.Text = Read.ReadLine();
    radioButton1.Text = Read.ReadLine();
    radioButton2.Text = Read.ReadLine();
    radioButton3.Text = Read.ReadLine();
    radioButton4.Text = Read.ReadLine();
    correct_answers_number = int.Parse(Read.ReadLine());
    radioButton1.Checked = false;
    radioButton2.Checked = false;
    radioButton3.Checked = false;
    radioButton4.Checked = false;
    button1.Enabled = false;
    question_count = question_count + 1;
    if (Read.EndOfStream == true) button1.Text = "Завершить";
}
```

5-сурет. Сұрақты оқып label мен radiobutton-ға шығару.

```

if (button1.Text == "Завершить")
{
    Read.Close();
    radioButton1.Visible = false;
    radioButton2.Visible = false;
    radioButton3.Visible = false;
    radioButton4.Visible = false;
    label1.Text = String.Format("Тестирование завершено.\n\n" +
        "Правильных ответов:{0} из {1}.\n\n" +
        "Набранные баллы: {2:F2}.", correct_answers, question_count, (correct_answers * 100.0F) / question_count);
    button1.Enabled = true;
    button1.Text = "Начать тестирование заного";
    button2.Text = "Завершить тест";
    var Str = "Список ошибок" +
        ":\n\n";
    for (int i = 1; i <= wrong_answers; i++)
        Str = Str + array[i] + "\n\n";
    if (wrong_answers != 0) MessageBox.Show(Str, "Тест завершен");
}

```

5-сурет. Тестті аяқталғаннан кейін нәтижесін шығаратын код.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, тестілер біздің өмірімізге ұзақ уақыт енгенін атап өткім келеді. Қазір жүздеген немесе мыңдаған емес, миллиондаған тестілер адам қызметінің әр түрлі салаларында жасалған, сондықтан оларды өз тәжірибелеріңізде неге қолданбасқа[2].

Білімді бақылау үшін тестілеуді қолдану қызықты әрі маңызды. Тесттік технологияның шектеулілігіне қарамастан, көптеген мұғалімдер мен әдіскерлерді қызықтыратын басты артықшылығы бар - бұл студенттерден кері байланыс алудың жеделдігі және нәтижелерді тез бағалау мүмкіндігі. Шектеу туралы айтатын болсақ, жетістік деңгейін тексеруге арналған кез-келген құралдың қолданылу шегі бар. Мұғалімнің негізгі міндеті - бақылаудың әр түрлі әдістерін, оның ішінде тестілерді қолдану.

Тесттерді әзірлеу оңай емес, оған көп тәжірибе ғана емес, арнайы білім мен дағдылар қажет. Тесттер басқа бақылау құралдарынан, біріншіден, өнімділікті ұйымдастырудың стандартталған процедурасымен, екіншіден, жауаптардың бір мағыналы интерпретациясымен, ақырында, нәтижелерді бағалаудың алдын-ала жоспарланған жүйесінің болуымен ерекшеленеді. Тест тапсырмалары қысқа, нақты және түсініксіз түсіндіруді болдырмауы керек. Кез-келген тест, кем дегенде, тапсырманың өзін және жауаптарын толтыру нұсқауларынан тұруы керек[3].

Мамандарды сертификаттаудың бір түрі ретінде тестілеуді қолдану мәселесі зерттелді.

Оқушылардың білімін тексеруге арналған әдістемелік бағдарлама жасалды, оны орта мектепте информатика және АКТ бойынша оқушылардың білімін ағымдық және қорытынды бақылауда қолдануға болады:

- тез арада қайтарма байланыс болуын қамтамасыз етеді(интереактивті қасиеті)

- қажетті ақпараттық материалдарды жылдам тауып алуға мүмкіндік береді.

- гипермәтіндік түсіндіруден жан-жақты ақпараттық материалдар алады.

- әрбір жеке тұлғаның, білімін, білік іскерлігін әрбір тараулар бойынша тексеруге, бағалауға мүмкіндік береді.

Тесттерді әзірлеу мынандай жағдайларға қолдануға болады:

- теориялық материалды өз бетімен оқып үйренуге, зерттеуге мүмкіндік береді;

- сабақты иллюстрациялық материал ретінде жабдықтауда мүмкіндік көмектеседі;

- сабақта және сабақтан тыс уақытта өз бетімен әртүрлі деңгейлі, шығармашылық тапсырмалар орындауға мүмкіндік берілген;

- емтиханға дайындық кезеңдерінде пайдаланылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. *Назарбаев Н.Ә.* Жаңа онжылдық — жаңа экономикалық өрлеу — Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері: Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауы / Егемен Қазақстан. — 2010. — 30 қаңт. — № 33–35.

2. *Соловов А.В.* Проектирование компьютерных систем учебного назначения: Учеб. пособие. — Самара: СГАУ, — 138 с.

3. *Крылова Т.В., Казмирова М.А., Мясникова О.А., Кожевникова Л.Ф.* Автоматизированные обучающие системы. Технология подготовки учебного курса к компьютеризации. — Н.Новгород, 2007. — Вып. 6. — С.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ МОЩНОСТИ НА ПЕРЕМЕШИВАНИЕ ПЕННОЙ СРЕДЫ ВОЗДУХОМ В БАРБОТАЖНЫХ КОЛОННЫХ АППАРАТАХ

Поддубный А.А, Поддубная Д.М.

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

poddubnyy.alexandr.c@mail.ru

Аннотация: в статье рассматривается вопрос определения мощности на перемешивание пенной среды воздухом в барботажных колонных аппаратах. Рассматриваемая пенная смесь дополнительно турбулизуется барботирующим газом. Предложен метод определения мощности на перемешивание данной сложной среды, основанный на диссипации энергии в пенном потоке. Получены уравнения для расчёта мощности перемешивания. Данные теоретические исследования могут быть использованы для расчёта барботажных аппаратов и другой аналогичной аппаратуры.

Ключевые слова: пенный поток, турбулентный, барботирующий газ, мощность перемешивания, диссипация энергии, касательные напряжения, объёмное содержание газа, газосодержание, коэффициент гидравлического трения реакционной среды.

С целью интенсификации процессов переноса количества движения, массы и теплоты, ускорения химических и биологических реакций в барботажных колонных аппаратах осуществляется интенсивное перемешивание реакционной среды воздухом. Определение мощности на перемешивание является одной из задач при проектировании таких аппаратов.

В данной статье исследуются процессы перемешивания в пенной среде, барботируемой газом, с содержанием газа в смеси от 0 до 70%.

Целью работы является получение уравнений для расчёта мощности на перемешивание пенной системы барботируемым газом.

Решение данной задачи для жидкостных потоков, барботируемых газом, рассматривалось в работе [1:68], и для пенных потоков с содержанием газа до $\varphi_{\text{п}} = 0,7$ [2:18; 3:155.]. Однако, решение задачи не доведено до логического конца.

Основные параметры пенных потоков в барботажных аппаратах

Газосодержащие барботажного пенного потока $\varphi_{\text{пб}}$ (пенный поток плюс дополнительный поток газа)

$$\varphi_{\text{пб}} = v_{\text{г}} / v_{\text{пб}}, \quad (1)$$

где $v_{\text{пб}}$ – объём смеси (пенный поток плюс барботирующий газ), заполняющей аппарат; $v_{\text{г}}$ – объём газа, заключённого в объёме $v_{\text{пб}}$.

Газосодержащие пенной смеси $\varphi_{\text{п}}$ [1:17]:

$$\varphi_{\text{п}} = v_{\text{гп}} / v_{\text{п}}, \quad (2)$$

где $v_{\text{п}}$ – объём пенного потока в трубопроводе; $v_{\text{гп}}$ – объём газа, заключённого в объёме $v_{\text{п}}$.

$\varphi_{\text{г}}$ – газосодержание барботирующего газа.

Газосодержащие барботажного потока, заполняющего трубопровод или канал аппарата

$$\dots\dots\dots \varphi_{\text{пб}} = \varphi_{\text{п}} + \varphi_{\text{г}} \quad (3)$$

Газосодержащие пенного потока $\varphi_{\text{п}}$, на сегодняшний день, расчётам не поддаётся. Его значение надо принимать исходя из опыта эксплуатации конкретного аппарата.

Объём жидкости в аппарате $v_{\text{ж}}$ и плотность барботажного потока $\rho_{\text{пб}}$ определяются по уравнениям:

$$v_{\text{ж}} = v_{\text{пб}}(1 - (\varphi_{\text{п}} + \varphi_{\text{г}})) \quad (4)$$

$$\dots\dots\dots \rho_{\text{пб}} = \rho_{\text{ж}}(1 - \varphi_{\text{пб}}) + \rho_{\text{г}}\varphi_{\text{пб}} \quad (5)$$

В данных формулах $\rho_{\text{ж}}$ и $\rho_{\text{г}}$ – плотности жидкости и газа соответственно; $\mu_{\text{ж}}$ – вязкость жидкостной фазы;

$v_{\text{пб}} = \mu_{\text{ж}} / \rho_{\text{пб}}$ – кинематическая вязкость пенного потока;

$\bar{u}_{\text{п}}$ – осреднённая по времени скорость потока газожидкостной смеси;

$w_{\text{п}}$ – средняя скорость движения устойчивой газожидкостной смеси;

$u_{\text{от}}$ – относительная скорость газа (относительная скорость скольжения фаз).

$w_{\text{г}}$ – приведённая скорость барботирующего газа, $w_{\text{г}} = u_{\text{отбг}}\varphi_{\text{г}}$;

$u_{\text{отбг}}$ – относительная скорость барботирующего газа;

$u_{*} = \sqrt[4]{\frac{v_{\text{пб}} E_0}{\rho_{\text{пб}}}}$ – динамическая скорость;

$Re_{\text{п}} = w_{\text{п}} d / v_{\text{пб}}$ – число Рейнольдса.

Гидродинамика барботажного пенного потока.

Будем считать, что исследуемый барботажный пенный поток состоит из устойчивой газожидкостной смеси (пенной смеси) и барботирующего газа. Основная устойчивая пенная смесь состоит из мелко диспергированных пузырьков, а барбортирующий газ из крупных пузырьков, распределённых между мелкими пузырьками (см. рис.1). На стенке канала аппарата образуется ламинарный подслои, состоящий из жидкости и пузырьков газа рис.1. Давление,

скорость, газосодержание $\varphi_{\text{п}}$, $\varphi_{\text{г}}$ в данном потоке будем считать осреднёнными по времени. И исследуемый поток в целом также является осреднённым по времени.

Перенос количества движения в данном потоке будет зависеть от турбулентных пульсаций, вызванных касательными напряжениями на стенке $\tau_{\text{пб}}$, обусловленными движением пенного потока вдоль стенки аппарата, а также от турбулентных пульсаций, вызванных барботирующим газом.

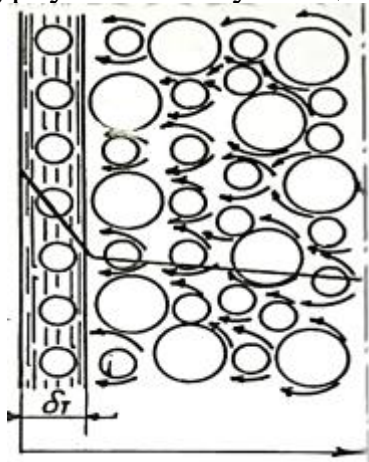

Рисунок 1. Структура устойчивого газожидкостного потока (мелкие пузырьки, диспергированные в жидкости), дополнительно барботируемого газом (крупные пузыри).

Относительным движением мелких пузырьков газа можно пренебречь.

Распределение скоростей по сечению потока, согласно исследованиям [3: 158, 161], подчиняется следующей зависимости:

$$\bar{u}_{\text{п}} = \frac{u_*}{\chi} \cdot \left(\frac{1 - (\varphi_{\text{п}} + \varphi_{\text{г}})}{1 + 2(\varphi_{\text{п}} + \varphi_{\text{г}})} \right)^{0,5} \left(\frac{1}{k} \right)^{0,5} \left(\ln \frac{yu_*}{v_{\text{п}}} - \ln \beta \right) \quad (6)$$

Эмпирические безразмерные постоянные величины χ и β , характеризующие турбулентный поток, приняты такими, как и для гомогенных жидкостей, т.е. $\chi = 0,4$, $\beta = 0,111$.

Предполагая, что в рассматриваемом потоке распределение скоростей подчиняется закону (6), считаем, что возвратное движение смеси вблизи стенок отсутствует.

Газосодержание дополнительного газового потока $\varphi_{\text{г}}$ определим по рекомендациям [1:92; 2:21]:

$$\varphi_{\text{г}} = \frac{w_{\text{г}}}{c(w_{\text{г}} + w_{\text{п}}) + a u_{\text{пз}}} \quad (7)$$

В этой формуле $u_{\text{пз}}$ – скорость подъёма пузырька газа в пенном потоке. Коэффициенты c и a находятся из эксперимента. Согласно данным [2:22] $c =$

1,53, $a = 0,8$ при $\varphi_{\text{п}} < 0.4$ и $c = 2$, $a = 1$ при $\varphi_{\text{п}} > 0.4$. Скорость подъёма пузыря, согласно [1: 48], рекомендуется определять по уравнению

$$u_{\text{пз}} = 1,5(\sigma g(\rho_{\text{п}} - \rho_{\text{г}})/\rho_{\text{п}}^2)^{0,25}, \quad (8)$$

где σ – поверхностное натяжение жидкости, $\rho_{\text{г}}$ – плотность газа, $\rho_{\text{п}}$ – плотность пенного потока.

Мощность, затрачиваемая на перемешивание пенной среды воздухом, в барбатажных колонных аппаратах.

Определение мощности можно произвести через суммарную диссипацию энергии E_0 , которую исследователи [1: 89; 3: 157; 4: 97] рекомендуют определять по уравнению

$$E_0 = E_{01} + E_{02} + E_{03} \quad (9)$$

В этой формуле E_{01} – диссипация энергии в жидкости пенного потока, вызванная касательными напряжениями $\tau_{\text{пб}}$, возникающими при движении устойчивого пенного потока, турбулизованного барботирующим газом; E_{02} – диссипация энергии в жидкости, обусловленная относительным движением жидкости и мелко диспергированных пузырьков газа, за счёт разности плотностей газа и жидкости; E_{03} – диссипация энергии в жидкости, вводимой в реактор с барботирующим газом.

Согласно исследованиям [3: 157; 4: 97]

$$E_{01} = \frac{\tau_{\text{пб}}^2}{\rho_{\text{пб}} \nu_{\text{пб}}}, \quad (10)$$

Касательные напряжения на стенке $\tau_{\text{пб}}$ авторы [3: 159] рекомендуют определять по зависимости

$$\tau_{\text{пб}} = \frac{\lambda_{\text{пб}}}{8} \cdot \rho_{\text{пб}} W_{\text{п}}^2, \quad (11)$$

Коэффициент гидравлического трения $\lambda_{\text{пб}}$ исследователи [3: 159] предлагают рассчитывать по уравнению

$$\lambda_{\text{пб}} = \frac{0,3164}{Re_{\text{п}}^{0,25}} \cdot \frac{1+2(\varphi_{\text{п}}+\varphi_{\text{г}})}{1-(\varphi_{\text{п}}+\varphi_{\text{г}})} \cdot \frac{1+2,5(\varphi_{\text{п}}+\varphi_{\text{г}})}{1+(\varphi_{\text{п}}+\varphi_{\text{г}})} \quad (12)$$

Диссипацией энергии E_{02} можно пренебречь, так как относительная скорость мелко диспергированных пузырьков газа приближается к 0.

Диссипацию энергии E_{03} в жидкости, для турбулентного потока, близкого к изотропному, определим [3: 160; 4: 99] по уравнению:

$$E_{03} = \chi_{03}^4 \rho_{ж} g u_{отбг} \varphi_{г} (1 - \varphi_{г})^2 \quad (13)$$

В этой формуле коэффициент χ_{03} учитывает изотропность данного потока. Значение коэффициента χ_{03} было найдено экспериментально и приведено в работе [2, с.23]: $\chi_{03} = 1,9$ при $\varphi_{п} \leq 0,4$ и $\chi_{03} = 2,7$ при $0,4 < \varphi_{п} \leq 0,7$.

Относительная скорость газа $u_{отбг}$, согласно рекомендациям [1: 18], определяется по уравнению

$$u_{отбг} = \frac{w_{г}}{\varphi_{г}} - \frac{w_{п}}{1 - \varphi_{г}}. \quad (14)$$

$w_{г}$ и $w_{п}$ – приведённые ко всему сечению скорости газа и пенного потока определяются из технологических соображений (задаются при проектировании).

Суммарная диссипация энергии будет равна

$$E_0 = \frac{\tau_{пб}^2}{\rho_{пб} v_{пб}} + \chi_{03}^4 \rho_{ж} g u_{отбг} \varphi_{г} (1 - \varphi_{г})^2 \quad (15)$$

Учитывая, что мощность на перемешивание пенной системы, вводимая извне, рассеивается во всём объёме жидкости, определим её пользуясь рекомендациями [1:23]

$$N = E_0 v_{ж} \quad (16)$$

Литература

1. Соколов, В.Н., Газожидкостные реакторы [текст] /В.Н. Соколов, И.В. Доманский – Л.: Машиностроение, 1976. – 216с.
2. Поддубный, А.А. Исследование гидродинамики и теплообмена при движении пен в каналах[текст] /А.А. Поддубный// Автореферат кандидатской диссертации. — Л., 1980.- 24с.
3. Поддубный А.А. Исследование турбулентного движения устойчивых газожидкостных потоков дополнительно турбулизированных барботирующим газом [текст]/А.А. Поддубный, Д.М. Поддубная, Р.А. Поддубный, А.К. Калинин // Современные тенденции развития образования, науки и технологий: сборник научных трудов по материалам X международной научно-практической конференции, 30 мая 2019 г. / Под общ. ред. А.В. Туголукова – Москва: ИП Туголуков А.В., 2019 – 245 с., с.155-163.
4. Поддубный А.А. Определение коэффициента теплоотдачи от стенки к восходящему турбулизированному газом устойчивому пенному потоку при его движении в вертикальных трубах [текст]/А.А. Поддубный, Д.М. Поддубная,

А.К. Калинин, Р.А. Поддубный, //Наука, технологии, образование: актуальные вопросы, тенденции и перспективы развития, сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции, 30 июня 2020 г. / Под общ. ред. А.В. Туголукова – Москва: ИП Туголуков А.В., 2020 – 297 с., с.94-103.

УДК 004

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗВЛЕЧЕНИЮ ОТКРЫТОЙ ИНФОРМАЦИИ

Рудзутакова Нұрай Қайыржанқызы
Самбетбаева Мадина Аралбайқызы, философия докторы (PhD)
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлтық университеті, қ.Нұр-Сұлтан
aygul6868@mail.ru

Рудзутакова Нурай Каиржановна
Самбетбаева Мадина Аралбаевна, доктор философии (PhD)
ЕНУ им.Л.Н.Гумилёва, г.Нур-Султан
aygul6868@mail.ru

Rudzutakova Nurai Kairzhanovna
Sambetbaeva Madina Aralbayeva, Doctor of Philosophy (PhD)
L.N.Gumilyov Eurasian National university, Nur-Sultan
aygul6868@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада ақпаратты алудың әртүрлі тәсілдері ұсынылған. Дәстүрлі және ашық ақпарат алу арасында салыстырмалы талдау жасалды. Ақпаратты ашық алу жүйелерінің бірінші және екінші буынының сипаттамасы келтіріледі.

Кілт сөздер. Ақпарат алу, тілдік модель, жүйе, бағдарлама.

Аннотация. В данной статье представлены различные подходы извлечения информации. Дан сравнительный анализ между традиционным и открытым извлечением информации. Приводится описание первого и второго поколения систем открытого извлечения информации.

Ключевые слова. Извлечение информации, языковая модель, система, программа.

Annotation. This article presents various approaches to information extraction. A comparative analysis is given between traditional and open information extraction. The description of the first and second generation of open information extraction systems is given.

Keywords. Information extraction, language model, system, program.

В настоящее время одной из актуальных проблем является задача извлечения информации из текстов. Для большинства прикладных программных систем таких как, информационно-поисковые и вопросно-ответные системы, программы автоматического реферирования и аналитической обработки коллекций документов и другие, необходимо извлечение информации. В основном традиционные методы извлечения информации базированы на тезаурусах, методах машинного обучения с учителем [1].

Несмотря на недавний прогресс в извлечении информации, задача извлечения информации из Интернета представляет несколько проблем для существующих систем. Сеть массивна и неоднородна, отношения интересов непредвиденны, и их количество может быть большим. В целях автоматизирования процесса извлечение большого или, возможно, неизвестного набора информации, можно построить единую модель того, как отношения выражаются, в общем, на конкретном языке [2].

Языковая модель, которую можно изучить автоматически или разработать вручную с использованием независимых от предметной области методов, служит основой экстрактора, входом которого является корпус документов на одном языке, а выходом — набор реляционных кортежей. По сравнению с традиционными методами извлечения отношений, которые отдельно моделируют каждое интересующее отношение в корпусе, независимый от отношений дизайн извлечения информации имеет несколько преимуществ. Во-первых, независимое от отношений извлечение устраняет необходимость для разработчика системы вручную определять отношения для извлечения априори. Это гарантирует, что количество ручного труда, необходимого для разработки системы, будет постоянным, а не линейным по размеру набора отношений. Во-вторых, отход от традиционных архитектур извлечения информации превращает извлечение в обнаружение отношений, при котором выходные данные системы состоят из экземпляров потенциально неограниченного набора отношений, идентичность которых не обязательно должна быть известна до извлечения [3].

Последним свойством системы Open IE является возможность масштабирования до массивных наборов данных — корпусов, таких как Интернет, которые могут содержать сотни миллиардов документов. Традиционные системы IE должны обрабатывать корпус D-документов для каждого интересующего отношения. Эта архитектура приводит к среде выполнения $O(RD)$, которая масштабируется линейно с R , числом отношений. В то время как точное количество отношений в английском языке равно неизвестно, мы можем разумно оценить их число в десятки тысяч, согласно существующим лексическим ресурсам, таким как WordNet, VerbNet и PropBank.

Учитывая, что R велико, чтобы гарантировать масштабируемость наряду с размером коллекции документов, процесс открытого извлечения разработан таким образом, чтобы он не зависел от количества отношений. Открытое извлечение — это просто функция D , размера корпуса. Учитывая, что D может быть порядка 1 миллиарда, мы считаем, что процесс экстракции, имеющий стоимость выполнения $O(D^2)$ или выше невозможна. Однако экстрактор, выполняющий один или даже k проходов по коллекции документов, где k является фиксированным и небольшим 1, позволит извлекать большое количество отношений в веб-масштабе (Таблица 1).

Подводя итог, ключевыми свойствами, определяющими систему Open IE, являются:

- Обнаружение отношений: автоматически обнаруживает большой набор отношений в корпусе, сразу используя процесс, который является постоянным, а не линейным, по размеру отношения задавать.
- Независимость от предметной области: разработано без использования знаний о предметной области, и применимо к произвольным веб-документам на целевом языке.
- Масштабируемость: масштабируется до коллекций документов веб-размера, т. е. миллиарды документов.

Традиционные методы извлечения информации изучают отдельные модели для отдельных отношений с использованием шаблонов или помеченных экземпляров, что требует ручного труда, линейного по количеству отношений. Открытое извлечение информации изучает единую независимую от предметной области модель извлечения, которая обнаруживает неограниченный набор отношений с единовременной затратой [4].

Системы открытого извлечения информации нацелены на получение кортежей отношений с высокой масштабируемостью извлечения путем выявления множества фраз отношений и их аргументов в произвольных предложениях.

Таблица 1. Контраст между традиционным и открытым извлечением информации

	Традиционное извлечение информации	Открытое извлечение информации
Вход	Помеченные данные	Информация, не зависящая от предметной области
Связи	Указано заранее	Обнаружено автоматически
Стоимость разработки	$O(R)$, R отношения	$O(1)$
Время выполнения	$O(RD)$ D документы, R отношения	$O(kD)$ D документов, небольших, фиксированных k

Первое поколение систем Открытое извлечение информации изучает модели линейных цепочек на основе нелексикализованных функций, таких как части речи (POS) или неглубокие теги для обозначения промежуточных слов между парой потенциальных аргументов для определения извлекаемых отношений. Open IE в настоящее время разработан во втором поколении, способном извлекать экземпляры наиболее часто наблюдаемых типов отношений, таких как глагол, существительное и предлог, глагол и предлог, и

инфинитив, с помощью глубокого лингвистического анализа. Они раскрывают простые, но принципиальные способы, которыми глаголы выражают отношения в лингвистике, такие как извлечение глагола на основе фразы или извлечение на основе предложения. Они получают значительно более высокую производительность по сравнению с предыдущими системами в первом поколении.

В первом поколении системы открытое извлечение информации были нацелены на построение общей модели, которая могла бы выражать отношение на основе нелексикализованных функций, таких как части речи или неглубокие теги, например описание глагола в окружающем его контексте или присутствие заглавных букв и знаков препинания.

Промежуточные уровни анализа: на этом этапе используются методы НЛП, такие как распознавание именованных объектов (NER), части речи (POS) и фрагментация фраз. Входная последовательность слов принимается в качестве входных данных, и каждое слово в последовательности помечается своей частью речи, например существительным, глаголом, прилагательным с помощью тега POS.

Во втором поколении системы открытое извлечение информации фокусируются на решении проблемы бессвязных и неинформативных отношений. В некоторых случаях TextRunner и WOEPoS не извлекают полную связь между двумя словосочетаниями существительных, а извлекают только неоднозначную часть связи. Например, там, где он должен извлекать отношение «является автором», он извлекает только «является» как отношение в предложении «Уильям Шекспир — автор Ромео и Джульетты». Подобно системам первого поколения, системы Открытое извлечения информации второго поколения также применяют методы НЛП для анализа входных данных промежуточного уровня, а выходные данные обрабатываются аналогично первому поколению [2].

Из-за разнообразия жанров и тем, представленных в веб-корпусе, способность системы «открытой извлечению информации» обрабатывать текст в любой области имеет важное значение. Таким образом, при рассмотрении набора лингвистических признаков, потенциально полезных для идентификации случаев отношений, открытый экстрактор должен использовать формы лингвистического анализа, которые, скорее всего, продемонстрируют надежность — способность анализировать любой текст на входном языке.

Литература

1 [Sara Robinson, Guillaume Laforge. New features in the Google Cloud Natural Language API, thanks to your feedback // Google Cloud Blog.](#)

2 Kundu, G.; Roth, D.; Samdani, R. Constrained Conditional Models For Information Fusion // Proceedings of the 14th International Conference on Information Fusion, 5-8 July 2011. p. 1 - 8.

3 Banko M. et al. Open Information Extraction from the Web // Communications of the ACM - Surviving the data deluge, New York, 51, №12. 2008.

4 Landauer, T. K.; Foltz, P. W.; Laham, D. Introduction to Latent Semantic Analysis // Discourse Processes, № 25. 1998. p. 259-284.

УДК 004

**ВЛИЯНИЕ УВЕЛИЧЕНИЯ ПОЛЬЗОВАТЕЛЕЙ НА КОЛИЧЕСТВО
КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЙ КИБЕРҚЫЛМЫС САНЫНА
ПАЙДАЛАНУШЫЛАРДЫҢ ӨСУІНІҢ ӘСЕРІ
IMPACT OF INCREASE IN USERS ON THE NUMBER OF CYBERCRIME**

Рябыкин Николай Евгеньевич

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
mukyja@gmail.com

Рябыкин Николай Евгеньевич

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
mukyja@gmail.com

Ryabykin Nikolay Evgenevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
mukyja@gmail.com

Хан Сергей Иннокентьевич

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
isivt@mail.ru

Хан Сергей Иннокентьевич

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
isivt@mail.ru

Khan Sergei Innokentevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
isivt@mail.ru

Аннотация В мире увеличивается количество новых пользователей интернета. Которые из-за своей неопытности являются простыми целями для злоумышленников. В данной статье я проанализировал статистику преступлений и нашёл пропорциональность увеличения, с ростом новых пользователей, количества преступлений против них

Түйіндеме: Әлемде жаңа интернет пайдаланушылар саны артып келеді. Тәжірибесіздігінен олар шабуылдаушылар үшін оңай нысана болып табылады. Бұл мақалада мен қылмыстардың статистикасын талдадым және жаңа пайдаланушылардың өсуіне байланысты оларға қарсы қылмыстар санының өсу пропорционалдылығын таптым.

Annotation: The number of new Internet users is increasing in the world. Which, due to their inexperience, are easy targets for attackers. In this article, I analyzed the statistics of crimes and found the proportionality of the increase, with the growth of new users, in the number of crimes against them

Ключевые слова: Интернет; компьютерные преступления.

Түйін сөздер: Ғаламтор; компьютерлік қылмыстар Internet; computer crimes

Key words: ptsecurity.com, datareportal.com, securelist.ru

Сегодня в мире наблюдается экспоненциальный рост преступности в киберпространстве. Одной из причин является то, что некоторые страны только приходят в киберпространство. Например, Индия одна из наиболее густонаселенных стран в мире. Но и в других странах людей, пользующихся интернетом становится всё больше, у нас пожилое поколение начинает всё более активно пользоваться интернетом. Из-за этого в интернете появляется большое количество людей, которые плохо осведомлены в том какие опасности их могут ждать в интернете и как им стоит вести себя в определенных ситуациях

По данным Datareportal в 2020 году количество пользователей интернета увеличилось на 298 миллионов пользователей что является 7 процентами от общего количества в 4,54 миллиарда пользователей. В среднем люди проводят в интернете 6 часов и 43 минуты в день.

По данным Positive Technologies

Год	2018	2019	2020
Целенаправленные атаки	62%	60%	60%
Массовые атаки	38%	40%	40%
Юридические лица	49%	54%	86%
Частные лица	51%	36%	14%
Общий рост атак	11%	19%	51%
Количество пользователей	4 млрд	4,1 млрд	4,54 млрд

Из таблицы выше мы видим, что атаки направленные на обычных пользователей интернета с 2018 года уменьшилось на 37% процентов. Несмотря на рост активных пользователей.

В 2020 году компании понесли убытки более чем в 1.8 триллионов долларов. Ущерб же частных лиц оценивается в 11 млрд долларов. Мы видим разницу в 16 раз. Мы можем сделать вывод что преступникам гораздо выгоднее совершать целенаправленные атаки на крупные организации чем на частные лица. Которые в свою очередь чаще всего использую для создания ботнетов. кражи средств с банковских карт и рассылки вирусного ПО.

Новые же пользователи хоть и имеют небольшой опыт меньше подвергаются атакам так как большинство базовых приложений на телефоне или компьютере становятся всё более безопасными. И злоумышленникам приходится придумывать всё более сложные схемы для своей деятельности. Из-за чего себестоимость кибератак увеличивается и им приходится организовывать группировки и совершать либо целенаправленные атаки на юридические лица. Либо массовые атаки, которые могут покрыть пользователей всего интернета.

Закключение: Проанализировав статистику с 2018 по 2020 год, Я могу сделать вывод что приток новых пользователей в интернет не оказывает влияние на рост компьютерных преступлений. Либо их влияние крайне мало.

УДК 621.5
МРНТИ 44.39

ҮШ ҚАЛАҚШАЛЫ ЖЕЛГЕНЕРАТОРЫНЫҢ АЭРОДИНАМИКАЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

ИССЛЕДОВАНИЕ АЭРОДИНАМИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТРЕХЛОПАСТНЫХ ВЕТРОГЕНЕРАТОРОВ

STUDY OF AERODYNAMIC CHARACTERISTICS OF THREE-BLADE WIND GENERATORS

**Танашева Назгуль Кадыралиевна^{1,2}, Дюсембаева Айнура Нуртаевна¹,
Тлеубергенова Акмарал Жарылхасынқызы¹, Садвакасова Томирис Ахметбековна²**

¹Қарағанды университеті.акад.Е.А. Букетова, Қарағанды қ.

²Көкшетау университеті.Ш. Уәлиханов, Көкшетау қ.

nazgulya_tans@mail.ru

Түйіндеме: Ғылыми жұмысты орындау барысында аз жел жылдамдығында тиімді жұмыс істейтін, Магнус эффектісіне негізделген жел қондырғысының айналу энергиясын электр энергиясына өте аз шығынмен түрлендіре алатын желгенераторының жаңа түрінің жобасы жасалды және электр генераторының тиімді геометриялық және физикалық сипаттамалары анықталды. Жүргізілген тәжірибелік зерттеулер нәтижесінде

аэродинамикалық тарту күшінің, тарту күші коэффициентінің жел ағынының қиғаш бұрышынан тәуелділіктері алынды. Тарту күші коэффициенті 45^0 –ке дейін жұмысқа былғарылық шамасын сақтайды, ары қарай жел ағынының қиғаш бұрышы өскен кезде аздап төмендей бастайды. Ағын жылдамдығы 12 м/с-та жел дөңгелегінің айналу саны максималды мәнге, яғни 350 айн/минутқа ие болды. Сонымен жылдамдығы белгілі бір мәнге дейін артқанда жел дөңгелегінің айналу саны өсіп, тұрақтала бастайтындығы анықталды.

Кілт сөздер: желгенераторы, желқозғалтқышы, қалақша, тарту күші

Аннотация: В ходе выполнения научной работы был разработан проект нового типа ветрогенератора, эффективно работающего при малых скоростях ветра, способного преобразовать энергию вращения ветроустановки на основе эффекта Магнуса в электрическую с минимальными потерями, и определены эффективные геометрические и физические характеристики электрогенератора. В результате проведенных экспериментальных исследований получены зависимости аэродинамической силы тяги, коэффициента тяги от угла наклона ветрового потока. Коэффициент тягового усилия сохраняет рабочее значение до 45^0 , в дальнейшем при увеличении угла наклона ветрового потока начинает незначительно уменьшаться. При скорости потока 12 м / с Число оборотов ветрового колеса имело максимальное значение, т. е. 350 об/мин. Таким образом, установлено, что при увеличении скорости до определенного значения число оборотов ветрового колеса увеличивается и начинает стабилизироваться.

Ключевые слова: ветрогенератор, ветряная турбина, лопасть, тяговое усилие

Annotation: In the course of the scientific work, a project was developed for a new type of wind generator that works efficiently at low wind speeds, capable of converting the rotational energy of a wind turbine based on the Magnus effect into electrical energy with minimal losses, and the effective geometric and physical characteristics of the electric generator were determined. As a result of the conducted experimental studies, the dependences of the aerodynamic thrust force, the thrust coefficient on the angle of inclination of the wind flow were obtained. The coefficient of tractive effort retains the operating value up to 45^0 , in the future, with an increase in the angle of inclination of the wind flow, it begins to decrease slightly. At a flow rate of 12 m / s, the number of revolutions of the wind wheel had a maximum value, i.e. 350 rpm. Thus, it is established that when the speed increases to a certain value, the number of revolutions of the wind wheel increases and begins to stabilize.

Keywords: wind generator, wind turbine , blade, traction force

Қазіргі кезде көптеген елдер электр энергиясын әртүрлі жолдармен өндіруде. Экологиялық экономика мен орнықты даму экономикасына өту табиғи ресурстарды қолданумен байланысты. Электр энергиясының жетіспеушілігінен және экологиялық ақуалды жақсарту мақсатымен жаңартылатын энергия көздерінен энергия алу соңғы уақытта өзекті мәселе болып отыр[1]. Отын энергетикалық ресурстарды үнемдеу, қоршаған ортаны зиянды әсерден сақтау және аймақтарды электр энергиясымен қамту үшін жаңартылатын энергия көздері қажет. Жаңартылатын энергия көздерін қолдану кезінде энергия тұтынушылықтың өсуі жерде жалпы жылулық тепе-теңдікті бұзбайды және әлемдік жылынып кетуге әкелмейді. Жерге келіп түсетін және жерден кететін энергия мөлшері өзгермейді. Әлемде жаңартылатын энергия көзінің дамып келе жатқан түріне жел энергетикасы жатады. Жел энергиясы күн энергиясының әсерінен пайда болады, ал оның қоры шексіз [2].

Жаңартылатын энергия ресурстарының потенциалы елімізде жеткілікті деңгейде. Қазақстанның көп аймақтарында желдің жылдамдығы төмен. Қазіргі кезде белгілі аз жел жылдамдыққа арналған желқозғалтқыштарды қолдану экономикалық жағынан тиімді емес. Ал кейбір желқозғалтқыштардың жұмыс істеу принциптері аз зерттелген. Солардың ішіне үш қалақшалы айналмалы цилиндрлі желқозғалтқыштарын жатқызамыз. Осыған байланысты аз жел жылдамдықтарында тиімді жұмыс істейтін Магнус эффектiсiне негiзделген үш қалақшалы желгенераторының аэродинамикалық сипаттамаларын зерттеу өзектi мәселе болып отыр.

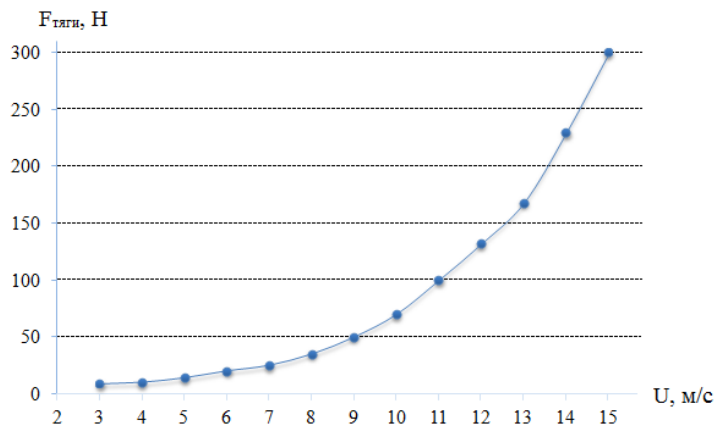
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің физика-техникалық факультеті, «Баламалы энергетика» орталығында «Аз желэнергетикалық қондырғылардың тәжірибелік үлгісін кешендік құру, технологиясын жасау, теориялық және тәжірибелік зерттеу» жобасының ғылыми қызметкерлермен бірге айналмалы кеуекті цилиндрлер түріндегі қалақшалы желгенераторының аэродинамикалық сипаттамаларын анықтау бойынша тәжірибелік зерттеулер жүргізілді.

1 суретте айналмалы кеуекті цилиндрлер түрінде қалақшалы желгенераторының тәжірибелі үлгісі көрсетілген. Желдоңғалағының жалпы диаметрі 3м. Тік білік мечтаның жоғарғы бетіне бекітілетін 30мм диаметрлі болат сым орамынан жасалды. Дөңгелек диск қалыңдығы 10мм болат беттен жасалды. Дөңгелек дискінің диаметрі 500мм. Айналмалы цилиндрдің биіктігі 1,5м. Дөңгелек дискіге цилиндрлер айналу үшін редуктар арқылы электрқозғалтқыштар бекітіледі. Желқозғалтқыш қалақшасының айналмалы цилиндрлік бөліктері кіші және үлкен диаметрлі үш цилиндрден жасалған. Цилиндрлер диаметрлер қатынасы [4].

1 сурет. Айналмалы цилиндрлер түріндегі қалақшалы желгенераторының тәжірибелі үлгісі

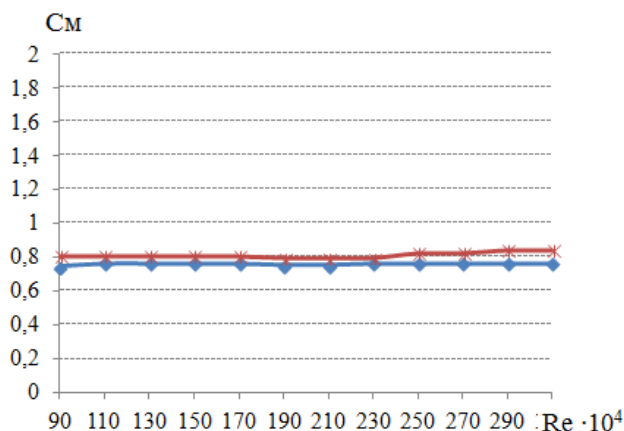
Жел доңғалағының $D=3\text{м}$ диаметрлі тәжірибелік үлгісінің тарту күшінің жел ағынының жылдамдығынан тәуелділігі зерттелді. 2 суретте айналмалы кеуекті цилиндрлер түріндегі қалақшалы желгенераторының тарту күшінің желдің тік бағыты кезіндегі, яғни жел доңғалағының алдыңғы бөлігіне қарама-қарсы жел ағынының жылдамдығынан тәуелділігі көрсетілген.

2 сурет. Желгенераторының тарту күшінің желдің тік бағыты кезіндегі жел ағынының жылдамдығынан тәуелділігі

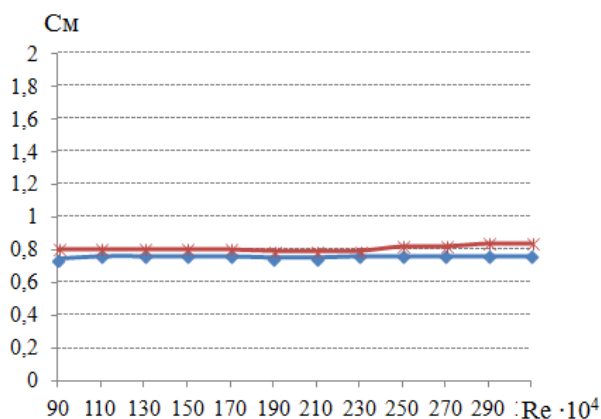
3 сурет желгенераторының тарту күшінің желгенераторының орналасуына қатысты жел ағынының қарама-қарсы бағыты кезіндегі, яғни желдоңғалағының артқы бөлігіндегі желдің тік бағыты кезіндегі жел ағынының жылдамдығынан тәуелділігін көрсетеді.

2 және 3 суреттерді салыстыратын болсақ, жел ағынының тік бағыты кезінде тарту күшінің мәні ағынның қарама-қарсы ағыны кезіндегіден жоғары екендігін көруге болады. Желгенераторының артқы бөлігінде жел ағынына кедергі жасайтын желтурбинының жұмыс элементтері орналасқан, сол себепті айналмалы қозғалысты тежейді. Осыған байланысты одан ары жел бағыты бойынша желгенераторының айналуы үшін платформа жасау керек.

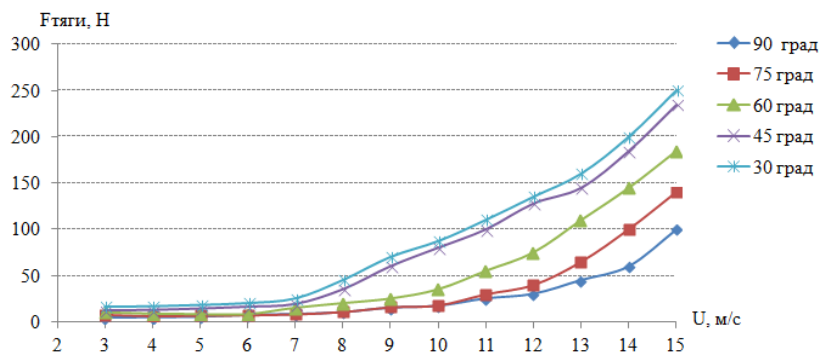
3 сурет. Желгенераторының тарту күшінің жел ағынының қарама-қарсы бағыты кезіндегі жел ағынының жылдамдығынан тәуелділігі

4 суретте кеуекті бетті қалақшаларымен желгенераторының тарту күшінің коэффициентінің жел ағынының тік және қарама-қарсы бағыты кезіндегі Рейнольдс санынан тәуелділігі келтірілген. Берілген графиктен, жел ағынының тік және қарама-қарсы бағыты кезіндегі тарту күшінің коэффициенттері сәйкес келеді және шамамен тұрақты болып қалады.

4 сурет. Айналымды кеуекті цилиндрлер түріндегі қалақшалы желгенераторының тарту күші коэффициентінің жел ағынының тік және қарама-қарсы бағыты кезіндегі Рейнольдс санынан тәуелділігі

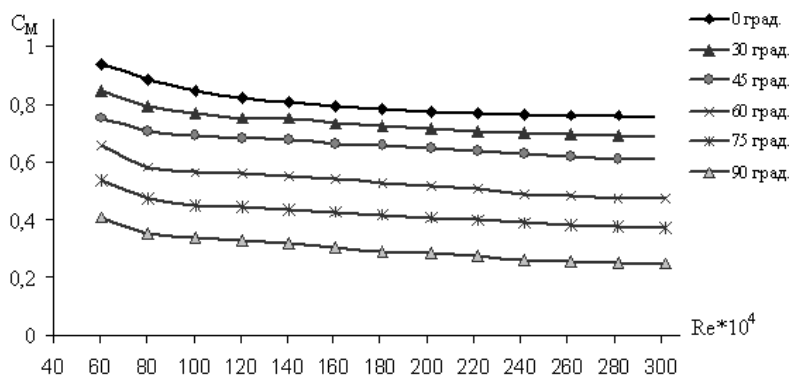
5 суретте желгенераторының тарту күшінің жел ағынының әртүрлі қиғаш бұрышы кезіндегі ағынының жылдамдығынан тәуелділігі. Тарту күші салмақтық әдіспен анықталады.

5 сурет. Желгенераторының тарту күшінің жел ағынының әртүрлі қиғаш бұрышы кезіндегі ағынының жылдамдығынан тәуелділігі

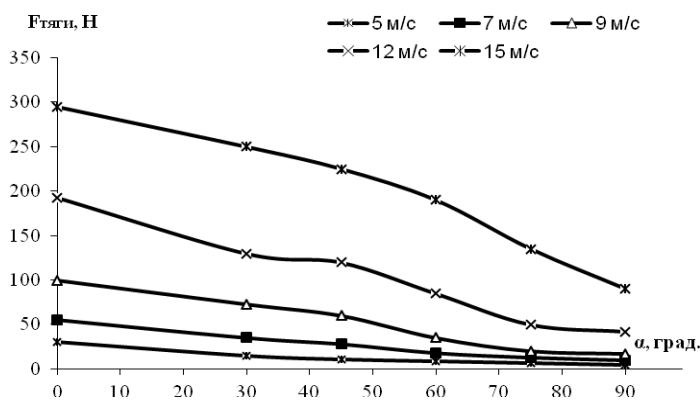
Берілген графиктен (5 сурет) жел жылдамдығы өскен сайын желгенераторының тарту күшінің жоғарлағанын көруге болады. Сол себепті, желгенераторы тарту күшін жылдам өсіреді. Желгенераторы 3м/с-тан 15м/с – қа дейінгі жел жылдамдығы ауқымында жұмыс істей алады.

6 суретте желгенераторының тарту күші коэффициентінің жел ағынының әртүрлі қиғаш бұрышы кезіндегі Рейнольдс санынан тәуелділігінің графигі келтірілген. Әртүрлі жел ағынының бұрышы үшін Рейнольдс санынан тәуелділігінің сапалы сипаты бір-бірін қайталайды.

6 сурет. Желгенераторының тарту күші коэффициентінің жел ағынының әртүрлі қиғаш бұрышы кезіндегі Рейнольдс санынан тәуелділігі

7 суретте желгенераторының тарту күшінің әртүрлі жел жылдамдығы кезіндегі жел ағынының шабуыл бұрышынан тәуелділігі көрсетілген.

7 сурет. Желгенераторының тарту күшінің әртүрлі жел жылдамдығы кезіндегі

жел ағынының шабуыл бұрышынан тәуелділігі

Берілген графиктен (7 сурет) желдің тұрақты шамаларында ағынның қиғаш бұрышы өскен сайын желгенераторының тарту күшінің шамасы төмендейтіндігін көруге болады.

Жүргізілген тәжірибелік зерттеулер нәтижесінде аэродинамикалық тарту күшінің, тарту күші коэффициентінің жел ағынының қиғаш бұрышынан

тәуелділіктері алынды. Тарту күші коэффициенті 45^0 – ке дейін жұмыс қабілеттілік шамасын сақтайды, ары қарай жел ағынының қиғаш бұрышы өскен кезде аздап төмендей бастайды.

Әдебиеттер

1. Сибикин Ю.Д., Сибикин М.Ю. Нетрадиционные и возобновляемые источники энергии: Изд. «Бюро новой техники» Учебное пособие. -М.: Кнорус, 2010. -232 с.
2. Қойшиев Т.Қ. Жаңғыртылатын энергия көздері: Оқулық.-Алматы:2013.- 265 б.
3. Нусупбеков Б.Р., Танашева Н.К., Дюсембаева А.Н., Багдатова С.Б., Киврин В.И. Исследование электрофизических характеристик ветрового генератора// «ЭКСПО-2017: Болашақтың технологиялары» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары – Караганда, 2016. – С. 100-104.
4. Танашева Н.К., Бахтыбекова А.Р., Дюсембаева А.Н., Нургалиева, С.Б. Багдатова Ж.Г., Кусаиынова А.К. Экспериментальные исследования аэродинамической характеристики ветротурбины при различных климатических условиях// «ЭКСПО-2017: Болашақтың технологиялары» Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары – Караганда, 2016. – С. 125-129

КЕДІР-БҰДЫР БЕТТІ АЙНЫМАЛЫ ЦИЛИНДРЛЕР ЖҮЙЕСІНІҢ АЭРОДИНАМИКАСЫН ЗЕРТТЕУ

Н.К. Танашева^{1,2}, Н.Н. Шуюшбаева¹, А.Ж. Тлеубергенова², А.Р. Касимов¹

¹ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, қ. Көкшетау
nazgulya_tans@mail.ru

² Академик Е.А. Бөкетов

атындағы Қарағанды университеті, қ. Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Аннотация: Кедір – бұдыр беттің Магнус эффектісіне негізделген желқозғалтқышының аэродинамикалық сипаттамаларына әсерін зерттеу үшін тәжірибе жасалынды. Ағын жылдамдықтары 4 м/с-тан 15 м/с-қа дейін болғанда Магнус эффектісіне негізделген үш қалақшалы желқозғалтқыштың көтеру күші мен маңдайлық кедергі күші анықталды. Жұмыс қалақшаларының беттері кедір-бұдыр Магнус эффектісіне негізделген жел қозғалтқышын ауа ағыны көлденең орай аққан кезде цилиндрлердің аэродинамикалық параметрлерінің ағын жылдамдығына, айналу санына және бет кедір-бұдырлығының дәрежесіне байланысты қалай өзгередіні байқалды. Зерттеу жұмыстары Т-І-М аэродинамикалық құбырында жүргізілді. Тәжірибеден алынған нәтижелер бойынша тәуелділік графиктері тұрғызылды. Ауа ағынының цилиндрді орай аққан кездегі жылдамдықтары анемометр арқылы өлшенеді. Көтеру күшінің ағын жылдамдығына

байланысты 0,5 Н-нан 5,1 Н-ға дейін артқаны анықталды. Маңдайлық кедергі күшінің максималды жылдамдығы 15 м/с болған кезде 3,65 Н жетіп, әрі қарай маңдайлық кедергі күші тұрақтанады.

Кілт сөздер: Т-І-М аэродинамикалық құбыр, үш қалақшалы кедір-бұдыр цилиндрлер жүйесі, желқозғалтқышы, көтеру күші, ағын жылдамдығы, маңдайлық кедергі күші, Рейнольдс саны.

Жаңартылатын энергия ресурстарының потенциалы елімізде жеткілікті деңгейде. Қазақстанда баламалы энергияны өндіру жалпы мөлшерден шамамен 1%-ды ғана құрайды. Себебі Қазақстанның көп аймақтарында желдің жылдамдығы төмен. Қазіргі кезде белгілі аз жел жылдамдыққа арналған желқозғалтқыштарды қолдану экономикалық жағынан тиімді емес. Ал кейбір желқозғалтқыштардың жұмыс істеу принциптері аз зерттелген. Солардың ішіне аз жылдамдықтағы ауа ағынында жұмыс істейтін желқозғалтқыштарының электр энергиясын өндіру қуаттылығын арттыру жолында желқозғалтқыш қалақшалары – цилиндрлердің аэродинамикалық сипаттамаларын зерттейтіндігі болып табылады [1]. Қарағанды қаласында соғатын желдің жылдамдығы не бәрі 4-5 м/с-ты құрайды [2]. Осы кезге дейін аз жел жылдамдығында жұмыс істейтін желқозғалтқыштары, атап өткенде Магнус эффектісіне негізделген екі қалақшалы және үш қалақшалы желқозғалтқыштары жасалған. Бірақта олардың өндіретін электр энергиялары жұмсалатын шығынды толығымен жаба алмайды. Сондықтан бұл желқозғалтқыштарының шығынын азайту үшін олардың негізгі механизмдері болып табылатын қалақшалардың, нақты айтқанда цилиндрлер бетінің кедір-бұдырлығын қарастыруымыз керек. Біз жұмыс қалақшаларының беттері кедір-бұдыр Магнус эффектісіне негізделген жел қозғалтқышының аэродинамикалық макетін пайдалана отырып, олардың аэродинамикалық параметрлерінің өзгерісіне ағын жылдамдығының, цилиндрлердің айналу санының және цилиндрлер бетінің кедір-бұдырлығының қалай әсер ететінін зерттейміз.

Аэродинамикалық құбырда жүргізілген зерттеу жұмыстары арзан, әрі сенімді болып келеді [3]. Сондықтан да, цилиндр формадағы дененің аэродинамикалық заңдылықтарын зерттеу жұмыстары «Аэродинамикалық өлшеулер зертханасында» орналасқан қарапайым түрдегі Т-І-М аэродинамикалық құбырында жүргізілді. Аэродинамикалық құбырдың жұмыстық аймағында зерттелетін цилиндрлер беттері кедір-бұдыр, диаметрлері 10 см болып келеді. Барлық аэродинамикалық құбырдың негізгі басты бөлігі олардың жұмыс жасау арнасы болып табылады. Тәжірибелік зерттеулер үшін құбырдың бағалылығын оның жылдамдықтар өрісі мен қысымдардың сипаттамалары анықтайды. Қазіргі кезде жасалып жатқан құбырлардың негізгі жұмыс бөлігіндегі қысым мен жылдамдықтың таралуы бірқалыпты, ал жылдамдық бағыттары құбыр өсіне параллель орналасқан (ауытқу шамасы 10 градус маңайында). Тек жұмыс бөлігінің сыртқы шекарасында қабырғаның немесе сыртқы қозғалмайтын ауаның әсері

салдарынан (сәйкесінше, жұмыс бөліктері ашық немесе жабық құбырлар үшін), өріс жылдамдықтары бір қалыпсыз болып, нөлге дейін төмендейді [4].

Аэродинамикалық таразыда маңдайлық кедергі мен көтеру күшін есептеу.

Айналмалы қозғалыстағы цилиндрлердің маңдайлық кедергісі аэродинамикалық таразы арқылы өлшенеді. Таразыны нольдік мәнге келтіреміз, содан кейін айналып тұрған цилиндрге әр түрлі жылдамдықта ауа ағыны беріліп, оның кедергі күші өлшенеді. цилиндрдің нақты маңдайлық кедергісін анықтау үшін аэродинамикалық таразыдан алынған мән таразының үлгілеу коэффициентіне бөлінеді.

Маңдайлық кедергі күшін анықтайтын формула:

$$F_{\text{манд.к}} = \frac{F_{\text{к}}}{k}, \quad (1)$$

мұндағы

$F_{\text{м.к}}$ - маңдайлық кедергі күші;

$F_{\text{к}}$ - аэродинамикалық таразымен өлшенген кедергі күші;

k - аэродинамикалық таразының коэффициенті.

Маңдайлық кедергі күшін пайдалана отырып маңдайлық кедергі коэффициенті есептеледі:

$$C_x = \frac{F_{\text{м.к.}}}{\frac{\rho U^2}{2} S}, \quad (2)$$

мұндағы

C_x - маңдайлық кедергінің коэффициенті;

$F_{\text{м.к.}}$ - маңдайлық кедергінің күші, [Н];

ρ – ауа тығыздығы, [кг/м³];

U – ағын жылдамдығы, [м/с];

S - зерттелетін дененің маңдайлық бөлігінің ауданы, [м²].

Мұнда айналмалы қозғалыстағы цилиндрлердің алдыңғы және артқы жағындағы көтеру күштері жеке-жеке өлшеніп, жалпы көтеру күші олардың қосындысы ретінде алынады:

$$F_{\text{к.к}} = F_1 + F_2, \quad (3)$$

мұндағы

$F_{\text{к.к}}$ - жалпы көтеру күші;

F_1 - көтеру күшін өлшеуге арналған бірінші таразының көрсеткіші;

F_2 - көтеру күшін өлшеуге арналған екінші таразының көрсеткен мәні.

Табылған көтеру күшінің мәні (4) теңдеуге қойылып, көтеру күші коэффициенті есептелінеді:

$$C_y = \frac{F_{к.к.}}{\frac{\rho U^2}{2} S},$$

(4)

мұндағы

C_y - көтеру күші коэффициенті;

$F_{к.к.}$ - көтеру күші, [Н];

ρ - ауа тығыздығы, [кг/м³];

U - ағын жылдамдығы, [м/с];

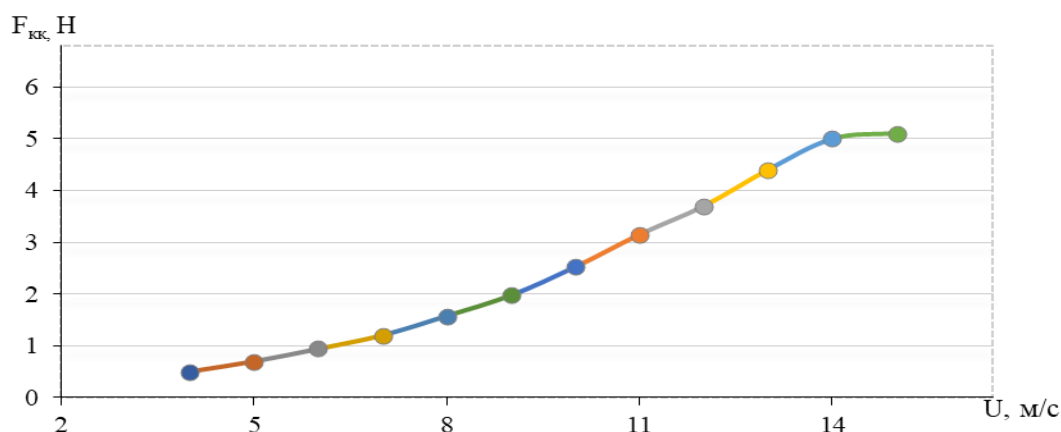
S - зерттелетін дененің маңдайлық бөлігінің ауданы, [м²].

Цилиндрлік элементтердің геометриялық мөлшерлері: $d = 10\text{см}$, $\ell_1 = \ell_2 = \ell_3 = 20\text{см}$. Аэродинамикалық құбырдың жұмыс бөлігінде орналасқан кедір - бұдыр бетті Магнус эффектісіне негізделген үшқалақшалы желқозғалтқышының суреті көрсетілген.

1 сурет. Аэродинамикалық құбырдың жұмыс бөлігінде орналасқан кедір-бұдыр бетті үшқалақшалы желқозғалтқышы

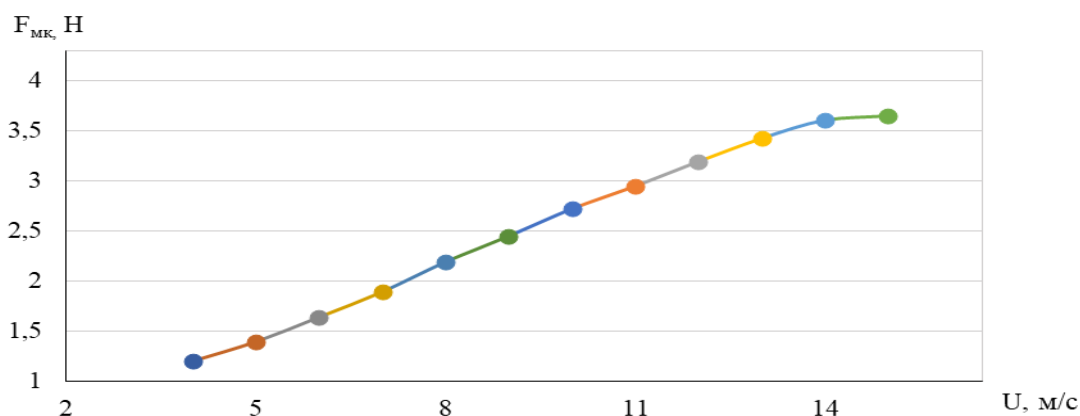
Кедір-бұдыр бетті цилиндрлерді жұмыстық бөлікке орнатып зерттеген кездегі маңдайлық кедергі күші мен көтеру күшінің мәндерінен аэродинамикалық сипаттамалары коэффициенттерінің нақты мәндері анықталды.

2 сурет. Көтеру күшінің ағын жылдамдығына тәуелділігі

2 – суреттен ағын жылдамдығы 4 м/с-тан 15 м/с-қа дейін артқан сайын көтеру күші 0,5 Н-нан 5,1 Н-ға дейін өсуін көреміз. Себебі ауа ағын жылдамдығы жоғарлағанда айналмалы цилиндрдің артқы бөлігіне әсер ететін ағынның арынды қысымы артады. Осылайша ауа ағын жылдамдығы артқан сайын үш қалақшалы желқозғалтқышының көтеру күші коэффициентіде артады. Тәуелділіктен көріп тұрғанымыздай көтеру күшінің максималды жылдамдығы 15 м/с болған кезде 5,1 Н жетті, әрі қарай көтеру күші тұрақтанады, яғни артуы байқалмайды.

3 – суретте кедір-бұдыр бетті Магнус эффектісіне негізделген желқозғалтқышының маңдайлық кедергі күшінің ағын жылдамдығына тәуелділігі көрсетілген. Тәуелділіктен маңдайлық кедергі күшінің максималды жылдамдығы 15 м/с болған кезде 3,65 Н жетуін, әрі қарай маңдайлық кедергі күші тұрақтанады, яғни артуын көреміз.

3 сурет. Маңдайлық кедергі күшінің ағын жылдамдығына тәуелділігі

3 – суреттен ауа ағын жылдамдығы артқан сайын маңдайлық кедергі күші де артуын көреміз. Себебі белгілі бір жылдамдықпен қозғалып бара жатқан ағын өз жолында ұшыраған дене бетіне арындық күшпен әсер етеді. Бұл күштің шамасы ағын жылдамдығына тура пропорционал болып ол жылдамдықпен

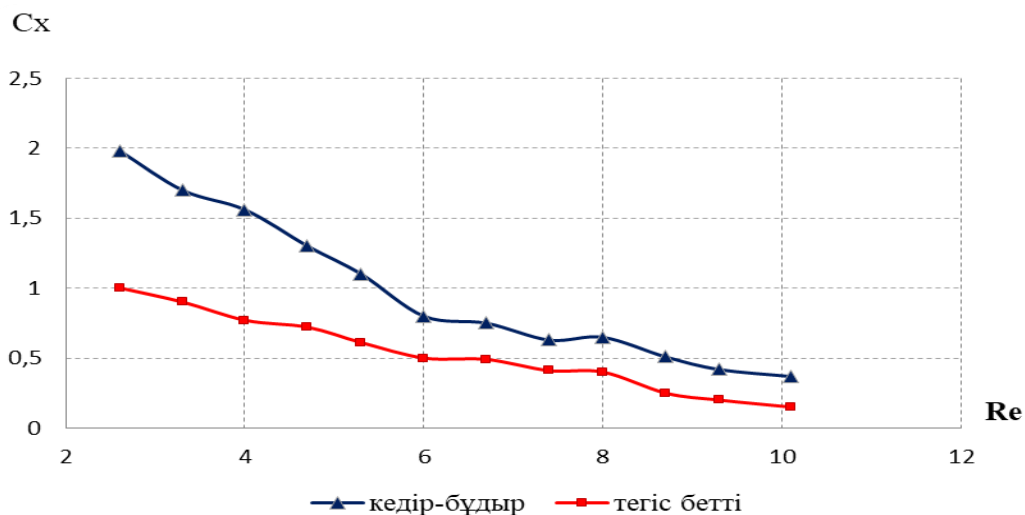
бірге өседі. Ал маңдайлық кедергі күші сол арындық күшке кері бағытталған. Ағын жылдамдығы артқанда арындық күштің әсерінен зерттеліп жатқан желқозғалтқыштың маңдайлық кедергі күші де арта түседі. Сондықтан маңдайлық кедергі күші ауа ағынының жылдамдығы артқанда өседі.

Сонымен қатар маңдайлық кедергі коэффициенті мен көтеру күші коэффициентінің Рейнольдс санына тәуелділігі зерттелді. Ағын жылдамдықтары 4 м/с-тан 15 м/с-қа дейінгі аралықта өзгертілді.

Магнус эффектісіне негізделген желқозғалтқышының аэродинамикалық сипаттамаларын зерттеу үшін салыстырмалы тәжірибе жүргізілді. Салыстырмалы тәжірибе екі түрлі цилиндрлерде өткізілді: 1 - тегіс бетті цилиндр; 2 – кедір-бұдыр бетті цилиндр. Магнус эффектісіне негізделген желқозғалтқышы аэродинамикалық құбырдың жұмыс бөлігінде пайда болған көлденең ауа ағынымен орай ағылды. Сыртқы беттері әртүрлі екі қалақшалы желқозғалтқышының маңдайлық кедергі коэффициенті мен көтеру күші коэффициентінің Рейнольдс санына тәуелділіктері зерттелді.

4 – суретте айналмалы цилиндрлердің сыртқы беттері тегіс және кедір-бұдыр бетті Магнус эффектісіне негізделген желқозғалтқышының маңдайлық кедергі коэффициентінің Рейнольдс санына тәуелділіктері көрсетілген.

4 – суреттегі тәуелділіктен Рейнольдс саны артқан сайын маңдайлық кедергі коэффициенттері азайғанын көреміз. Себебі маңдайлық кедергі коэффициентін есептеу теңдігінде маңдайлық кедергі коэффициенті жылдамдықтың квадратына кері пропорционал.

4 сурет. Маңдайлық кедергі коэффициентінің Рейнольдс санына тәуелділігі

Аз ағын жылдамдығында, яғни аз Рейнольдс сандарында ($2,6 \cdot 10^4 - 6 \cdot 10^4$), маңдайлық кедергі коэффициенттері ағын жылдамдығы үлкен болғанға қарағанда, Рейнольдс саны $6 \cdot 10^4$ және одан да жоғары, көбірек. Ағын жылдамдығы 4 м/с, яғни Рейнольдс саны $2,6 \cdot 10^4$, болғанда маңдайлық кедергі коэффициенттері максималды мәнге ие болады.

Сонымен қатар тәуелділіктегі екі қисықты салыстыратын болсақ, кедір – бұдыр бетті айналмалы цилиндрдің маңдайлық кедергі коэффициенті тегіс бетке қарағанда көбірек. Себебі кедір – бұдыр бетті айналмалы цилиндрдің өзін орай ағатын ағын энергиясын басқаларға қарағанда көптеу қамтып алуында.

Жел энергетикалық қондырғының айналмалы цилиндрлер қалақшасын кедір-бұдыр материалдан жасау өте оңтайлы нәтиже көрсетті.

ИССЛЕДОВАНИЕ АЭРОДИНАМИКИ СИСТЕМЫ ВРАЩАЮЩИХСЯ ЦИЛИНДРОВ С ШЕРОХОВАТОЙ ПОВЕРХНОСТЬЮ

Н.К. Танашева^{1,2}, Н.Н. Шуюшбаева¹, А.Ж. Тлеубергенова², А.Р. Касимов¹

¹ Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова,

г. Кокшетау, Республика Казахстан

nazgulya_tans@mail.ru

² Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова,

г. Караганды, Республика Казахстан

Аннотация: Проведен эксперимент по изучению влияния шероховатой поверхности на аэродинамические характеристики ветродвигателя, работающего на основе эффекта Магнуса. При скоростях потока от 4 м/с до 15 м/с определялась подъемная сила и сила лобового сопротивления трехлопастного ветродвигателя, основанного на эффекте Магнуса. Изучены аэродинамические параметры цилиндров в зависимости от скорости потока, числа оборотов и степени шероховатости поверхности при поперечном обтекании воздушного потока ветродвигателя на основе эффекта Магнуса. Исследования проводились на аэродинамической трубе Т-И-М. На основе полученных результатов, построены графики зависимостей. Скорости воздушного потока при обтекании цилиндра измерялись с помощью анемометра. Установлено, что подъемная сила увеличилась с 0,5 Н до 5,1 Н в зависимости от скорости потока. При максимальной скорости силы лобового сопротивления 15 м/с достигается 3,65 Н и далее она стабилизируется.

Ключевые слова: аэродинамическая труба Т-И-М, система трехлопастных шероховатых цилиндров, ветродвигатель, подъемная сила, скорость потока, сила лобового сопротивления, число Рейнольдса.

N.K. Tanasheva^{1,2}, N.N.Shuyushbayeva¹, Tleubergenova², A.R. Kassimov¹

¹ Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov,

Kokshetau, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazgulya_tans@mail.ru

² Karaganda State University named after Academician E.A. Buketov,

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Abstract: An experiment was conducted to study the effect of a rough surface on the aerodynamic characteristics of a wind turbine operating on the basis of the Magnus effect. At flow rates from 4 m/s to 15 m/s, the lifting force and drag force of a three-bladed wind turbine based on the Magnus effect were determined. The aerodynamic parameters of the cylinders are studied depending on the flow velocity, the number of revolutions and the degree of surface roughness during the transverse flow of the wind turbine airflow based on the Magnus effect. The research was carried out on the T-I-M wind tunnel. Based on the results obtained, dependency graphs are constructed. The air flow velocities during the flow around the cylinder are measured using an anemometer. It was found that the lifting force increased from 0.5 N to 5.1 N depending on the flow rate. At the maximum speed of the drag force of 15 m / s, 3.65 N is reached and then it stabilizes.

Keywords: wind tunnel T-I-M, system of three-bladed rough cylinders, wind turbine, lifting force, flow velocity, drag force, Reynolds number.

Әдебиеттер тізімі

1. Танашева Н.К., Дюсембаева А.Н., Нургалиева Ж.Г., Саденова К.К., Есіркеп А.Ж. Исследование аэродинамических характеристик вращающихся двух цилиндров расположенных под углом // 11-ая международная научная конференция: Хаос и структуры в нелинейных системах. Теория и эксперимент (21-22 ноября 2019г). – Караганда, 2019. – С.215-219.
2. Кунакбаев Т., Танашева Н.К., Толебеков С.К. Экспериментальные исследования эффективности автономной компактной трехэтажной гибридной ветроэлектростанции // 11-ая международная научная конференция: Хаос и структуры в нелинейных системах. Теория и эксперимент (21-22 ноября 2019г). – Караганда, 2019. – С.217-221.
3. Кусаиынов К.К., Ахмадиев Б.А., Тургунов М.М., Танашева Н.К., Дюсембаева А.Н. Влияние пористости на аэродинамические характеристики вращающегося цилиндра // Современная наука: исследования, идеи, результаты, технологии. Выпуск 1(12). – Днепропетровск: "НПВК Триакон", 2013. – С.425-429
4. Kussaiynov K., Tanasheva N.K., Turgunov M.M., Duisembaeva A.N., Kalikova A. The effect porosity on the aerodinamic characteristics of a rotating cylinder // Eurasian Physical Technical Journal. – 2013. – Vol.10. – №2 (20). – P. 26-31

ӘОЖ 621.3

МАГНУС ЭФФЕКТИСІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЖЕЛ ҚОНДЫРҒЫСЫНЫҢ ЖЕЛ ЭНЕРГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ КОЭФФИЦИЕНТІ МЕН ТЕЗЖҮРІСТІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Н.К. Танашева^{1,2}, Н.Н. Шуюшбаева¹, А.Ж. Тлеубергенова², Д.Қ. Шаханов¹

¹ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,

қ. Көкшетау, Қазақстан Республикасы

nazgulya_tans@mail.ru

² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

қ. Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Аннотация: Зертханалық жағдайда ауа ағынының жел энергиясын электр энергиясына түрлендіру процесін зерттеу үшін біз жел ағынының энергиясын пайдалануды анықтауға және бағалауға болатын тегіс беті бар тұрақты секцияның айналмалы цилиндрлері түрінде қалақшалары бар жел энергетикасы қондырғысының арнайы тәжірибелік үлгісі жасалды. Айналмалы цилиндрлер түрінде қалақшалары бар жел энергетикасы қондырғысы Магнус эффектісін қолдана отырып, жел генераторларына жатады. Жел доңғалағының жалпы диаметрі 2,4 м. Көлденең білік диаметрі 25 мм болат шыбықтан жасалған және генератордың

айналу осі болып табылады, генератор мачтаның жоғарғы аймағына орнатылады. Радиалды диск қалыңдығы 10 мм болат табақтан жасалған. Дөңгелек дискінің диаметрі 250 мм. Жел энергиясының пайдалану коэффициентінің (ξ) желқозғалтқыштың тезжүрістілігінен (Z) тәуелділігі, жел доңғалағының тезжүрістілігі Re санына тәуелділігі алынды. Ең күшті тезжүрістілі желқозғалтқыштары жанама аққан аэродинамикалық қалақтарының шамасы 0.43 дейін 0.47 жетті.

Кілт сөздер: жел қондырғысы, жел энергиясының пайдалану коэффициенті (ξ) желқозғалтқыштың тезжүрістілігі (Z), Магнус эффектісі, Рейнольдс саны.

Жел энергетикасы – атмосферадағы ауа массаларының кинетикалық энергиясын электр, механикалық, жылу энергиясына немесе халық шаруашылығында қолдануға ыңғайлы энергияның кез келген басқа түріне айналдыруға мамандандырылған энергетика саласы. Жел энергиясы жаңартылатын энергия түрлеріне жатады, өйткені бұл күннің белсенділігінің салдары. Жел энергетикасы – қарқынды дамып келе жатқан сала. Энергия тұтыну жалпы жыл сайын 2% - ға өседі. Мұнда жаңартылатын энергия көздерін дамыту маңызды рөл атқарады. Таяудағы 10 жылда осы технологияларды дамыту құны шамамен 20-50% - ға қысқартылатын болады. Сондықтан біздің энергия секторымыздың алдында оның энергия сыйымдылығының жоғары болуына және қоршаған ортаға әсерді төмендету бойынша қабылданған міндеттемелерге байланысты бірқатар елеулі сын-қатерлер тұр. Осылайша, Қазақстан 2030 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын 1990 жылғы шығарындылар деңгейінен 15% - ға қысқарту жөніндегі мақсатты қабылдады. Сонымен қатар, ұлттық шығарындыларды 25% - ға төмендету бойынша өршіл мақсат бар. Нәтижесінде көмірқышқыл газының шығарындыларын 73 млн тоннаға азайту қажет. Осы орайда Қазақстан энергияны дамытудың жаңа инновациялық әдістерін дамытуға сүйенеді [1]. Бізде 2009 жылдан бастап «Жаңартылатын энергетиканы қолдау туралы» заң қолданылады және Біз энергияның осы түрін бірнеше бағытта дамытып келеміз. Біріншіден, бұл желіге қосылатын жаңартылатын энергия көздерін дамыту – бұл ірі станциялар, жел, күн станциялары, шағын су электр станциялары. Қазір бізде тіркелген тарифтер жүйесі және ұқсас көздерден электр энергиясын сатып алу және сату жүйесі жұмыс істейді. "KEGOC" ұлттық компаниясы атынан электр энергиясын бірыңғай сатып алушы анықталды. Екіншіден, біздің ұлан-байтақ аумағымызды және әрбір тұтынушы энергия өндіретін объект бола алатын әлемдік трендтерді ескере отырып, Қазақстан үшін жаңартылатын энергетиканың дербес көздерін дамыту өте өзекті әрі маңызды аспект болып табылады [2].

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің физика-техникалық факультеті, профессор Ж.С. Ақылбаев атындағы инженерлік жылу физикасы кафедрасының ғылыми-тәжірибелік сынақ алаңында құрастырылған айналмалы цилиндрлер түріндегі қалақшалары бар жел энергетикалық қондырғының тәжірибелік үлгісі 1-суретте көрсетілген.

1 сурет. Айналмалы цилиндрлер түріндегі қалақшалары бар жел энергетикалық қондырғының тәжірибелік үлгісі

Желқондырғының кез келген тиімділігін анықтайтын негізгі параметрлері ауа ағының энергиясының пайдалану коэффициенті ξ болып табылады.

$$\xi = \frac{2N_{БЭУ}}{S\rho g^3} \quad (1)$$

мұндағы,

$N_{БЭУ}$ – жел энергетикалық қондырғыларға әзірленген күші;

S – желқондырғының жайлаған ауданы;

ρ – ауа ағынының тығыздығы ($1,29 \text{ кг/м}^3$);

g – ауа ағынының жылдамдығы, м/сек.

Желэнергетикалық қондырғысының тезжүрістілігі желқондырғысының қалақшаларының айналу ұшының жылдамдығының ауа жылдамдығына қатынасы болып табылады.

$$Z = \frac{\omega R}{g}, \quad (2)$$

мұндағы

$\omega = \frac{\pi n}{30}$ – желэнергетикалық қалақша ұштарының бұрыштық

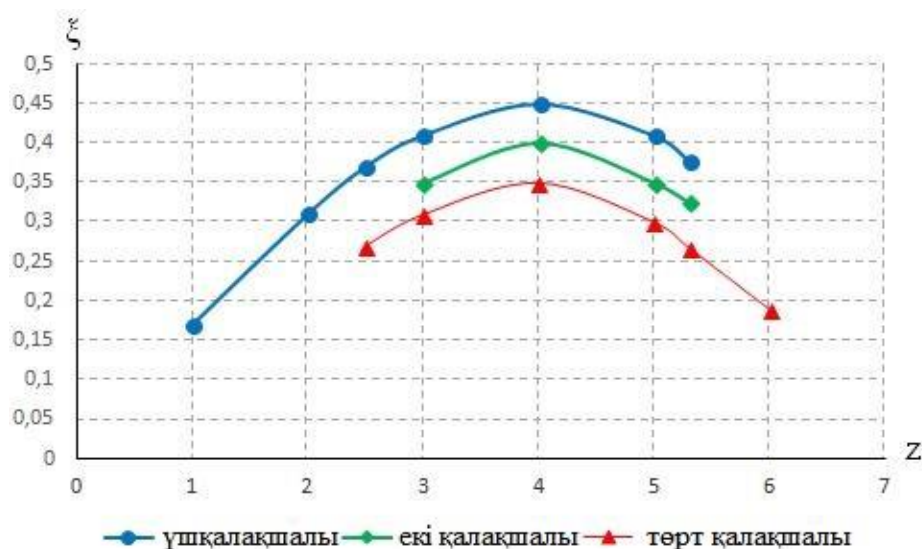
жылдамдығының айналу саны n , айн/мин;

R – желқондырғының радиусы, м;

g – ауа ағынының жылдамдығы, м/сек [3].

Желдоңғалағының айналымын шамамен есептеу тезжүрістілікті (Z) негізге аламыз, 2-суретте кез келген желдоңғалағы үшін, желдоңғалағының

тезжүрістілігінен Z энергияның пайдалану коэффициентін ξ тәуелділігін көрсетілген.

2 – сурет. Жел энергиясының пайдалану коэффициентінің (ξ) желқозғалтқыштың тезжүрістілігінен (Z) тәуелділігі

Қалақшаларда ауа өтерде желдоңғалағын айналуын тежеуге наразылық соқпақтар қалады. Сондықтан қалақшалары көп болған сайын оның тезжүрістілігі азаяды.

2-суретте Магнус эффектісіне негізделген айналмалы цилиндрі бар үшқалақшалы желқозғалтқышының тезжүрістілігі жоғары көрсеткіші болып табылатыны көрініп тұр.

Жел доңғалағымен және тезжүрістілігіне байланысты жел қозғалтқыштарын 3 топқа бөледі:

1. Көп қалақшалы жел қозғалтқыштары, ақырын жүрісті, $Z_n \leq 2$ тезжүрістілігімен;

2. Аз қалақшалы жел қозғалтқыштары, ақырын жүрісті, соның ішінде жел диірмендері, $Z_n > 2$ тезжүрістілігімен;

3. Аз қалақшалы жел қозғалтқыштары, ақырын жүрісті, $Z_n \geq 3$ тезжүрістілігімен [4].

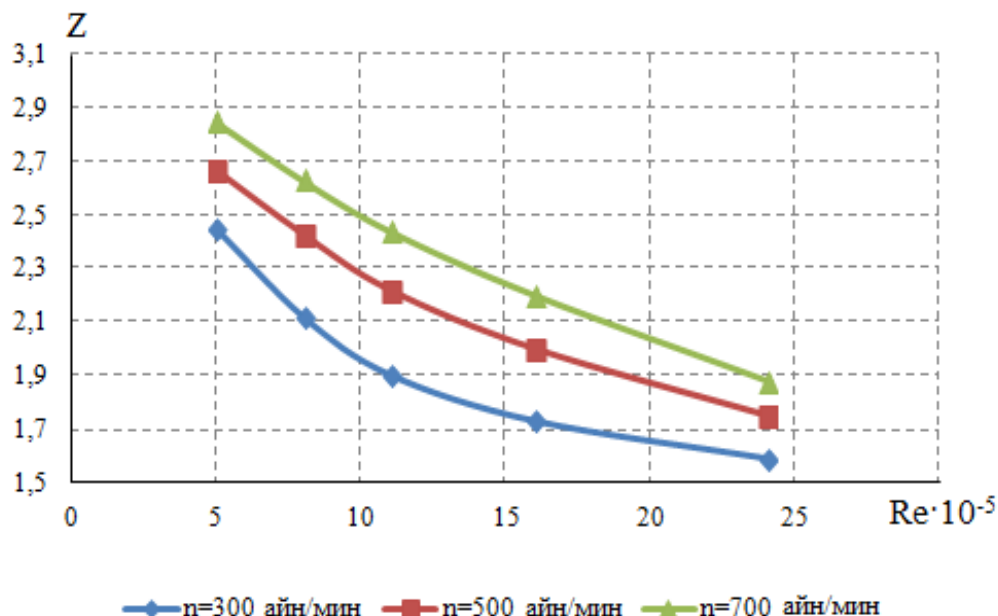
Жел доңғалағының тезжүрістілігі қалақша ұшының айналу жылдамдығының жел жылдамдығына қатынасы ретінде (2-сурет) анықталады:

$$Z = \frac{2\pi R n_1}{60V}$$

Эксперименттік зерттеулер негізінде Рейнольдс санын V ағымының жылдамдығы мен $D=2.372$ м жел доңғалағының диаметрі бойынша аламыз. Ауаның тұтқырлығы $1.795 \cdot 10^{-5}$ Па·с деп қабылдаймыз, ал тығыздығы 1.225

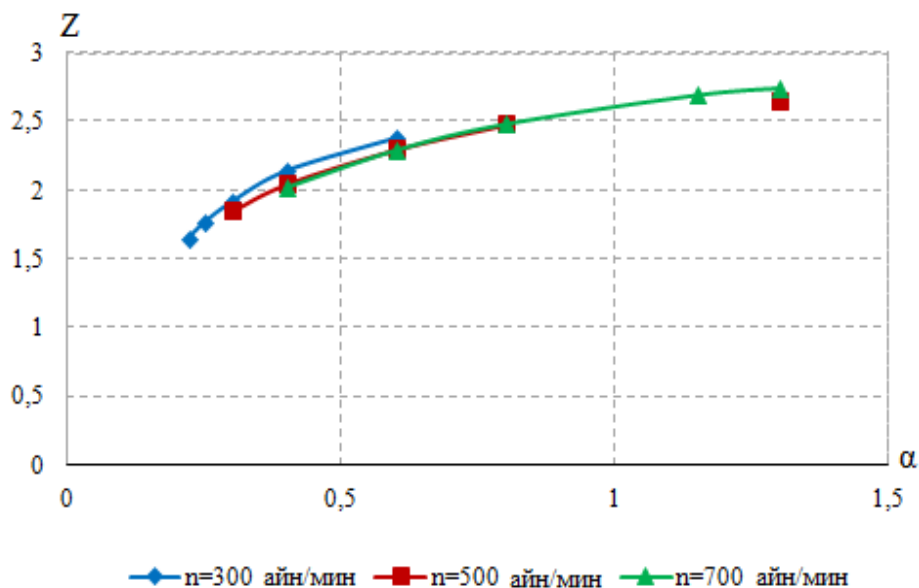
$$\text{кг/м}^3, \quad \text{Re} = \frac{\rho D V}{\mu}$$

3-суретте цилиндрлердің әр түрлі айналу жылдамдықтары үшін алынған, жел доңғалағының тезжүрістілігі Re санына тәуелділігі көрсетілген. Көріп отырғаныңыздай, тезжүрістілігі Рейнольдс санының өсуімен төмендейді және цилиндрлердің айналу жылдамдығының жоғарылауымен артады.

3 – сурет. Жел доңғалағының тезжүрістілігі Re санына тәуелділігі

4 – суретте жел доңғалағының тезжүрістілігі цилиндрлердің өлшемсіз айналу жылдамдығына тәуелділігі көрсетілген. Алынған тәуелділік (ромбтық нүктелер) қолайлы дәлдікпен формуламен анықталады $Z = 2.5463\alpha^{0.2354}$. Цилиндрлердің өлшемсіз айналу жылдамдығының өсуімен жел доңғалағының тезжүрістілігі монотонды түрде артады.

4 – сурет. Цилиндрлердің өлшемсіз айналу жылдамдығына жел доңғалағының тезжүрістілігінің тәуелділігі

Алынған тәуелділік (3-сурет) қолайлы дәлдікпен формуламен жақындастырылады $Z = 2.5463\alpha^{0.2354}$. Цилиндрлердің өлшемсіз айналу жылдамдығының өсуімен жел доңғалағының тезжүрістілігі монотонды түрде артады.

Жел энергиясын тиімділігінің дәлелдеулері жел жылдамдығының ұлғаюының бастапқыдан номинальға дейін жұмыс істейді.

Желдің жылдамдығы ұлғайған кезде номинальды мағына күштің шектеу факторы әсер етіп және желдоңғалағының режимнің төмендеуіне ξ мәжбүрленеді. ЖЭҚ сипаттамалары түзу, параллель абсцисс осі түрінде ұсынылады яғни жел жылдамдығы ұлғайғанымен ЖЭҚ күші тұрақты болып қалады.

Осылайша, жел энергиясын пайдалану коэффициенті (ξ) желқозғалтқышы түріне, дайындау сапасына және басқа параметрлерге байланысты болады

Ең күшті тезжүрістілі желқозғалтқыштары жанама аққан аэродинамикалық қалақтарының шамасы 0.43 дейін 0.47 жетеді.

Бұл осындай желэнергетикалық қондырғының желдоңғалағын ауа ағыны энергиясын 43-47 % қолдануға қолайлы.

Желдің пайдалану коэффициентін цилиндрлердің айналу қуатын алып тастағанда, жел доңғалағының айналу қуатының жел доңғалағымен жабылған беткі аймаққа келетін жел ағынының қуатына қатынасы ретінде анықталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.К. Танашева, А.Н. Дюсембаева, Ж.Г. Нургалиева, С.Б. Багдатова, А.К. Кусаиынова. Экспериментальные исследования аэродинамической характеристики ветротурбины при различных климатических условиях // Республиканская научно-практическая конференция «ЭКСПО-2017: технологии будущего» (21-22 октября 2016). – Кара-ганда, 2016. – С. 125-129..

2. Танашева Н.К., Бахтыбекова А.Б.. Ветродвигатель с силовыми элементами в виде вращающихся цилиндров с использованием эффекта Магнуса. Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей XVII Международной научно-практической конференции. В 2 ч. Ч. 1. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», 2021. – 14-18 с.

3. Tanasheva N.K., Sakipova S.E., Minkov L.L., Shuyushbaeva N.N. Kasimov A.R. Numerical simulation of the flow around a wind wheel with rotating cylindrical blades. Eurasian Physical Technical Journal, Vol.18, No.1(35), 2021 – 51-56 p.

4. Танашева Н.К., Бахтыбекова А.Б., Бурков М. Исследование аэродинамических коэффициентов ветротурбины с лопастями в виде вращающихся цилиндров. Science and technology innovations: Сборник статей V Международной научно-практической конференция (13 декабря 2020 г.) – Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2020. – 49-56 с.

**РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛНОТЫ ИЗВЛЕЧЕНИЯ ПОЛЕЗНЫХ
ИСКОПАЕМЫХ И ОХРАНЫ НЕДР С ЦЕЛЮ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ
РАЗВИТИЯ ЦВЕТНОЙ И ЧЕРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ РК**

**ТҮСТІ ЖӘНЕ ҚАРА ТҮСТІ ДАМУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ
МАҚСАТЫНДА ПАЙДАЛЫ ҚАЗБАЛАРДЫ АЛУДЫҢ ТОЛЫҚТЫҒЫ МЕН ЖЕР
ҚОЙНАУЫН ҚОРҒАУ ПРОБЛЕМАСЫН ШЕШУ МЕТАЛЛУРГИЯ**

**SOLVING THE PROBLEM OF COMPLETE EXTRACTION OF MINERALS AND
PROTECTION OF SUBSOIL IN ORDER TO INCREASE THE EFFICIENCY OF THE
DEVELOPMENT OF THE COLOR AND BLACK METALLURGY RK**

Туякбаев Т., докторы. Ph.D, қауымдастырылған профессор
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті.

Tlen48@mail.ru

Курманбаева А.С., биология ғылымдарының кандидаты, "тау-кен ісі, Құрылыс және
экология" кафедрасының қауымдастырылған профессоры

Aigul6868@mail.ru

Коновалова Г.Н., оқытушы

"Зеренді бөлімі бойынша білім беру бөлімінің түзеу мекемесі жанындағы жалпы білім
беретін мектеп" КММ

galina.konovalova.68@bk.ru

Туякбаев Т., доктор Ph.D, ассоциированный профессор
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Tlen48@mail.ru

Курманбаева А.С., кандидат биологических наук, ассоциированный профессор
кафедры «Горное дело, строительство и экология»

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Aigul6868@mail.ru

Коновалова Г.Н., преподаватель

КГУ «Общеобразовательная школа при исправительном учреждении отдела
образования по Зерендинскому отделу»

galina.konovalova.68@bk.ru

Tuyakbaev T., doctor Ph.D, associate professor
Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov

Tlen48@mail.ru

Kurmanbayeva A.S., Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the
Department of Mining, Construction and Ecology

Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov

Aigul6868@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрена проблема полного извлечения руд полезных ископаемых. Разработана методика определения сложности залегания руд и предложены методы по решению данных проблем. Разработана методика оценки сложности выемочного участка с учетом взаимосвязи с геолого-морфологическими и технологическими параметрами, которая позволяет управлять дифференциально потерями полезных ископаемых.

Ключевые слова: руды, извлечение руд, минералы, залежь, обогащение руд

Минерально-сырьевая база РК играет огромную роль в экономике страны вследствие этого необходимо разрабатывать новые технологии извлечения минералов. Полнота добычи минералов позволит повысить эффективность разработки сложных месторождений и залежей. Существует ряд достоинств при применении современных технологий добычи полезных ископаемых, которые повышают экономическую выгоду от разработки открытой и подземной разработки. Решение задачи полного извлечения руд, использование рациональных технологий добычи и обогащения минералов с целью улучшения эффективности развития цветной и черной металлургии в настоящее время приобрело первоначальное значение.

Полное извлечение руд из недр достигается применением оптимальных методов управления при всех стадиях разработки: от разведки до обогащения руд. При совершенствовании методов полного извлечения руд изучаются геометрические характеристики руд и технологические параметры залежей.

При данном методе главную роль играет вычисление пространственного положения залежи. Проектируется модель залежи по ее геометрическим и топографическим показателям, расположению относительно слоев. При этом учитываются приконтактные горные породы и их залегание, вычисляется относительная изменчивость геологической поверхности. Учитываются следующие параметры: мощность приконтактной зоны, геологическая поверхность, высота приконтактной зоны.

На данном уровне развития горного дела проблема управления полнотой и эффективностью извлечения полезных ископаемых стала одной из главных задач горнодобывающей отрасли Республики.

Существующие горно-геометрические методы оценки сложности основаны на разработке горно-геометрических параметров сложности руд в основном на оценке геометрии залегания залежей, форм и размещения рудных, непромышленных и внутрирудных мощностей [2].

Основное направление работ по оценке сложности залегания залежи заключается в формировании базы принципа геометрической оценки по изменчивости признаков, основой которой служат принципы и методы геометрии недр, в котором пространственное размещение признаков

отражается по своему содержанию топофункциями и горно-геометрическими разрезами. При этом подходе оценка характера распространения признака проводилась на геометрической основе, с отображением характера изменчивости признака геометрически, а интенсивности-числом [2,3,7]. Метод был разработан В.А.Букринским - широко распространен и позволяет количественно выразить среднюю изменчивость показателя на данном интервале. Предложена формула определения коэффициента изменчивости показателя, выражающая характер изменчивости и ее интенсивности.

Показатель сложности контура рудных тел представлен в виде различных контурных моделей, сконструированных на основе сравнения периметра фактического рудного тела с длиной окружности равновеликого круга [4] с периметром равновеликого прямоугольника [5] и с периметром эллипса [6].

Авторы работ [7,8], на основе анализа известных формул оценки изменчивости, выраженных через среднеквадратические отклонения и с помощью первых и вторых разностей, раскрывают их физический смысл. При этом приводится, что арифметическая сумма первых разностей, по сути, оценивает сумму амплитуд колебаний, вскрытых данной сетью. Указывается, что величина Δ^l с увеличением l возрастает по линейному закону в виде $\Delta^l = bl$.

Для учета влияния сложности контура рудных залежей при эксплуатации месторождений, с учетом потери руд, предложены различные показатели сложности [1].

В работе [7], в качестве показателя относительной изменчивости геологической поверхности, принято среднее квадратическое уклонение отметок геологической поверхности от технологической, как показателя достаточно характеризующего изменчивость. В работах [3,4] в качестве критерия оценки степени сложности селективной разработки, предлагается так называемый коэффициент развития контактных зон и коэффициент сложности геолого-морфологического строения блока, определяемый как отношение суммарной площади приконтактных слоев по всем размерам блока к общей площади (S_i) всех геологических разрезов по блоку. Проф. В.И.Юматов [5], в качестве показателя сложности залегания рудного тела, учитывающего криволинейную форму контактов и их размеров предлагает использовать отношение части объема залежи в приконтактной зоне, отрабатываемой с прихватом боковых пород (V_{nk}), к общему объему залежи ($V_{об}$).

Различные аспекты использования теории информации в геологии впервые освещались в работах [6,7]. Впервые А.Б.Вистелиусом для оценки изменчивости концентрации химических элементов, предложен информационный коэффициент, определяемый по формуле

$$H_i = \frac{\ln H}{\ln I}, 0 \leq H_i \leq 1 \quad (1)$$

В некоторых работах, показатель сложности залегания представлен как градиент, учитывающий тонны теряемой руды, приходящейся на единицу длины контакта. Эти показатели изменчивости позволяют только геометри-

чески оценить характер изменчивости признака, не раскрывая статистический характер изменчивости.

Мошность приконтактной зоны-есть ширина между ее крайними технологическими границами, которым присущи образование максимальных и минимальных размеров количественных и качественных потерь ($M_{зж}$), *Геологическая поверхность*-есть несущая поверхность контура рудного тела, оконтуренного по естественному, четко видимому или кондиционному контакту в пределах выемочного участка (L_k).

Технологическая поверхность представляет несущую поверхность, формируемую при отработке выемочного участка различными выработками (L_o).

Приконтурные и законтурные подзоны, разделяемые относительно контура выемки по приконтактной зоне рудных тел, есть участки (слои) приконтактной зоны, где в процессе перемешивания разновидностей горных масс происходит формирование соответственно качественно теряемой рудной массы (приконтактная подзона) и количественно теряемой не кондиционной горной массы (законтактная подзона). Эти подзоны также связаны с приконтактным искажением истинного контура рудного тела, и включают ряд структурных элементов:

1. Приконтактные неровности-элементарные микровыступы, формируемые вследствие уклонения геологической поверхности от сглаженной технологической поверхности;

2. Ширина приконтактной поверхности представляет расстояние между ее крайними точками, формируемое при интерполировании контура тел, и аналогична понятию контактной неопределенности (зона между ближайшими узлами, с которой неизвестна достоверная информация);

3. *Высота приконтактной неровности*-есть амплитуда взаимного единичного уклонения геологической поверхности от сглаженной технологической, или «приведенного» контура рудных тел (t_i). Величина t_i измеряется от контура технологической поверхности отработки забоя, когда забой отрабатывается без потерь;

4. Средние статистические параметры приконтактных зон рудных тел представляются среднеарифметическими значениями, срединными поверхностями зон, значениями среднеквадратических отклонений (стандартом) и средними по первым разностям (Δ^{-1}), высотами (амплитуды) приконтактных неровностей, которым характерны статистичность формирования.

Средняя высота приконтактных неровностей встречается чаще всех остальных значений в приконтактной зоне и зависит от абсолютных значений высоты неровностей

$$t_{ср.ариф} = \frac{\sum t_i}{N}, \quad t_{геом} = \frac{1}{L_o} \int_{L_o}^{L_k} t_i dt_i \quad (2)$$

Средняя высота контактных неровностей геологической поверхности рудного тела характеризует расположение неровностей относительно сглаженной технологической поверхности отработки или сглаженного «приве-

денного» контура рудных тел. Среднее квадратическое отклонение приконтактных неровностей поверхности представляет собой корень квадратичный из среднего квадрата расстояний точек выступов неровностей, измеряемых от сглаженной технологической поверхности или «приведенного» контура рудного тела, вычисляемые через среднее, или через первые разности. Они вычисляются по формулам:

$$G_h = \sqrt{\frac{\sum(t_i - t_{i-1})}{n-1}}, \quad G_{\Delta} = \sqrt{\frac{\sum_1^{n-1}(t_i - t_{i-1})}{2(n-1)}}, \quad G_{\Delta} = \sqrt{\frac{1}{L_j} \int_0^{L_k} t_i^2 dt}. \quad (3)$$

Параметр (G_h) характеризует равномерности распространения приконтактных неровностей по контуру рудного тела и, тем самым, как основной критерий оценки равномерности приконтактных неровностей дополняет критерий оценки ровности (гладкости) их распространения.

Величина t_{cp} и G_h во взаимном сочетании дополняют оценку ровности и равномерности распространения контактных неровностей. Отношение G_h/t_{cp} непостоянно и изменяется при изменении форм неровностей, т.е. может быть приближенным.

Средняя вариация распространения приконтактных неровностей (V) рудного тела характеризует их степень изменчивости и выражается с помощью коэффициента вариации, значения которого определяются по известным формулам математической статистики через среднее значения или через первые разности изучаемого параметра.

Показатель вариации приконтурного распространения содержаний полезного компонента, приходящегося на единичный интервал протяженности приконтактной зоны, определяются по формуле

$$V_{\Delta} = \frac{G_{\Delta}}{l}, \text{ где } G_{\Delta} = \sqrt{\frac{\sum_1^n (c_i - c_{i+1})^2}{(n-1)}}. \quad (4)$$

Величина V_p как показатель, характеризующий изменчивость и характер геометрии неровностей (контакта), зависит от общей изменчивости содержания компонента в рудном массиве.

Пространственная изменчивость контактных неровностей определяется путем построения геостатистических вариограмм изменчивости контактных неровностей по направлениям протяженности приконтактных зон. При этом в качестве показателя изменчивости построенной геостатистической вариограмм служит величина h_{ck} показатель изменчивости вычисляется через разности первого (или второго) порядка. Величины G_p и V_p так же как и h_{ck} свободно определяются путем построения геостатистических вариограмм, построенных по приконтактной полосе по значениям этих величин. Для этого необходимо иметь геостатистическую модель изменения этих величин по протяженности приконтактной зоны рудного тела.

5. Параметры приконтактных зон-шаг (S) и частота (J) распространения приконтактных неровностей-носят вероятностный (случайный) характер и взаимосвязаны соотношением

$$S \cdot J = 1(5)$$

Значения этих параметров вычисляются в зависимости от высоты приконтактных неровностей t по формулам

$$S = L_j \frac{t}{\sum t_i}, [M], \quad J = \frac{\sum t}{L_o}, \frac{\partial o.l.e\partial}{M} \quad (6)$$

и связаны с количеством (N) приконтактных вероятностей соотношениями

$$N = \frac{L_o}{S}, \quad N = J \cdot L_o, \quad N = \frac{\sum t}{\bar{t}}. \quad (7)$$

Показатель погонной плотности (частоты) распространения приконтактных неровностей, приходящихся на единичный интервал протяженности технологической поверхности (J), характеризует степень перепешивания объемов приконтактных горных масс, их возможных значений. Шаг неровностей есть расстояние между приконтактными неровностями.

Величины J и S зависят от степени изменчивости контактов рудного тела и можно относить к вероятностным показателям приконтактных зон.

Как видно, структурам приконтактных зон присущи определенная сложность, многофакторность, значительное разнообразие и неопределенность, недостаточность информации, что показывает установление закономерности, присущие строению геометрии распределения и количественным взаимосвязям их структурных элементов. Вероятностно-статистический метод исследования структур приконтактных зон включает построение вероятностно-статистических моделей и корреляционно-регрессионный анализ взаимосвязи и вероятностных моделей распределения параметров приконтактных зон залежей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Единые правила охраны недр при разработке месторождений твердых полезных ископаемых. М.: 1985.
2. Букринский В.А. Геометризация недр-метод математического выражения размещения геологических показателей. М.: 1969, 174-187 с.
3. Букринский В.А., Коробченко Ю.В. Теоретические основы геометризации месторождений полезных ископаемых. Совершенствование методов маркшейдерских работ и геометризация недр. М.: «Недра», 1972, 230-241 с.
4. Кузмин В.И. Показатель сложности контура рудных тел. М.: изд. вузов «Геофизика и геология», №12, 1963.
5. Зенков Д.А., Семенов К.Л. Векторный метод оконтуривания тел полезных ископаемых. Разведка недр и охрана, №7, 1957.
6. Четвериков Л.И. Оквенок В.П. О показателе контура рудных тел полезных ископаемых. Изд. вузов «Геология и разведка», 1963, №11.
7. Калинин В.М. Павленко В.П. Оценка изменчивости признаков (свойства) залежи. В кн.: Совершенствование методов маркшейдерских работ и геометризации недр. М.: «Недра», 1972. 238-246 с.
8. Калинин В.М. Исследование эффективности показателей изменчивости в связи с оценкой средних параметров месторождений. М.: «Недра», 1972.

УДК 664.64/ББК 36.830.4

RESEARCH OF THE RANGE OF RYE-WHEAT FLOUR BREAD PRODUCTS AT THE AKSAI ENTERPRISE IN KOKSHETAU

Shunekeyeva Alma Aytkozhayevna, Loskutova Galina Andreevna, Orazalina Balzhan Kairkeldinovna, Kosheкова Sabira Amantaevna, Zhakupov Murat Maratovich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

alma-shunekeeva@mail.ru

Abstract: The results of the analysis of the nutritional and biological value of bread products from rye-wheat flour are presented. It was found that all samples according to organoleptic and physical and chemical parameters comply with the requirements of GOST 31807-2018 "Bakery products from rye baking and a mixture of rye and wheat baking flour. General technical conditions"

Key words: assortment; quality of bakery products; nutritional value

КӨКШЕТАУ ҚАЛАСЫНЫҢ «АҚСАЙ» КӘСІПОРНЫНДА ҚАРА БИДАЙ ҰНЫНАН ПІСІРІЛГЕН НАН ӨНІМДЕРІНІҢ АССОРТИМЕНТІН ЗЕРТТЕУ

Шунекеева Алма Айтқожаевна, Лоскутова Галина Андреевна, Оразалина Балжан Каиркельдиновна, Кошекoва Сабира Амантаевна, Жакупов Мурат Маратович

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

alma-shunekeeva@mail.ru

Түйіндеме: Қара бидай ұнынан жасалған нан өнімдерінің тағамдық және биологиялық құндылығын талдау нәтижелері ұсынылған. Органолептикалық және физикалық-химиялық көрсеткіштер бойынша барлық үлгілер ГОСТ 31807-2018 "қара бидай нанынан және қара бидай мен бидай нан ұнының қоспасынан жасалған нан-тоқаш өнімдері" талаптарына сәйкес келетіні анықталды. Жалпы техникалық шарттар"

Түйін сөздер: ассортименті; нан-тоқаш өнімдерінің сапасы; тағамдық құндылығы

RESEARCH OF THE RANGE OF RYE-WHEAT FLOUR BREAD PRODUCTS AT THE AKSAI ENTERPRISE IN KOKSHETAU

Shunekeyeva Alma Aytkozhayevna, Loskutova Galina Andreevna, Orazalina Balzhan Kairkeldinovna, Kosheкова Sabira Amantaevna, Zhakupov Murat Maratovich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

alma-shunekeeva@mail.ru

Abstract: The results of analyzing the nutritional and biological value of bread products from rye-wheat flour are presented. It was found that all samples, according to organoleptic and physical and chemical parameters, comply with the requirements of GOST 31807-2018 "Bakery products from rye baking and a mixture of rye and wheat baking flour. General technical conditions."

Keywords: an assortment; quality of bakery products; nutritional value

Aksai Bakery Plant LLP is one of the largest modern bakery enterprises in the Republic of Kazakhstan. HBK Aksai LLP produces more than 150 tons of products

daily, provides jobs for more than 1000 people. There is a branch of this enterprise in Kokshetau [1].

The list of manufactured products includes: bakery, lamb, flour confectionery, and crackers and is more than two hundred items. Particular attention is drawn to a series of dietary bread and bread to correct health. These products allow you to gently and effectively harmonize the diet [1].

The quality of bread is a complex term that includes a number of features. The consumer, first of all, evaluates the organoleptic characteristics - freshness, taste, aroma of bread. Indicators that characterize bread quality in production: nutritional value, safety, optimal conditions, storage period, "persistence" during storage [2].

In all of the above indicators, the quality of bread is affected primarily by strict adherence to recipes at bakery enterprises and the proper conduct of the technological process. In cases of non-compliance of product quality with established standards, appropriate measures are taken to improve the quality of bread since low-quality products are unsuitable for sale [2].

Today, the quality of bread can be improved in many ways by following the technological process, using high-quality ingredients, and special additives: malt, fastidious, whey [2].

Research in the field of managing the assortment and quality of bread products allows us to develop a strategy for the development of an enterprise in the medium term, maintain the financial stability and competitiveness of the enterprise [3].

Determining the quality of bread

To control the quality of bread products, GOST 5667-65 is used, which regulates the rules for acceptance of finished bread products; sampling methods for determining the physicochemical and organoleptic characteristics of bread; methods for determining the mass of bread and its organoleptic indicators [2]. To determine individual indicators: mass parts of sugar, fat, salt in bread; porosity; acidity; bread moisture used the following standards, shown in table 1.

Table 1 - Quality control of finished products

Indicator	Method of determination
Humidity (GOST 2077-84)	Drying in an oven SESh-1
Acidity (GOST 5670-96)	Titration of the filtrate obtained from breadcrumbs
Porosity (GOST 5669-96)	Weighing pieces of bread crumb of a certain volume
Mass fraction of sugar (GOST	Polarimetric method
Mass fraction of fat (GOST	Refractometric method

The energy value is the amount of energy formed during the biological oxidation of fats, carbohydrates, and proteins in the product [4]. The energy value (EV) of a food product is calculated using the formula 1:

$$EV = P \times 4.0 + F \times 9.0 + C \times 4.0 + OA \times 3.0, (1)$$

where EC is the energy value of 100 g of food, kcal;

Content in g / 100 g of product:

P - proteins, F - fats, C - carbohydrates, OA - organic acids;

The number of kcal formed during the combustion of food substances:

P = 4.0 kcal; F = 9.0 kcal; C = 4.0 kcal; OA = 3.0 kcal [4].

Table 2 - Nutritional value and composition of bread products from rye-wheat flour at the enterprise

Product name, type	Composition	Proteins, g	F ats, g	Carbohydr ates, g	Calories, kcal	Weight, kg
Rye-wheat baguette	wheat flour, water, custard paste "Multi-grain": water, sunflower seeds, flax seeds, chopped steamed rye, peeled rye flour, sugar, salt, dry fermented rye malt, chopped steamed oats, acidity regulator (acetic acid, lactic acid), inactivated yeast, lactobacilli, preservative (potassium sorbate), rye flour, yeast, extra salt	8,1	2,9	48,7	254	0,3
Bread "Toast "Aristocrat"	wheat flour, water, yeast, salt, margarine, milk powder, malt extract (barley, water), sugar	8,5	2,6	53,7	272	0,55
Baguette rye-wheat mini	wheat flour, water, rye flour, yeast, margarine, fermented rye malt, sugar, salt	8,1	3,6	51,2	269	0,15

Bread "Presidentskii"	wheat flour, water, rye flour, sesame, sugar, salt, yeast, coriander	8,1	2,4	48,5	248	0,4
Bread "Krestyanskii"	water, wheat flour, rye flour, sugar, salt, yeast, unfermented rye malt	6,8	1,2	44,4	216	0,65
Bread "Borodinskii"	water, rye flour, wheat flour, sugar, fermented rye malt, unfermented rye malt, salt, yeast, coriander	6,6	1,2	45,2	218	0,4

Thus, the study of the range of bread products shows that the company produces 6 types of products from rye-wheat baking flour, the composition of which varies depending on the type of product.

Based on the results of the assessment of the quality indicators of six samples of bread products made from rye-wheat baking flour produced by «Aksai» LLP, it was found that all samples in terms of organoleptic and physicochemical parameters comply with the requirements of GOST 31807-2018 "Baking products from rye baking and mixtures of rye and wheat bread flour. General specifications" [5].

References

1. <https://aksaynan.kz/produktsiya/>
2. <https://analit-pribor.com.ua/developments/kak-opredelit-kachestvo-hleba/>
3. Grigorova T. M. Research of the assortment and quality of bakery products of OAO Khleb // Vestnik RUK. 2014. No. 3 (17). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-assortimenta-i-kachestva-hlebobulochnyh-izdeliy-oao-hleb> (date of access: 03/28/2022).
4. Shunekeyeva, A., Alimardanova, M., & Majorov, A. (2021). Study of the nutritional value of fermented milk drinks from goat's milk. E3S Web of Conferences, 285, 05003. doi:10.1051/e3sconf/202128505003
5. GOST 31807-2018 "Baking products from rye baking flour and a mixture of rye and wheat baking flour. General technical conditions". <https://docs.cntd.ru/document/1200160774>. (date of access: 03/28/2022).

**СЕКЦИЯ «СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ»
"АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР" СЕКЦИЯСЫ
SECTION "AGRICULTURAL AND HUMANITIES"**

УДК 636.084.1

**УЛУЧШЕНИЕ ЕСТЕСТВЕННЫХ, КУЛЬТУРНЫХ ПАСТБИЩ И
СТАРОВОЗРАСТНЫХ СЕНОКОСОВ**

Аленов Жумабай Нурсентович, к.с.х.н., доцент
НАО Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
naujum@mail.ru

Айдарбекова Тойжан Жумагалиевна, магистр сельского хозяйства, докторант
НАО Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
aidarbekova_t@mail.ru

Аннотация: Одним из злободневных вопросов стоящего перед Правительством Республики Казахстан является решение вопроса о недостатке пастбищ и сенокоса для фермерских и крестьянских хозяйств.

Наша страна занимает по этому показателю 5 место в мире, уступая только Австралии, Аргентине, Бразилии и США, а по показателю площади пастбищ расчете на одну условную голову (20 га) занимает первое место в мире. Пастбища занимают более 70% территории страны и являются уникальным потенциалом развития животноводства и обеспечения экологической устойчивости.

Основным видом угодий в республике являются пастбища. Они занимают 188,5 млн. га или 84,7 % сельскохозяйственных угодий. Из общей площади пастбищ обводненные составляют 116,9 млн. га или 61,6 %, улучшенные - 4,8 млн. га или 2,6 %. Наибольшие площади пастбищ расположены в Карагандинской и Актыбинской областях, соответственно: 35,5 млн. га (18,8 %) и 25,5 млн. га (14,1 %). Естественные сенокосы - земельные участки, систематически используемые под сенокосение. Площадь сенокосов на отчетный период составляет 5,1 млн. га, из которых 62,4 тыс. га - улучшенных, 731,8 тыс. га - лиманного орошения.

Минсельхоз Казахстана констатировал, что проблемы дефицита пастбищ и сенокосных угодий, приемлемых цен на корма, сбыта выращенной продукции по справедливой цене и другие не менее важные моменты пока не решены.

Что касается нехватки пастбищ, то около половины сельскохозяйственных животных находится в личных подсобных хозяйствах.

В Минсельхозе работают над законопроектом "О личном подсобном хозяйстве", что, по мысли чиновников, позволит открыть доступ к господдержке фермеров через их кооперации.

Законопроект предлагает расширить площади сельхозземель, находящихся в ведении сельских акимов и предназначенных для общественного пользования.

Кроме этого, предлагается выделять земельные угодья кооперативам личных подсобных хозяйств из резервного фонда акимов районов и из земель запаса.

Министерство сельского хозяйства считает, что принятие этого законопроекта будет способствовать дальнейшему росту агропромышленного комплекса Казахстана.

Ключевые слова: пастбища, сенокос, деградация, обработка, урожайность, способы и улучшение.

В настоящее время в Казахстане сформированы многочисленные мелкотоварные крестьянско-фермерские хозяйства, которые не в состоянии использовать традиционную для республики отгонную систему ведения животноводства, а также неправомерный присвоение пастбищ крупными корпорациями и частными арендаторами. В результате пастбища используются бесконтрольно или распахиваются для возделывания других культур, вследствие чего постепенно снижается их кормовые ценности (особенно вокруг аула), что отражается на продуктивности животных и на уровне жизни сельского населения.

Выбор оптимальных моделей, ее научно- обоснованное территориальное планирование пастбищных территорий с установлением целевого их назначения и режима использования является одним из необходимых условий для устойчивого развития пастбищного животноводства.

От его правильного выбора зависит эффективность использования пастбищных ресурсов, вложенных инвестиции, ориентация научно-технического развития, развитие личности, уровень дохода и благополучие фермерских, крестьянских, личных подсобных хозяйств, что позволит в настоящее время и в будущем удовлетворять человеческие потребности.

Имеются различные способы рационального использования и улучшения пастбищ. К одним из способов рационального использования пастбищ относится электроизгороди для огораживания пастбищ (электропастух). Электроизгороди обеспечивают порционное, наиболее эффективное использование травостоя в мелких загонах. Электрическую изгородь можно построить быстро и просто, причем существует несколько вариантов. С помощью электроизгороди можно огораживать стационарные или временные пастбища, создавать временные ограждения и скотопрогоны. Электропастух эффективно применяется для беспривязного содержания коров. Для выпаса КРС огораживается все пастбище по периметру и создается временная перегородка. Временная перегородка легко переносится и подключается к стационарной изгороди, что позволяет своевременно осуществлять порционное скормливание и эффективно регулировать количество растительности на пастбище.

Наши предки, ведя кочевой образ жизни знали, о том, что пастьба животных на одном и том же участке приводит к деградации состава травостоя. Они, переходя от одного участка к другому, сохраняли структуру почвы и состав травостоя. Что приравнялось современному понятию «пастбище оборот».

Почти тридцать лет, многие хозяйства забыли о том, что существует полевое кормопроизводство, где культурные травы выращивали на сено, сенаж

и использовались как пастбище, а также забыли о приемах улучшения культурных и естественных пастбищ, сенокосов.

В связи с этим необходимо вновь внедрять мероприятия по поверхностному и коренному улучшению пастбищ. Они сводятся к улучшению воздушного, водного и питательного режимов произрастающих на них биогеоценозов аридных и прочих растительностей.

Для этого должны быть задействованы меры по аэрации, обводнению, обогащению почвы как питательными (минеральными) веществами, так и видового состава травостоя с увеличением удельного веса растений с высокими кормовыми достоинствами. Применение экологически безопасных и низкозатратных технологий создания высокопродуктивных кормовых угодий, такие как прямой посев многолетних трав по стерне зерновых культур, посев по щадящей почвозащитной обработке высокопроизводительным посевным комплексом под ширококормно-покровных посевов овса и ячменя. Ускоренное восстановление и повышение продуктивности путем подсева адаптированных к местным условиям многолетних трав, поверхностной обработкой старо-возрастных посевов и внесением минеральных удобрений позволили за 5 лет восстановить продуктивность кормовых угодий в 2-3 раза и плодородие почвы.

Как правило, в сухостепной зоне многолетние травы в год посева хозяйственно полезных урожаев не дают, что крайне нежелательно для фермеров. В целях эффективного использования земель вместе традиционных беспокровных способов посева, ранее практиковавшихся, нужно сеять покровные однолетние культуры и по ней после июльских дождей сеять анкерными сеялками многолетние травы, который позволит в последующие годы создать прочную кормовую базу для развития животноводства.

Одним из способов увеличения продукции животноводства является получения качественного грубого корма в виде сена. Для этого необходимо заниматься улучшением старовозрастных сенокосов. Основным методом улучшения старовозрастных травостоев является разделка дернины. Учитывая все отрицательные стороны, сложившийся обстоятельств в области деградации пастбищ и естественных сенокосов учеными Кокшетауского университета им. Ш.Уалиханова проводились исследования по применению различных способов механических обработок для их улучшения.

Тема исследования «Разработать ресурсосберегающие технологии повышения продуктивности старовозрастных травостоев многолетних трав в лесостепной зоне Северного Казахстана». Научный координатор: НАО «Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана».

При весеннем сроке разработку дернины начали в конце третьей декады апреля. Исследования показали, что лучшее качество подготовки почвы обеспечили плужные обработки, лучшей из которых оказалось дискование+вспашка+дискование. В этом случае основная масса дернины запахивалась на глубину до 20 см, оставляя на поверхности минимальное

количество кусков (23 шт./м²) или 4,6%. Хорошее измельчение дернины обеспечили также варианты фрезерование+вспашка+фрезерование и вспашка+фрезерование (5,1-6,1%).

Залужение участка люцерно-костречовой травосмесью при весеннем сроке разделки дернины проводили в первой декаде мая. Всходы растений появились через 16-18 суток. Наибольшей полевой всхожестью культур отмечались варианты со вспашкой (49,5-51,3%), а наименьшей варианты, где применялись фрезерование+безотвальное рыхление (37,1-38,6%).

К осени на участке сформировался травостой, насчитывающий на 1 м² от 1598 до 1919 стеблей, причем наибольшая густота стеблестоя была в вариантах, где применялись плужные обработки в сочетании с фрезерованием (1885-1939 шт./ м²).

Продуктивность травостоя при весеннем сроке разделки дернины

Урожайность сеяного травостоя формировалось по разному. Так, на второй год жизни трав, наибольший сбор сена обеспечили варианты с безотвальной обработки почвы. Разница по сравнению с контролем составила 15,5-17,5 ц/га (таблица 1).

Начиная со второго года пользования, наиболее высокая урожайность наблюдалась после комбинированных обработок: дискование +вспашка +дискование и дискование+безотвальное рыхление+дискование, где в среднем за два года она составила 72,7-67,1ц/га.

Таблица 1 – Урожайность сена улучшенного сенокоса в зависимости от обработок, ц/га (посев 2017 год), среднее за 2 года

Способ обработки	Год		В среднем за 2 года
	2017	2018	
Контроль (старовозрастной сенокос без обработки)	40,4	47,5	43,9
Плужные обработки			
Дискование+вспашка+дискование	62,9	82,5	72,7
Фрезерование + Вспашка	62,0	61,5	61,9
Безотвальные обработки			
Безотвальное рыхление+дискование	56,8	72,0	64,4
Дискование+безотвальное рыхление+дискование	60,9	73,4	67,1
Минимальные обработки			
Фрезерование в 2 следа	64,9	57,9	61,4
Дискование в 2 следа	70,0	59,2	64,6
НСР 0,95 ц/га	1,3	27	

При определении питательности корма было установлено, что в среднем за годы сбор кормовых единиц с гектара составил 20,6-38,7 центнеров (таблица 2). Наибольшее их количество было получено на фоне дискование +вспашки +дискование (38,7ц/га), а также дискование +безотвального рыхления +дискование (34,9 ц/га). Прибавка по сравнению со старовозрастным сенокосом составила 18,1-14,8 ц/га. Наименьшим сбором кормовых единиц среди обработок отмечался вариант с дискованием в 2 следа 27,9 ц/га.

Но по количеству получаемого с единицы сенокосной площади переваримого протеина на первом месте были обработки, где в качестве основной применялись вспашка (7,7 п.е) и безотвальное рыхление (6,8 п.е). По вариантам опыта более высокие показатели имели плужные (6,2-7,7 ц/га). При безотвальных обработках этот показатель был не значительно ниже и составил 5,8-6,8 ц/га.

Определение обменной энергии показало, что наибольший ее выход с гектара был обеспечен вариантами; дискование+вспашка+дискование и дискование+безотвальное рыхление+дискование (50,8-46,9 ГДж/га). Самым низким он был после фрезирования в 2 следа (30,4 ГДж/га).

Таблица 2 – Продуктивность улучшенного сенокоса при весеннем сроке разделки дернины, среднее за 2017-2018 гг.

Способ обработки	Кормовые единицы	Переваримый протеин	Обменная энергия, ГДж/га
1	2	3	4
Контроль (старовозрастной сенокос без обработки)	20,6	3,8	27,9
Плужные обработки			
Дискование+Вспашка+дискование	38,7	7,7	50,8
Фрезерование + вспашка	28,8	6,1	38,7
Безотвальные обработки			
Безотвальное рыхление+дискование	31,0	5,9	40,9
Дискование+безотвальное рыхление+дискование	34,9	6,8	46,9
Минимальные обработки			
Фрезерование в 2 следа	27,8	5,8	30,4
Дискование в 2 следа	27,9	5,8	38,0

Урожайность сена была различной и в основном зависела от вида обработок. Максимальный сбор обеспечили варианты дискование +вспашка +дискование и дискование + безотвальное рыхление +дискование, где в среднем за годы он составил 72,7-67,6ц/га. Прибавка по сравнению с контролем при этих приемах была получена в 28,8-23,2,ц/га.

При определении качества корма было установлено, что наибольший сбор кормовых единиц, переваримого протеина, выход обменной энергии, как и при весеннем сроке разделки дернины, были получены при применении дискования+вспашки+дискования, а также дискования+безотвального рыхления+дискования. Наименьшая питательность корма была на контроле. Концентрация содержания переваримого протеина, кормовых единиц, а также обменной энергии в 3 кг сухого вещества по способам обработок существенного различия не имели.

Таким образом, на улучшение урожайностистаровозрастных травостоев существенное влияние оказывают не только способы обработки дернины, но и сроки их проведения. При этом надо учесть, что сроки способы обработки дернины старовозрастных травостоев должны дифференцироваться в зависимости от продуктивного ихдолголетия.

Заключение

Для избежания деградация пастбищ и сенокосов(культурных, естественных) необходимо проводить следующие мероприятия:

1. Установить электроизгороди для огораживания пастбищ;
2. Поверхностное и коренное улучшение пастбищ;
3. Обработка старовозрастных сенокосов путем дискования+вспашка+дискование и дискование + безотвальное рыхление +дискование
4. Ранне- весеннее боронование культурных,естественных пастбищ и сенокосов;
5. Внедрить отгонный способ пастьбы животных для фермерских, крестьянских и личных хозяйств.

Библиографический список литературы

1. Кушенов Б. М. Агротехника люцерны.// Земледелие.-2009.-№7. С.19.
2. Кушенов Б. М. Совершенствование кормопроизводства на севере Казахстана.// Кормопроизводство.-2008.-№1.-С.2-6.
3. Тебердиев Д. М. Эффективные приемы создания и использования культурных пастбищ.// Кормопроизводство.-2003.-№3.-С.19-21.
4. Шамсутдинов З. Ш. Создание высокопродуктивных кормовых угодий на черных степях Ставрополья.// Кормопроизводство.-2000.-№3.-С.23-24.
5. АлимаевИ.И.,Смаилов К.Ш.,Кошен Б.М.,Шаяхметова А.С., Жоламанов К.К. Кормопроизводство// Петроавловск.Учебник .-2018г, С-185-207.

6. Проект «Разработать ресурсосберегающие технологии повышения продуктивности старовозрастных травостоев многолетних трав в лесостепной зоне Северного Казахстана

УДК 631.2.033

МЕРОПРИЯТИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ ПРОДУКТИВНОСТИ ПАСТБИЩ В АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ.

Аужанова М.А. к.с-х наук, ассистент профессор
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
auzhanovam@bk.ru

Аннотация: Мероприятия, направленные на поддержание и увеличения продуктивности пастбищ. Соблюдение оптимальной нагрузки скота на пастбищах.

Снижение продуктивности пастбищных угодий в степной зоне Северного Казахстана происходит из-за чрезмерной их перегрузки скотом, бессистемного выпаса скота, отсутствия пастбище оборота, необоснованной вспашки земель. Бессистемное использование пастбищ оказывает влияние на продуктивность.

Согласно закону РК «О пастбищах», 2017 года пастбища должны принадлежать только тем личным подворьям, которые имеют поголовья животных и придерживаются правил для рационального использования. Однако если, пастбища не будут использоваться (нет выпаса) более двух лет, и нагрузка на общую площадь пастбища менее 20 % от нормы или это участок не скашивается на сено, такие земельные участки подлежат изъятию. Это стало возможным благодаря наблюдения за земельными участками с помощью космических снимков.

Из-за неумеренного выпаса происходит резкое снижение урожайности, ухудшается ботанический состав травостоев, сейчас более 27 % площади пастбищ составляют сбитые участки. Если в 90-е годы урожайность на этих участках составляла до 20 ц/га, в последние годы продуктивность пастбищ в среднем составляет 4 ц/га [1].

В лесостепной зоне Акмолинской преимущественно находятся злаково-разнотравные и разнотравно-злаковые пастбища и сенокосы. По видовому составу встречается ковыли, типчаки, пырей ползучий, вейник наземный, костер безостый, мятлик узколистный. Из бобовых встречаются различные виды астрагалов, люцерна серповидная, эспарцет сибирский, из разнотравья кровохлебка, зопник, шалфей, лобазник и.т. д. В степной зоне в травостое встречаются более сухие злаки ковыли, типчак, тонконог и разнотравья морковник, лапчатка, подмаренник, полынь белая и другие.

Для рационального использования пастбищ необходимо умело рассчитывать нагрузку пастбища и полноту использования. При проведении

инвентаризации на пастбищах в Казахстане выявили более 12 млн. га площадей с увеличенными нагрузками [2].

Нагрузка пастбища должна рассчитываться не только из урожайности, качества и ботанического состава травостоя, но сохранности ее на будущие годы. Норма нагрузки будет зависеть от поголовья скота, продолжительности периода использования, потребности на одну голову. Рассчитаем нагрузку пастбища по формуле $H = Y/K \cdot D$, где H- нагрузка пастбища; Y- урожайность ц/га, K- количество пастбищного корма на 1 голову в день; D- продолжительность использования пастбищ. Здесь нужно учитывать, что некоторые виды пастбищ можно использовать только сезонно, например эфемерные. Возьмем среднюю урожайность сбитых травостоем около 4 ц/га и при двух стравливаниях урожайность составит 800 ц/га., K- для КРС 50ц/га , D- 170 дней. Получается $800/ 50 \cdot 170 = 0,094$ гол. на 1 га или $\pm 0,94$ гол на 10 гектар. Согласно утвержденной предельной допустимой нагрузки в РК от 24.04.2017 года она составляет для восстановленных пастбищ в различных экологогеографических районах Акмолинской области от 6,5 до 10 га, и для деградированных угодий от 8,5 - до 15 га (Таблица1).

Таблица1 Необходимая площадь пастбищ, согласно предельно допустимой нагрузке в РК

Вид поголовья	Кол-во голов скота, тыс.	Норма площади пастбищ 1гол с/х жив. на 1 га		Потребуется пастбищ, тыс га	
		восстановленные	деградированные	восстановленные	деградированные
КРС	472	6,5	10	3068	4720
Овцы	531	1,3	2	690	1062
Лошади	206	7,8	12	1607	2472
итого				5365	8254

Таким образом, если рассчитать количество скота на предельную допустимую нагрузку на различных видах угодьях по видам скота, то получается на восстановленных пастбищах необходимо 5,3 млн. га и на деградированных 8,2 млн.га. По статистическим данные Акмолинской области общая площади пастбищ составляет 4,4 млн.га. Получается недостающая площадь кормовых угодий может составить от 17% до 47 % соответственно [3,4].

Поэтому при увеличении поголовья скота необходимо увеличение продуктивности естественных пастбищ. Соблюдение правил рационального использования пастбищ. Например: весной, когда растения возобновляют рост, выпас скота нужно начинать только через 12-14 дней. Дать растениям укрепиться. т.е начало выпаса устанавливается, если есть примерно 0,8-0,9 ц/га кормовых единиц.

Основные мероприятия по улучшению естественных кормовых угодий являются методы поверхностного и коренного улучшения. Подбор и посев

травосмесей многолетних трав, внесение минеральных удобрений введение почвозащитной системы земледелию. Восстановление противоэрозийных лесных насаждений. Прекращение заготовок сена на малопродуктивных естественных пастбищах. Создание сеяных долголетних сезонных пастбищ.

Для восстановления продуктивных естественных сенокосов и пастбищ наиболее приемлемым для Акмолинской области является организация отгонного содержания на весь летний период, т.е. лагерное содержание. Использование пастбищ, отдаленных от скотного двора на 5 и более километров. Там необходимо оборудовать навесы для ночлега скота, оборудование для дойки, подкорма скота, водопой, и помещение для рабочих. Такая практика широко использовалась в советское время. В конце 90-х из-за резкого уменьшения количества скота и изменения формы собственности хозяйств стало трудно затратным. В настоящее время нужно обновлять оборудование для лагерного содержания. Это требует дополнительного вложения. Но для рационального использования кормовых угодий и дефицита кормов организация отгонного выпаса и организация летних гуртов для доильных коров себя оправдывает. Тем более по результатам космического мониторинга в Казахстане оказалось около 11 миллионов гектар пастбищ, которые вообще не стравливаются. Это в большей части отдаленные участки, и отгонное содержание решила бы эту проблему.

Также при таком выпасе нужно организовать пастбищеоборот. При системном выпасе, рассчитывают количество загонов и нагрузку пастбища. По мере отрастания травы, на загонах поочередно будет выпасаться скот. Это разгрузит территорию вокруг поселков, увеличивая при этом территорию для животных частного подворья. Такой организованный выпас будет способствовать равномерному стравливанию на пастбищах, повышая продуктивность лугов. Благоприятные условия для роста и развития наиболее ценных в кормовом отношении трав складывается при внедрении в сухостепных условиях региона пастбищеоборотов, предусматривающие последовательную смену сроков использования участков и предоставления им отдыха. Но если пастбища полностью не стравливаются, это ведет к потере кормовых единиц от 40 до 70 %.

Нужно не забывать о главном условии пастбищного содержания организация водопоя. Многократные перегоны скота по пастбищу к отдаленным водопоям приводит к выбиванию травостоя вокруг водопойных пунктов. Необходимо предусматривать организацию специальных прогонов позволит сохранить кормовую ценность пастбищ и повысить продуктивность животных.

Процессы снижения урожайности пастбищ должны быть остановлены путем комплексного плана управления пастбищами. Если недостаточно естественных угодий, необходимо заранее рассчитать недостающее количество кормовых единиц. И смело создавать сеяные травостои.

Использование литературы:

1. Жамбакин Ж.А. Пастбища Казахстана. Алматы, 2005 г.
2. <https://kz.kursiv.media/2021-12-06/v-kazakhstane-zayavili-o-millionakh-neispolzuemykh-gektarov-pastbisch/>
3. <https://kazakh-zerno.net/173673-v-akmolinskoj-oblasti-vozroslo-pogolove-krs-ovec-i-loshadej/>
4. <https://geo.qoldau.kz/ru/geo-stats/pastures>

УДК/ББК 637

САРЫ ІРІМШІК ӨНДІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ЖӘНЕ САПАСЫН САРАПТАУ

ТЕХНОЛОГИЯ ПРОИЗВОДСТВА СЫРА И МЕТОДЫ ЭКСПЕРТИЗЫ

CHEESE PRODUCTION TECHNOLOGY AND EXAMINATION METHODS

**Бакытжанова Альфия Нурлановна,
Нурмуханбетова Нургуль Нуркеновна
Казкенова Гульмира Токаевна**

Ш. Уалиханова атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
alfiya2696@mail.ru

**Бакытжанова Альфия Нурлановна,
Нурмуханбетова Нургуль Нуркеновна
Казкенова Гульмира Токаевна**

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау
alfiya2696@mail.ru

**Bakytzhanova Alfiya Nurlanovna
Kazkenova Gulmira Tokayevna
Nurmukhanbetova Nurgul Nurkenovna**
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
alfiya2696@mail.ru

Түйіндеме: Сары ірімшік – ежелгі азық – түліктің бірі болып саналады. Ол дүние жүзінде көп мөлшерде өндіріледі. Кейбір Батыс елдерінде сары ірімшік тағамданудың негізгі азық – түлігі. Бұл сүт өнімінде адамның өмір сүруіне барлық қажетті компоненттер бар. Сары ірімшікті десерт, закуска, I, II мәзірді жасағанда пайдалануға болады. Қосымша ол ет, балық, жеміс, ұннан жасалған тағамдардың дәмін және құндылығын жақсартады. Сонымен қатар сары ірімшік печенье, кекс, пирог, ватрушкалар, соустар дайындауға пайдаланылады. Қазіргі заманда сары ірімшік өндірісі айқын дамуда. Оның 10000 аса түрі бар. Ал біздің елімізде 50 түрінің технологиясы өңделген. XX ғ 70-80жж сары ірімшік өндірісі әлем бойынша 4 % өсіп отырды. Орта есеппен өндірілетін сүттің 35-38 % сары ірімшік өндірісіне келеді.

Түйін сөздер: сары ірімшік, мәйекті ірімшік, балқытылып ысталған батонды сары ірімшік, МЕМСТ 13264-84.

Сары ірімшіктерді ірі завод немесе кішкентай фермалар және үй жағдайында дайындауға болады. Ферма, үй жағдайында жасалған сары ірімшіктер машиналық технологиямен жасалған сары ірімшіктерге қарағанда жоғары бағаланады. Сүттің қоймалжынға айналу әдісіне байланысты, сары ірімшіктер мәйекті, қышқыл – мәйекті, қышқыл – сүтті болып бөлінеді [10]

Сары ірімшікті өндіруге әсер тигізетін факторлар. Сары ірімшікті өндіру үшін ірімшікті өндіруге жарамды сүт қолданылады, ол тек МСТ13264-70 бойынша қарастырылған физикалық – химиялық және бактериялық көрсеткіштері ғана емес, сонымен қатар белгілі технологиялық және биологиялық қасиеттерге ие болуы тиіс [3].

Орташа сүттің құрамы мынадай; Құрғақ заттар-12,5-13,0%: майлар-3,5-3,7%: ақ заттар-3,3-3,5%: казеин-2,4-2,5%. Ақ заттар. Ірімшік өндірістің тұрғысынан қарағанда ақ заттар – сүттің негізгі құрама бөлігі. Сүттің ірімшікке жарамдылығы тәуелді негізгі фактор – казеиннің мөлшері ол қауыпты сүтте жалпы ақ уыз мөлшерінің 75-85% құрайды. Сүттің құрамдығында ақуыздың өсуімен Са мен Р мөлшелеріде өседі, титрленетін қышқылдығыда жоғарлайды, мәйекті ұюн өседі және тығыздығы мен қоймалжынның синерезиске қабілеттілігі жоғарлайды, қоймалжында өндеуде түзілетін ірімшік шаны мен май мен ақзаттың жоғалуы төмендейді, яғни ірімшікті дайындаудың шикі заты есебінде сүттің барлық физико – химиялық көрсеткіштері жақсарады. Бұл фактордың ықпалы қоймалжынға рН пен Са иондарының құрамынан ықпалынан жоғары [1].

Сүт майы және бос май қышқылдары. Сүттің құрамындағы казеин және майдың мөлшері – сары ірімшік шығымын анықтайтын негізгі фактор. Май сүтте диаметрі 0,1 – 10 нм дөңгелектер түрінде болады және олардың жалпы саны 1010 мл-1-ге таман. Май дөңгелектерінің сыртынан гидрофилді фосфолипидті – ақзатты қабықпен қапталған, бұл қабық олардың бір-бірімен қосылуына кедергі жасайды. Ұсақ май дөңгелектерінің көп бөлігі сүттегі майдың сары уызбен жуылуына әкеледі. Сары ірімшіктің реологиялық көрсеткіштерін сүт майының құрамындағы қаныққан және қанықпаған гелецери́дтердің қатынасына тәуелді [14].

Кальций және фосфор. Сары ірімшік өндірісінде минералды компоненттердің ішінде ең маңызды мәнге Са жән Р ие. Олар сүттің мәйекті ұйыуында, ірімшіктің құрамының және консистенциясының қалыптасуында белсенді қатысады, сары ірімшік массасының буфферлігін анықтауды шарттайды. Сүтте Са және Р бірнеше формаларды болады. Сүттегі Са 30% жақын ККФ құрамында және 40% кальций казенатының құрамында болады. Шынайы ертіндінің құрамына 29 – 33% Са келеді және ионизацияланған бөлігі 7 – 10% Са ғана. Р негізінен сүтте коллидты түрде (60% таман) болады, сонымен қатар оның 20% ККФ құрамына кіреді [2].

Шикі сүттің микрофлорасы. Біздің елімізде Швейцар сары ірімшігінен басқасының барлығы пастерленген сүттен өндіріледі. Бұл сары ірімшікті

өндіру, жетілдіру үрдістеріне және оның сапасына микрофлораның әсерін төмендеткенімен жоймайды, бұл бірнеше себептермен шартталады. Пастерлеу барлық микрофлораны жоймайды. Сары ірімшік өндірісінде рықсат етілген жылумен өндеуді термо тұрақты микроорганизмдер, бактерилердің споралары, ұйытқы микрофлорасының бактериофагторы көтереді. Бастапқы сүттегі терморезистентті бактерилердің және бактериофактордың саныны тәуелді ірімшік сапасына күрделі және қиын жойылатын қауып төндіруі мүмкін. [5]

Жануарлар тұқымы. Өртүрлі тұқымды сүттердің құрамы және кейбір қасиеттері бойынша айрықша, сондықтан жануарлардың тұқымы сүттің сары ірімшіктің өндіру жарамдылығына әсер етеді. (кесте 1).

Кесте 1 -Өртүрлі тұқымды сиырлардың сүтінің құрамы және мәйекті ұюы

Сиыр тұқым- дары	Массалық үлесі %			Мөлшері мг%		ұю уақыты ,	қаймақтың тығыздығы кг/м3
	Май	ақзат	соның ішінде казейн	Са	Р		
Қара ала	3,39	3,30	2,66	117	109	30	1660
Тагильдік	3,80	3,40	2,570	120	113	31	2650
Холмогор	3,48	3,32	2,68	119	112	29	2700
Ярославты қ	3,77	3,56	2,89	123	110	25	2800
Истөбенді қ	3,74	3,22	2,70	120	107	32	-
Дала- қызы-лы	3,30	3,32	2,56	121	107	36	1260
Латвиль қоныр	3,93	3,53	284	125	100	33	-
Эстондық қызыл	3,83	3,36	2,75	123	95	34	3120

Костромалы қ	3,68	3,34	2,68	129	112	23	3340
Горбаттық қызыл	3,91	3,56	2,87	133	112	22	3380
Сементтал- дық	3,80	3,48	2,73	124	108	23	2860
Швиц-кая	3,56	3,36	2,71	128	110	23	3020
Бесту- жевтік	3,70	3,49	2,80	133	102	32	-

Сычевтік	3,63	3,19	2,64	126	105	11	3500
Лебео- ріндік	3,50	3,28	2,58	133	113	17	3900
Алатаудық	3,64	3,41	2,80	125	107	15	4400
Айрширдік	4,44	3,76	3,01	124	107	-	-
Джерсендік	5,75	3,88	3,10	171	140	-	-
Шарлорнды қ	3,90	3,30	2,66	126	111	18	5190

19 тұқым сиырларының сүтінін орташа майлығы 3,30 дан 5,75% интервалында. Сонымен қатар тұқымның клегейдің тығыздығына бактерицидтік бейсенділігіне, және тағы басқа әсер ететінін факторларды А.Дилонян сынақтаған. [11]

Кесте 2-Сиыр тұқымына сүттің сары ірімшік өндіру жарамдылығынын және сары ірімшік сапасынын тәуелдігі.

Мал тұқымы	Қоймалжын		сүт шығымы л/кг ірімшік	Сары ірімшік сапасы
	Тығызд ық г/см3	Икемді лігі г/см3		
Костромалық	3,3	0,6	11,5	94,1
Сименталдық	2,9	0,4	11,4	93,3
Ярослав-тық	2,8	0,3	12,0	92,7
Қара-ала	1,7	0,3	13,4	88,5

Сүттену кезеңі және жыл мезгілі. Сүттің құрамы және қасиеттері лактация кезінде өзгереді. Әсіресе олар лактация басында және аяғында күрт өзгереді. Бұл кезеңдерде сүтте қан альбуминдерінің және глабулиндерінің құрамы өзгереді және казеин мөлшері төмендейді, бұл уызды және ескі сауылымның сүтін сары ірімшік дайындауға жарамсыз етеді [7].

Кесте 3-Тауарлық сүттің құрамының және мезгілдері бойынша өзгеруі (Давидов бойынша).

тоқсан	құрғақ зат	май	Ақ зат	казеин	казеин/ май	казеин/ белок
I	11,5	3,6	3,2	2,5	0,69	0,78
II	11,4	3,5	2,9	2,2	0,63	0,76
III	12,0	3,7	3,2	2,4	0,65	0,75
IV	12,5	3,8	3,5	2,8	0,74	0,80
4 жылғы орта-ша	11,9	3,8	3,3	2,5	0,66	0,78

Лактация кезеңіне сүттің мәйекті ұюы да тәуелді. Лактация бойы 27 сиырдың құрамаша сүтінің ұю ұзақтығы 30-48 ден 8-22 мин. ауытқыды сиырлардың лактациясының 6-9 айлардындаалынған сүттің мәйекті ұю ұзақтығы, лактация бойынша орташаұзақтығынан 20 % төмен болады. Бұл осы кезеңде сүт құрамындағы ақ зат пен казеин мөлшерінің жоғарл1.2 Сүттің ақаулары. Сары ірімшік сапасына айтарлықтай әсер ете алатын шикілей сүттің ең кең тараған ақауларына келесілер жатады [9].

Сиырдың организм арқылы берілетін ақаулар. Сүтте бөгде татымдар мен иістер сүтке ол сиыр желінінде болған уақытында азықтармен қоршаған ортада болатын арнайы заттарда жеуден ауысуы мүмкін. Бұл заттардың сүтке ауысуы демалу және асқорыту жолдары, қан айналымы арқылы ауысады. Қоршаған ортадан ұшқыш қосындалар мен ұлтабардың газдық фазалары сиыр өктесінен өте жылдам сүтке ауысады, азықтардан ұшатын және ұшпайтын қосындылар сүтке асқорыту жолдары арқылы баяу ауысады. Сиырмен дем алынған ауаның ұшқыш қосындылардан тазартылғаннан кейін олардың сүттен қанмен өкпе арқылы шығудың кері үрдісі жүреді. Бұдан ереже шығады: сүтте азықтың татымдарын, негізінен сүрлемнің, сиырларға сүрлемді және басқа да ұшқыш компанентерге бай азықтарды сауарға дейін 4 сағат бұрын берген жөн. Азықтың татымдары мен иістер жие малды қорадан жайлауға ауыстырғанда (көк шөптің иісі мен дәмі), сиырларға қатерлі азықтарды бергенде (зеңденген, ашыған, шіріген) немесе рационға белгілі бір азықты (қырыққабат, қызанақ, картоп) көп мөлшерде бергенде байқалады [11].

Кесте 4-Мәйекті ұю жылдамдығының және қышқыл түзуші мезофилді ұйытқылар белсенділігінің нәтижесінде пастерленген және шикі сүттің жетілуі.

Сүт типтері	Жетілу температурасы °C	Жетілуге дейін және кеіін ұю уақыты		Жетілуге дейінгі жылдамдығына кұшқыл түзім жылдамдығы, %
		0 сағ.	12 сағ.	
Шикі	8	12' 10"	11' 30"	152
	10	-	11' 10"	
	12	-	11"	
72°C де пастериленген	8	13' 30"	15' 30"	
	10	-	15' 10"	
	12	-	14' 50"	

Пастеріленген сүттінің микрофлорасының қышқыл түзуші белсенділігі жетілу алдында шикі сүттке қарағанда 31% жоғары болды, бұл сүттің табиғи анти бактериалдық жүйелерінің пастеризациямен дезактивациялануымен жеңіл

түсіндіріледі, жетілуден кейін ол екі жағдайда да бірдей болды, ол жетілу кезінде шикі сүттің антибактериалдық жүйесінің әсізденуін куәлестіреді. Жетілу алдында термизацияланған сүтте лактококтың қышқыл түзуші белсенділігі жетілген шикі және пастеризацияланған сүтке қарағанда 8% төмен болды. Бұл тәжірибесінің нәтижесі сүттің жетілдіруінде микрофлора жетекші ролінің куәландырығышы ретінде бағалауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алагезян Р.Г, Андриасян Б.В.” Новые исследования о повышению качества и эффективности производство молочных продуктов”. Каунас 1987 -
2. Алексеев В.Н “Процесс созревания сыров и пути его ускорения”. Москва 1973 год.
3. Алексеева Н.Ю и др. “Состав и свойства молока как сырья для молочной промышленности”. Справочник. Агропромиздат. 1986 год.
4. Анищенко И.П “Интенсификация производства сыров и улучшение их качества”. Москва. 1984 год.
5. Бабушкина В.А “Достижения науки и практики сыроделия”. Углич. 1988 год.
6. Барabanщиков Н.В “Качество молока и молочных продуктов”. Москва, Колос 1980 год.
7. Барabanщиков Н.В “Молочное дело”. Москва., Колос. 1983 год.
8. Белова Г.А и др. “Технология сыра”. Справочник. Москва. Легкая и пищевая промышленность. 1984 год.
9. Бержер Ж.Н “Производство сыра: технология и качество”. Москва Агропромиздат. 1983 год.
10. Бирман С.Я, Уманский М.С “Биологические и физико- химические исследования в маслоделии и сыроделии ”. Углич. 1986 год.
11. Брио Н.П, Конакотина Н.П, Титов А.И “Технологический контроль в молочной промышленности.” Москва. Пищепромиздат. 1962 год.
12. Гудков А.В “Сыроделие: технологические, биологические и физико-химические аспекты.” Москва. ДеЛи принт 2003год.
13. Горбатова К.К “Биохимия молока и молочных продуктов”. Москва. Легкая и пищевая промышленность. 1984 год.
14. Гудков А.В и др. “Биология и техника сычужных и плавленых сыров.” Углич. 1986 год.

УДК 631/635; 502/504

РАЗВИТИЕ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РОССИИ И КАЗАХСТАНА ПО КОРМОПРОИЗВОДСТВУ

(памяти Көшен Бауыржан Макәшұлы)

В. М. Косолапов, Д.М. Тебердиев, И. А. Трофимов, Л. С. Трофимова
*ФГБНУ «Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р.
Вильямса», г. Лобня, 141055, Россия, e-mail: vniikormov@mail.ru*

Статья посвящена памяти недавно ушедшего от нас выдающегося ученого Республики Казахстан в области растениеводства, кормопроизводства, луговодства и агрохимии, доктора сельскохозяйственных наук, профессора Көшен Бауыржан Макәшұлы (Кушенов Бауыржан Макушевич). Он родился 16.04.1962 г. в Северном Казахстане (Акмолинской области, Аккольском районе, село Барап). В 1979 году он поступил в Западно-Казахстанский СХИ, который закончил в 1984 году по специальности агрономия, квалификация «Ученый агроном». В 1986–1989 гг. Кушенов Б.М. обучался в аспирантуре Всесоюзного НИИ кормов имени В.Р. Вильямса. После успешного окончания аспирантуры защитил кандидатскую диссертацию по теме «Эффективные приемы использования пастбищных травостоев и ухода за ними в условиях Центрального района Нечерноземной зоны РСФСР». С 1989 по 2003 г. трудовая деятельность Кушенова Б.М. проходила во Всесоюзном НИИ зернового хозяйства им А.И. Бараева, где он прошел путь от младшего научного сотрудника до заместителя директора ВНИИЗХ. С 2003 по 2015 гг. Кушенов Б.М. трудился на посту первого заместителя директора Республиканского научно-методического центра агрохимической службы Республики Казахстан. С 2004 г. до конца жизни он оставался профессором Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. В 2010 году Кушенов Б.М. защитил диссертацию доктора сельскохозяйственных наук на тему «Агробиологические основы технологии возделывания кукурузы на силос и его использование в условиях Северного Казахстана» по специальностям кормопроизводство и луговодство, кормление сельскохозяйственных животных и технология кормов. Всю свою жизнь Кушенов Б.М. вел

большую международную деятельность, постоянно укреплял взаимосвязи ученых Казахстана и России, работая над нашими общими проблемами повышения продуктивности и устойчивости наших сельскохозяйственных земель, рационального использования и улучшения сенокосов и пастбищ. Под его руководством учеными Казахстана и России совместно внесен существенный вклад в развитие АПК и кормопроизводства наших стран. Он автор около 300 научных работ в ведущих казахстанских, российских и зарубежных изданиях, в том числе 26 монографий, 37 методических указаний и рекомендаций, 45 авторских свидетельств и патентов СССР и Казахстана.

Ключевые слова: Көшен Бауыржан Макәшұлы, Казахстан, Россия, сотрудничество, растениеводство, кормопроизводство, луговое хозяйство, память.

14 марта 2022 года на 60-м году жизни скончался выдающийся ученый Республики Казахстан в области растениеводства, кормопроизводства, лугового хозяйства и агрохимии, доктор сельскохозяйственных наук, профессор Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова наш настоящий друг и единомышленник – Көшен Бауыржан Макәшұлы (Кушенов Бауыржан Макушевич).

Всего месяц он не дожил до своего 60-летнего юбилея и, если бы его сердце не остановилось, его творческое наследие, несомненно, пополнилось бы еще многими научными исследованиями и интересными публикациями. Прежде всего, это касается растениеводства, кормопроизводства, рационального использования и улучшения пастбищ, где он достиг выдающихся результатов.

Көшен Бауыржан Макәшұлы родился 16 апреля 1962 года в Северном Казахстане (Акмолинской области, Аккольском районе, село Барап). В 1979 году он поступил в Западно-Казахстанский СХИ (ныне Западно-Казахстанский агротехнический университет им. Жангир хана), который закончил в 1984 году по специальности агрономия, квалификация «Ученый агроном».

В том же году он был принят на работу в качестве младшего научного сотрудника, в последующем научного сотрудника Уральской ГОСХОС (г.Уральск).

В 1986 году Көшен Бауыржан Макәшұлы поступил в очную аспирантуру Всесоюзного НИИ кормов им В.Р. Вильямса. Он проходил обучение в отделе лугового хозяйства, где его научным руководителем стал известный лугово-пастбищник Тебердиев Далхат Малчиевич, ныне доктор сельскохозяйственных наук, профессор, заведующий лабораторией луговедения и лугового хозяйства ФГБНУ «Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р. Вильямса».

В 1989 году после успешного окончания аспирантуры Всесоюзного НИИ кормов имени В.Р. Вильямса Көшен Бауыржан Макәшұлы защитил кандидатскую диссертацию по теме «Эффективные приемы использования пастбищных травостоев и ухода за ними в условиях Центрального района Нечерноземной зоны РСФСР».

С 1989 по 2003 г. трудовая деятельность Көшена Б.М. проходила во Всесоюзном НИИ зернового хозяйства им А.И. Бараева (ныне НППЦЗХ

им.А.И.Бараева, Акмолинская область, п. Научный), где он прошел путь от младшего научного сотрудника, затем старшего научного сотрудника до заведующего лабораторией агротехники кормовых культур, заведующего отделом селекции технологий кормовых культур. Одновременно по совместительству он был заместителем директора ВНИИЗХ по маркетингу и менеджменту.

С 1996 г. по 1999 г. Көшен Б.М. – вице-президент международной ассоциации «Казахстанские элитные семена» (МАКЭС, по совместительству).

С 1999 г. по 2003 г. – заведующий отделом кормопроизводства во Всесоюзном НИИ зернового хозяйства им А.И. Бараева.

С 2003 г. по 2015 г. Көшен Б.М. трудился на посту первого заместителя директора Республиканского научно-методического центра агрохимической службы Республики Казахстан.

С 2004 г. до конца жизни он оставался профессором Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. С 2016 по 2020 годы он также был профессором Северо-Казахстанского университета имени М. Козыбаева (по совместительству).

В 2010 году Көшен Бауыржан Макөшүлы защитил диссертацию доктора сельскохозяйственных наук на тему «Агробиологические основы технологии возделывания кукурузы на силос и его использование в условиях Северного Казахстана» по специальностям кормопроизводство и луговодство, кормление сельскохозяйственных животных и технология кормов.

В 2013 году Көшен Бауыржан Макөшүлы избран действительным членом (академиком) Академии сельскохозяйственных наук Республики Казахстан.

В этом году были уже подготовлены необходимые документы для избрания Кушенова Бауыржана Макушевича иностранным членом Российской академии наук по отделению сельскохозяйственных наук по специальности растениеводство.

Всю свою жизнь Кушенов Б.М. вел большую международную деятельность. После успешного окончания аспирантуры Всесоюзного НИИ кормов имени В.Р. Вильямса в 1989 году он постоянно укреплял взаимосвязи ученых Казахстана и России, работая над нашими общими проблемами повышения продуктивности и устойчивости наших сельскохозяйственных земель, рационального использования и улучшения сенокосов и пастбищ.

Под его руководством учеными Казахстана и России совместно внесен существенный вклад в развитие АПК и кормопроизводства наших стран.

Бауыржан Макушевич – автор около 300 научных работ в ведущих казахстанских, российских и зарубежных изданиях, в том числе 26 монографий, 37 методических указаний и рекомендаций, 45 авторских свидетельств и патентов СССР и Казахстана.

В число основных публикаций Кушенова Бауыржана Макушевича, подготовленных совместно с российскими учеными, входят следующие работы:

1. Энциклопедический словарь терминов по кормопроизводству [1];
2. Авторские свидетельства и патенты СССР, России и Казахстана [2–5];
3. Эффективность комбинированного использования пастбищных травостоев [6];
4. Эффективное использование пастбищного корма [7];
5. Агроэкология и кормопроизводство в России и Казахстане [8];
6. Indicators of the state of forage ecosystems arid and semi-arid territories of Siberia and Kazakhstan [9];
7. Geobotanical indication of flooding and salinization of lands the Volga region and Western Kazakhstan [10];
8. Grass ecosystems in agrolandscapes of the Yeletsky district of the Central russian province forest-steppe zone of the Central Chernozem Region of Russia [11]

По инициативе Кушенова Б.М. Энциклопедический словарь терминов по кормопроизводству, который вносит значительный вклад в фундаментальные методологические основы кормопроизводства, был переведен на казахский язык и подготовлен к изданию как учебное пособие.

Под его руководством совместно с российскими учеными разработаны и внедрены:

1. зональные ресурсосберегающие, экологически чистые системы лугового и полевого кормопроизводства, обеспечивающие устойчивость производства кормов и их качества, расширенное воспроизводство плодородия почвы, внесшие существенный вклад в развитие экономики АПК Казахстана и России;
2. технологии коренного улучшения сенокосов и пастбищ для основных типов природных кормовых угодий по природно-хозяйственным и экономическим зонам страны;
3. технология создания специализированных по видам скота культурных пастбищ и освоение малопродуктивных земель, выведенных из пашни.

Освоение малопродуктивных земель позволило улучшить экологическую обстановку и качество получаемого корма, обеспечило воспроизводство плодородия почвы и, в конечном итоге, создало прочную кормовую базу и повысило качество животноводческой продукции.

Разработка и внедрение систем и технологий ведения полевого и лугового кормопроизводства обеспечило экономию энергоресурсов на 7–11%. Общая площадь внедрения энергоресурс сберегающих систем ведения полевого и лугового кормопроизводства за 1991–2021 гг. составила свыше 12,7 млн га.

Разработаны и внедрены (совместно с учеными ВНИИ кормов) методы контроля за качеством кормов в процессе заготовки для оперативной корректировки ее технологии, определение питательности кормов и кормовых добавок для правильного составления рационов кормления сельскохозяйственных животных и их структуры.

Создание системы мониторинга земель сельскохозяйственного назначения (совместно с ВНИИ агрохимии) направлено на решение следующих задач:

1. предотвращение выбытия сельскохозяйственных земель;
2. сохранение и вовлечение их в сельскохозяйственное производство;
3. разработка программ повышения плодородия почв;
4. обеспечение потребности государства, юридических и физических лиц, а также сельскохозяйственных товаропроизводителей достоверной информацией о состоянии плодородия земель сельскохозяйственного назначения, их фактическом использовании;
5. систематическое обследование и наблюдение за состоянием, плодородием и эффективным использованием земель сельскохозяйственного назначения, как основного ресурса сельскохозяйственной деятельности;
6. ведение реестра плодородия почв земель сельскохозяйственного назначения;
7. мониторинг состояния растительности земель сельскохозяйственного назначения;
8. формирование государственного информационного ресурса;
9. восстановление географической сети опытов с удобрениями.

Под руководством и при непосредственном участии Бауыржана Макушевича разработаны проекты законов «Правила проведения агрохимического обследования почв», «Правила проведения регистрации агрохимикатов» и «Правила оказания платных услуг государственным учреждениям в области агрохимического обслуживания сельского хозяйства».

Көшен Б. М. являлся руководителем и ответственным исполнителем национальных и государственных отраслевых научно-исследовательских программ (проектов) по конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции Казахстана на мировом рынке:

1. изучить агроэкологическое состояние природных кормовых угодий и разработать стратегию восстановления, управления и устойчивого их использования;
2. изучить и разработать стратегию развития альтернативного использования земель, противостояния бедности и реабилитации экосистем для сохранения растительного и животного биоразнообразия.

Все эти разработки внесли существенный вклад в развитие экономики АПК Казахстана.

Көшен Б. М. вел большую педагогическую работу. Под его руководством защищены 4 кандидатских и 38 магистерских диссертаций. Он был членом ученых и научно-технических советов Северо-Казахстанского НИИСХ, Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова.

Он являлся членом редколлегии российских журналов «Кормопроизводство» и «Адаптивное кормопроизводство».

За заслуги перед своей страной Кушенов Бауыржан Макушевич удостоен звания почетный агрохимик. Он награжден памятными и юбилейными медалями правительства Республики Казахстан, Почетными грамотами МСХ Республики Казахстан, Министерства образования и науки Республики Казахстан, Агентства по управлению земельными ресурсами Республики Казахстан. Он Мастер спорта СССР международного класса по тяжелой атлетике.

Дома у него остались жена, два сына и дочь.

Выражаем глубокое соболезнование всем родным, близким и коллегам Бауыржана Макушевича, всем кто его знал, любил и уважал.

Светлая память об этом выдающемся ученом и замечательном человеке навсегда сохранится в наших сердцах.

Литература

1. Энциклопедический словарь терминов по кормопроизводству / Косолапов В. М., Трофимов И. А., Трофимова Л. С., Кошен Б. М. – Москва–Астана, 2011. – 528 с.
2. Кутузова А. А., Тебердиев Д. М., Кушенов Б. М. Способ использования пастбищных травостоев. Авторское свидетельство SU 1561858 A1, 07.05.1990. Заявка № 4444779 от 22.06.1988.
3. Көшен Б. М., Тебердиев Д. М., Кушенов Б. М., Сариев Н. Ж., Шадьяров Т. М. ЕСКі ШАБЫНДЫҚТАР МЕН ЖАЙЫЛЫМДАРДЫ ЖАҚСАРТУ Тәсілі / Патент на полезную модель KAZ 5557. Заявка № 2020/0741.2 от 14.08.2020.
4. Көшен Б. М., Тебердиев Д. М., Кушенов Б. М., Смаилов К. Ш., Шадьяров Т. М., Сариев Н.Ж. ЕСКі КөПЖЫЛДЫҚ ДЕРНИНАДАҒЫ ШӨПТЕРДі өНДЕУ Тәсілі / Патент на полезную модель KAZ 5555. Заявка № 2020/0740.2 от 14.08.2020.
5. Көшен Б. М., Сариев Н. Ж., Кушенов Б. М., Тебердиев Д. М., Муфтигалиева А. А. ЕСКі ШАБЫНДЫҚТАР МЕН ЖАЙЫЛЫМДАРДЫ ЖАҚСАРТУ Тәсілі / Патент на полезную модель KAZ 6226. Заявка № 2021/0152.2 от 17.02.2021.
6. Тебердиев Д. М., Кушенов Б. М. Эффективность комбинированного использования пастбищных травостоев / Эффективные приемы повышения продуктивности природных кормовых угодий по зонам страны. Сборник научных трудов. М.: Всероссийский научно-исследовательский институт кормов им. В.Р. Вильямса, 1988. С. 190–195.
7. Тебердиев Д. М., Кушенов Б. М. Эффективное использование пастбищного корма // Зоотехния. 1994. № 4. С. 15.
8. Трофимов И. А., Тебердиев Д. М., Трофимова Л. С., Яковлева Е. П., Көшен Б. М. Агроэкология и кормопроизводство в России и Казахстане / Ресурсосберегающая технология возделывания сельскохозяйственных культур

– земледелие будущего. Шымкент: Издательство: ТОО «Юго-Западный научно-исследовательский институт животноводства и растениеводства», 2021. С. 400–405.

9. Trofimov I. A., Kosolapov V. M., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Teberdiev D. M. and Koshen B. Indicators of the state of forage ecosystems arid and semi-arid territories of Siberia and Kazakhstan // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2021. 663. p. 012025. DOI: 10.1088/1755-1315/663/1/012025.

10. Trofimov I. A., Kosolapov V. M., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Teberdiev D. M., Kutuzova A. A., Privalova K. N., Yemelyanov A. V., Skripnikova E. V. and Koshen B. Geobotanical indication of flooding and salinization of lands the Volga region and Western Kazakhstan // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2021. 663. p. 012026. DOI: 10.1088/1755-1315/663/1/012026.

11. Trofimov I. A., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Teberdiev D. M., Kutuzova A. A., Privalova K.N., Rodionova A.V., Yemelyanov A.V., Skripnikova E.V., Gorbunov A.S., Bykovskaya O.P., Koshen B. Grass ecosystems in agrolandscapes of the Yeletsky district of the Central russian province forest-steppe zone of the Central Chernozem Region of Russia / В сборнике: IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2. Сер. "2nd All-Russian Conference with International Participation "Economic and Phytosanitary Rationale for the Introduction of Feed Plants"" 2021. p. 012034.

References

1 Kosolapov V. M., Trofimov I. A., Trofimova L. S., Koshen B. M. *Entsiklopedicheskiy slovar' terminov po kormoproizvodstvu* [Encyclopedic Dictionary of Terms for Feed Production] Moscow–Astana, 2011. 528 p.

2 Kutuzova A. A., Teberdiev D. M., Kushenov B. M. *Sposob ispol'zovaniya pastbishchnykh travostoev. Avtorsкое svidetel'stvo* SU 1561858 A1, 07.05.1990. Zayavka № 4444779 ot 22.06.1988.

3 Koshen B. M., Teberdiev D. M., Kushenov B. M., Sariev N. Zh., Shad'yarov T. M. *Eski shabyndyqtar men jaiylymdardy jaqsarty' tāsili*. [Ways to improve old mowes and pastures]. Utility model patent KAZ 6226. Application No. 2021/0152.2 dated February 17. 2021.

4 Koshen B. M., Teberdiev D. M., Kushenov B. M., Smailov K. Sh., Shad'yarov T. M., Sariev N. Zh. *Eski kəpzhylдық derninadaғы shepterdi Өndeу tāsili* [How to treat the old perious dernina herbs]. Utility model patent KAZ 5555. Application No. 2020/0740.2 dated 08/14/2020.

5 Koshen B. M., Sariev N. Zh., Kushenov B. M., Teberdiev D. M., Muftigalieva A. A. *Eski shabyndyqtar men jaiylymdardy jaqsarty' tāsili* [Ways to improve old mowes and pastures]. Utility model patent KAZ 6226. Application No. 2021/0152.2 dated February 17, 2021.

6 Teberdiev D. M., Kushenov B. M. Effektivnost' kombinirovannogo ispol'zovaniya pastbishchnykh travostoev [Efficiency of the combined use of pasture herbage]. *Effektivnye priemy povysheniya produktivnosti prirodnnykh kormovykh ugody po zonam strany. Sbornik nauchnykh trudov*. [Effective methods for increasing the productivity of natural fodder lands in the country's zones. Collection of scientific papers]. Moscow: Vserossiyskiy nauchno-issledovatel'skiy institut kormov im. V.R. Vil'yamsa Publ., 1988, pp. 190–195.

7 Teberdiev D. M., Kushenov B. M. Effektivnoe ispol'zovanie pastbishchnogo korma [Efficient use of pasture forage]. *Zootekhnika* [Zootechnics], 1994, no. 4, pp. 15.

8 Trofimov I. A., Teberdiev D. M., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Koshen B. M. Agroekologiya i kormoproizvodstvo v Rossii i Kazakhstane [Agroecology and fodder production in Russia and Kazakhstan]. *Resursosberegayushchaya tekhnologiya vozdeleyvaniya sel'skokhozyaystvennykh kul'tur – zemledelie budushchego*. [Resource-saving crop cultivation technology – farming of the future]. Shymkent: TOO «Yugo-Zapadnyy nauchno-issledovatel'skiy institut zhivotnovodstva i rastenievodstva» Publ., 2021, pp. 400-405.

9 Trofimov I. A., Kosolapov V. M., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Teberdiev D. M. and Koshen B. Indicators of the state of forage ecosystems arid and semi-arid territories of Siberia and Kazakhstan // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2021. 663. p. 012025. DOI: 10.1088/1755-1315/663/1/012025.

10 Trofimov I. A., Kosolapov V. M., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Teberdiev D. M., Kutuzova A. A., Privalova K. N., Yemelyanov A. V., Skripnikova E. V. and Koshen B. Geobotanical indication of flooding and salinization of lands the Volga region and Western Kazakhstan // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2021. 663. p. 012026. DOI: 10.1088/1755-1315/663/1/012026.

11 Trofimov I. A., Trofimova L. S., Yakovleva E. P., Teberdiev D. M., Kutuzova A. A., Privalova K. N., Rodionova A. V., Yemelyanov A. V., Skripnikova E. V., Gorbunov A. S., Bykovskaya O. P., Koshen B. Grass ecosystems in agrolandscapes of the Yeletsy district of the Central Russian province forest-steppe zone of the Central Chernozem Region of Russia / В сборнике: IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2. Сер. "2nd All-Russian Conference with International

**DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FEED
PRODUCTION OF RUSSIA AND KAZAKHSTAN
(in memory of Kushenov Bauyrzhan Makushevich)**

V.M. Kosolapov, D.M. Teberdiev, I.A. Trofimov, L.S. Trofimova
Federal Williams Research Center of Forage Production & Agroecology
st. Nauchny gorodok, 1, Lobnya, Russia, 141055,
e-mail: vniiikormov@mail.ru

The article is dedicated to the memory of the recently departed from us outstanding scientist of the Republic of Kazakhstan in the field of crop production, fodder production, meadow farming and agrochemistry, Doctor of Agricultural Sciences, Professor Koshen Bauyrzhan Makoshuly (Kushenov Bauyrzhan Makushevich). He was born on 16.04.1962 in Northern Kazakhstan (Akmola region, Akkol district, village of Barap). In 1979, he entered the West Kazakhstan Agricultural Institute, from which he graduated in 1984 with a degree in agronomy, qualification "Scientist Agronomist". In 1986-1989 Kushenov B.M. studied at the graduate school of the All-Union Williams Research Institute of Feed. After successful completion of postgraduate studies, he defended his PhD thesis on the topic "Effective methods of using pasture stands and caring for them in the conditions of the central region of the Non-Chernozem zone of the RSFSR". From 1989 to 2003 B.M. Kushenov's career took place at the All-Union Barayev Research Institute of Grain Farming, where he worked his way up from a junior researcher to deputy director. From 2003 to 2015 B.M. Kushenov worked as the first deputy director of the Republican Scientific and Methodological Center of the Agrochemical Service of the Republic of Kazakhstan. From 2004 until the end of his life, he remained a professor at the Kokshetau Ualikhanov University. In 2010 B.M. Kushenov defended the dissertation of the Doctor of Agricultural Sciences on the topic "Agrobiological fundamentals technology of corn cultivation for silage and its use in the conditions of Northern Kazakhstan" in the specialties of fodder production and meadow farming, feeding of farm animals and feed technology. Throughout his life, B.M. Kushenov has been conducting extensive international activities, constantly strengthening the relationship between scientists of Kazakhstan and Russia, working on our common problems of increasing the productivity and sustainability of our agricultural lands, rational use and improvement of hayfields and pastures. Under his leadership, scientists from Kazakhstan and Russia jointly made a significant contribution to the development of agriculture and feed production in our countries. He is the author of about 300 scientific papers in leading Kazakh, Russian and foreign publications, including 26 monographs, 37 guidelines and recommendations, 45 copyright certificates and patents of the USSR and Kazakhstan.

Keywords: Koshen Bauyrzhan Makoshuly, Kazakhstan, Russia, cooperation, crop production, fodder production, meadow farming, memory.

Сведения об авторах

Косолапов Владимир Михайлович, доктор сельскохозяйственных наук, Академик РАН, директор ФГБНУ «Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р. Вильямса». Научный городок, 1, г. Лобня, Московской обл., 141055, Россия. Тел. 8(495) 577-74-85, 8(495) 577-73-37 e-mail: vniiikormov@mail.ru.

Тебердиев Далхат Малчиевич, доктор сельскохозяйственных наук, профессор, заведующий лабораторией луговедения и луговодства ФГБНУ «Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р.

Вильямса». Научный городок, 1, г. Лобня, Московской обл., 141055, Россия. Тел. 8(495) 577-74-85, 8(495) 577-73-37 e-mail: vniikormov@mail.ru.

Трофимов Илья Александрович, доктор географических наук, кандидат биологических наук, заведующий лабораторией геоботаники и агроэкологии ФГБНУ «Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р. Вильямса». Научный городок, 1, г. Лобня, Московской обл., 141055, Россия. Тел. 8(495) 577-74-85, 8(495) 577-73-37 моб. 8-915-021-09-45, e-mail: vniikormov@mail.ru.

Трофимова Людмила Сергеевна, кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, ведущий научный сотрудник лаборатории геоботаники и агроэкологии ФГБНУ «Федеральный научный центр кормопроизводства и агроэкологии имени В.Р. Вильямса». Научный городок, 1, г. Лобня, Московской обл., 141055, Россия. Тел. 8(495) 577-74-85, 8(495) 577-73-37, e-mail: vniikormov@mail.ru.

ГТАХР: 68.35.47

СОЛТУСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛАЛЫҚ АЙМАҒЫНДА МАЛ АЗЫҒЫН ӨНДІРУ ҮШІН ШИКІЗАТТЫҚ КОНВЕЙЕР

Нургазиев Рашит Есенгельдиевич

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

nurrashit@mail.ru

**Көшен Бауыржан
Макәшұлы**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

kushenov.baurzhan@mail.ru

Шегенов С.Т.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

serikshegenov2222@gmail.com

Бельгибаева А.С.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

anargul.belgibayeva@mail.ru

Аңдатпа: Интенсивті мал азығын өндіру жүйесінің элементтерінің бірі - өнімділігі жоғары мал азықтық дақылдардың ассортиментін кеңейту, шығыс ешкі шөбі, Забайкал тараны, ноқат астрагалы, бояғыш вайда, жералмұрт, жер күнбағысы сияқты дәстүрлі емес азықтық өсімдіктерді пайдалану болып табылады.

Жоғары өнімді дақылдарды пайдаланудың пайдасы жер алқаптарын ұтымды пайдалану, қолайсыз климаттық және ауа райы жағдайларының (аяз, құрғақшылық), көпжылдық шөп алқаптарын ұзақ пайдаланудың (10-15 жылға дейін) кері әсерін азайту, материалдық және энергетикалық шығындарды айтарлықтай үнемдеу. Көктемгі-күзгі 5-8°C аяздар осы өсімдіктердің дамуына және өнімділігінің қалыптасуына әсер етпейді. Олар ертерек көктеп (20-25 сәуір) және мамырдың аяғы-маусымның басында толыққанды

өнімділік құрайды. Бұршіктену және гүлденудің басындағы фазасында жиналған өнімнің құрылымында жапырақтардың массасы, мысалы, шығыс ешкі шөбінде 70% жетеді.

Бүкіл вегетациялық кезеңдегі жақсы мал азықтық көрсеткіштері, шөп, пішендеме, сүрлем, түйіршіктер, брикет дайындау үшін технологиялық жарамдылығы осы дақылдардан дайындалған мал азығын қойлармен және ірі қарамен (78-90%) жақсы желінетін қылады.

Түйін сөздер: мал азықтық дақылдар, өнімділік, шабындықтар мен жайылымдар, шабындық-жайылымдық конвейер.

Зерттеулер ЖТН BR10764915 «Жайылымдарды қалпына келтіру және ұтымды пайдаланудың жаңа технологияларын әзірлеу жайылым ресурстарын пайдалану» ғылыми-техникалық бағдарламасы бойынша Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру шеңберінде орындалған. Зерттеу объектісі – біржылдық және көпжылдық шөптер, мал азықтық конвейер. Жүргізілген зерттеулер жайылымдардың өнімділігін арттырудың және Солтүстік Қазақстанның далалық аймағында біржылдық және көпжылдық мал азықтық дақылдардан толыққұнды мал азығын өндіру үшін шабындық-жайылымдық конвейер құрудың жаңа бағыты болып табылады.

Зерттеулер Ақмола облысы Зеренді ауданы «Жайсан» ШҚ-нда жүргізілді.

Ауыл шаруашылығының берік мал азығы базасын құру және биологизациялау мақсатында тозған мал азықтық алқаптарды игерудегі негізгі міндет шөп егу болып табылады, бұл бағыттың көлемді және көк мал азығын жалпы өндірудегі үлесі 45%-дан астамды құрайды. Өсімдік шаруашылығының ең шығыны төмен құрамдас бөлігі болып табылатын көпжылдық бұршақ тұқымдас шөптерге ерекше мән беріледі. Бұршақ тұқымдас шөптерді өсіруге кететін қаржы шығыны дәнді дақылдардан 1,5-2,0 есе, қатарлы дақылдармен салыстырғанда 2-3 есе төмен.

Біржылдық және көпжылдық мал азықтық дақылдарды біртүрлік, аралас алқаптар мен әртүрлі мақсаттағы агрофитоценоздарда бірігіп пайдалану қазіргі экономикалық жағдайда тозған жайылымдарда мал азықтық алқаптарды құрудың ең сенімді және арзан тәсілі болып табылады.

Төмендегі кестеде Солтүстік Қазақстанның далалық аймағы жағдайлары үшін бұзылған мал азықтық алқаптардағы мал азығы дақылдарының шығымдылығы мен өнімділігінің көрсеткіштері бар азық мал азығы конвейерінің схемасы келтірілген.

Солтүстік Қазақстанның далалық аймағындағы шикізат конвейерінің технологиялық схемасы, 2021 ж.

	Мал азықтық дақыл шөп қоспасы	Шабуға пісу мерзімінің өту күні	Өнімділік, ц/га		Мал азықтық бірліктердің жиналуы, ц/га
			көк массасы	құрғақ массасы	
	Шығыс ешкі шөбі	19.05-06.06	27,3	18,0	17,9

	Еркекшөп	07.06-15.06	16,1	10,2	15,7
	Эспарцет	16.06-24.06	26,0	15,2	12,3
	Еркекшөп+жоңышқа	25.06-04.07	24,7	16,9	12,7
	Жоңышқа	05.07-14.07	18,0	11,1	8,3
	Сұлы+бұршақ	15.07-31.07	31,4	23,9	18,5
	Тары	01.08-10.08	45,8	26,1	19,7
	Арпа	11.08-17.08	27,1	18,1	14,2
	Судан шөбі	17.08-24.08	43,0	26,4	17,9
0	Сұлы	25.08-03.09	32,0	15,0	14,5
1	Жүгері	03.09-22.09	146,	51,3	36,5
НСР 0,95			3,6		

Жаздың екінші жартысынан 16 маусымнан бастап шөп немесе пішендеме дайындау үшін эспарцет қолданылады. Бұл кезеңде құрғақ заттың өнімділігі шамамен 15,2 ц/га ҚМ құрайды. Эспарцеттен бүршіктенудің аяқталу фазасында жоғары сапалы шөп (пішендеме) алынатынын атап өткен жөн. Одан кейін қолдану (гүлдеу) кезінде жапырақтары түсіп, мал азығы сапасыз болады.

25 маусымға қарай еркекшөп-жоңышқа шөп қоспасы шабуға пісу мерзімінің өтетін күніне жетеді. Оларды бірлесе өсіру арқылы алынған масса жоғары сапалы шөп, шөп сүрлемін дайындауға жарамды болады және малмен көк күйінде жақсы желінеді. Жоңышқа дәнді шөптер қоспасында да өседі. Оның жалпы көлемдегі үлес салмағы 30-60%, ал мұндай шөп қоспасының ұзақтығы 4-6 жыл.

Шілде айының басында жоңышқа шабуға пісу мерзімінің өтетін күніне жетеді, оны бүршіктену фазасына дейін көк мал азығына немесе пішендемеге пайдалануға болады. Толық бүршіктену - гүлденудің басы фазасына жеткенде шөп немесе пішендеме дайындау үшін қолданылады.

Сұлы-бұршақ қоспасын себу мамырдың бірінші онкүндігінің соңында жүргізілді. Бірінші жылы өнімділік 23,4 ц/га ҚМ құрады.

Тарыны қолдану мерзімі тамыз айының бірінші онкүндігінде басталып, 5-14 күнге созылады. Шашақтану фазасына дейін малға көк азықпен қосымша азықтандыру түрінде қолданылады, ал шашақтану фазасынан кейін және балауызданып пісуіне дейін сүрлемдеуге және пішендемеге жарамды.

Арпа, судан шөптерін дәннің сүттеніп-балауызданып пісу фазасында жинау мерзімі тамыз айының екінші онкүндігінде басталады. Алдымен пішендеме үшін арпа, содан кейін пішендеме және шөп үшін судан шөптері жиналады.

Сұлы себу кезінде себу кезеңінен бастап шашақтану фазасына дейін 55-67 күн өтетінін ескеру қажет. Дәндік пішендемеге оңтайлы жинау мерзімі сүттеніп-балауызданып пісу фазасы болып табылады. Осылайша, сұлыны

жаздың маусым айының ортасында себу керек, яғни сұлының жазғы себілуі.

Сонымен, Солтүстік Қазақстанның далалық аймағы жағдайында мал азығының әртүрлі түрлерін үздіксіз өндіру үшін негізін біртүрлік және аралас агрофитоценоздардағы біржылдық және көпжылдық мал азықтық дақылдар құрайтын мал азықтық-шикізаттық конвейердің болғаны дұрыс, сондай-ақ сұлының жазда себілген алқаптары. Шикізаттық конвейердің ұзақтығы шамамен 120-130 күнді құрап және үздіксіз жоғары сапалы шикізатпен қамтамасыз етеді.

УДК 636.32

АСЫЛ ТҰҚЫМДЫ ҚОЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Омарханов Сексенбай Шарипович

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
seksenbay.omarkhanov@mail.ru

Алпысов Анапия Рахимжанович

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
alpysov.61@mail.ru

Калиева Алия Кажимукновна

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aleka_8_7@mail.ru

Түйіндеме: Мақала қой шаруашылығындағы ғылыми - технологиялық дамудың маңызды мәселелері, қой шаруашылығында инновациялық технологияларды қолдану және Қазақстанда инновациялық технологияларға негізделген өнеркәсіптер туралы жазылған.

Қой тұқымын асылдандыру үдерісі нарықтағы сұранысқа тікелей тәуелді. Бүгінде Қазақстанда 3 миллионға жуық адам мал шаруашылығымен тұрақты түрде айналысады. Қойдың аса бір құнды қасиеті – өсімталдығы. Биязы жүнді қой тұқымдарының әрбір 100 саулығынан 140 басқа дейін қозы, ал қалың жүнді қойлардан 120-130 қозы алынады. Қой қозыны бес ай көтереді. Төлі тез жетілетіндіктен, 1,5 жасында-ақ ірі қой тобына қосылады. Осы қасиеттері мал басын тез көбейтуге мүмкіндік береді.

Қазақстанда қой шаруашылығы мал шаруашылығының жетекші саласы болып келген, алдағы уақытта да солай болуы тиіс. Себебі біздің елдегі табиғи жағдай да, шаруашылықтың ұзақ тарихы да соған ыңғайлы. Қой негізінен жайылым малы. Елдегі 180 млн гектарға жуық табиғи жайылым осындай ұсақ мал жаюға тиімді пайдаланылады. Соның нәтижесінде салыстырмалы түрде арзан әрі сапалы ет, жүн, тері, иә басқа өнімдер өндіруге болады.

Еліміздің дарқан даласын қой түлігінсіз елестету қиын. Қылшықты қызыл жүнді қой тек қазақ даласында өсірілетіндігімен құнды. Биязы жүнді қой өсіру Алматы, Жамбыл және Түркістан облыстарында дамыған. Негізгі тұқым түрлері биязы жүнді, қазақтың арқар-меринос, оңтүстік қазақ мериносы,

солтүстік қазақ мериносы, етті-меринос пен қазақстандық меринос. Батыс Қазақстан мен Шығыс Қазақстан облысында биязы жүнді қойдың аздаған басы бар.

2018 жылғы статистикалық дерекке жүгінсек, кейінгі бірнеше жылда ауыл шаруашылық өндірушілердің барлық санаттарындағы жылқы саны 6,9 %-ға, түйе 7,2%-ға, ірі қара мал 5,5%-ға, құс – 8,1%-ға, қой мен ешкі 0,8%-ға ұлғайыпты.

2016 жылмен салыстырғанда еттің барлық түрлерінің тірідей салмақтағы өндірісі 5,4%-ға ұлғайыпты. Соңғы үш жылдықты назарға алсақ, қой шаруашылығында едәуір өсім бар екенін көруге болады.

Ауылда қой шаруашылығы едәуір қарқын алып дамып келе жатыр. Қазақстанда биязы жүнді қойды будандастыру 3 бағытта жүреді: ет өнімдерін арттыру; жоғары сападағы биязы жүнді қой өсіру, етті-майлы қой түрін асылдандыру. Қой шаруашылығының аса маңызды

Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету, ауыл халқының әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту мен мал шаруашылығының экспорттық әлеуетін арттыруда дәстүрлі сала – қой шаруашылығын өркендетудің маңызы ерекше. Республикамыздағы жайылымдық алқаптардың мол қоры (182 млн га) және көшпелі қой шаруашылығы технологиясының ерте кезден-ақ қалыптасуы – саланы дамытудың зор мүмкіндіктері.

Қазіргі отандық қой шаруашылығында инновациялық белсенділікті арттырудың негізгі бағыттары:

- жалпы саланы ұйымдастыруды жетілдіру, өйткені жалпы мәселелер шешілмейінше инновацияларды енгізу тиімді болмайды;
- қой шаруашылығын дамытудың кешенді ғылыми-техникалық бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру;
- инновацияны ұйымдастыру формаларын жетілдіру;
- менеджментті дамыту және инновациялық процестің бақылау мүмкіндігін арттыру;
- ғылыми-техникалық өнім нарығының қалыптасуы мен тиімді жұмыс істеуінен тұратын инновацияны экономикалық ынталандыру;
- ғылыми-техникалық әзірлемелерді коммерцияландыру бойынша жұмысты күшейту, осы ғылыми-зерттеу институттары мен ғалымдарға қызығушылықты арттыру;
- инновациялық қызметке мемлекет тарапынан қолдау көрсету;
- кәсіпкерлік субъектілеріне инновацияларды енгізу бойынша жеңілдіктер беру.

2020 жылы қой шаруашылығын дамытуға мемлекеттік бюджеттен 16 млрд теңге бөлінді, бұл 2019 жылмен салыстырғанда мемлекеттік қолдау көлемінің 35 пайызын құрайды. Нәтижесінде 2020 жылы қой басы 17,7 млн басты, оның ішінде кәсіпорындар мен шаруа қожалықтарында 8,4 млн басты құрады. Ең жоғары өсім 2020 жылы тіркелді. Бір жыл ішінде 837 мың бас қой өсті. Таза

тұқымды қойдың үлесі 16,1 басқа, яғни 2,8 млн басқа жетті. Республикалық палаталардың мәліметі бойынша 300 мың бас асыл тұқымды қой сатылған.

Ал соңғы үш жылда Қазақ асыл тұқымды мал шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты жүргізген ғылыми жұмыстардың нәтижесінде республиканың әр өңірінде заманауи технологиялармен жабдықталған, қой шаруашылығында жаңа инновациялық технологияларды қолданатын 20 үлгілі шаруашылық құрылды. Бұл шараларға бюджеттен 735,6 млн теңге бөлінді. Сонымен қатар, асыл тұқымды қойлардың ұрығы мен эмбриондарын алу және сақтау процестері жетілдірілді.

Мал бағуды ұйымдастыруда өнімділікті, қой басын және жемшөп қажеттілігін (тәулігіне 8-10 кг жасыл масса) ескере отырып, жалпы жайылым алаңын қораға бөлу маңызды рөл атқарады. Қоралардың санын, бір аумақта мал жаю ұзақтығын анықтау кезінде бірқатар технологиялық және ветеринариялық-санитариялық талаптарды – гельминттермен зақымдануды болдырмауды ескеру қажет; шөпті қалпына келтіру ұзақтығы (жасыл массаның өсуі; әрбір отар үшін бүкіл жайылым кезеңіне қажетті аумақ (бөлім мөлшері) және барлық отарды жаюға арналған учаскелердің саны. Жоғарыда аталған ережелерді ескере отырып, айдау әдісімен Орталық аймаққа қатысты бір қой бағу үшін қажетті орташа аумақ 0,21 га/бас құрайды. Белгіленген аумақпен қойларды жайылымдық кезеңде ұстауға кететін шығын барынша азайтылады.

Қойларды азықтандыруда технологияларды қолдану. Жайылымдық қора жүйесінде қойлардың 60-70%-ы жайылымда болады, олардың рационының негізін табиғи және мәдени жайылымдардағы жем құрайды. Жазда мал қорада, жаяу және жем-шөп алаңдарында шатыр астында ұсталады. Жемшөппен қамтамасыз етудің ең тиімді жолы жасыл конвейерді пайдалану болып табылады: егістік – жаяу және жем-шөп алаңы. Бұл технологиямен КИП-1,5-01, КИР-1,5, Е301 және т.б. 2,5, 2ПТС-4,5, 2ПТС-4,5Е сияқты жасыл массаны шабатын-ұсақтағыш-тиегіштерді пайдалану ұсынылады; тіркемелі жем араластырғыш-таратқыш КРВ-8; РКМ-5 шағын өлшемді азық таратқышы; ПРК-1.5 тіркемелі азық таратқышы.

1-сурет. КИР 1,5 айналмалы шөп шапқыш

Қойларды қырку процесінде машиналарды пайдалану. Машиналық жүн қыркудың техникалық құралдарын пайдаланудың орындылығын бағалау, жануарлардың орналасқан жеріне тікелей жеткізілетін білікті мамандар қызмет көрсететін жылжымалы қондырғыларды кеңінен қолдану уәдесін көрсетті. Жылжымалы қырку станцияларын дамыту М.И. Калинин атындағы Түркіменстан ауыл шаруашылығы институтында жүргізілді. Жылжымалы қырку станциялары жүк-жолаушы конструктивті көлік құралының негізінде, жылжымалы электр қырку қондырғысы - мотоцикл негізінде құрылады. Шағын көлемді көліктерге негізделген автономды жылжымалы қондырғыларды пайдалану мыналарға мүмкіндік береді:

- қойларды тікелей орналасқан жерлерінде кең көлемде – ондаған және бірнеше жүзден бірнеше мың басқа дейін қыркуды ұйымдастыру;
- кесу орнына технологиялық жабдықты және қызмет көрсетуші персоналды бірлесіп жеткізуді жүзеге асыруға;

Қойларды суару. Жайылымда сумен жабдықтау үшін тарату желісінде қажетті қысымды құруды және желіге су беруді реттеуді қамтамасыз ететін қысымды реттейтін құралдарды пайдалану қажет. Қойларды суару үшін автоматтандырылған суару құралдарының жинақтарын үй ішінде де, серуендеу және бордақылау орындарында да пайдалану керек.

Көнді тазалау және көлікке тиеу үшін қойларды тақтайшаларда ұстаған кезде жабық контурда жұмыс істейтін қырғыш конвейерлерді, сондай-ақ поршенді қырғыштарды қолданған жөн.

Жазғы қораларды ұстау технологиясы бойынша жануарларды қой қораларында және серуендеу және жем-шөп алаңдарында шатыр астында

ұстайды. Бұл жағдайда азықтандыру жасыл конвейер негізінде жүзеге асырылады: егістік - жаяу және жем-шөп алаңы. Бұл технологияда шөп шабатын-ұсақтағыш-тиегіштерді, жем-шөпті тасымалдау үшін КРВ-8 тіркемелі жем араластырғыш-таратқыштарды пайдалану ұсынылады. Көнді суару және тазарту үшін қой қораларында қысқы әдіспен қой ұстауға арналған құрал-жабдықтар қолданылады.

Фабрика «ПОШ-Тараз» кәсіпорны жүнді жуу мен шүйкеленген жүн өндіруге мамандандырылса, «Шымкент Кашемир» кәсіпорны биязы және қылшық жүнді жуып, одан дайын өнім алуға технологиялық тұрғыдан жасақталған. Атырау облысында Caspiy Lana Atyrau кәсіпорны жүнді толығымен өңдеу технологиясын игерген, көбіне, тоқыма жамылғы шығарады. Алматы облысында «Куат ЛТД» кәсіпорны жүнді өңдеу арқылы негізінен киіз, ұлтарак, байпақ өндіреді. Бүгінгі таңда, қой шаруашылығы өнімдерінің 80 %-дан астамы шағын қожалықтар мен қосалқы үй шаруашылықтарында өндіріледі.

Жалпы қорытындылай келе, ауыл шаруашылығында дамыған инновациялық технологияларды қолдану тек қана жұмыс кадрларының уақытын үнемдеп қана қоймай, сонымен қатар, экономикалық тұрғыдан да тиімді болып келеді.

Инновациялық технологияларды іске асыру мына жағдайларда мүмкін:

- негізгі технологиялық процестерді механикаландыру деңгейін арттыру;
- машина жасау кәсіпорындарында өндірісті құру мен ұйымдастыруды жеделдету.

Әдебиеттер:

1. Омарқожаев Н. Мал азықтандыру пәнінің практикумы. – А., 2011.
2. Абанова, М.Н. Мал азықтандыру практикумы.- Алматы, 2017
3. Қолда мал өсіру.- Алматы:Қайнар,2011-352 бет.
4. Нұрғазы Қ.Ш. Мал шаруашылығы:Оқулық – Алматы,ЖШС РПБК «Дәуір», 2012.-400б.

ЖЫЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Омарханов Сексенбай Шарипович

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
seksenbay.omarkhanov@mail.ru

Алпысов Анапия Рахимжанович

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
alpysov.61@mail.ru

Пахомова Лариса Фридовна

Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
larissafriidovna@mail.ru

Түйіндеме: Мақала жылқы шаруашылығындағы ғылыми жетістіктер, елімізде жылқы шаруашылығын асылдандыру барысы, жылқы шаруашылығын экспортқа бейімдеу туралы жазылған.

Жылқы шаруашылығы - мал шаруашылығының жылқы өсіретін саласы. Жылқы шаруашылығыбағалы азық-түліктік ет пен сүт өндірумен қатар өнеркәсіпке – тері, қыл, ауыл шаруашылығы жұмыстарына – күш-көлік береді, жылқы қанынан емдік вакцина, сарысу, гамма-глобулин және қой мен сиырдың төлділігін арттыратын буаз бие қанының сарысуын дайындайды. Кең байтақ жайылымы бар Қазақстанның көптеген аудандарында жылқы шаруашылығымен айналысу тиімді.

Қазақстанда жылқы шаруашылығы асыл тұқымды жылқы өсіру, ет, сүт өндіру, спортта пайдалану бағыттарында дамуда. Сонымен қатар жылқыны кез келген шаруашылықтың күнделікті қажетін өтеу үшін салт мінуге, жүк тасуға т.б. жұмыстарды атқаруға пайдаланады. Асыл тұқымды жылқы өсірумен арнайы мемлекеттік жылқы зауыттарымен қатар, соңғы уақытта жеке азаматтар мен шаруашылықтар да айналысады. Қазақстан жағдайында табиғи жайылым отын мейлінше толық пайдалануға негізделген ет, сүтөндіру бағытындағы жылқы шаруашылығын дамыту мүмкіншілігі зор. Осы ретте жекелеген аймақтардың табиғи жақсы бейімделген етті-сүтті бағытағы көшім, мұғалжар атты жаңа жылқы тұқымдары мен қазақы жылқының таза етті бағыттағы жабы атты жаңа түрі шығарылды. Соңғы кезде жылқы саны Қазақстанда қайтадан көбеюде.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі кезеңінде жылқы шаруашылығы саласында: мұғалжар жылқы тұқымы, Құланды және Қожамберді тұқымішілік типтерімен, Мейман, Сары-Айғыр, Мерген, Арал, Құлан айғырларының зауыттық желілері құрылды; аталған желілердің өндіруші-жалғастырушыларының жалпы саны 300-ден астам басты құрайды, олар тұқым өсірілетін өңірлер бойынша кеңінен таралған.

Көшім тұқымында жылқылардың Жаңғалы зауыттық типі, айғырлардың Ласковый, Байкал, Хитрец зауыттық желілері құрылды, олардың ізбасарлары

аналық табындардың асыл тұқымды және өнімді көрсеткіштерін жақсарту үшін қарқынды қолданылады.

«Жабы» түріндегі қазақ тұқымында Селетин зауыттық типі құрылды, Памир, Браслет, Зымыран, Задорный айғырларының зауыттық желілері сыналды, олардың 350-ден астам жалғастырушылары, өндіруші айғырлары бар.

Аталған селекциялық жетістіктердің жануарлары аналогтардан артықшылығы бар: тірі салмағы бойынша 8-12%; лактация кезеңінде 300-400 кило сүт; бордақыланған жас малдардың сою өнімділігі 3-5%.

Қазақстан Республикасы – аграрлық мемлекет. Еліміздің барлық 272,5 млн гектар жер көлемінің 224,5 млн гектарға жуығы ауыл шаруашылығы өндірісіне қолданылатын жерлер, ал оның ішінде табиғи мал жайылымдық жерлер көлемі 180 млн гектардан астам немесе бүкіл республика жерінің 70 пайызы шамасында. Оның 71 млн. гектары – шөлді, 35 млн. гектары – шөлейтті, 68 млн. гектары – далалық және 6 млн. гектары – таулы аймақтағы жайылымдар. Барлық мал жайылымдық жерлердің 76 млн. гектары – көктемгі-күзгі, 79 млн. гектары – жазғы және 25 млн. гектары – қысқы жайылымдар. Осы жайылымдарда мал азығы ретінде жыл сайын өсетін шөптесін өсімдіктердің құндылығы 27-30 млн тонна азықтық бірлік шамасында, яғни құны ақшалай есептегенде 1 млрд АҚШ долларына бағаланатындай мөлшерге жетеді. Міне, мұндай жыл сайын жаңаланып өнім беріп отыратын сарқылмас байлық көзін тиімді пайдалану – еліміз үшін экономикалық әлеуеттілікті арттырудың мол ресурсы болып табылады.

Қазіргі таңда еліміздің жылқы шаруашылығындағы басты қызығушылық – ет пен сүт өнімдерін мол беретін, өндіріс шығыны аз қазақы жылқыны өсіру. Жабы типті қазақы жылқы басқа жылқыларға қарағанда өзіне тән ерекшеліктерімен артық: жыл бойы жайылымда тебіндеп жайылуға бейімділігімен, ірілігімен және тірілей салмағының жоғары болуымен ерекшеленеді. Қазақы жылқының басы дөрекі, жалпақ бетті, жақ сүйектері жетілген, мойны бұлшық етті, қысқа, тұрқы ұзындау, орта бойлы, арқасы тік, белі мықты әрі жалпақ, сауыры етпен білеуленген, аяқтары қысқа да сүйекті, артқы аяқтары түсіңкі, жалы қою, қылы ірі талшықты, терісі қалың, жүні қыс айларында түкті, ұзындығы 4-5 см-ге дейін келеді. Қоңдылығы жоғары жабы типті қазақы жылқының тірілей салмағы 450-530 кг-ға дейін жетеді. Көктемгі және күзгі жайып семірту кезінде тез қоң алу қабілеті өте жоғары болып келеді. Биелері тәулігіне орташа есеппен 10-15 литр, ал ең үздіктері құлынның емген сүтімен есептегенде 21 литрге дейін сүт береді.

Кезінде Қазақстандағы табынды жылқы шаруашылығының сапасын арттыру мақсатында, селекционер-ғалымдар тұқымаралық будандастыру жұмыстарын кеңінен қолданды. Тіршілік ету ортасына жақсы бейімделген жергілікті қазақы жылқының биелерін, шабысы жақсы, ірі денелі зауыттық жылқы тұқымдарының айғырларымен шағылыстыру арқылы қазақы жылқыларға қарағанда ірілеу келген, бейімделу қабілеті кем түспейтін будандар ала бастады. Осындай селекциялық жұмыстар нәтижесінде, ғылыми

түрде айтсақ, жергілікті қазақы биелерді таза қанды мініс, дон, желісті тұқымдардың аталықтарымен күрделі зауыттық будандастыру арқылы алынған ұрпақтарын «өзара өсіру» негізінде жаңа көшім тұқымдық топ жылқыларын шығарды. Алынған будандарды ұрпақтан-ұрпаққа жетілдіре отырып, 1976 жылы көшім жылқы тұқымын қалыптастырды.

1998 жылы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің 30 қарашадағы №156 бұйрығы бойынша Мұғалжар жылқы тұқымы апробацияланды.

Бұл тұқымның шығуына да қазақы жылқының қатысы бар. Мұғалжар тұқымын шығару үшін жергілікті қазақы жылқының ең үздік жабы типті айғырларын тұқымдық және өнімдік қасиеттеріне қарай тиянақты іріктеп алып, Қазақстанның әр аймағына тарата отырып, таза тұқымды мал өсіру әдісімен көбейтіп жетілдіру нәтижесінде қол жеткізді. Бұл жылқылардың генетикалық құрылымдары анықталып, одан әрі оларды жетілдіруде жоспарлы асылдандыру жұмыстары жүргізіліп келеді. Аталған барлық типтің ішінде құнды тұқымдық айғырлардан бастау алатын, ата-тегінің шежіресі анықталып қаланған ұрпақтарынан зауыттық аталық іздері бар. Жабы типті қазақы жылқымен асылдандыру жұмыстары Павлодар (Кереку), Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстарында жүйелі жүргізіліп келеді. Асылдандырудың басты бағыты осы жылқыларды тиянақты іріктеу мен жұптастыра отырып, әрбір аймақтың табиғи-климаттық жағдайына байланысты ерекшеленетін өзіндік зауыттық типтерін, аталық іздері мен аналық ұяларын шығару. Павлодар (Кереку) облысында Қазақтың жабы жылқысының селеті зауыттық тұрпаты «Алтай, Қарпық Сайдалы-Сарытоқа» шаруа қожалығында негізі қаланды.

Жоғары өнімді үш аталық із Браслет 13-74, Задорной 51-76 және Памир 127-78 негізінде таза тұқым өсіру әдісі арқылы 2013 жылы қалыптасты. Тірі салмақтары: тұқымдық-айғырлар 505 кг, ал биелері – 450 кг. Биелердің құлындауы 85-90%. 2,5 жасар құнандардың таза ұшасы 215-220 кг дейін жетеді. Сойыс шығымы 56-57%. Биелердің 105 күндегі сүттілігі 1701 литр сүт береді. Аталған шаруашылықта 3400 бас жылқы, оның ішінде 56-бас тұқымдық-айғыр және 970 бас асыл тұқымды бие өсіріледі.

«Алтай Қарпық Сайдалы-Сарытоқа» асыл тұқымды жылқы шаруашылығы жылқыларының негізінде Қарағанды облысында «Сенім», Павлодар облысында «Алтай» және «Ащысай», Алматы обласында «Жақсылық» және «Акимбеков», сонымен қоса Шығыс Қазақстан облысында «Қызылащы», «Сержан» мен «Саят» асыл тұқымды жылқы шаруашылықтарының жылқылары асылдандырылып, асыл тұқымдық шаруашылық болып қалыптасты. Сол себептен Павлодар облысы қазақтың жабы типті жылқыларының құнды генефоны сақталған орталық болып табылады.

Бүгінде Қазақстанда дүниежүзіндегі жылқы тұқымының 20-дан астам түрі өсіріледі. Республикада жылқылардың 68 пайызы жеке үй шаруашылықтарында, ауыл шаруашылығы құрылымдарындағы үлесі 5 пайыздай, шаруа қожалықтарындағы бары – 27 пайыздай. Еліміздегі барлық

жылқылардың 90 пайызы өнімді бағыттағы жылқы тұқымдары, ал 10 пайызы – әр-түрлі, спорт бағытындағы жылқылар.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2017 жылғы дерек бойынша, жылқы басы 2 113,1 млн-ға жеткен. Бұл – 2016 жылдың көрсеткішіне (2 070,2 млн) қарағанда көп. Республика бойынша жылқы саны жағынан Шығыс Қазақстан облысы алда келеді, мұндағы мал басы – 324,2 мыңды құрайды, екінші орында Алматы облысы – 309,2 мың бас, үшінші Қарағанды облысы – 268,1 мың бас.

Ет және сүт өнімі бағытындағы жергілікті жылқы тұқымдарының республикалық палатасының Астана қаласындағы өкілі Еркегүл Тілегеннің айтуынша, Ресми санақта тіркелген жылқы саны нақты көрсеткіштен аз. Жылқы саны шамамен 5 млн-ға дейін жетуі мүмкін.

«Жеке шаруалар мал санын көрсетуге қызығушылық танытып отырған жоқ. Сондықтан нақты санақты білу үшін тіркеу жасауға қаржылай ынталандыру керек», – дейді Еркегүл Тілеген.

Бүгінде жылқы шаруашылығы жанданып келеді. Аймақтарда асыл тұқымды жылқы өсіретін арнайы шаруашылықтар көбейген. Өткен жылы Ақтөбе қаласында Ет және сүт өнімі бағытындағы жергілікті жылқы тұқымдарының Республикалық палатасы құрылған болатын. Аталған мекеменің мақсаты – жылқы төлінің сапасын арттыру, санын көбейту, асыл тұқымдарды сақтап қалу.

Қазақстанның асыл тұқымды жылқы шаруашылығының әлеуеті жақсы. Сондықтан, асыл тұқымды малды шетелден тасымалдаудың, импорттың қажеті жоқ. Елімізде төрт мезгілдің бәріне төзімді Қазақ жылқысы, денесі ірі, тұрқы ұзын Жабы жылқысы, салт мініске қолайлы Адай жылқысы, биелері жақсы құлындайтын Көшім жылқысы, өте жүрдек Қостанай жылқысы, сондай-ақ, Ақалтеке сынды жылқы түрлері бар.

Биыл жылқы шаруашылығына көрсетілетін субсидия көлемі өсті. Үкімет мүшелері агроөнеркәсіп кешенін дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын қабылдаған болатын. Аталған бағдарламаға сәйкес мал шаруашылығының тиімділігін 40%-ға арттыру көзделген. Жергілікті асыл тұқымды жылқыны сатып алу үшін 100 мың теңге субсидия қарастырылған. Былтыр субсидия көлемі 40 мың теңгеден аспайтын еді.

«Инвестициялық субсидия арқылы қажетті құрал-жабдық алуға 50%-ға дейін қаржылай көмек көрсетіледі. Сонымен қатар, асыл тұқымды және селекциялық жұмыс жүргізу үшін тұқымдық түрлендірумен қамтылған жылқының аналық басына субсидия көлемі – 20 мың теңге. Бұл жаңа субсидия түрін «Атамекен» ҰКП ұсынған болатын», – дейді Агроөнеркәсіптік кешен және тамақ өнеркәсібі департаменті сарапшысы Қуандық Чункунов.

Жылқы шаруашылығымен айналысып жатқан және қолға аламын деуші заңды және жеке тұлғалар үшін етті және етті-сүтті бағыттағы жылқылар санын ұлғайтуды қамтамасыз ету мақсатында «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ-тың «Құлан» бағдарламасы бар. Несие сомасы – 15 млн-ға тең, мөлшерлемесі –

14% құрайды. Негізгі борышты өтеу бойынша 36 айға жеңілдік жасалған, несие беру мерзімі 120 айға дейін.

ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректеріне қарағанда, 2016 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша 651,5 мың тонна мал мен құс еті сатылған. Оның ішінде 10%-ы жылқы етіне тиесілі, яғни шамамен 100 мың тонна ет өндірілген.

«Жапонияда жайылым жерлерінің тапшылығынан жылқы өсіру айтарлықтай жүзеге аспай отыр, сондықтан жергілікті дүкен сөрелеріндегі ет өте қымбат. Көп елде жылқы етіне қауіппен қарайды, бұл жануарды тек жұмысқа, спорт түрлеріне жарайды деген ұғым қалыптасқан. Израиль мен араб мемлекеттері діни-наным сенімдеріне сәйкес жылқы етін тұтынбайды. Қазақстанда жайылым алқаптары 180 млн гектардан астам аумақты құрайды, демек, еліміздің мал өсіруде әлеуеті өте жоғары. Бүгінде Қазақстан жылқы етіне Ресей мен Қытайдың сұранысы үлкен», – дейді департамент сарапшысы.

Қазақстанда өндірілетін қымыз экспорты жолға қойылып келеді. Мәселен, Қарағанды, Көкшетеу, Павлодар облысындағы жылқы өсіретін қожалықтар қымызды Еуропаға дейін экспорттауда. Кәсіпкерлер арасында құрғақ қымыз, саумал экспорты артқан. Мәселен, Басты экспортшы «Евразия инвест» ЖШС 2017 жылдың ақпан айында Ресейге 1 тоннаға дейін құрғақ қымыз тасымалдауды жоспарлап отыр. «Евразия инвест» ЖШС өніміне Еуропа елдері мен Қытай қызығушылық танытуда, келіссөздер де жүргізіліп жатыр.

Дүние жүзінің жылқы етіне емес, қымызға сұранысы көп. Мемлекет тарапынан бие ұстап, қымыз өндіретін шаруашылықтарға субсидия көлемі 1 литріне 60 теңгені құрайды. Ал нарықтағы қымыз бағасының құны орта есеппен – 400 теңге.

«Бұл тағам түріне күннен күнге сұраныс өсіп келеді. Егер халықаралық стандарттарға сай, қымыз өнімін арнайы шөлмектерге құйып, арнайы таңбамен шығарса, 1 литрдің бағасы 700 теңгенің маңайында болады. Балғын саумал мен қымыз тұтынушыларының басым бөлігі – қазақстандықтар», – дейді Қуандық Чункунов.

Жылқының адам үшін жан-жақты қасиетін кенінен қолдану мақсатында оны санитарлық гигиеналық талаптырға сай ұстап, күтіп бағу негізгі мақсат болу керек. Басқа түліктерге қарағанда жылқыны күтіп бағуды, оларға дүние жүзілік деңгейде салынған әрі салып жатқан жылқы зауыттары, қымыз және ет – көкеніс шаруашылықтары қол жеткен табыстары баршылық. Ендігі мақсат жетістіктерді бұл салада әрі қарай дамытып жалғастыру.

Әдебиеттер:

1. Омарқожаев Н. Мал азықтандыру пәнінің практикумы. – А., 2011.
2. Абанова, М.Н. Мал азықтандыру практикумы.- Алматы, 2017
3. Қолда мал өсіру.- Алматы:Қайнар,2011-352 бет.
4. Нұрғазы Қ.Ш. Мал шаруашылығы:Оқулық – Алматы,ЖШС РПБК «Дәуір», 2012.-400б.

«Ақмола облысының Есіл ауданы Қаракөл ауылдық округі ауыл шаруашылығына арналған топырақты жерлер бонитетін анықтау»

Омиртай Ботакөз. Саттыбаева.З.Д.,

а.ш.ғ.к.,доцент,қауымдастырылған профессор

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,Көкшетау қаласы

Қазақстанның азық-түлік бағдарламасын іске асырудың басты шарты топырақтың құнарлылығын және ауыл шаруашылығы дақылдары мен жануарлардың өнімділігін арттыру болып табылады. Бірінші орынға топырақтың құнарлылығы қойылады, себебі топырақ биологиялық өнімдер мен азық-түліктің барлық түрлерін өсірудің ажырамас шарты болып табылады [1].

Ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі және оның 50-66% тұрақтылығы топырақтың құнарлығымен – өсімдіктердің қоректену элементтеріне, ылғал мен ауаға қажеттілігін қанағаттандыру, сондай-ақ олардың қалыпты өмір сүруі үшін жағдайларды қамтамасыз ету қабілеттілігімен айқындалады.

Топырақ құнарлылығын сақтау-қазіргі заманғы егіншіліктің басты міндеттерінің бірі, оны шешуге өсімдік шаруашылығы саласының өндірістік қызметі ғана емес, сонымен қатар бүкіл ауыл шаруашылығының болашағы, оның адамның азық өнімдері мен шикізат базасына өсіп келе жатқан қажеттіліктерін қамтамасыз ету қабілеті тәуелді [2].

Ауылшаруашылығының негізгі өндіріс құралы болып табылатын алқап топырақтарының негізгі сапалық көрсеткіші – құнарлық, топырақ құнарлығы сапалы сандық бағалауды қажет етеді, оның негізі топырақ бонитировкасы.

Топырақты бағалау жұмыстары мемлекеттік жер кадастрының құрамдас бөлігі және жер салығын алу мөлшерін анықтау үшін қызмет етеді. Бағалау бойынша материалдардың болуы жер пайдалану дәрежесіне бақылау жүргізуге және жер пайдаланушылардың шаруашылық қызметін бағалауға мүмкіндік береді[3].

Негізгі құрал болып табылатын жер ауыл шаруашылығындағы өндіріс республиканың әртүрлі бөліктерінде де, облыстардың, аудандардың және тіпті жекелеген шаруашылықтарда, бөлімшелерде, бригадаларда және ауыспалы егіс алқаптарында да біртекті емес.

Жер учаскелерінің әр түрлі құнарлылығын тудыратын олардың әр түрлі құнарлылығына байланысты әр түрлі учаскелерге салынған бірдей еңбек мөлшері өндірілген өнімдердің әр түрлі мөлшерімен төленуіне әкеледі, бұл ауылшаруашылық кәсіпорындарының шаруашылық қызметінің нәтижелерінде

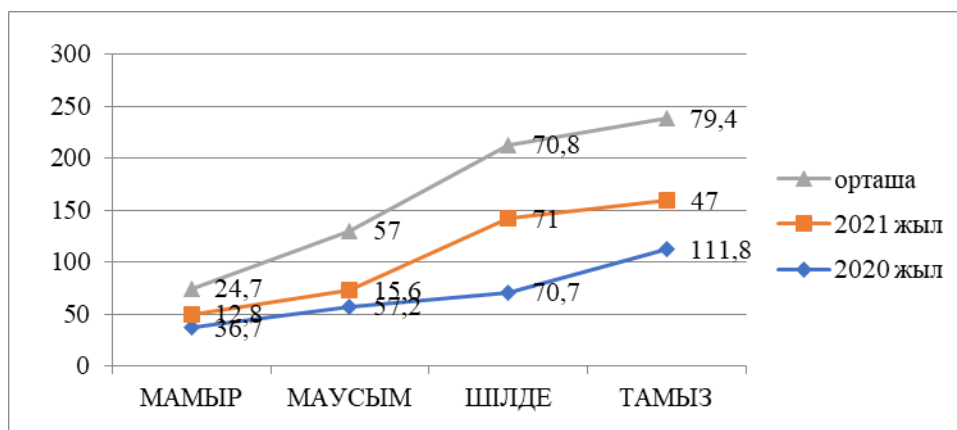
көрінеді. Сондықтан Жер, кез-келген басқа өндіріс құралы сияқты, бағалауды қажет етеді.

Осы мақсатта топырақты бағалау қызмет етеді, ол топырақтың сапалық белгісі – оның құнарлылығын объективті сандық бағалауды білдіреді[4].

Зерттеу жүргізілген жылдары метеорологиялық жағдайы.

Зерттеу жылдардағы ауа райы көрсеткіштері бірдей болған жоқ. Зерттеу жылдары жауын-шашын түсу мөлшерінде айтарлықтай айырмашылық байқалмады. Бірақ 2021 жылы мамыр айында, егін көгі көктеуіне ылғал тапшылығы байқалды, нақты айтатын болсақ, 2020 жылы мамыр айындағы жауын-шашын мөлшерімен салыстырғанда (36,7 мм) 2021 жылы мамыр айында жауын-шашын мөлшері 12,8 мм құрап, екі жылдағы мамыр айының ылғалдылық айырмашылығы 23,9 мм болды, сондықтан, 2020 жылы мамыр айында топырақ ылғалдылығы төмен болды деп есептеуге болады.

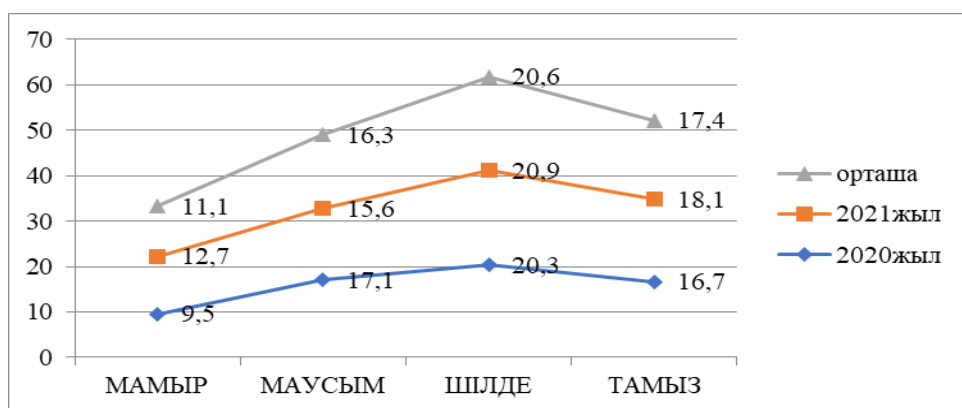
2021 жылдың мамыр-маусым айларында ылғал аз түсті, ал мамыр-тамыз айларында түскен жауын-шашын 2020 жылы – 310,8 мм, 2021 жылы – 123,1 мм құрады. (сурет 1).

Сурет 1. Зерттеу жылдары жауын-шашын мөлшері, мм

Осы айлар бойынша көпжылдық мәліметтерге сүйенсек (30 жылдың орташа көрсеткіші бойынша) 2018 жыл ылғалдылығы мол жыл деуге негіз бар, 2019 жыл – ылғал орташа жылға жатқызуға болады сонымен қатар айлар бойынша да айтарлықтай өзгерген жоқ.

2020 жыл бойынша ең көп ылғал түскен тамыз айы – 111,8 мм., ең аз жауын-шашын болған ай – мамыр айы.(сурет 2).

Сурет 2. Зерттеу жылдары ауа температурасы, °C

2021 жылдың маусым айында ең көп ылғал түсті – 56,8 мм, ең аз жауын-шашын мөлшері мамыр айында байқалды – 12,8 мм, ауаның орташа температурасы зерттеу жылдары арасында болды.

Топырақты негізгі қоректік жылжымалы элементтердің көрсеткіштері бойынша топтастыру.

Топырақ құнарлылығының маңызды факторы болып табылатын қарашірік – органикалық қосылыстардың күрделі комплексі. Кез – келген топырақтағы қарашірік заттардың құрамы гумин қышқылдарынан, фульво қышқылдардан және олардың тұздарынан тұрады.

Қарашірік – топырақтың құралуы мен құнарлылықтың дамуында үлкен роль атқарады. Топырақтың қарашірік жағдайы – морфологиялық қасиеттері, жалпы қоры, органикалық заттардың процестерінің түзілуі, топырақ кескінінің миграциясы мен көшуінің көрсеткіш жүйесі болып табылады[5].

Агрохимиялық тексеру мәліметтері қарашірік өте төмен дәрежеде қамтамасыз етілгені көрсетеді.(кесте-1)

Кесте 1 – Топырақ құрамындағы қарашіріктің көрсеткіші бойынша аумақтарға орналастыру (2020-2021жж)

№	Шекара көрсеткіші	Өлшем бірлігі	Аумағы, га	Тексерген шаруашылық территориясынан алынған, %
1	өте төмен	<2,0	-	-
2	төмен	2,1-4,0	1600	100
3	орташа	4,1-6,0	-	-
4	орташадан жоғары	6,1-8,0	-	-
5	жоғары	>8,0	-	-
Барлығы			1600	100

Қарашірік заттары топырақтың маңызды физика – механика , биологиялық қасиеттеріне, оның қоректеу режиміне әсер етеді.

Қарашірік қосылыстары қоректік элементтерінің түр өзгерістеріне, олардың топырақ профилінде жылжуын және өсімдіктерге жеткізілу процесінде белсенді қатысады.

Азот - өсімдік өміріндегі ең маңызды элементтердің бірі болып табылады. Біздің құрғақ далалы аймақтың топырақ жамылғысында осы элемент мөлшері аз мөлшерде кездеседі. Сонымен қатар көп жылдық егіншілік тарихымен байланысты топырақтан азот мөлшерінің алып кетілуі көптен байқалады[6].

Топырақта азот өсімдіктерге жетімсіз органикалық күйінде болады, минералдық азоттың үлесі жалпыдан алғанда 1 % құрайды. Биологиялық процестердің әсерінен азот органикалық қосылыс күйінен өсімдіктермен жеңіл сіңірілетін минералдық күйге ауысады.

Жыртылған жерлер өте төмен (52%) және төмен (48%) құрамындағы жеңіл еритін азот сипатталады.(Кесте-2)

Кесте 2 - Топырақ құрамындағы жеңіл еритін азот көрсеткіштері бойынша аумаққа орналастыру(2020-2021жж)

№	Шекара көрсеткіші	Өлшем бірлігі	Аумағы, га	Тексерген шаруашылық территориясынан алынған, %
1	өте төмен	<30	833	52
2	төмен	31-40	767	48
3	орташа	41-50	-	-
4	орташадан жоғары	51-70	-	-
5	жоғары	71-100	-	-
6	өте жоғары	>100	-	-
Барлығы			1600	100

Өсімдікке қажетті азот формаларының қоры органикалық заттардың ыдырауының нәтижесінде түзіледі[7].

Аммонификациялаушы микроорганизмдердің қызметі нәтижесінде аммиак түзіледі. Оның бір бөлігін өсімдіктер қолданады. Ал көпшілік нитратты, нитритті бактериялар нитриттермен нитраттарға айналдырады. Өсімдіктер азоттың негізгі бөлігін осы нитратты және нитритті түрінде сіңіреді.

Шаруашылықта егістің тексерілетін аймақтары негізінен жылжымалы фосформен орташа (100%) деңгейде қамтылады. (кесте-3)

Кесте 3 – Топырақ құрамындағы жылжымалы фосфордың көрсеткіштері бойынша аймаққа орналастыру(2020-2021жж)

№	Шекара көрсеткіші	Өлшем бірлігі	Аумағы, га	Тексерген шаруашылық территориясынан алынған, %
1	өте төмен	<10	-	-
2	төмен	11-15	-	-
3	орташа	16-30	1600	100
4	орташадан жоғары	31-45	-	-
5	жоғары	46-60	-	-
6	өте жоғары	>60	-	-
Барлығы:			1600	100

Фосфордың динамикасы кейбір спецификациялық қасиеттерге ие. Фосфор топырақтың минералдық және органикалық құрамында кездеседі. Өсімдіктер үшін ыңғайлы, жетімді фосфор көзі боп суда еритін фосфор қышқылының тұздары табылады[8].

Өсімдіктер фосфордың органикалық формасын ек қана спецификациялық микроорганизмдер әсерінен минералдануға ұшырағаннан кейін пайдалана алады. Топырақтағы фосфор қосылыстарының өсімдіктерге пайдалану үшін қиын формаларына айналу процесі жүреді.

Кесте 4 – Топырақ құрамындағы алмаспалы калийдің көрсеткіші бойынша аумаққа орналастыру(2020-2021жж)

№	Шекара көрсеткіші	Өлшем бірлігі	Аумағы, га	Тексерген шаруашылық территориясынан алынған, %
1	өте төмен	<100	-	-
2	төмен	101-200	-	-
3	орташа	201-300	-	-
4	орташадан жоғары	301-400	-	-
5	жоғары	401-600	1600	100
6	өте жоғары	>600	-	-
Барлығы:			1600	100

Қорытынды. Қорытындылай келе, кестеде байқап отырғандай шекара көрсеткішінің өте төмен өлшем бірлігі - <100 болса, ал орташа өлшем бірлігі - 201-300 болғанда, өте жоғары өлшем бірлігі - >600. Топырақ құрамындағы алмаспалы калийдің көрсеткіші бойынша аумаққа орналастырудың барлық аумағы бойынша – 1600 га, ал тексерген шаруашылық территориясынан алынғанның барлығы – 100 % құрады. Ауылшаруашылығындағы жерлер калиймен қамтамасыз етудің жоғары дәрежесімен сипатталады, сондықтан калий тыңайтқыштарды қолдануды ұсынбаймыз.

Калий – өсімдіктерде минералды түрде кездеседі және органикалық қосылыстардың құрамына кіреді. Ол клетканың сулануына әсер етеді, икемділікті артады, көміртек алмасуына қатысады, фотосинтез өнімдерінің жапырақтан сабаққа және тамырға тасымалдануы процестерінде маңызды роль атқарады, хлорофилдің сүлуіне әсерін тигізеді. Көміртектің жақсы жиналуының есебінен өсімдіктің құрғақшылыққа төзімділігі және суыққа төзімділігі артады.

Әдебиеттер тізімі

1. Каскарбаев Ж.А. Состояние и перспективы развития зернового производства Казахстана //Актуальные проблемы аграрной науки в условиях засушливой степи Северного Казахстана. Шортанды, 2004-174с.
2. Тайжанов Ш., Амралин А., Қошқаров Н., Кенжегулова С. Топырақтану және геология негіздері: Оқулық.-Астана: Фолиант, 2014.-392 бет.
3. Рахимов Д.Ж. Современное состояние мониторинга земель в республике Казахстан. - Земельные ресурсы Казахстана. - .№ 6 (33), 2005.- Б. 14-19.
4. Джамалбеков Е.У., Бельдибаева Р.М. Основы почвоведения. Алматы, Изд-во «Санат», 1998 ж.
5. Мемешов С.Қ. Топырақтану негіздері. Оқу құралы,-Көкшетау.-Мир печати, 2016.-160 бет.
6. Сорокин Н.П. Когут Б.М. Динамика содержания гумуса в пахотных черноземах. 2 Почвоведение – 1997, № 2 – Б. 178-184.
7. Рахимғалиева, С.Ж. Практикум по почвоведению: учеб. пособие для с.-х. вузов /С.Ж. Рахимғалиева. – Уральск: – Изд-во Зап.-Казахст. аграр.-техн. ун-та им. Жангир хана, 2004. -198 б.
8. Почвоведение с основами геологии: учебник для студентов вузов /В.П. Ковриго [и др.]; под ред. В.П. Ковриго. – М.: Колос, 2000. – 416 с.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ЖАРҚАЙЫҢ АУДАНЫНЫҢ ТОПЫРАҒЫН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ БАҒАЛАУ ЖОБАСЫ

Сыпатай Нүргүл 4 курс студенті, : Саттыбаева З.Д.,

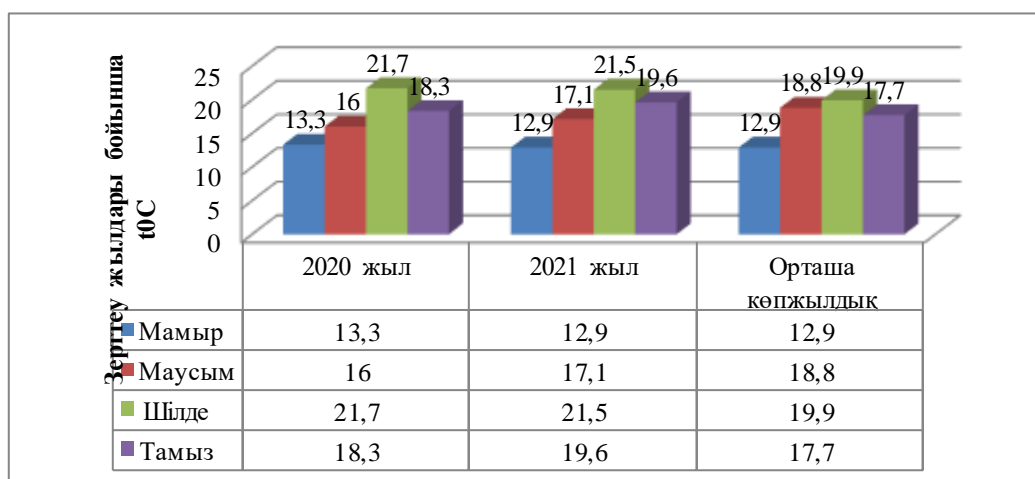
Ғылыми жетекші а.ш.ғ. к., доцент серіктес профессор
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Еліміздің азық-түлік бағдарламасын жүзеге асырудың негізгі шарты топырақ құнарлылығын және дақылдар өнімділігін арттыру болып табылады. Топырақтың құнарлылығы бірінші орынға қойылған, өйткені топырақ биологиялық өнімдер мен азық-түліктің барлық түрлерінің көбеюінің ажырамас шарты болып табылады[1].

Өзектілігі. Әр гектар жерден максималды өнім алу, ең алдымен, бүкіл жер аумағын ұтымды пайдалануды талап етеді. Қарқындылық мәселесін шешу үшін әр шаруашылықтың топырағын және олардың мәдени өсімдіктерді өсіруге байланысты ерекшеліктерін жақсы білу қажет. Топырақ жамылғысын білу жеке шаруашылықтың жағдайына қатысты шаруашылық жүргізудің ғылыми негізделген жүйесін әзірлеуге негіз береді. Топырақ зерттеулерінің маңызы қазіргі уақытта ауылшаруашылық өндірісінде минералды және органикалық тыңайтқыштарды, сондай-ақ суаруды қолданған кезде артып келеді[2].

Қазіргі уақытта кең ауқымды топырақ және агрохимиялық карталау бойынша жүргізілген үлкен жұмыстардың нәтижесінде әрбір шаруашылық үшін топырақ карталары ғана емес, сондай-ақ өсімдіктерді қоректендірудің қолжетімді элементтерімен (азот, фосфор, калий және т.б.) қамтамасыз етудің картограммалары, мұнайға қарсы және эрозияға қарсы іс-шаралар, сортаң және сортаң жерлерді мелиорациялау, топырақтың механикалық құрамы, тығыздығы, су өткізгіштігі және басқалары жасалуы тиіс. Топырақтың жан-жақты агрохимиялық және агрофизикалық сипаттамаларын жүргізу және әртүрлі картограммаларды құрастыру үлкен күш пен қаражаттың шығындарымен байланысты көптеген далалық және зертханалық зерттеулерді қажет етеді[3].

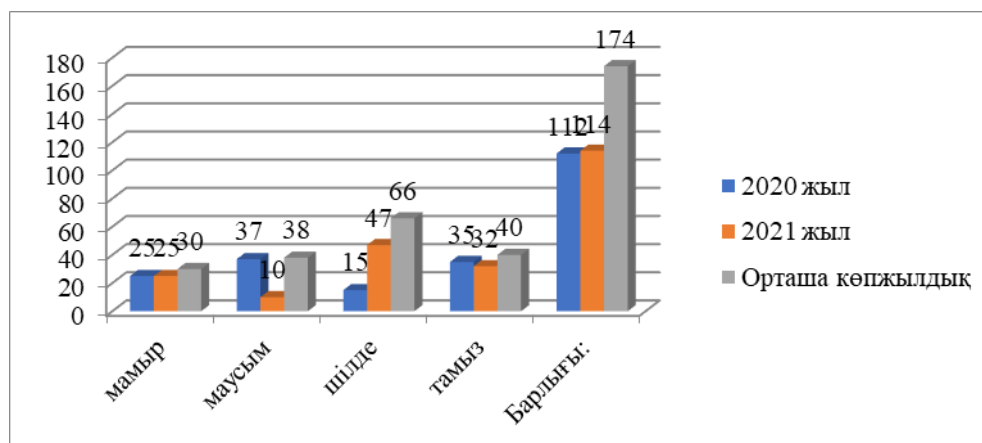
Зерттеу жылдардағы вегетация мерзіміндегі метеорологиялық жағдайлар орташа көпжылдық берілгендермен салыстырғанда: 2020 жылдың маусым айы салқындығымен ерекшеленді, орташа тәуліктік ауа температурасы көпжылдық көрсеткіштен (+18,8°C) +2,8°C төмен болды. Бір ай ішінде 37,0 мм жауын-шашын түсті, бұл норманың 97,3 % құрайды. Ағымдағы жылы жылудың жиналуы төмен болды - маусым айының соңында оң температура жиынтығы $\sum 917^{\circ}\text{C}$, ал орташа көпжылдық көрсеткіш $\sum 1069^{\circ}\text{C}$ (жылудың жетіспеуі $\sum 152^{\circ}\text{C}$ тең). Оң температураның жетіспеуі өсімдіктердің баяу дамуына әсер етті - себу кезеңінің ұзақтығы-майлы дақылдардың егін көгі 14-16 күнді құрады (көпжылдық деректер бойынша 10-12 күн) (сурет 1).

Сурет 1. Зерттеу жылдарының орташа көпжылдық көрсеткіштерімен салыстарғандағы ауа температурасының жиынтығы, °C

2020 жылдың шілде айы құрғақ болды. Орташа айлық ауа температурасы орташа көпжылдық нормадан $+1,2^{\circ}\text{C}$ жоғары болып, орташа есеппен $+21,7^{\circ}\text{C}$ құрады. Ең жоғарғы ауа температурасы $+35^{\circ}\text{C}$ дейін көтерілуі осы айда байқалды.

2020 жылы вегетация мерзімі жалпы түскен жауын-шашын мөлшері – 112 мм құрады, көпжылдық мәліметтер бойынша 174 мм тең болғандықтан, 2019 жылы 62 мм дейін жауын-шашын тапшылығын байқап отырмыз, ал 2020 жылы осы мерзімде 114 мм дейін жауын-шашын түсіп, ауытқуы 60 мм құрады (сурет 2).

Сурет 2. Зерттеу жылдарының орташа көпжылдық көрсеткіштерімен салыстарғандағы жауын-шашын мөлшері, мм

2020 жылы шілде айы бойы елеулі ылғал тапшылығы байқалды, жалпы ай бойы түскен жауын-шашын мөлшері 15 мм құраса, орташа көпжылдық көрсеткіштер 66,0 мм тең, бұл қалыпты норманың тек 22,7% - ғана тең.

Ағымдағы жылдың шілде айында аймаққа тән жауын-шашын болған жоқ. Орташа тәуліктік ауа температурасы +21,7⁰С құрады, бұл орташа көпжылдық көрсеткіштен +1,8 ⁰С жоғары. Жалпы тамыз айында метеорологиялық көрсеткіштер орташа көпжылдық нормаларға сәйкес келді.

Ауыл шаруашылығы алқаптарын кешенді агрохимиялық зерттеп-қарауды жүргізу топырақтың құнарлылығын сақтауға және арттыруға, ауыл шаруашылығы өнімінің шығымдылығы мен сапасын арттыруға ықпал ететін болады [4].

Ақмола облысы Жарқайың ауданының негізгі жерлерін агрохимиялық зерттеп-қарау нәтижелері бойынша негізгі қоректендіру элементтерін топтастыру кестелері жасалды. Топырақтағы өсімдіктердің маңызды қоректік элементтері азот, фосфор, калий, қарашірік және рН болып табылады (кесте-1).

Кесте 1. Қарашірік құрамы бойынша топырақты топтастыру, %
(2020-2021ж)

№ топтар	Құрамы	Қарашірік , %	Алаң көлемі, га	зерттеле тін алаң көлемі %
1	Өте төмен	0-2,0	-	-
2	Төмен	2,1-4,0	4269	100
3	Орташа	4,1-6,0	-	-
4	Жоғары	6,1-8,0	-	-
5	Жоғары	8,1-10	-	-
6	Өте жоғары	>10,0	-	-
Барлығы:			4269	100,0

Топырақты қарашірік құрамы бойынша топтастыру кезінде Тюриннің градациясы қабылданады. 4-кестеде келтірілген сынақ нәтижелері ауылдық округтің зерттелген алаңдары қарашірікпен қамтамасыз етілу деңгейі төмен екендігін көрсетеді.

Азот - өсімдіктердің қоректену элементтерінің негізгісі болып табылады. Топырақта азот өсімдіктерге жетімсіз органикалық күйінде болады, минералдық азоттың үлесі жалпыдан алғанда 1 % құрайды. Биологиялық процестердің әсерінен азот органикалық қосылыс күйінен өсімдіктермен жеңіл сіңірілетін минералдық күйге ауысады[5].

Жыртылған жерлер құрамындағы жеңіл еритін азот көрсеткіштері(2 кестеде) берілген.

Кесте 2. Жеңіл гидролизденетін азоттың құрамы бойынша топырақты топтастыру, мг / кг(2020-2021ж)

№ топтар	Құрамы	Жеңіл гидролизденетін азот, %	Алаң көлемі, га	зерттел етін алаң көлемі %
1	Өте төмен	<30	-	-
2	Төмен	31-40	2747	64,3
3	Орташа	41-50	1522	35,7
4	Жоғары	51-70"	-	-
5	Жоғары	71-100	-	-
6	Өте жоғары	> 100	-	-
Барл ығы:			4269	100,0

Зерттелетін ауданның егістік жерлерінің басым бөлігі (64,3%) жеңіл гидролизденетін азоттың төмен және 35,7% орташа құрамына ие, бұл туралы 5-кестенің деректері куәландырады. Фосфор – азоттың аналогы болып табылады. Осы екі элементтің химиялық және физикалық қасиеттері әртүрлі болып келсе де, бұл элементтер өсімдік пен жануарларға аса қажетті элемент болып табылады. академик А.Е. Ферсман фосфорды «тіршілік көзі элементі» деп атаған [6].

Зерттелетін шаруашылықтың топырағын жылжымалы фосфордың құрамы бойынша топтастырған кезде Мачигиннің градациясы қабылданады. (кесте-3)

Кесте 3. Жылжымалы фосфордың құрамы бойынша топырақты топтастыру, мг/ кг
(2020-2021ж)

№ топтар	Құрамы	Фосфор, %	Алаң көлемі, га	зерттелет ін алаң көлемі %
1	Өте төмен	<10	-	-
2	Төмен	11-15	180	4,2
3	Орташа	16-30	3122	73,1
4	Жоғары	31-45	967	22,7
5	Жоғары	46-60	-	-
6	Өте жоғары	>60	-	-
Барлығ ы:			4269	100,00

Агрохимиялық зерттеп-қарау деректері зерттеп-қаралған алаңның көп бөлігінің (73,1%) жылжымалы фосфордың орташа құрамы бар екенін, зерттеп-қаралған алаңның 22,7% - да фосфордың жоғары құрамы және 4,2% - ы төмен екенін куәландырады.

Калий – өсімдіктерде минералды түрде кездеседі және органикалық қосылыстардың құрамына кіреді. Ол клетканың сулануына әсер етеді, икемділікті артады, көміртек алмасуына қатысады, фотосинтез өнімдерінің жапырақтан сабаққа және тамырға тасымалдануы процестерінде маңызды роль атқарады, хлорофильдің сұлуіне әсерін тигізеді.

Деректері зерттелген жерлердің құрамында калий алмасу мөлшері жоғары және өте жоғары екенін көрсетеді.(кесте-4)

Кесте 4. Алмаспалы калийінің құрамы бойынша топтастыру, мг/кг (2020-2021ж)

№ топтар	Құрамы	калий, %	Алаң көлемі, га	зерттелетін алаң көлемі %
1	Өте төмен	< 100	-	-
2	Төмен	101-200	-	-
3	Орташа	201-300	-	-
4	Жоғары	301-400	-	-
5	Жоғары	401-600	3243	76,0
6	Өте жоғары	>600	1026	24,0
Барлығы:			4269	100,00

Көміртектің жақсы жиналуының есебінен өсімдіктің құрғақшылыққа төзімділігі және суыққа төзімділігі артады. Өсімдіктер үшін топырақтағы орта реакциясы үлкен рөл атқарады.

Қорытынды: Ақмола облысы Жарқайың ауданының далалық агрохимиялық зерттеп-қарау 4269 га алаңда жүргізілді, әрқайсысы 100 га алаңнан іріктеп алынған 42 біріктірілген сынама іріктелді.Егіске жыртылатын барлық жер ауданында (4269 га) қарашірік құрамы төмен, орташа есеппен 2,1-3,0% аралығында, жеңіл гидролизденетін азотпен қамтамасыз етілуі төмен, орташа есеппен 38,4 мг/кг, жылжымалы фосформен 21,2мг/кг, ауысымды калий мөлшері бойынша жоғары дәрежеде (510-665мг/кг) қамтамасыз етілген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Смирнова, Е.Л. Повышение эффективности использования сельскохозяйственных земель: автореферат дис. ... канд. экон. наук / Е.Л. Смирнова. – М., 2011. – 26 с.
2. McCay B.J. The question of the commons: the cultureand ecology of communal resources / B.J. McCay, J.M. Acheson // Tucson, AZ, University of Arizona Press. – 2009. – P. 141.
3. Константинов В.М. Экологические основы природопользования: учебное пособие / В.М. Константинов, Ю.Б. Челидзе. – М.: Академия, НМЦ СПО, 2003. – 102 с.

4. Глухов В.В. Экономические основы экологии: учебное пособие / В.В. Глухов, Т.В. Лисочкина, Т.П. Некрасова. – СПб.: Спец. литература, 1996. – 315 с.
5. Манылов И.Е. Доклад о состоянии и использовании земель сельскохозяйственного назначения. – М.: ФГБНУ «Росинформагротех», 2013. – 168 с.
6. Комитет Российской Федерации по земельным ресурсам и землеустройству. М., 2014: Государственный (национальный) доклад о состоянии и использовании земель Российской Федерации за 2013 г.

УДК 547.7.

ҚЫШҚЫЛДЫҒЫ ОРТАША КҮЗДІК ҚЫМЫЗДЫҢ ҚҰРАМЫН ЗЕРТТЕУ

ИЗУЧЕНИЕ СОСТАВА ОСЕННЕГО КУМЫСА СРЕДНЕЙ КИСЛОТНОСТИ

STUDY OF MEDIUM ACIDITY AUTUMN KUMYS COMPOSITION

Тлеуова Зере Шарипкызы, Нурмуханбетова Нургуль Нуркенкызы, Каирнасова Жанаргуль Зейнуллиновна, Касенова Назира Базарбаевна

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы

zere.tleuova@mail.ru

Тлеуова Зере Шарипкызы, Нурмуханбетова Нургуль Нуркенкызы, Каирнасова Жанаргуль Зейнуллиновна, Касенова Назира Базарбаевна

Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

zere.tleuova@mail.ru

Tleuova Zere Sharipkizy, Nurmukhanbetova Nurgul Nurkenovna, Kairnasova Zhanargul Zeynullinovna, Kasenova Nazira Bazarbayevna

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau

zere.tleuova@mail.ru

Түйіндеме: мақалада ЯМР спектроскопия әдісімен қымыздың құрамын зерттеу нәтижелері қарастырылады.

Аннотация: в статье рассматриваются результаты исследования состава кумыса методом ЯМР спектроскопии.

Annotation: the article discusses the results of the study of kumys composition by NMR spectros.

Түйін сөздер: ЯМР спектроскопия әдісі, ЯМР спектрлері, мультиплеттілік.

Ключевые слова: метод ЯМР спектроскопии, спектры ЯМР, мультиплетность.

Keywords: NMR spectroscopy method, NMR spectra, multiplicity.

Тағамдық өнімдердің химиялық құрамын зерттеу қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Әртүрлі тағамдық заттардың ішінде сүттің

және одан жасалған тағамдардың адам тіршілігі үшін маңызы зор. Сүттің тағам өнімі ретінде жоғары бағасы оның химиялық құрамының ерекшелігімен түсіндіріледі. Қазақ халқының ұлттық тағамдарының ішіндегі құндылығы аса жоғары, ең пайдалы және құрметті дәмінің бірі – қымыздың құрамын жан - жақты зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Қымыз ағзаға жан – жақты әсер ете алады. Ол ас қорыту ағзаларының, жүрек – қан тамырларына, жүйке жүйесіне әсер етіп, ағзаның қызметін жақсартады. Қымыздың әсері бүкіл ағзаны өзгертеді, физиологиялық және биохимиялық үрдістер күшейіп, зат алмасу қалпына келеді. Осыған орай, қымыздың физикалық – химиялық құрамын зерттеу маңызы зор болып келеді. Түркі халықтары этнографиясын зерттеуші Л.П.Потапов былай деп жазған: «Қымызды ойлап тапқан көшпенділер, себебі нағыз көшпенді тұрмыс шыдамды да, жүріске мықты жылқы өсірумен байланысты болды. Көшпенді тұрмыста бұл жаңалыққа тап болу әсте қиын емес еді. Сауып алынған бие сүтін тері ыдысқа құйып (саба), көшіп жүргенде ыстық күнде шайқалған сүт өзінен-өзі қымызға айналған. Шайқалған сүтті ішіп көрген көшпенді шөлін қандырып, жан сарайын ашып, денсаулығын нығайтып, көңілін көтергенін байқаған. Олар сөйтіп, қымыз жасаудың әдістерін жетілдіре берген. Ағылшын зерттеушілері А.Матик, А.Хирч сүт стрептококктарының кейбір штамдары шіру микрофлорасын төмендететін, туберкулез таяқшаларының өсуін тежейтін және дамуын тоқтататын антибиотиктік субстанция түзетінін хабарлайды. Қымызды дайындау технологиясымен қатар, қымыз сөзінің өте көнеден келе жатқанына дәлел Еуразияның көптеген елдеріндегі шарап атаулары: «хемус», «гмыз», «гымза» – қымыз сөзінен шыққаны әлдеқашан дәлелденген. Жалпы қымыздың қырықтан астам түрі кездеседі: ашу сапасына байланысты: саумал, уыз қымыз, құнан қымыз, дөнен қымыз, бесті қымыз, асау қымыз, түнемел, жуас қымыз, қорабалы қымыз, айнымал, татымал; дәміне байланысты: бал қымыз, мейіз қымыз, шекер қымыз, алам қымыз, сүр құйрық қымыз, сүр қазы қымыз, майлы қымыз, жая қымыз, у қымыз, қу қымыз, шырғанақ қымыз; шипалық қасиетіне байланысты: дәру қымыз, шипалы қымыз, дәрі қымыз, ту қымыз [1; 62б].

Жүргізілген зерттеулерде, сиыр сүтіндегі май түйіршіктеріне қарағанда, бие сүтіндегі май түйіршіктері кішілеу келетіндегі анықталған. Сол себепті бие сүтінің майы организмге тез гидролизденеді және жақсы сіңеді. Қымызды ашытқанда кейбір витаминдердің мөлшері өзгереді: биотин, тиамин, В12 витаминінің мөлшері кемиді; рибофлавин, фоли қышқылы сол күйінде қалады; пантотен қышқылы артады. Қымыздың құрамына кіретін түрлі заттардың бәрі де адамның бойына жақсы сіңеді. Қымызда минералдық заттар бар: кальций тотығы - 48%, магний тотығы – 3,4%, фосфордың бес тотығы – 21,3%, хлор – 7,5% [2; 19б]. Қымыздың сапасы негізінен ашытқысына байланысты. Қорды-ашытқыны дайындау арқылы, ашытқының екінші бір түрі – айран қолдану арқылы және ашытқы есебінде көжені де пайдалана отырып, қымызды ашытқан. Қымызды өнеркәсіптік жағдайда дайындау технологиясына мынадай

процесстер жатады: сүт дайындау, ашытқы дайындау, ашыту, қымыздың жетілуі, сапыру, ыдысқа құйып тығындау, көпіршіту, салқындату, сақтау.

Экспериментальды бөлім

Зерттеу жұмысын жүргізу үшін Ақмола облысы, Зеренді ауданы, Кең – Өткел ауылындағы сауынды күздік қышқылдығы орташа қымыз пайдаланылды. Зерттеу жұмыстары Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің химия-биотехнология кафедрасында жүргізілді. Қымыздың органолептикалық көрсеткіштері, тығыздығы, қышқылдығы анықталып, алғаш рет ЯМР спектроскопия әдісімен физикалық - химиялық қасиеттері зерттелді.

Қымыздың органолептикалық көрсеткіштерінің зерттеу барысы 1 – кестеде көрсетілген.

1-кесте. Қымыз бен сүттің органолептикалық көрсеткіштері

№	Көрсеткіштер атауы	Сүт		Қымыз	
		Норма бойынша	Зерттеу нәтижелері	Норма бойынша	Зерттеу нәтижелері
1	Сыртқы түрі	түссіз емес, араластырғанда біртекті	түссіз емес, араластырғанда жойылатын май қабаты бар	қоюлау, газы аз	Қою, газы бар
2	Консистенциясы	орташа қою, созылмалы емес, біртекті	қоюлау, созылмалы, біртекті	аздап сұйықтау, біртектілеу	сұйықтау, біртекті
3	Дәмі мен иісі	сүтке тән ұнамды мен дәмі иісі бар	сүтке тән иісі мен дәмі бар	дәмі мен иісі аздап қышқылдау	дәмі мен иісі қышқылдау
4	Түрі	ақшыл сарылау түстес	ақшыл түсті	ақшыл	ақшылдау

Алынған мәліметтерге сәйкес, аталған қымыздың органолептикалық көрсеткіштері мен тығыздығын, қымыздың майлылығы жоғары және қою болып келуі – қышқылдығы орташа қымыз екенін көрсетеді.

Қымыздың тығыздығы екі түрлі әдіспен зерттелді.

1. Қарапайым жолмен, ареометр құрылғысын қолдану арқылы қымыздың тығыздығы анықталды (2 – кесте).

2 – кесте. Ареометр арқылы анықталған қымыз тығыздығы

Қымыз түрі	Тығыздығы, г/ см ³
қышқылдығы орташа қымыз	1,000

2. Сұйық заттың тығыздығын анықтау әдісі негізінде қымыздың тығыздығы анықталды. Тығыздық таза заттың басты константасы болып табылады. Оның мәні температураға байланысты. Тығыздық көлемі 1-2 мл пикнометр көмегімен зерттелді. Пикнометр массасы мен константасы алдынала анықталып, пикнометр нұсқауында келтіріледі. Берілген пикнометр көлеміндігі зат массасын су константасын қатынасы заттың тығыздығы болып табылады (3 - кесте), оны келесі формуламен есептейді:

$$\rho_4^{20} = m - m_n / V,$$

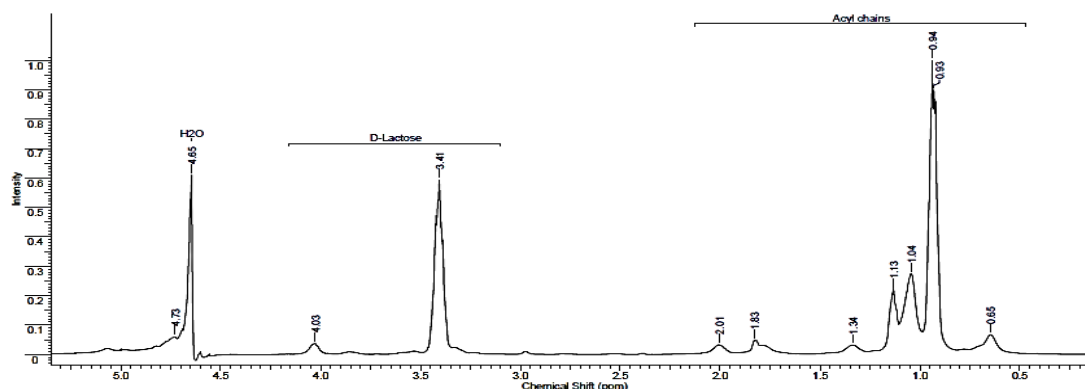
мұндағы, V – пикнометрдің су саны, m – заты бар пикнометр массасы, m_n – бос пикнометр массасы.

3 - кесте. Қымыздың тығыздығы

m _{пикно} метр	m _{пикнометр} + m _{қымыз}	Норма бойынша	Тығыздығы, г/см ³
3,460	4,375г	1,020 –	0,915
г		1,018	

Екі әдіспен анықталған тығыздыққа сәйкес қымыз қышқылдығы өзінің құрамына сәйкес келеді.

¹H ЯМР спектроскопиясының көмегімен қосылыстарды анықтау кезінде келесі параметрлер ескеріледі: сигналдардың химиялық ығысулары әр түрдегі сигналдардың интегралдық қарқындылығы спин-спиндік әрекеттесу көрінісі - идеалды жағдайда, бірінші ретті спектрлердің жуықтауында интерпретациялауға мүмкіндік береді [3; 40р]. Зерттелетін қымыздың үлгісінің ¹H ЯМР-спектрлері дейтерленген суда «Jeol» компаниясының (Жапония) JNM-ECA 400 ЯМР-спектрометрінде жұмыс тербелісі 400 МГц өлшенді (1-сурет).

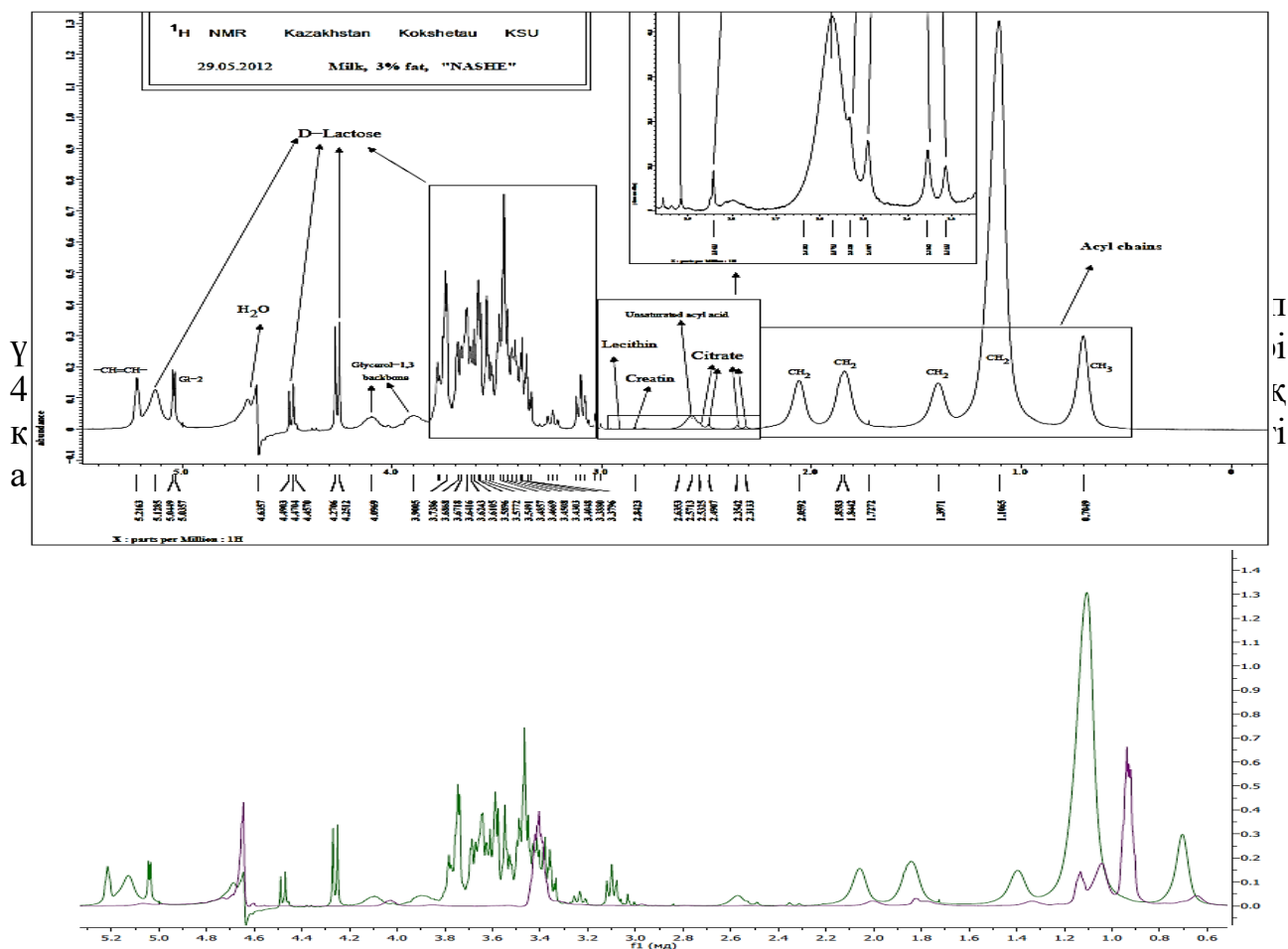
1-сурет. Қымыздың ^1H ЯМР-спектрлері

Қымыздың ^1H ЯМР-спектрлеріне сәйкес алынған мәліметтер бойынша берілген мәндерге сай ppm өзгерістері келесі 4 – кестеде көрсетілген.

4 – кесте. Зерттеу нәтижелері

No.	Annotation	(ppm)
1	Acyl chains	[0.47 .. 2.13]
2	D-Lactose	[3.10 .. 4.16]
3	H ₂ O	4.65

Берілген спектрлерге сәйкес қымыз үшін, 1) ацильді топ үшін 0,47 – 2,13 ppm 2) D – лактоза үшін 3,10 – 4,16 ppm, ал 3) су үшін мәндері 4,65 ppm аралықтарын көрсетеді. Кестеде берілген мәндер зерттелетін заттың белгілі бір бөлігінің немесе тобының сигналдарын байқау үшін қолданылады.

3-сурет. Қымыз – сүт ^1H спектрлерінің салыстырмалы графигі.

(жасыл түс – сүт үшін, күлгін түс – қымыз үшін)

Сүт және қымыздың алынған спектрлерін салыстыра отырып, қарастырғандағы мәліметтер бойынша келесі қортынды жасалады (4- сурет), яғни: 1) сүтпен салыстырғанда қымызда ацильді топ сигналы азырақ, соған байланысты ацильді топтың концентрациясы қымызда аз мөлшерде кездеседі;

2) ал лактоза мөлшерінің мәндері сүтпен салыстырғанда қымызда біршама аз болып келеді; 3) қымыз бен сүтте су мөлшері бірдей болатындықтан, олар сұйытылған түрде кездеседі.

Қорыта келе, ЯМР спектрлеріндегі сызық интенсивтілігі молекула құрылымын анықтап қана қоймай, сонымен бірге оның сандық анализ жасауына да мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Жанұзақ Әлімгерей. Қымыз түрлері. Ана тілі. 2010. №29. – 62 бет.
2. Тлепов А.А. Молочная продуктивность, химический состав молока и кумыса кобыл разных пород в условиях табунного содержания в горной зоне Жамбылской области республики Казахстан. Издательство «Тараз университеті», Тараз. 2018. – 19 бет.
2. Алдабергенова М. Ұлттық бренд (Қымыздың қасиеті). Жалын. 2010. №10. – 44 бет.
3. Fangyu Hu, Kazuo Furihata, Mie Ito-Ishida, Shuichi Kaminogawa, and Masaru Tanokura. Nondestructive Observation of Bovine Milk by NMR - Spectroscopy: Analysis of Existing States of Compounds and Detection of New Compounds. // Department of Applied Biological Chemistry, Graduate School of Agricultural and Life Sciences, The University of Tokyo, 1-1-1 Yayoi, Bunkyo-ku, Tokyo 113-8657, Japan. – 40 p.

УДК 631.1

ІРІ ҚАРА МАЛҒА АРНАЛҒАН ЭЛЕКТР ҚОРШАУ: АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЭЛЕКТРИЧЕСКИЙ ЗАБОР ДЛЯ КРУПНОГО РОГАТОГО СКОТА: ПРЕИМУЩЕСТВА И ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

ELECTRIC FENCE FOR CATTLE: ADVANTAGES AND FEATURES OF USE

**Шегенов С.Т. а.ш.ғ.к., Какабаев Н.А. PhD докторы,
Оразалина Б.К. п.ғ.м, Бақыт Ж.М.**

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
serikshegenov2222@gmail.com

**Шегенов С.Т. к.с-х.н., Какабаев Н.А. доктор PhD,
Оразалина Б.К м.п.н., Бақыт Ж.М.**
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
serikshegenov2222@gmail.com

Shegenov S.T. PhD in Agricultural sciences, Kakabayev N.A. Dr. of PhD,
Orazalina B.C. Master of Pedagogical Sciences.,
BakhytZh.M.

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
serikshegenov2222@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақалада мал жаюға арналған электр қоршауларын пайдалану және құрылымының негізгі нүктелері, процесстері, орнату схемасы және осы конструкцияны пайдалану корсетілген.

Түйін сөздер: жазғы жайылым, ауыл шаруашылығы, электрлік қоршау,

Қазақстанның барлық салаларын, соның ішінде ауыл шаруашылығын цифрландыру – ел дамуының соңғы бірнеше жылдағы басты векторы. Бұл үрдіс алдағы уақытта да жалғасын табады.

Стратегияның агроөнеркәсіп кешенін ұзақ мерзімді дамыту стратегиясын іске асыру үшін Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы министрлігі Е-АӨК (агроөнеркәсіптік кешен) деп аталатын стратегиялық міндеттердің мамандандырылған бағдарламасын әзірледі. Е-АӨК бағдарламасының негізгі бекітілген мақсаты – 2017 жылғы деңгеймен салыстырғанда 2022 жылға қарай еңбек өнімділігін 2,5 есеге арттыру үшін ауыл шаруашылығын цифрландырудың ең тиімді және қолжетімді құралдарын енгізу. Стратегия өңделген ауыл шаруашылығы өнімдерінің экспортын осындай ұлғайтуды көздейді.

Малды ұстаудың негізгі жолдарының бірі – жазғы жайылым, оны сирек ұтымды пайдаланады. Жайылымдық жем жем-шөппен, пішенмен жыл бойы азықтандыруға қарағанда, жасыл массаны азықтандыру 2-3 есе арзанға түседі. Жануарларды жаю кезінде табиғи шөптер жиналады, осылайша шабуға, жасыл массаны тасымалдауға және жемді таратуға кететін шығындар жойылады. Қысқы мал азығын дайындау үшін сол техниканың толықтай пайдаланылуы бірдей маңызды.

Мал жайылымдарын пайдалану тиімділігін арттырудың перспективалық бағыттарын бағалау өнімді емес ауыл шаруашылығы жерлерін көпжылдық және біржылдық шөптерді егу және электр қоршауларын қолдану арқылы ұсақ мал жаю әдістерін қолдану арқылы өнімділігі жоғары жайылымдарға айналдыру ұйымдық және экономикалық тұрғыдан мақсатқа сай екендігін көрсетті. Электрлік қоршаулар шағын алаңдарда шөпті тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Жайылымдық табынның күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті шөптің шығымдылығына байланысты учаскені электр қоршауымен қоршайды. Үлкен қоршау әдісімен қымбат капиталды қоршаудың орнына арзан электр қоршауын қолданған жөн. Аумағы 100 га үлкен жайылымды қоршау үшін 2-2,5 мыңға жуық темір бетон немесе 3-3,5 мың ағаш тірек қажет.

Табиғи жайылымдағы малдың қажеттілігі бұзаумен бір сиырға 10,5 га (еттік бағыттағы ірі қараға). Жайылымды іргелі жақсарту оның өнімділігін 3-4 есеге арттырады, ал электр қоршауларын қолданғанда жеген массаның мөлшері

25-30%-ға артады; жайылымға деген қажеттілік бұзау бар сиырға 2-2,5 гектарға дейін азаяды. Көптеген басқа артықшылықтардан басқа, электр қоршауын пайдалану стационарлық қоршауды салуға қарағанда шамамен 2/3 арзанырақ. Сымның екі қатарлы керілуімен 100 га жайылымға 50 кг-ға дейін жұмсалады. 1м/6 теңге бағамында арнайы сым. Корралдардың күрделі конфигурациясы жағдайында тіректер мен сымға қажеттілік 15-20% -ға артады. Электр қоршауын тез және оңай салуға болады, оның бірнеше нұсқасы бар.

Электр қоршауларының қызмет ету мерзімі стационарлық қоршауларға қарағанда әлдеқайда ұзағырақ, өйткені олар жануарлардың көп қысымына ұшырамайды. Электр қоршаулары жайылымдық жерлерді бөлек аймақтарға бөлуге, жайылымның кез келген бөлігіндегі мал санын бақылауды және малдың шамадан тыс жайылуын бақылауды жақсартуға мүмкіндік береді. Олар жайылымды негізінен оның баяу өсу кезеңінде толық және ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді.

Электр қоршауы немесе малға арналған электр шопан шопандардың жалақысынан түсетін табыстың 2-3 пайызын үнемдейді. Электрондық құрылғы сиырларда шартты рефлекс тудырады, соның арқасында олар қоршауды бұзбайды және одан әрі асып кетпейді. Жыртқыш аңдар да мал жайылатын аумаққа кіруге қауіп төндірмейді. Электр шопанын орнатқаннан кейін сиырларға зиян келтірмеу үшін генератордың жұмысы және желілердегі кернеу тексеріледі.

Жануарларды жақсы бақылау үшін жайылымдарды күшті қоршаумен қоршау керек, бірақ бұл біраз қиындықтар тудырады. Шөп қоры таусылды, қоршауды үнемі жылжыту қолайсыздықты тудырады (қаржылық және физикалық). Қоршауға келетін болсақ, бәрі оңай емес, алдымен жерді тіркеу керек, бұл арзан емес және көп уақытты алады. Бірден ойға тағы бір ой келеді – шопан жалдау.

Бірақ тағы да, бұл дәлелденген және сенімді адам болуы керек, тағы да қаржылық шығындар сізді күтеді. Бұл жағдайда көмекке электр қоршау келеді. Бұл сиырлардың қашып кетуіне жол бермейтін өте қарапайым және қолдануға оңай құрылғы. Оны кез келген малға қолдануға болады. Өз жұмысында электр қоршау қол жетімділігімен және басқарудың қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Электр қоршауы - бұл белгілі бір аумақтың периметрі бойынша қоршалған сым құрылымы; электр тогы генератордан әрбір бөлікке беріледі. Жануар металл қоршаумен байланыста болған кезде, шағын разряд пайда болады, бұл мал үшін қауіпті емес, бірақ сезімде жағымсыз.

Мұндай құрылғы жеке шаруашылық кешендерінде және ірі мал фермаларында пайдалануға жарамды.

Электрондық қоршаудың артықшылықтары келесідей:

- Малдың жайылымнан қашып кету қаупі жоқ;
- жыртқыш жануарлардан қорғау. Сыртта да жайылымдарға ешкім кіре алмайды, бұл ормандарда орналасқан аумақтар үшін маңызды;

– жануарларға зиян келтірмеу үшін бөлек-бөлек сайларды, арықтарды қоршауға болады.

Сиырлар қоршауға бірнеше рет тиіп тұрған тұрақты шартты рефлекті дамытады, олар жағымсыз сезімдерді болдырмау үшін қоршауға жақындамайды. Сондай-ақ, басқа жануарлар қорғаныс реакциясын тудырады (табын рефлексі) және олар қоршауды айналып өтеді.

Жазғы жайылымның пайдасын бәрі біледі. Өкінішке орай, олар сирек ұтымды пайдаланылады. Мал жайылымдарын пайдалану тиімділігін арттырудың перспективалық бағыттарын бағалау өнімді емес ауыл шаруашылығы жерлерін көпжылдық және біржылдық шөптерді егу және электр қоршауларын қолдану арқылы ұсақ мал жаю әдістерін қолдану арқылы өнімділігі жоғары жайылымдарға айналдыру ұйымдық және экономикалық тұрғыдан мақсатқа сай екендігін көрсетті. Электрлік қоршаулар шағын алаңдарда шөпті тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді.

Жайылымдық табынның күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті шөптің шығымдылығына байланысты учаскені электр қоршауымен қоршайды. Үлкен қоршау әдісімен қымбат капиталды қоршаудың орнына арзан электр қоршауын қолданған жөн. Аумағы 100 га үлкен жайылымды қоршау үшін 2-2,5 мыңға жуық темірбетон немесе 3-3,5 мың ағаш тірек қажет. Табиғи жайылымдағы малдың қажеттілігі бұзаумен бір сиырға 10,5 га (еттік бағыттағы ірі қараға).

Жайылымды іргелі жақсарту оның өнімділігін 3-4 есеге арттырады, ал электр қоршауларын қолданғанда жеген массаның мөлшері 25-30%-ға артады; жайылымға деген қажеттілік бұзау бар сиырға 2-2,5 гектарға дейін азаяды. Көптеген басқа артықшылықтардан басқа, электр қоршауын пайдалану стационарлық қоршауды салуға қарағанда шамамен 2/3 арзанырақ. Сымның екі қатарлы керілуімен 100 га жайылымға 50 кг-ға дейін жұмсалады. 1м/6 теңге бағамында арнайы сым. Корралдардың күрделі конфигурациясы жағдайында тіректер мен сымға қажеттілік 15-20% -ға артады. Электр қоршауын тез және оңай салуға болады, оның бірнеше нұсқасы бар.

Электр қоршауы - бұл белгілі бір аумақтың периметрі бойынша қоршалған сым құрылымы; электр тогы генератордан әрбір бөлікке беріледі. Жануар металл қоршаумен байланыста болған кезде, шағын разряд пайда болады, бұл мал үшін қауіпті емес, бірақ сезімде жағымсыз.

Ірі қара малға арналған электр қоршауы - ерекшеліктері мен құрылымы. Электр қоршауының тиімділігі оның жануарда жасайтын рефлекстеріне негізделген. Сиыр қоршау таспасына немесе сымға тиген кезде, электр қоршау генераторы максималды разряд энергиясы деп аталатын импульсті шығарады. Генератордың бұл маңызды параметрі Джоульмен өлшенеді және жануар сезінетін электр тогының соғу күшіне әсер етеді.

Электр қоршауын пайдалану сиырлардың жүйке жүйесіне зиянын тигізеді және өнім сапасына әсер етеді деп болжау қате. Жануар қоршауға тез үйреніп, оған жақындауға ұмтылмайды.

Негізгі құрамдас элементтер – жабдықтар. Қоршауға берілетін кернеу желіден немесе батареядан келеді. Күн батареяларында жұмыс істейтін модельдер бар. Сатып алынған батареяның қуаты қоршау ауданына байланысты болуы керек - аумақ неғұрлым үлкен болса, соғұрлым қуатты болуы керек.

Электрлік қоршаудың негізгі элементтеріне мыналар жатады:

– тіректер (сөрелер). Олардың таңдауының өзіндік ерекшеліктері бар. Нарықтарда әртүрлі материалдардан жасалған сөрелер ұсынылған: ағаш, пластик, металл. Олардың әрқайсысының жақсы және жаман жақтары бар. Металл тіректер ең тұрақты болып табылады. Бірақ, сонымен бірге, ең қымбат. Олар үшін оқшаулағыштарды сатып алу қажет. Сонымен қатар, металды гальваникалық өңдеуге қарамастан, мұндай тіректер коррозияға ұшырауы мүмкін. Ағаш тіректер де оқшаулағыштарды қажет етпейді. Бірақ мұндай тіректер әр маусымда шірікке қарсы қосылыстармен сіңдірілген болуы керек.

– Оқшаулағыштар. Олар электр шопанының сымын немесе торын бекітетін пластикалық бекітпелер.

Қоршау үшін ең жақсы өткізгіш - бұл кернеуді өткізетін металл сым тоқылған жіп. Жануарлардың әртүрлі түрлері үшін арқанның өзіндік ерекшеліктері бар.

Мысалы, өз алдына оқшаулағыш материал болып табылатын қалың және тығыз жүні бар қойлар үшін торға тоқылған жіптерді қолданған жөн. Жылқылар қоршауды көретіндей етіп кең, ашық түсті сызық жасалады. Малға арналған электр шопан бір-біріне параллель созылған үш қатар жіптен тұрады.

– Найзағай. Құрылғыны атмосфералық разрядтардың әсерінен қорғауға мүмкіндік береді. Бұл қоршаудың ең маңызды элементі. Онсыз жануарлар үшін қауіпті.

– Қысқыштар. Олар негізінен болаттан жасалған. Өткізгіш жіптің жеке бөліктерін бір-біріне қосу үшін қажет.

– Қалың металдан жасалған сынаушы. Электр қоршауының тұтастығын бақылау қажет. Желілік кернеудің өзгеруін көрсетеді.

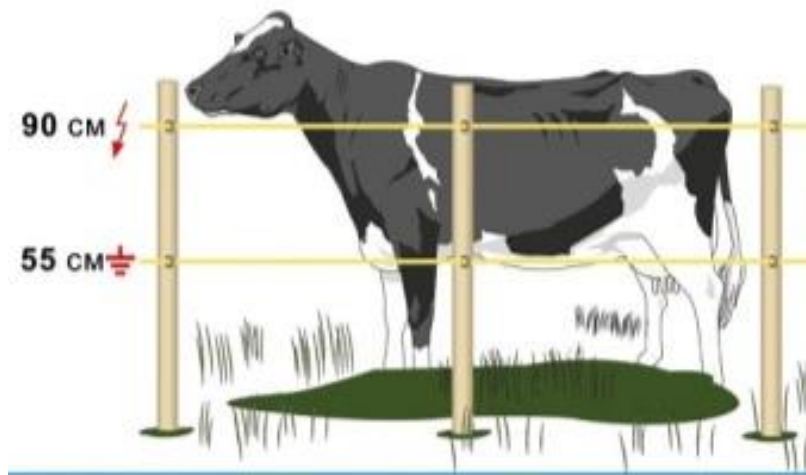
Есте сақтау керек! Сынақ құралын жүйелі түрде тексеріңіз! Электр жарығы болмаса, қоршау жануарларға ешқандай кедергі келтірмейді және өте тез бұзылады. Оны қалпына келтіру қосымша инвестицияларды қажет етеді, оны мұқият назар аудару арқылы болдырмауға болады!

Орнату схемасы және жұмыс үрдісі. Электр қоршауды орнатқан кезде, сиырлардың қауіпсіздігіне және фермердің тыныш жағдайына әсер ететін кейбір нюанстарды ескеру қажет. Келесі тармақтарды ескеру маңызды.

Биіктігі. Жануарлардың қашып кетуіне жол бермеу үшін қолайлы тіректерді таңдау керек. Оңтайлы биіктік метрден кем емес. Ыңғайлы пайдалану үшін жерге параллель сүйреу сызығының кем дегенде 3 сызығы қажет.

Қашықтық. Егер сіз бәрін дұрыс есептесеңіз, дизайн сізге көптеген жылдар бойы қызмет етеді. Ең төменгі жіптен жерге дейін 25 см болуы керек. Екіншісі 55 см, яғни 2 есе жоғары және үшінші сәйкесінше 90 см.

Қуат. Малдың мөлшерін ескерген жөн. Егер бұл орташа сиырлар болса, онда стандартты қуат 10 кВ-қа дейін жетеді, ал егер ол үлкенірек және ұзын болса, қуатты арттыру керек.

Количество линий: 2 шт.

Высота линий: 90 см. / 55 см.

Бастау үшін болашақ алаңқай үшін жайылымға арналған орынды және тіректерді, құрылымның құрамдас бөліктерін бекітуге арналған орынды жоспарлау қажет. Сөреден сөреге дейінгі қашықтық 20 метр болуы керек. Сондай-ақ қақпаны орнату керек, ол персонал мен жануарлардың көп күш жұмсамай өтуіне мүмкіндік береді.

Бірінші кадам - бұрыштық тіректерді қою, олар аздап ерекшеленеді, өйткені олар негізгі болып табылады, оларды жерге өте мықтап бекіту керек. Жұмыс бұрыштық бағандардан басталады, оларға изоляторлар бекітіледі - бұл сымды бекітуге жауап беретін пластикалық бекітпелер. Және ол оқшаулағыштарға бекітіліп, олар арқылы шпагат созылады.

Енді генераторды орнату керек. Оның жанында топыраққа шамамен 80 см тереңдікте жерге тұйықтау тірегі бар. Ең бастысы, ол жерде емес, сондықтан оны стендке орнатамыз, оның сымдарын қосу керек, оның 2-і бар. Бірінші сым электр шопанның жерге қосу жүйесіне, ал екіншісі сымға барады. Малдың қауіпсіздігін және құрылыстың ең жақсы сапасын арттыру үшін сапалы жерге тұйықтау қажет. Бірақ бұл жерде сіз бәрін дұрыс есептеуіңіз керек, ол жақын маңдағы басқа объектілерді жерге қосудан 10 метр немесе одан да көп қашықтықта болғаны жөн. Электр қоршауының құрылымында найзағай болуы керек. Барлық осы құрамдас бөліктер орнатылған кезде, жерге және найзағай генераторға қосылады, содан кейін ғана ол қуат көзіне қосылады.

Қоршау үшін оңтайлы кернеу 4,0 кВ-тан 10 кВ-қа дейін. Электр қуатына қосылған кезде ұшқын және жану иісі болмауы керек.

Біз коррозия сияқты жағымсыз нәрсені ұмытпауымыз керек. Бұған жол бермеу үшін жоғары сапалы қосқыштарды жасап, оларды өткізгішпен мықтап қатайту жеткілікті.

Олардың үлгілері мал шаруашылығындағы бағытқа сәйкес жасалған. Яғни, етті бағыттағы сиырларға арналған қоршаулар сауын сиырларға арналған қоршаудан ерекшеленеді. Жеке сегмент - бұзауларға арналған электр шопандары. Қойларға арналған электр шопандары да бар, Дорпер қой тұқымының иелері құрылғыға оң әсер етеді.

Қоршау жасалған материалдарға назар аударған жөн. Қоршаудың беріктігі мен беріктігі олардың сапасына байланысты.

Электр қоршау – мал шаруашылығында таптырмас құрал. Жайылымды ұтымды пайдалануға мүмкіндік беріп, малды тәртіпке баулиды. Электр қоршауының арқасында кез келген иесі өзін жоғалтудан және жануарлардың ықтимал жарақаттарынан қорғай алады.

Пайдаланылған әдебиеті:

1.Программа цифровизации сельского хозяйства: Е-АПК
http://terrapoint.kz/news/section/programma_tsifrovizatsii_selskogo_khozyaystva_e_apk/

2.Электроизгородь как способ повышения эффективности использования пастбищного корма. <https://www.agroyug.ru/htmledit/download/62.pdf>

3.Кашкаров А.П. Оригинальные конструкции источников питания. Радиоэлектроника для всех. М., 2013.

УДК:633.2.033:637

СИЫР САУУ ЗАЛДАРЫНА ТЕХНИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУГЕ АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ БЕКЕТ

**Шегенов Серикпай Тайшебаевич а/ ш ғ.к. профессор ассиссент,
Алпысов Анапия Рахимжанович аға оқытушы**

Омарханов Сексенбай. Шарипович а/ ш ғ.к. аға оқытушы
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті КеАҚ, Кокшетау қ.
alpysov.1961@mail.ru

**Шегенов Серикпай Тайшебаевич к. с / х н. профессор ассиссент,
Алпысов Анапия Рахимжанович старший преподаватель**
Омарханов Сексенбай. Шарипович к. с / х н. ст. преподаватель
НАО Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
alpysov.1961@mail.ru

**Shegenov Serikpai Taishebayevich K. s / h n. professor assissent,
Alpysov Anapiya Rakhimzhanovich senior lecturer**
Omarkhanov Sexenbay. Sharipovich, s / h n, senior lecturer

Түйіндеме: Мал шаруашылығын техникалық жарактандырудың ұдайы өсуі және бұл саланы өнеркәсіптік негізге көшіру қолданылатын механикаландыру құралдарының, әсіресе сауын машиналарының сенімділігі мен ұзақ мерзімділігіне ерекше, жоғары талаптар қояды, сауу процесінің тиімділігін арттырады. Өндірістік-техникалық пайдалануды ұйымдастыру деңгейі мен сапасына тікелей байланысты. Сүт фермалары мен кешендерінің сауын машиналарына техникалық қызмет көрсету үшін аяқталған жылжымалы посттарды пайдалану техникалық жай-күй параметрлерін мерзімді бақылау және қалдық ресурсты болжау негізінде оларды жұмыс жағдайында ұстау бойынша ұйымдастырушылық-техникалық шаралар кешенін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. профилактикалық және жөндеу-қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуге кедергі жасайды.

Түйін сөздер: диагностика, техника, пост, вакуум, пульсация, аппарат, праметр.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында сүт-тауарлы фермалар мен кешендерді дәйекті реконструкциялау және техникалық қайта жарактандыру бағдарламасы табысты жүзеге асырылуда, оған қомақты бюджет қаражаты бөлінуде. Республика үкіметі заманауи техникалық құралдармен жабдықталған сүт өндіру бойынша ірі (400 бастан және одан да көп) кешендерді құру бағытын қабылдады.

Мал шаруашылығын техникалық жарактандырудың ұдайы өсуі және бұл саланы өнеркәсіптік негізге көшіру қолданылатын механикаландыру құралдарының, әсіресе сауын машиналарының сенімділігі мен ұзақ мерзімділігіне ерекше, жоғары талаптар қояды, сауу процесінің тиімділігін арттырады. Өндірістік-техникалық пайдалануды ұйымдастыру деңгейі мен сапасына тікелей байланысты.

Сауын аппараттарын қолданудың ерекшеліктері шаруашылықтарда қайталанатын немесе резервтік құрал-жабдықтардың болмауы. Оларда механикаландыру құралдары жыл бойы агрессивті ортада және жануарлармен тікелей байланыста қолданылады, бұл технологиялық процестердің ырғағы мен күнделікті режимге айтарлықтай әсер етеді. Бұл өнімділікке де, малдың денсаулығына да, сүт өнімдерінің көлемі мен сапасына да әсер етеді. Осы ерекшеліктерге қарамастан, құрал-жабдықтардың ұзақ уақыт тоқтап қалуына жол бермеу керек, өйткені бұл жануарларды ұстау технологиясының бұзылуына, өнімдердің үлкен шығынына және шаруашылықтар мен кешендердің экономикалық көрсеткіштерінің төмендеуіне әкеп соғады. Сауын жабдығының бір сағат артық бос тұрып қалуының құны (2 сағат) өнімнің күнделікті өндірісінің кемінде 2,5% құрайды (1).

Жинақталған тәжірибе сауу машиналарының сенімді жұмысын оларға техникалық қызмет көрсету мен жөндеуді ұйымдастырудың прогрессивті нысандары мен әдістерін енгізу, бөлшектердің белгілі бір тұрақты қорымен жақсы жабдықталған фермаларға техникалық қызмет көрсету пункттерін құру, жоғары білікті реттеушілерді дайындау арқылы қамтамасыз етуге болатынын

көрсетеді. Қазіргі уақытта заманауи, анағұрлым күрделі сауын машиналарына техникалық қызмет көрсету төмен техникалық деңгейде жүргізілуде, пайдалану құжаттамасы мен техникалық қызмет көрсетуге арналған жабдықтар жоқ, бұл еңбек сыйымдылығын арттырады, жұмыс сапасы қанағаттанарлықсыз болып қалуда.

Диагностикаға және техникалық қызмет көрсетуге арналған бақылау-өлшеу аспаптары мен жабдықтары бар жылжымалы диагностикалық станция (ПДП-1) әзірленіп, өндіріске енгізілді. Пост жаңа автоматтандырылған сауу машиналарына бейімделген, бұл жұмыстың қажетті реттілігі мен көлемін, олардың жұмыс жағдайына сәйкес техникалық параметрлердің мәндерін сақтауға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, профилактикалық қызмет көрсету үшін қолданылатын материалдар мен қосалқы бөлшектердің қажетті және жеткілікті тізімін құруға мүмкіндік беретін техникалық қызмет көрсету және диагностика бойынша нұсқаулықты әзірлеу жоспарлануда. Бұл сондай-ақ орындалған жұмыстардың толықтығы мен сапасын, көрсетілетін қызметтердің құнын объективті бақылауға жағдай жасайды.

Сүт фермалары мен кешендерінің сауын машиналарына техникалық қызмет көрсету үшін аяқталған жылжымалы посттарды пайдалану техникалық жай-күй параметрлерін мерзімді бақылау және қалдық ресурсты болжау негізінде оларды жұмыс жағдайында ұстау бойынша ұйымдастырушылық-техникалық шаралар кешенін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. профилактикалық және жөндеу-қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуге кедергі жасайды.

Пост ГАЗ-2705 фургонының негізінде жасалған және екі бөлімнен тұрады:

- жолаушылар салоны;
- техникалық бөлім.

Жолаушылар салоны жүргізушіні қосқанда 3 адам көлеміндегі сервистік және техникалық персоналды тасымалдауға арналған.

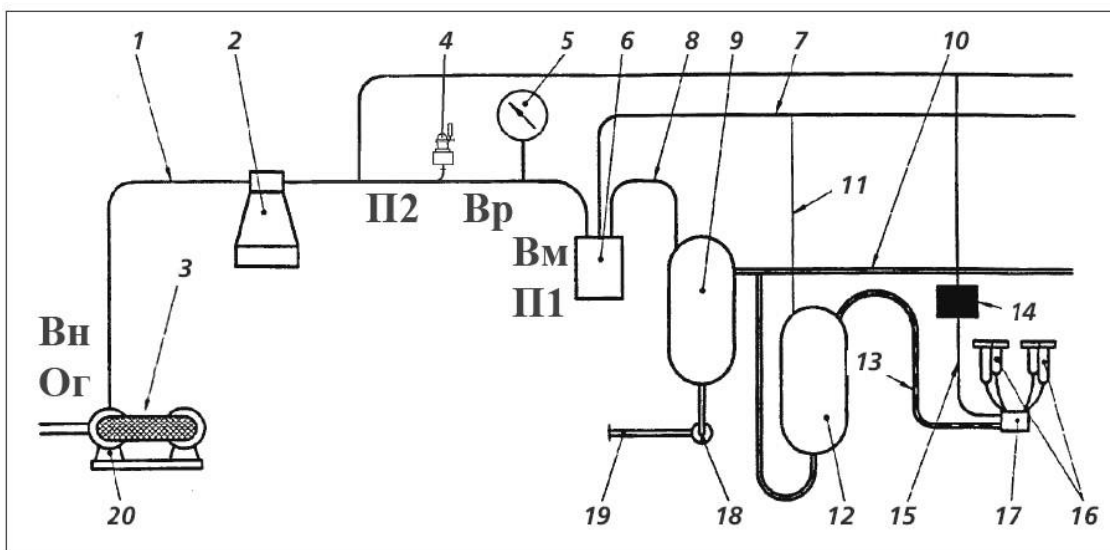
Техникалық бөлімше ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының сүт фермалары мен кешендерінің сауын машиналарына техникалық қызмет көрсетуге, диагностикалауға және ағымдағы жөндеуге қажетті құрал-саймандық және құрал-саймандар кешенін және жөндеу-айырбастау қорын сақтау және тасымалдау кезінде сақталуын қамтамасыз етуге арналған (2) .

Құралдар мен құралдар жинағы келесі құралдар мен жабдықтарды қамтуы керек:

- диагностикалық жабдық;
- арнайы құралдар, арматура;
- металл өңдеу құралы;
- электр құралы.

ТО-1, ТО-2 барлық операцияларын және жөндеу-қалпына келтіру жұмыстарының кең спектрін жоғары сапада орындауға мүмкіндік беретін икемді станциялық жабдықтар жиынтығы қамтамасыз етілген, бұл сауу

жабдығына техникалық қызмет көрсету шығындарын 15%-ға қысқартуға мүмкіндік береді. .

1-супет

Сауын аппаратының техникалық жағдайын диагностикалау үшін қажетті нүктелер мыналар:

- сауу машиналары.

ВН нүктесі вакуумдық қондырғы жасаған вакуумды анықтау үшін қолданылады. Вр нүктесінде вакуум реттегішінің өнімділігі мен вакуумметрдің көрсеткіштері тексеріледі. Vm нүктесінде сүт құбырындағы вакуум өлшенеді. P1 өлшеу құрылғысын қосу орнында ауа шығынын өлшеу сауу аппараттарын іске қосу алдында және ішінара жұмыс кезінде жүргізіледі. Осыдан кейін өлшемдерді сауу қондырғысының басқа нүктелеріндегі өлшеу нәтижелерімен салыстырады. Вакуумдық сорғының өнімділігі P2 нүктесіндегі өлшеулерден анықталады. Ог нүктесіндегі өлшеу вакуумдық сорғының жұмысын тексереді: ол разряд жағында шамадан тыс кері қысым жасамай ауаны сорып ала алады ма. Сауын машиналарында пульсация фазаларының саны мен арақатынасы тексеріледі.

Сауын аппараттарының конструкцияларын талдау және салыстыру жоғарыда аталған диагностикалық пункттер Қазақстан Республикасында жұмыс істейтін сауу жабдығының барлық дерлік түрлеріне жарамды екенін көрсетеді, өйткені қолданылатын сауу аппараттарының жұмыс принципі, құрылымдық схемалары және техникалық сипаттамалары ұқсас. Дегенмен, тиісті аймақтарда экспресс-диагностиканы қамтамасыз ету үшін өлшеу жабдығы үшін белгілі бір қосылу нүктелерімен жабдықтың құрылысын жабдықтау қажет.

Техникалық қызмет көрсету жұмыстары жан-жақты болуы керек. Бұл ретте құрал-жабдықтардың жұмысындағы кемшіліктерді анықтап, оларды жоюмен қатар, машинамен сауатын операторларға жабдықты дұрыс басқаруды үйрету қажет. Ақаулы аппаратты пайдалану кезінде малға зиянды сауу аппараттарының әсерін азайту, технологиялық жабдықты пайдалану кезінде стресссіз жағдай жасау арқылы біз малдың генетикалық әлеуетін барынша арттырып, жоғары сапалы сүт алу мүмкіндігіне қол жеткіземіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Разработка и освоение производство передвижного поста с комплектом оборудования для технического обслуживания, диагностики и текущего ремонта доильных установок молочно-товарных ферм и комплексов: рук.темы В.К. Клыбик.– Минск, 2018. – 77 с. – № ГР 20083152.

2. Техническое задание на разработку поста диагностического передвижного ПДП–1: рук.темы В.К. Клыбик. – Минск, 2018. – 14 с. – № ГР 20083152.

КҮЛДІ ШЛАК ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ КӨМІРТЕК ПРЕПАРАТТАРЫМЕН ӨНДЕУ КЕЗІНДЕГІ МАЙЛЫ ЗЫҒЫР ТҰҚЫМДАРЫНЫҢ ӨСУІ (ӨНУІ)

**Хусаинов Абиљжан Токанович
Кыздарбекова Гульмира Турлыбековна
Есенжолов Бауыржан Хаирденович
Сокова Орынбасар Тургуновна
Шакиржанова Инзира Сериковна**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы
gulmira_80_01@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада күлді шлак және техникалық көміртектің сулы суспензиясының майлы зығыр тұқымдарының белсенді өсуіне (өнуіне) әсері жайлы зерттеу нәтижелері ұсынылды. Зертханалық тәжірибелер Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау Университетінің «Қоршаған ортаны қорғау» зертханасында өткізілді. Мемлекетаралық стандарт негізінде тұқымның өнуі, өскіннің ұзындығы және тұқым жарнағының астыңғы иінің зертханада анықталды.

Зертханалық нәтижелер бойынша 5%- тік сулы суспензия препаратын қолданғанда майлы зығыр тұқымдарының зертханалық өнуі мен өскінінің ұзындығының жоғарылайтыны байқалған.

Кілт сөздер: майлы зығыр, күлді шлак және техникалық көміртек препараты, зертханалық өсуі (өнуі), тұқым жарнағының астыңғы иінің ұзындығы.

Өзектілігі. Статистика комитетінің мәліметі бойынша 2018 жылы Республикамызда 14 миллион тонна бидай, 2,7 миллион тонна майлы дақыл тұқымдары және көптеген басқа өсімдік шаруашылығы өнімдері өндірілген, бұл елдің ішкі және сараптамалық сұранысын қанағаттандырады.

Бірақ Қазақстандағы ауылшаруашылық өсімдіктерінің, оның ішінде майлы дақылдардың өнімділігі жылдар бойы төмен және тұрақсыз болып қалуда. Осылайша, майлы зығыр тұқымының өнімділігі орта есеппен 0,5-0,6 т/га-дан аспайды.

Майлы зығыр тұқымдарының жоғары өнімін қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі- толыққанды көшеттерді алу, яғни ол жоғары сортты кондиционды тұқымдар себілгенде ғана мүмкін болады.

Қарастырылып отырған ғылыми мәселені зерттеудің өзектілігі өндірістік жағдайда жоғары егістік жағдайындағы тұқымдарды алудың әрқашан мүмкін еместігінде. Сондықтан майлы дақылдардың тұқымдарын себу алдындағы өңдеу жұмыстары, оларды өсіру технологиясының құрамдас бөлігі болып табылады.

Ауыл шаруашылығы дақылдарының тұқымдарын себу алдындағы өңдеу үшін күлдішлак, көмір шаңын және басқа да жергілікті қалдықтарды пайдалану Қазақстан Республикасында нашар зерттелгендіктен практикалық тұрғыда қолданыста болмаған.

Pradyumna Kumar Singh, Preeti Tripathi, Sanjay Dwivedi, Surabhi Awasthi, Manju Shri, Debasis Chakrabarty, Rudra Deo Tripathi (2016) негізінде ауыл

шаруашылығы секторында ұшқыш күлді пайдалану, өсімдіктердің өсуіне қажетті пайдалы элементтердің болуына байланысты өте кең таралған тәжірибе болып саналады [1].

Ұшқыш көмірдің күлін (CFA) пайдалану оның экономикалық артықшылықтарына байланысты өте кең таралған. Бірақ бұл қалдықтардың құрамында қоршаған ортаға қауіпті токсинді компоненттер болуы мүмкін, сондықтан [Khamphe Phoungthong](#), [Li-Ming Shao](#), [Pin-Jing He](#), [Hua Zhang](#) (2018)

Экотоксинді деп бағалау қажет деп санайды [2].

Біз ұсынып отырған тәсіл тұқымдарды себу алдында препараттарымен өңдеу, ол жергілікті өндіріс қалдықтарынан дайындалған күлдішлак пен техникалық көміртегі препараттары майлы зығыр тұқымының зертханалық өнуін -10,2% жоғарлату мәселесін шешуге болады. Яғни арзан және қолжетімді препаратты қолдана отырып, кондиционды емес тұқымдарды себу жағдайына дейін келтіруге, себу нормасын 10% төмендетуге және қоршаған ортаға қауіп төндірмейтін өскіндерді алуға болатын мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының міндеттері:

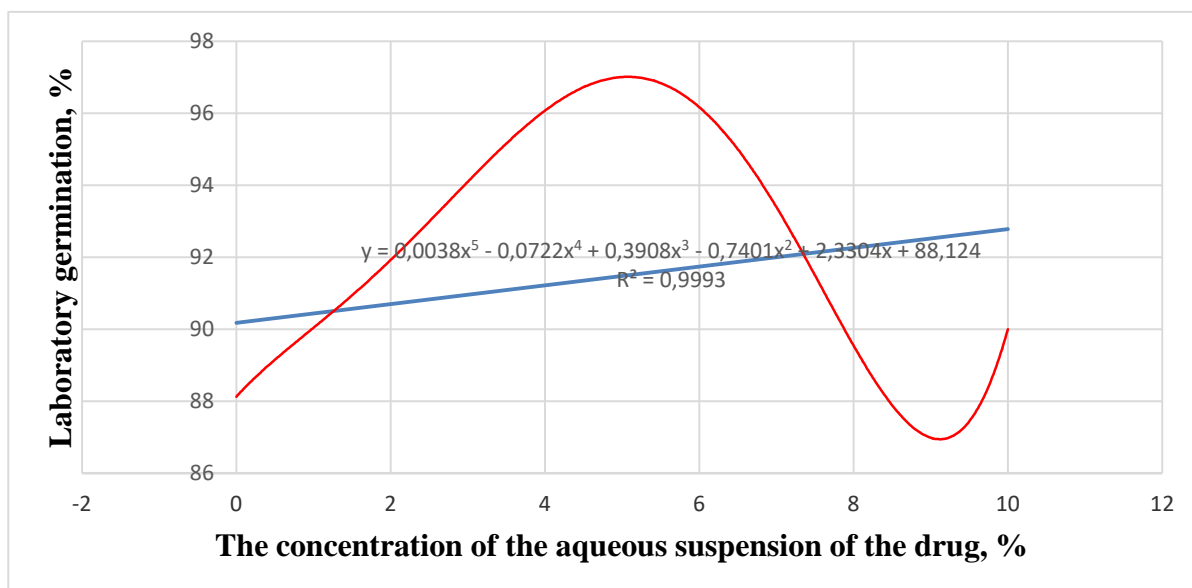
- тұқымның зертханалық өнгіштігіне мен тұқым жарнағының астыңғы иінің ұзындығына күлдішлак пен техникалық көміртегі препараттының 0,1%, 1,0; 2,5; 5,0, 7,5 және 10% сулы суспензиясының әсерлерін зерттеу

Зертханалық тәжірибе «Тұқымның зертханалық өнгіштігіне мен тұқым жарнағының астыңғы иінің ұзындығына күлдішлак пен техникалық көміртегі препараттының сулы суспензиясының әсері 4 рет қайталанған келесі сызба бойынша орындалған: 1) бақылау - су суспензия ерітіндісін қолданбау; 2) 0,1% су суспензия ерітіндісі; 3) 1,0% су суспензия ерітіндісі; 4) 2,5% су суспензия ерітіндісі; 5) 5,0% су суспензия ерітіндісі; 6) 7,5% су суспензия ерітіндісі; 7) 10,0% су суспензия ерітіндісі.

Тәжірибеде тұқымның зертханалық өнгіштігі, өскіннің ұзындығы, тұқым жарнағының астыңғы иінің астық тұқымдастың ұзындығы анықталды.

Зертханалық тәжірибенің нәтижелері бойынша сынаққа алынған препарат майлы зығыр тұқымдарының өсу процестеріне ынталандырушы әсері бар екендігін көрсетті. Бақылауға алынған тұқымның зертханалық өнуі- 88,0%, ал өңделген нұсқаларда препарат концентрацияларына байланысты- 88,5-97,0 % көрсетті. Яғни концентрацияның жоғарлауына байланысты тұқымның өнуі 0,1% - 5,0%-дан 88,5 - 97,0% дейін көтерілді.

Сызықтық регрессия теңдеуі құрастырылды $y=1,7844x+88,231$ өте тығыз корреляциялық байланыс алынды ($r=0,99$); әрі қарай суспензия концентрациясы 7,5 және 10,0% болғанда, өну деңгейі 91,5 ден 90,0% дейін төмендеген. Максимальды эффектті 5,0% препаратта нұсқасында алынды, ондағы тұқымның өнуі 10,2% жоғарлады (сурет 1).

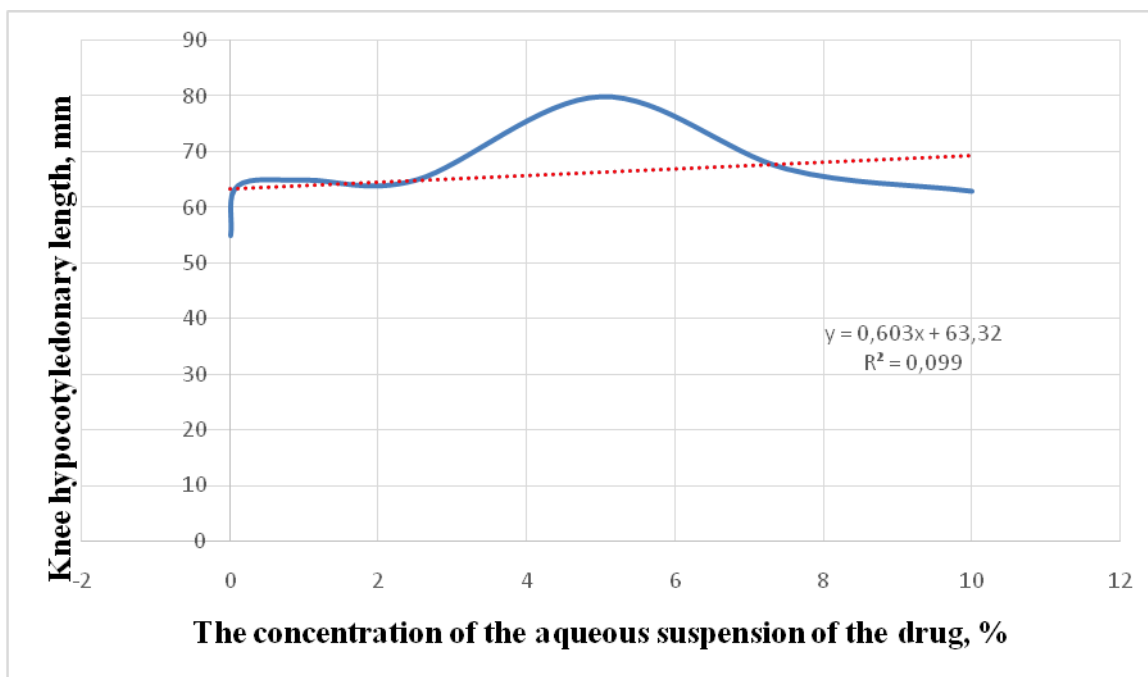
Сурет 1 – Майлы зығыр тұқымдарының зертханалық өнуіне құрамында көпкомпонентті көміртегі бар препарат концентрациясының әсері.

тұқым жарнағының астыңғы иінің ұзындығы бақылау нұсқасында 55мм, ал өңделген нұсқаларда препарат концентрациясына байланысты 64-80мм көрсетті, ол бақылаудан 16,4-46,2% жоғары болды. Мұнда 0,1 - 5,0 концентрацияны жоғарылатқанда тұқым жарнағының астыңғы иінің ұзындығы 64 мм- 80мм дейін өскен.

Сызықтық регрессия теңдеуі құрастырылды $y=3,894x+59,102$, өте тығыз корреляциялық байланыс ($r=0,82$) алынды. Әрі қарай 7,5- 10% концентрацияда ұзындығы 67- 62мм дейін төмендеген (сурет 2).

Қазірдің өзінде минималды қосымша гипокотелидонның жоғарылауын тудырды.

Уже минимальная добавка вызвала рост гипокотелидона. Қосөркешті гауссиана байқалады, яғни ол әртүрлі оптимумдармен әсер ететін 2 фактордың барын айқындайды.

Сурет 2 – Майлы зығырдың подсемядольного колена ұзындығына көпкомпонентті көміртегі құрамды препарат концентрациясының әсері

Біздің ұсынып отырған күлді шлак және техникалық көміртегі негізінде өндірілген препаратымыз қолжетімді жергілікті арзан материал болып саналады. Оны егіс алдындағы тұқым өңдеу үшін ауыл шаруашылығында және тыңайтқыш ретінде экологиялық маңызы бар, яғни қалдықтарды кәдеге жарату тұрғысында қолдануға болады.

Біз зерттелген препарат құрамында көміртегі бар, ол топырақта органикалық көміртегіні өндіреді де, сонымен қатар майлы зығыр өсімдігіне ауыр металлдардың түспеуін қамтамасыз етеді.

Есте сақтайтын жайт өсімдіктердің қалыпты дамуы мен өсуі үшін макроэлементтерден басқа микроэлементтерде қажет [3]. Яғни, зерттеген препарат құрамындағы болатын ауыр металлдар, майлы зығыр үшін қоректік орта болып саналады. Бірақ, Beata Draszawka – Bołzan, Emil Cyraniak (2014) осы элементтердің қалдықтары фитотоксинді болып саналады [4].

Ауыр металлдармен ластанудың көздеріне Czarnecki and R.-A., (2015) табиғи- желдетілу, өнеркәсіптер, тыңайтқыштар және табиғи шөгінділер болып табылады.

Авторлар топырақ қасиеттерін және топырақтағы ауыр металдардың құрамын ұзақ уақыт бойы тыңайтқыштармен әсер ету арқылы зерттеген. Олардың анықтауы бойынша 14 жыл бойы минералды тыңайтқыштарды енгізе отырып қолданғанда, топырақтағы ауыр металдардың қозғалысы жоғарлайтындығы байқалған [5].

Яғни, топырақ пен өсімдіктердің ластануы дәстүрлі тыңайтқыштарды қолданғаннан болуы мүмкін. Бұл жүйелік экологиялық мониторингтің өткізілуіне мұқтаждық тудырады. Біздің препаратта ерекшелік емес.

Қорытынды

Тұқымдарды себу алдында майлы зығыр тұқымдарын күлдішлак пен техникалық көміртегі препараттарымен өңдеу агробиологиялық эффективті болып табылады. Майлы зығыр тұқымының өсуі бнелсенділігі 10,2% арттады, Күлді шлак және техникалық көміртегі кәдеге жарату тұрғысынан экологиялық тартымды, сонымен қатар жергілікті арзан қайталама шикізатты пайдалану тұрғысынан экономикалық тиімді және қол жетімді болып саналады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Pradyumna Kumar Singh, Preeti Tripathi, Sanjay Dwivedi, Surabhi Awasthi, Manju Shri, Debasis Chakrabarty, Rudra Deo Tripathi Fly-ash augmented soil enhances heavy metal accumulation and phytotoxicity in rice (*Oryza sativa* L.); A concern for fly-ash amendments in agriculture sector. 2016, [Plant Growth Regulation](#) Vol 78, [Issue 1](#), P. 21–30
2. [Khamphe Phoungthong](#), [Li-Ming Shao](#), [Pin-JingHe](#), [Hua Zhang](#) Phytotoxicity and groundwater impacts of leaching from thermal treatment residues in roadways. 2018, [Journal of Environmental Sciences](#) Vol 63, P. 58-67
3. Лебедев С.И. Физиология растений. - М.: Агропромиздат, 1988.- 544с.
4. Beata Draszawka – Bołzan, Emil Cyraniak Influence factors in soil-fertilizer accumulation of heavy metals in plants 2014 Vol. - 3, P. 20-27
5. S. Czarnecki and R.-A. Düring Influence of long-term mineral fertilization on metal contents and properties of soil samples taken from different locations in Hesse, Germany 2015 SOIL, Vol. - 1, P. 23–33

УДК 504.062

ӨНДІРІС ЖӘНЕ ТҰТЫНУ ҚАЛДЫҚТАРЫН ТОПЫРАҚТЫ ТЫҢАЙТУ ҮШІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОТХОДОВ ПРОИЗВОДСТВА И ПОТРЕБЛЕНИЯ ДЛЯ УДОБРЕНИЯ ПОЧВЫ

EFFICIENCY OF USING PRODUCTION AND CONSUMPTION WASTE FOR SOIL FERTILIZATION

**Хусаинов А.Т., Есенжолов Б.Х., Кыздарбекова Г.Т.,
Данкина Г.Р., Жаниенов Д.М.**
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
e_baur_1985@mail.ru

**Хусаинов А.Т., Есенжолов Б.Х., Кыздарбекова Г.Т.,
Данкина Г.Р., Жаниенов Д.М.**
Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
e_baur_1985@mail.ru

**Khussainov A., Yessenzhlov B., Kyzdarbekova G.,
Dankina G., Zhaniyenov D.**
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
e_baur_1985@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада өнеркәсіптік, тұрмыстық қалдықтарды тыңайтқыш ретінде топыраққа енгізудің тиімділігі жазылған. Әлем елдерінде аталған мәселені қалай шешіп жатқандығы, оның қауіпсіздігі туралы шетелдік басылымдардағы авторлардың зерттеу жұмыстарына шолу жасалды. Минералды тыңайтқыштарды ауыл шаруашылығында пайдалану қымбат әрі олардың қоры шектеулі, сондықтан қордаланып қалған түрлі қалдықтарды ауыл шаруашылығында тыңайтқыш ретінде пайдалану мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: тыңайтқыш, өндіріс қалдықтары, тиімділік.

Бүгінгі күні ауыл шаруашылығында қолданылатын негізгі минералдық тыңайтқыштар қалпына келмейтін пайдалы қазбалар қатарына жатқандықтан олардың қоры шектеулі. Мәселен, 2014 жылы Еуро комиссия фосфорит рудасын өте маңызды шикізаттар тізіміне кіргізген, бұл фосфорды ағынды сулардан және басқа да қалпына келетін көздерден өндіріп алу ісіне серпін беруі тиіс. Себебі 21 ғасырдың соңына қарай фосфордың қоры сарқылуы мүмкін, оған қоса фосфатқа деген ғаламдық сұраныс күрт өсіп келеді. Сондықтан оларды биологиялық негіздегі альтернативалармен алмастыру материалдар мен энергияны қалпына келтірудегі маңызды бағыт болып табылады [1]. Фосфор тыңайтқыштарын әр түрлі биологиялық қалдықтардан: коммуналдық, ауыл шаруашылығы, тамақтан жасауға болады [2].

Густавссонның келтірген мәліметтері бойынша Солүстік Америка мен Еуропада жылына жан басына шаққанда 95-115 кг тамақ қалдығы шығарылады [2]. Тамақ қалдықтары биологиялық қалдықтар қатарына жатқандықтан ауыл шаруашылығын органикалық тыңайтқыштармен қамтамасыз етуде құнды қазба болып табылады. Далалық зерттеулер кезінде апельсин қалдықтарының органикалық тыңайтқыш ретінде қатты бидайдың өсуіне әсері бағаланған. Органикалық тыңайтқыштардың дозасы дұрыс таңдалған жағдайда алынған өнім көлемі химиялық тыңайтқыштарды қолданған кездегіге жақын болған [4].

Макура Б., Пиневски М., Ксенжняк М. және басқалардың жүргізген талдауы бойынша органикалық қалдықтарды топырақтың қоректік заттармен қамтамасыз етуін қалпына келтіруде, тыңайтқыш ретінде пайдалану негіздеріне арналған ғылыми зерттеулердің басым бөлігінде көңді және оны басқа өсімдік қалдықтарымен бірге қолданған [5].

Ауыл шаруашылығы және тұрмыстық органикалық қалдықтармен қатар арзан тиімді тыңайтқыш ретінде өнеркәсіп қалдықтары да қолданылады. Мәселен Ресейдің егістік жерлерінің басым көпшілігі қышқыл топырақтарға

жатады. Сонықтан ол жерлерге құрамында кальцийі бар өнеркәсіп қалдықтары: болат және феррақорытпа өндірісінің шлактары, жанғыш тақтатаc, торф, тас көмірді жаққан кезде шығатын күл, цемент зауытының қалдықтары, мәрмәр мен әктас қиыршық тасының үгінділері, қант қызылшасы өндірісінің қалдықтары сәтті қолданылып келеді. Сонымен қатар сортаң топырақтарда фосфогипс, металлургия шламдары сияқты өнеркәсіп қалдықтары да пайдаланылады. Жыра түзілу, көшкін және т.б. бұзылған ауыл шаруашылығы алқаптарын қалпына келтіру үшін тау-кен қазбаларының үйінділерінен топырақ түзетін жыныстар пайдаланылады [6].

Өндірістік қалдықтардың ішінде күл шлакты ауыл шаруашылығында қолдану бойынша жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының көптігі жөнінен Үндістан, Қытай, Польша, АҚШ сияқты елдер ерекшеленеді. Фенг және басқа да авторлар көмір шахталарының үстінде төмен түскен учаскелерде топырақтың жетіспеушілігі мәселесін шешу үшін органикалық фурфурола мен органикалық емес күл қалдықтарынан жасалған жасанды топырақтардың негізгі химиялық құрылымына зерттеу жүргізген [7]. Нәтижесінде жасанды топырақтарды ауыл шаруашылығына қолдануға жарамды екені анықталды. Жасанды топырақтағы қолжетімді қоректік заттар өсімдіктің өсу қажеттіліктерін толық қанағаттандыра алған, ал рН деңгейі нейтральдыға жақын болған. Күл шлактың құрамында өсімдіктердің өсуіне қажет Са, Fe, Mg және К сияқты химиялық элементтер бар, бірақ В, Se, Мо сияқты элементтер өсімдіктер үшін токсинді болуы мүмкін [8]. Күлдің құрамындағы әктас топырақтағы қышқыл компоненттермен жеңіл әрекеттесіп, S, В, Мо сияқты қоректік заттардың бөлінуін, ауыл шаруашылығы дақылдарының өсіп-өнуіне қолайлы формада және мөлшерде қамтамасыз етеді [9]. Күл шлакты топыраққа енгізгеннен кейін өсімдіктердің өсуіне қажетті қоректік заттардың қол жетімділігі топырақ қимасы бойынша 80 см тереңдікте шектеулі болған [10]. Хан мен Ханның көрсетуінше қалыпты далалық топырақтарға енгізілетін күл шлактың концентрациясын біртіндеп ұлғайту 0,10,20..100% рН деңгейін ұлғайтады, соның салдарынан сульфаттардың, карбонаттардың, биокарбонаттар мен хлоридтердің Р, К, Са, Mg, Mn, Cu, Zn және В сияқты элементтердің қол жетімділігін жақсартады. Сонымен қатар олардың анықтауы бойынша қышқыл және сілтілі топырақтарға күл шлакты енгізу қышқыл топырақтардан бөлінетін Fe, Mn, Ni, Co, Pb элементтерінің мөлшерін азайтқан. Бірақ сілтілі топырақтан бөлінетін бұл элементтердің шығарындылары өзгеріссіз қалған [11].

Инамның тәжірибесінде күл шлактың 0,5, 10 және 15т/га мөлшері азоттың 40 пен 20 кг/га дозасымен үйлестіріле отырып қолданылған. Сонымен қатар фосфордың 30кг/га және калийдің 40 кг/га базалық дозалары пайдаланылған. Зерттеу нәтижесі бойынша күл шлактың 10 т/га мөлшері мен азоттың 20 кг/га мөлшерінің тиімді екені дәлелденді, оған қоса күл шлакты көп мөлшерді қолдану зиянды деп танылды [12]. Мартенс күл шлактың құрамында фосфордың мөлшері монокальцийлі фосфаттан төмен болуына орай өсімдіктің

қажеттілігін толық өтей алмайды деп көрсеткен [13]. Алайда, осының нәтижесінде бұршақ дақылдарының Ca^{2+} мен Mg^{2+} сіңіруі артқан.

Тейс пен Вирттың АҚШ-тың 11 электростанцияларының күл шлак түріндегі қалдықтарына жүргізген зерттеу жұмыстары бойынша олардың құрамындағы негізгі компоненттер Al, Fe мен Si екені, ал Ca, K, Na, Ti мен S концентрациясының аз екені анықталған [14]. Адриано, Пейдж, Элсеви және басқада авторлардың көрсетуінше күл шлактың құрамында өсімдіктердің өсуіне қажетті P, K, Ca, Mg, S сияқты макроэлементтер мен Fe, Mn, Zn, Cu, Co, B, Mo сияқты микроэлементтер бар [15]. Сонымен қатар Кумар және басқа авторлардың мәліметтеріне сәйкес күлшлак 95-99% Si, Al, Fe, Ca оксидтерінен, 0,5-3,5% шамасында Na, P, K, S, қалғаны микроэлементтерден құралған. Шын мәнінде, күл шлактың құрамы органикалық көміртегі мен азоттан өзге, топырақта кездесетін барлық элементтерден тұрады [16]. Ал Пейдж, Элсеви мен Страуганның дерегіне сай күлшлактың құрамындағы көптеген элементтер As, B, Ca, Mo, S, Se, Sr күлдің өте ұсақ бөлшектерінде шоғырланған [17]. Сонымен ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіруде күл шлактың макро және микроэлементтермен жақсы қамтамасыз етілуіне байланысты оны тыңайтқыш ретінде пайдаланудың тиімді екені анықталды.

Күл шлакты ауыл шаруашылық жерлерге пайдалану өсімдіктерді қоректік заттармен қамтамасыз етіп қана қоймай, оған қоса зиянкес жәндіктерге қарсы қолдануда да тиімді болып табылады. Нараянасами мәліметтері бойынша, негізгі ауыл шаруашылық дақылдардың зиянкес жәндіктерінің 50-ден астам түріне қарсы қолдануда күл шлак тиімді. Ол сондай-ақ күріш алқабын 40 кг/га мөлшерінде күл шлакпен тозаңдыру арқылы жапырақ қалталары, сары құрт, тікенді қоңыз, қара қоңыз, шегіртке, қоңыр өсімдік бункері және жасыл цикада сияқты зиянкестендер қорғауға болатындығын атап өткен. *Helicoverpa armigera* және *Spodoptera litura* сияқты мақта зиянкестерінен де тиімді қорғауға болады. Сонымен қатар күріштің грибок сияқты ауруларға қарсы төзімділігін арттырады [18]. Сондай-ақ, топыраққа күл шлактың 5% қосу қызанақ өсімдіктерінің өсуін едәуір арттыратыны және тамыр түйіндерінде нематодтар әсерінен туындайтын тамырлардың солып қалу мөлшері азаятындығы анықталды [19].

Арпута Санкари мен Нараянасами жәндіктердің белгілі бір тобына қатысты күл шлактың негізінде жасалған шөптесін пестицидтердің биоэффективтілігін тексеру бойынша зерттеу жүргізген. Күріш пен көкөністерді өңдеу үшін қолданылған күл шлактың негізіндегі сегіз шөптік пестицидтердің ішінде күл шлак + 10% куркума және күл шлак + 10% ним тұқымының ядросы барлық тәжірибелік жәндіктерге, соның ішінде эпилахнаға, теңіз қабыршағы мен окрадағы *Spodoptera*-ға қарсы тиімді екендігін дәлелдеген, содан кейін тиімділігі жағынан күл шлак + 10% витекс, күл шлак + 10% эвкалипт және күл шлак + 10% осимум нұсқалары орналасады [20].

Топырақты тыңайту іс-шаралары кезінде қолдануға болатын өнеркәсіп қалдықтарының бірі – ақаба сулар. Оны ұзақ уақыт қолдану топырақтағы

органикалық заттардың құрамын едәуір арттыратыны анықталды. Бұл ақаба сулардың тұнбасы құрамындағы аммонийдің нитрификациясына, сондай-ақ органикалық заттардың ыдырауы кезінде органикалық қышқылдардың пайда болуына байланысты топырақтың рН төмендеуіне әкеледі. Сонымен қатар, ұзақ мерзімді қолдану ауыл шаруашылық топырағындағы физика-химиялық және микробтық қасиеттерді жақсартуға мүмкіндік берді [21].

Беръессон Г. және Кэттерер Т. 30 жылдық далалық зерттеу барысында ақаба сулардың тұнбасының топырақтың құнарлылығына әсерін анықтаған. Нәтижесінде топырақтағы көміртегінің мөлшері, еритін фосфордық құрамы артып, топырақтың құрылымы жақсарған [22].

Осылайша, өнеркәсіп не болмаса тұрмыстық, коммуналдық қалдықтарды топырақ құнарлылығын сақтау және жақсарту үшін қолдану тиімді екенін көрсетті. Тек оны пайдалану барысында әрбір географиялық аймақтың табиғи климаттық жағдайына байланысты оптимальды доза мен табиғи ортаның тұрақты даму заңдылықтарын сақтау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Christel W., Bruun S., Magid J., Jensen L.S. Phosphorus availability from the solid fraction of pig slurry is altered by composting or thermal treatment Bioresour. Technol.- 2014. No. 169. P.543-551
2. Vaneeckhaute C., Janda J., Vanrolleghem P.A., Tack F.M.G., Meers E. Phosphorus use efficiency of bio-based fertilizers: bioavailability and fractionation Pedosphere.-2016. No. 26. P.310-325.
3. Gustavsson J. Food and Agriculture Organization of the United Nations ASME/Pacific Rim Technical Conference and Exhibition on Integration and Packaging of MEMS, N., n.d. Global Food Losses and Food Waste: Extent, Causes and Prevention: Study Conducted for the International Congress "Save Food!" at Interpack, Düsseldorf, Germany -2011.
4. Tuttobene R., Avola G., Gresta F., Abbate V. Industrial orange waste as organic fertilizer in durum wheat Agron. Sustain. Dev.-2009. No.29. P. 557-563.
5. Macura B., Piniewski M., Księżniak M. et al. Effectiveness of ecotechnologies in agriculture for the recovery and reuse of carbon and nutrients in the Baltic and boreo-temperate regions: a systematic map. Environ Evid.-2019. No. 8. P.39.
6. Хорошавин, Л. Б., Беляков В. А., Свалов Е. А. Основные технологии переработки промышленных и твердых коммунальных отходов. – Е.: Урал. ун-та, 2016. – 220 с.
7. Feng Y.J., Li F., Wang X.L., et al. Principal chemical properties of artificial soil composed of flyash and furfural residue Pedosphere,- 2006. No. 16. P. 668-672.
8. Inam A. Use of flyash in turnip (*Brassica rapa* L.) cultivation Pollut Res, - 2007. No. 26 (1). P.39-42.

9. Jala S., Goyal D. Flyash as a soil ameliorant for improving crop production – a review *Bioresour Technol.*- 2006. No. 97. P.1136-1147.
10. Menon M.P., Sajwan K.S., Ghuman G.S., et al. Flyash amended compost as a manure for agricultural crops *J Environ Sci Health A Environ Sci Eng.*- 1993. No.28 (9). P. 2167-2182.
11. Khan R.K., Khan M.W. The effect of flyash on plant growth and yield of tomato *Environ Pollut.*- 1996. No.92 (2). P. 105-111.
12. Inam A. Response of methi to nitrogen and flyash supplemented as a source of nutrients *Pollut Res.* -2007. No.26 (1). P. 43-47.
13. Martens D.C. Availability of plant nutrients in flyash *Compos Sci.*-1971. No.12. P. 15-19.
14. Theis T.L. , Wirth J.L. Sorptive behaviour of trace metals on flyash in aqueous systems *Environ Sci Technol.*- 1977. No.11. P.1096-1100.
15. Adriano D.C. , Page A.L. , Elseewi A.A. et al. Utilization of flyash and other coal residues in terrestrial ecosystems: a review *J Environ Qual.* -1980. No. 9. P. 333-344.
16. Kumar V, Mathur M, Kharia Sharma Preeti. Flyash management: vision for the new millennium. In: *Proceedings of 2nd international conference on flyash disposal and utilization, FAM & CBIP, New Delhi.*-2000. -vol. I. P.1–9.
17. Page A.L., Elseewi A.A., Straughan I.R. Physical and chemical properties of flyash from coal-fired power plants with special reference to environmental impacts *Residue Rev.*-1979. No. 71. P.83-120.
18. Narayanasamy P. Lignite fly ash as eco-friendly insecticide; 2002. Available from: <http://www.hinduonnet.com> [accessed 2.08.08]
19. Ahmad A., Alam M.M. Utilization of flyash and *Paecilomyces lilacinus* for the control of *Meloidogyne incognita* *Int J Nematol.*- 1997. No. 7. P.162-164.
20. Arputha Sankari S., Narayanasamy P. Flyash: a new potential termiticide *Pestology.*- 2006. No.30 (8). P. 39-42.
21. Diacono M., Montemurro F. Long-term effects of organic amendments on soil fertility. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, Springer Verlag/EDP Sciences/INRA.- 2010. No 30 (2). P 401-422
22. Börjesson, G., Kätterer, T. Soil fertility effects of repeated application of sewage sludge in two 30-year-old field experiments. *Nutr Cycl Agroecosyst.*-2018. No.112. P. 369–385.

**СЕКЦИЯ «СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
И ИСКУССТВО»**

**«ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЖӘНЕ ӨНЕР» СЕКЦИЯСЫ**

SECTION "SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES AND ART"

УДК 101

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ ФИЛОСОФИИ
ФИЛОСОФИЯНЫҢ АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ НЕГІЗГІ ФОРМАЛАРЫ
DEFINITION AND MAIN FORMS OF PHILOSOPHY**

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақала ғылым, дін және көркем әдебиет тұрғысынан философияның анықтамасына жалпы шолу мен жаңа көзқарасты ұсынады. Сондай-ақ философия анықтамасының пайда болуы мен қалыптасуының қысқаша тарихы баяндалып, философияның көтеретін және шешетін мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: Философия, философия тарихы, философияның анықтамасы, дін, көркем әдебиет, жазушылар, ғылым.

Аннотация: В данной статье предлагается общий обзор и новый взгляд на определение философии с точки зрения науки, религии и художественной литературы. Также, изложена краткая история появления и становления определения философии и рассматриваются вопросы, которые поднимает и решает философия.

Ключевые слова: Философия, история философии, определение философии, религия, художественная литература, писатели, наука.

Annotation: This article offers a general overview and a new look at the definition of philosophy in terms of science, religion and fiction. Also, a brief history of the emergence and formation of the definition of philosophy is outlined and questions that philosophy raises and solves are considered.

Key words: Philosophy, history of philosophy, definition of philosophy, religion, fiction, writers, science.

Слово философия возникло около 2,5 тысячи лет назад в Древней Греции и означало тогда любовь к мудрости. По преданию, впервые назвал себя философом Пифагор ^[1], чье имя знакомо каждому школьнику из курса математики. Пифагор применял это слово, вероятно для того, чтобы объяснить свой образ жизни, свою цель - вечное стремление к мудрости, полагая при этом, что достичь мудрости и быть мудрым может только Бог, вернее - боги, поскольку греки времен Пифагора придерживались многобожия.

В настоящее время слово "философия" имеет много других значений, т. е. употребляется в различных смыслах. Например, среди многих людей, профессионально занимающихся философией, распространено понимание философии как высшей формы духовной деятельности человека или как особой, высшей, науки. Понятно, что подобное понимание философии льстит самолюбию профессиональных философов: приятно чувствовать себя приобщенным к высшим достижениям в духовной области. Но есть и совершенно противоположные, резко отрицательные взгляды на философию. В наиболее краткой и ясной форме подобный отрицательный взгляд сформулирован Ф. М. Достоевским в подготовительных материалах к повести "Крокодил"^[2]: " Что такое философ?" Философ на Руси - слово бранное, и означает оно дурак ".

Как водится, между двумя этими крайними понятиями философии имеются промежуточные, более умеренные, свободные и от неуместных восхвалений, и от резких обличений.

Философия - это особая духовная область, пограничная между религией и наукой.

Философия - это особое мироощущение, особое отношение к миру, особый образ жизни.

Философия - это научная форма мировоззрения человека, форма общественного сознания.

¹ *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов* / Редактор тома и автор вступительной статьи А. Ф. Лосев. — второе. — М.: Мысль, 1986. — (Философское наследие).

² *Кодис О.С. Основы философии: учебное пособие для студентов среднего профессионального образования* / О.С. Кодис. — Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2020, стр. 7.

Философия - это наука о наиболее общих законах природы, общества, мышления.

Философия - это учение о методах, которые используют все науки.

Какое же из этих пониманий, определений философии является верным? Чем является философия на самом деле? Ответы на эти вопросы дать невозможно, потому что такая их постановка неправомерна. Когда просят объяснить, что представляет собой явление на самом деле, просят дать единственно верное определение, то предполагают, что такое единственное определение существует независимо от различных мыслителей, научных школ, направлений, что это определение витает где-то в воздухе, и надо только поймать, открыть его. Кто открыл это единственное, настоящее, существующее на самом деле, тот и сформулировал верное определение.

Но все имеющиеся понимания философии не даны человеку свыше, они формулированы различными людьми в результате длительных размышлений над этим или иным явлением, над его историей, его прошлым и настоящим. Если какое-то понимание философии дошло до наших дней, значит, у него есть свои сторонники, представители определенного направления, которые чем-то аргументируют, доказывают свое понимание философии. Аргументы сторонников других пониманий им тоже известны, но кажутся недостаточно убедительными. Дело в том, что у каждого сложного явления много сторон, много важных особенностей и сторонники разных пониманий, как правило, склонны считать главными разные стороны, черты интересующего их явления.

Поэтому вступать в споры с представителями разных пониманий философии нецелесообразно - разве что из любви к дискуссиям и ради лучшего уяснения той или иной позиции. Но можно дать такое определение философии, которое выполняло бы своего рода объединяющую роль, т. е. учитывало то основное, что есть в определениях, и в этом смысле было бы самым удобным. Таким определением представляется следующее: Философия - это ответы на вопросы о смысле жизни человека, об отношении человека к окружающему его миру, о возникновении, устройстве и развитии этого мира.

Перечисленные вопросы можно назвать философскими, и сама постановка, формулировка этих вопросов тоже относится к философской деятельности и является ее важнейшей частью, ее началом. Философия решает проблемы взаимодействия между человеком и окружающим миром: это и познание человеком природных и общественных процессов, это и приспособление человека к окружающему миру, и практическое изменение человеком этого мира. К философским вопросам относятся вопросы о происхождении и развитии всего живого на Земле, а также самые общие вопросы о происхождении самого человека и развития общества. Следует обратить внимание на словосочетание "самые общие вопросы". Дело в том, что с течением времени многие философские вопросы потеряли свой философский характер и стали вопросами различных наук. Происходило это вследствие того,

что при детальном, подробном, исследовании части мира, какой-то области природы, например, вырастала самостоятельная область знания, особая наука. Так появилась физика, химия, психология, социология. При таком подробном, детальном рассмотрении достигаются значительные успехи, но теряется общая перспектива, общий подход к миру как к целому, философия позволяет сохранить цельный взгляд на мир и на самого человека.

Особенностью приведенного понимания философии является отказ от определения философии только как науки. Отвечать на философские вопросы можно в следующих формах:

- научной,
- религиозной,
- художественно-литературной.

Научную форму философии нельзя считать заведомо лучшей или единственно верной. В случае сведения философии только к науке, возникают закономерные вопросы: "Был ли Л. Н. Толстой философом?", "Можно ли считать философом Ф. М. Достоевского?"^[3]. Оба великих писателя в своих художественных произведениях поднимали, а зачастую и впервые ставили, важнейшие философские проблемы. Философская проблематика является важнейшей частью и различных религиозных учений. Вместе с тем нельзя ставить знак равенства между философией и религией, поскольку религия не сводится к философским проблемам - достаточно указать на обрядность, важнейший компонент любой религии. Далеко не все поэты и писатели в своих произведениях обращались к философским проблемам, да и нет ни одного художественного произведения, целиком посвященного решению философских проблем. И, тем не менее, и религия, и художественная литература играли и играют огромную роль в философии, достаточно указать на первый том Библиотеки Всемирной литературы, который во многом состоит из религиозных текстов, включаемых сейчас в антологии (сборники) по философии. Подобное переплетение литературы, философии и религии имело место не только в далеком прошлом, но и на протяжении всей истории философии вплоть до наших дней. Следует учитывать, что некоторые философы проявили себя одновременно в двух, а иногда и в трех формах философии.

Например, Л. Н. Толстой ставил философские проблемы в своих художественных произведениях, но вместе с тем он автор специальных исследований по различным философским проблемам в научной форме. Это было творчество именно в двух разных формах.

Как правило, один и тот же философ не занимался всеми философскими вопросами, вместе взятыми. Поэты и писатели в своих художественных произведениях чаще всего затрагивали проблему смысла жизни, в основном к этим же проблемам обращались религиозные течения. Представители научной

³ Философия. Опыт художественного осмысления. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 1998

философии тоже, как правило, не занимались всеми философскими вопросами, а концентрировали свое внимание на некоторых из них, тех, которые считали более важными или более значительными для своего времени, т. е. в философской науке имела место специализация. Наряду с этим в истории философской науки было несколько случаев, когда отдельные авторы пытались дать ответы на весь комплекс философских вопросов - в этих случаях создавались целые философские системы, т. е. писались объемные труды, в которых авторы старались изложить свое видение всех философских вопросов на основе каких-то общих принципов. Создание такой системы свидетельствовало о мощном творческом потенциале автора, о его эрудиции, работоспособности, но всеобъемлющий системный подход сам по себе не обеспечивает какого-то нового, более удачного ответа на философские вопросы, а тем более он не гарантирует более гуманного решения философских проблем, терпимости к чужому мнению. Скорее наоборот, система препятствует научной честности исследователя и противоречит гуманистическим принципам. Чем это может объясняться? Всякая система пронизана устойчивым каркасом, основной схемой, которая связывает все ее части на основе общих принципов, очень часто богатство фактического материала не вписывается в заданную схему, и автор становится перед выбором: жертвовать схемой, лежащей в основе системы, или жертвовать фактами. Чаще всего автор выбирает второй вариант, в результате некоторые факты замалчиваются, некоторые - искажаются. Кроме того, реальный человек с его эмоциями, переживаниями, непредсказуемостью поведения плохо укладывается в стройную, красивую систему, поэтому систематики склонны к созданию упрощенного образа человека, считая его эмоциональное богатство чем-то несущественным, помехой; человек рассматривается как средняя величина, за исключением великих людей.

Поэтому антигуманизм (так же, как и искажение фактов) - неизбежные спутники философов - систематиков, таких, например, как Платон и Гегель. Мы разделяем мнение английского философа 18 века Шефтсбери: "Самый изобретательный способ поглупеть - это следуя системе"^[4].

«Литература»:

1. Бердяев Н. А. Я и мир объектов // Бердяев Н. А. Философия свободного духа.- М. 1994.
2. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Редактор тома и автор вступительной статьи А. Ф. Лосев. — второе. — М.: Мысль, 1986. — (Философское наследие).

⁴ Миронов В. Б. Народы и личности в истории. Очерки по истории русской и мировой культур. В трех томах. Том I

3. Кодис О.С. Основы философии: учебное пособие для студентов среднего профессионального образования / О.С. Кодис. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2020, стр. 7.
4. Мамарадашвили М. Как я понимаю философию. - М. 1990.
5. Миронов В. Б. Народы и личности в истории. Очерки по истории русской и мировой культур. В трех томах. Том I
6. Ортега-и-Гассет Х. Почему мы пришли к философии // Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства. - М. 1990.
7. Философия. Опыт художественного осмысления. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 1998

УДК 101

ОСОБЕННОСТИ НАУЧНОЙ ФОРМЫ ФИЛОСОФИИ
ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ФОРМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
FEATURES OF THE SCIENTIFIC FORM OF PHILOSOPHY

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақалада философия ғылымының негізгі белгілері берілген. Мақала авторлары негізгі үш ерекшелікті қысқаша болу үшін бөліп көрсетті: философиялық сұрақтарға жауап беретін арнайы ғылыми тіл, философия ғылымы өкілдерінің негізгі мақсаты және белгілі бір философиялық мәселенің тұжырымдарының пайдасына дәлел.

Түйін сөздер: Философия, философия ғылымының ерекшеліктері, ғылыми тіл, ғылыми терминдер, философиялық сұрақтар, философтар қызметінің мақсаты, дәлелдемелер.

Аннотация: Данная статья представляет основные особенности философской науки. Авторами статьи для краткости изложения выделены три основные особенности: специальный научный язык, используемый для ответа на заданные философские вопросы, главная цель деятельности представителей философской науки и приведение доказательств в пользу утверждений той или иной философской проблематики.

Ключевые слова: Философия, особенности философской науки, научный язык, научные термины, философские вопросы, цель деятельности философов, доказательства.

Annotation: This article presents the main features of philosophical science. For brevity, the authors of the article singled out three main features: a special scientific language used to answer philosophical questions, the main goal of the representatives of philosophical science and bringing evidence in favor of the statements of a particular philosophical problem.

Key words: Philosophy, features of philosophical science, scientific language, scientific terms, philosophical questions, purpose of philosophers' activity, evidence.

Научная форма философии или философская наука имеет свои основные особенности. В интересах краткости изложения лучше всего выделить три такие особенности:

1. Представители философской науки для ответа на философские вопросы используют особый, специальный научный язык, т.е. изобретают и используют в своих произведениях новые слова, научные термины. Некоторые из этих слов возникают уже на стадии формулировки философских вопросов, но большинство - при попытках более точно ответить на вопросы. Новые слова могут рождаться и в художественных произведениях, но в них этих слов вводится немного, и, самое главное, они входят в широкий обиход, т.е. рассчитаны на всеобщее понимание и употребление. Точно так же на всеобщее понимание рассчитаны и новые слова, зарождающиеся в религиозных учениях, например, такие слова, как крещение, нирвана, хадж. В отличие от этих новых (когда-то) слов, научные термины рассчитаны в основном на узкий круг профессионалов, а также на людей, специально изучающих философскую науку. Научные термины могут образовываться не только из новых слов, но и путем придания старым словам нового, специального, четко очерченного смысла. Научные термины вводятся чаще всего из соображений более четкого, детального исследования философской проблемы, более точного ответа на вопрос, но очень часто введение новых терминов приводит к обратному, отрицательному результату. Почему? Во-первых, большое число новых терминов создает новые проблемы, возникает необходимость выяснять отношения между этими терминами, возникают споры между философами о том, как понимать и употреблять эти термины, и в результате масса специальных терминов вместо прояснения ситуации, запутывают ее окончательно. Во-вторых, научные труды по философии, переполненные специальными терминами, становятся недоступными для непрофессионалов, и большинство людей для ответа на философские вопросы обращаются только к религиозной и литературно-

художественной формам философии. Не случайно великий Гёте весьма своеобразно определил философскую науку: "В сущности говоря, вся философия есть лишь человеческий рассудок на туманном языке"^[5].

2. Для представителей философской науки ответы на философские вопросы являются главной и единственной целью их деятельности, их произведения создавались и создаются именно для этого, идет ли речь о философских трактатах древности или о научных статьях в современных философских журналах. Для большинства представителей философской науки именно их философская деятельность служит основным источником существования, самый типичный пример - преподаватели философии, опять же начиная с седой древности. Для писателей, поэтов, драматургов стремление дать ответы на философские вопросы не является главной целью их творчества. Художник слова стремится создать законченный эстетический объект, художественное произведение, которое доставляло бы эстетическое наслаждение публике, т. е. вызывало бы радость или печаль, воздействовало бы на эмоциональный, чувственный мир человека, а не только на его мышление. В своей деятельности литераторы руководствуются соображениями художественной красоты, а не научной точности. Художник может создавать свои произведения ради победы в творческом конкурсе, желая прославить свое имя. Далеко не во всех литературно-художественных произведениях затрагиваются философские вопросы, а если и затрагиваются, то не они составляют главное в них. Точно также и в религиозной деятельности ответы на философские вопросы не являются главными, какое бы значение они не имели с точки зрения религиозных философов. Для большинства верующих людей их принадлежность к определенной религии определяется, прежде всего, выполнением обрядов, обычаев своей религии. Нравственные основы современных религий по существу совпадают, но большие различия в обрядности и то значение, которое имеет обрядность для большинства религиозных людей, и объясняют значительные трудности в отношениях между различными религиозными течениями. Большинство верующих слабо разбираются в философских дискуссиях между религиозными философами, теологами или же вообще не интересуются этими дискуссиями, что свидетельствует в пользу утверждения о второстепенном характере философского слоя каждого религиозного направления.

3. В философской науке вводится требование обоснования доказательства высказываемых утверждений по той иной философской проблематике. В религиозных учениях и в литературно-художественных произведениях не приводятся доказательства. Поэты и писатели убеждают, захватывают художественной красотой своих произведений, своим мастерством. Художник не доказывает, не обосновывает что-то в своем произведении, он творит образы на основе художественной фантазии, вымысла, герои его романов могут вести

⁵ Гёте И. В. Избранные философские произведения. – М., 1964. – С. 136, 137, 350, 369.

различные споры, но читателя волнуют не идеи, высказываемые героями, а судьбы этих героев. Религиозные положения принципиально не доказываются, ибо рассчитаны на главный компонент религии - веру. Правда, периодически тот или иной мыслитель пытался доказывать религиозные положения для укрепления веры, но результаты этих попыток, как правило, были прямо противоположны благим намерениям человека, прибегнувшего к доказательству религиозных положений. Эти попытки приводят к дискуссии, спорам, затем возникают сомнения в доказательствах, а там - недалеко и до сомнений в самих религиозных положениях. В результате - расшатывание веры вместо ее укрепления. Или вера, или доказательство. Представители философской науки выбрали второе. Требование доказывать, обосновывать каждое положение является важной отличительной чертой научной формы философии, но само оно не гарантирует более верных, истинных ответов, лучших вариантов решения философских проблем. Дело в том, что каждый способ доказательства сам кем-то и когда-то создается, вводится и сам требует обоснования, доказательства. Не существует безупречной, единственно правильной системы доказательств, и то, что кажется безусловным доказательством одному человеку, может казаться неубедительным другому. В самом выборе определенной системы доказательств уже есть моменты субъективного предпочтения, личных привязанностей, каких-то традиций определенной научной школы.

Не следует полагать, что философская наука возникла в результате приложения трех своих особенностей в готовом виде для ответа на философские вопросы. Скорее, наоборот, в ходе попыток дать ответы на философские вопросы и возникли эти особенности научной формы. С течением временем выяснилось, что эти особенности могут быть успешно использованы при исследовании каких-то отдельных областей, сторон природы и общества. В результате применения найденных в ходе философской деятельности научных приемов и возникли такие науки как физика, математика, психология и т. д.

Применение научной формы философии позволило отказаться от сказочных моментов древних мифов, преданий, позволило упорядочить различные философские взгляды, внесло последовательность и устранило противоречия внутри каждого философского направления. Но эти научные приемы и возникшие потом научные методы не помогли разрешить споры между различными философскими направлениями. Философские вопросы оказались сформулированы таким образом, что ни на один из них нельзя дать один-единственный, исчерпывающий, неоспоримый ответ - поэтому эти вопросы иногда называют вечными.

«Литература»:

1. Гёте И. В. Избранные философские произведения. – М., 1964. – С. 136, 137, 350, 369.
2. Наука. Философия // Философский энциклопедический словарь (любое издание).
3. Никифоров А.Л. Является ли философия наукой // Философские науки .- 1989 номер 6.
4. Пуанкаре А. О науке М. 1983.
5. Структура и развитие науки. Сборник переводов М. 1978.

УДК 101

ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ ЕЖЕЛГІ ГРЕК ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ GENERAL PROVISIONS OF ANCIENT GREEK PHILOSOPHY

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Қосыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Мақала авторлары Ежелгі Греция философиясының маңызын, оның әлемдік мәдениетке әсерін ашып көрсетеді, 19-20 ғасырлардағы кейбір ірі ғылыми және философиялық қайраткерлердің көзқарасын қарастырады. ежелгі грек философиясының әлемдік мәдениеттегі, саясаттағы және өнердегі мәні мен орны туралы. Мақалада географиялық принцип бойынша философиялық мектептер мен ілімдердің жіктелуі қарастырылады, олардан грек философиясының иондық және итальяндық бағыттары шығады.

Түйін сөздер: Философия, Ежелгі Греция, Вернер Гейзенберг, Дж.Ортеги-и-Гассет, Фридрих Ницше, Диоген Лаэртский, Эллада, философиялық мектептер мен ілімдер, иондық бағыт, итальяндық бағыт.

Аннотация: Авторы статьи раскрывают значение философии Древней Греции, её влияние на мировую культуру, рассматривают точку зрения некоторых крупнейших научных и философских деятелей 19-20 вв. на значение и место древнегреческой философии в мировой культуре, политике, искусстве. В статье рассмотрена классификация философских школ и учений по географическому принципу, из которых вытекают ионийская и италийская направления греческой философии.

Ключевые слова: Философия, Древняя Греция, Вернер Гайзенберг, Х. Ортеги-и- Гассет, Фридрих Ницше, Диоген Лаэртский, Эллада, философские школы и учения, ионийское направление, италийское направление.

Annotation: The authors of the article reveal the significance of the philosophy of Ancient Greece, its influence on world culture, consider the point of view of some of the largest scientific and philosophical figures of the 19th-20th centuries on the meaning and place of ancient Greek philosophy in world culture, politics and art. The article considers the classification of philosophical schools and teachings according to the geographical principle, from which the Ionian and Italic directions of Greek philosophy follow.

Key words: Philosophy, Ancient Greece, Werner Heisenberg, J. Ortega y Gasset, Friedrich Nietzsche, Diogenes Laertsky, Hellas, philosophical schools and teachings, Ionian direction, Italian direction.

Нет ни одного историка философии, который бы не подчеркивал исключительное значение философии Древней Греции не только для дальнейшего развития мировой философии, но и для судьбы мировой культуры в целом. Даже своим наименованием философия обязана грекам. К древнегреческой философии с почтением относятся даже представители точных наук, обычно не очень расположенные к философской проблематике. В этом плане впечатляет, например, мнение одного из крупнейших физиков 20 века Вернера Гейзенберга, считавшего, что современная ему наука приступила к ответам на вопросы, которые поставила древнегреческая философия.

Но не все мыслители 20 века разделяли исключительно восторженное отношение к философии Древней Греции, и в этом отношении характерна позиция одного из крупнейших философов испанца Х. Ортеги-и- Гассета, считавшего, что современная культура обязана грекам величайшими достижениями, но им же обязана и тяжелыми оковами. Неоднозначным было и отношение к древнегреческой философии крупнейшего мыслителя 19 века Фридриха Ницше, чье мнение имеет особый вес, поскольку он был филологом, специалистом по древнегреческой литературе, скрупулезно изучившим тексты греческих философов и обладавшим гигантским культурным кругозором.

Философия - далеко не единственный подарок Древней Греции, вызывающий восхищение у исследователей. Именно Элладе мир обязан такими важными ценностями, как демократия, открытый состязательный суд, правовое государство. Древнегреческое искусство во многих случаях считается образцом, особенно в скульптуре, архитектуре и литературе. Греция дала

современному миру такое уникальное явление духовной культуры, как спорт и его высшее проявление - Олимпийские игры.

Какое место занимала философия в этом великолепном венке культуры Древней Греции? Оказывала ли она благотворную роль на развитие древнегреческой культуры в целом? - Нет, ведь достаточно посмотреть на время возникновения основных философских школ, чтобы убедиться в неизбежности прозвучавшего отрицательного ответа. И демократическое устройство городов Древней Греции, и шедевры архитектуры, такие, как Парфенон, и древнегреческая литература были созданы до возникновения основных философских школ. При этом это происходило независимо от влияния известнейших греческих философов, за одним, правда, исключением: философы стимулировали развитие комедии, да и то не в качестве авторов или советников, а в качестве объектов насмешек. Более того, ведущие философские школы Древней Греции сформировались уже в эпоху ее упадка, так что если философы и сыграли какую-то роль в судьбе древнегреческой культуры, то она была, скорее всего, негативной. Другое дело - последующие эпохи, имевшие возможность спокойно всмотреться в философские идеи греков, выбирая все лучшее для своих нужд, для своего времени, но, по мнению тех же Ницше и Ортеги-и-Гассета, не всегда учитывая трагический опыт древнегреческой философии.

Первые попытки осмысления и обобщения опыта древнегреческой философии были предприняты самими же греческими мыслителями, и, наиболее интересной здесь представляется книга Диогена Лаэртского, греческого писателя, жившего в 3 веке н.э. Диоген написал книгу, в которой попытался дать полную картину греческой философии, начиная от ее возникновения и до своего времени (за восемь столетий). Книга Диогена ценна тем, что в ней прослеживается преемственность различных философов, история философских школ, влияние философов друг на друга и их борьба между собой. В этом сочинении дается объективная оценка различных учений, и объективность эта достигается тем, что приводятся часто противоположные мнения о том или ином авторе, его идеях, его поведении, его произведениях.

В этом же сочинении Диогена даются и несколько классификаций, попыток упорядочения огромного числа философских школ и учений. Книга Диогена настолько ценна своей ролью в истории философии, настолько богата фактическим материалом, что хочется настоятельно рекомендовать ее для желающих более подробного и непосредственного знакомства с древнегреческой философией, тем более что бессмертный труд Диогена Лаэртского написан ярким и доступным языком.

Один из диогеновских приемов рассмотрения истории древнегреческой философии это принцип деления философских школ вначале по географическому признаку, а затем рассмотрение отдельных философских направлений. Географический принцип деления философских школ объясняется особым пространственным расположением эллинского мира.

Древняя Греция - это в некотором смысле собирательное понятие. Не существовало единого и неделимого древнегреческого государства. Эллада представляла собой десятки полисов - небольших государств, состоящих из города и территории вокруг него, по площади и численности населения что-то вроде современного района, но на правах полной независимости. В каждом полисе были свои законы, органы управления. Полисы часто вели войны между собой, что, в конце концов, погубило Элладу, при этом их объединяло общее начало - культурное единство. У эллинов были общий язык, общие обычаи, общая религия, общий календарь (в основе которого лежал счет по общим Олимпийским играм), у них были общая литература, искусство, одним словом, общая культура без единого политического центра. Греческие полисы были разбросаны по бассейну Средиземного моря, от побережья Малой Азии (современная Турция) на востоке и до Италии на Западе. В соответствии с этим принято делить Элладу на три географические области:

- 1) материковая Греция, занимавшая Балканский полуостров, сюда относили и близлежащие острова;
- 2) Иония, которую составляли полисы Малой Азии и острова Ионийского моря;
- 3) Великая Греция, к которой относились полисы Италии и близлежащие острова, прежде всего Сицилия.

В соответствии с этим в греческой философии выделяют как особые направления ионийскую и италийскую философии, причем они различаются не только по географическому признаку, но и по содержательному, смысловому значению. Огромное место в истории древнегреческой философии занимает Афинская школа философии. Наряду с этими географическими по наименованию философскими направлениями важное значение в древней философии имели такие течения, как кинизм, скептицизм, атомистика, эпикуреизм, идеи, которые оказали влияние на все последующее развитие философии и культуры в целом. Во временном отношении древнегреческая философия занимает более 10 веков, начиная с 6 века до нашей эры и заканчивая в 6 веке нашей эры, когда указом императора Юстиниана были запрещены философские школы.

«Литература»:

1. *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.*- М. 1979.
2. *Ницше Ф.* Соч. 2-х т. т. 1. М. 1990.
3. *Онтология мировой философии. В 5 томах. т. 1.- М. 1969.*
4. *Ортега-и-Гассет Х.* Почему мы пришли в философию // *Ортега-и-Гассет Х.* Дегуманизация искусства.- М. 1990.
5. *Секст эмпирик* Соч. в 2-х т. М. 1976.
6. *Фрагменты ранних греческих философов. С. 1.- М. 1989.*
7. *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней философии.- 1989.

ИОНИЙСКАЯ ФИЛОСОФИЯ
ИОНДЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ
IONIAN PHILOSOPHY

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.
gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск
gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city
aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city
gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақалада иондық философияның мәні ашылады, ежелгі грек философиясының иондық және итаыяндық бағыттарының негізгі айырмашылығы сипатталады. Милезиялық мектеп мысалында иондық философияның практикамен байланысы қарастырылады, осы мектептің негізгі үш философы – Фалес, Анаксимандр және Анаксименнің қызметі сипатталады.

Түйін сөздер: Философия, иондық философия, курсив философиясы, Милет мектебі, Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Милет, Гераклит.

Аннотация: В данной статье раскрывается значение ионийской философии, описана основная разница между ионийским и италийским направлениями древнегреческой философии. На примере Милетской школы рассматривается связь ионийской философии с практикой, описана деятельность основных трех философов данной школы - Фалеса, Анаксимандра и Анаксимена.

Ключевые слова: Философия, ионийская философия, италийская философия, Милетская школа, Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Милет, Гераклит.

Annotation: This article reveals the meaning of Ionian philosophy, describes the main difference between the Ionian and Italic directions of ancient Greek philosophy. On the example of the Milesian school, the connection of Ionian philosophy with practice is considered; the activities of the main three philosophers of this school - Thales, Anaximander and Anaximenes are described.

Key words: Philosophy, Ionian philosophy, Italic philosophy, Miletus school, Thales, Anaximander, Anaximenes, Miletus, Heraclitus.

По мнению Б. Рассела, который уделил в своей "Истории западной философии"⁶ огромное значение Древней Греции, в греческой философской науке существовали два основных понимания сути научного философского исследования. Итальянскому направлению была характерна тенденция связывать философию с чем-то мистическим, эмоциональным, религиозным, а ионийская философия более соответствовала здравому смыслу, была более реалистичной, тяготеющей к практике. Связь ионийской философии с практикой лучше всего видна на примере Милетской школы - первого по времени и по значению, направления внутри ионийской философии. К этой школе обычно относят трех философов: Фалеса, Анаксимандра и Анаксимена. Все они были жителями Милета, города - государства на побережье Малой Азии. Милет был крупным по тому времени центром мировой торговли, поскольку находился на пересечении многих торговых путей, благодаря чему милетцы раньше других соприкоснулись и постоянно сталкивались с более древними цивилизациями Востока, такими, как Египет, Вавилон, Финикия.

Милетцы имели возможность частого общения с приверженцами различных религий и культур, благодаря чему в этом городе были ослаблены старинные предрассудки, склонность к религиозной мистике и преклонение перед потусторонними силами. Это обстоятельство способствовало практическому стилю мышления милетцев, не говоря уже о естественном тяготении к здравому смыслу, реализму в суждениях людей, чья жизнь связана с торговым делом.

Не случайно, поэтому Милет считается местом рождения древнегреческой философии, а первым философом - Фалес, живший примерно в 625 - 547 годах до нашей эры. О первых греческих философах можно судить в основном по преданиям. По одному из этих преданий, Фалес был родом из Финикии, исторической области на восточном побережье Средиземного моря, знаменитой тем, что там была создана алфавитная или звуковая письменность. В соответствии с другими преданиями Фалес был грек, но в свое время он совершил несколько путешествий по странам Востока, побывал в Египте, Вавилоне, где приобщился к восточной мудрости. Фалес произвел большое впечатление на своих сограждан, предсказав солнечное затмение. Ему же историческая традиция прописывает введение календаря, в котором год состоял из 365 дней и делился на 12 месяцев. А в историю философии Фалес вошел благодаря своей гипотезе: все предметы, явления окружающего нас мира имеют общее начало, общую основу, которая в различных состояниях, вариантах воплощается перед нами в виде мира вещей. Сам Фалес такой общей основой назвал воду. Возможно, сегодня подобное утверждение выглядит наивным и несерьезным, но именно Фалес является, вероятно, первым мыслителем во всей западной философской традиции, который четко обозначил саму проблему: есть ли что-то общее во всех окружающих нас вещах? И даже его ответ - каким

⁶ Рассел Б. История западной философии. В 2-х т. т.1.

бы он примитивным не казался сегодня, тогда имел глубокий смысл, поскольку Фалес своим ответом отрицал сказочные варианты предположения древних мифов, он отверг мистические, фантастические варианты, а начал рассуждать примерно по такой схеме: твёрдые тела - это сжатая вода, воздух - сильно разряженная, т. е. Фалес сформулировал научный вопрос и дал варианты реалистичного опытного рассуждения. Кстати, несколько упрощая современные научные представления о строении вещества, можно сказать, что все вещества состоят из атомов водорода, это в принципиальном плане довольно близко к гипотезе Фалеса.

Следующий представитель Милетской школы - Анаксимандр, ученик Фалеса. Интересно, что Диоген Лаэртский называет первым философом именно Анаксимандра, причисляя его учителя к легендарным семи мудрецам - по преданию, почитаемые государственные деятели, давшие своим полисам законы государственного устройства и нравственные основы поведения. Но сам же Диоген в своем знаменитом сочинении пишет о том, что Фалес, "отойдя от государственных дел, обратился к умозрению природных"⁷ и стал писать соответствующие сочинения, ни одно из которых не дошло до наших дней, из-за чего, к сожалению, постоянно приходится прибегать к преданиям. То есть Фалес в какой-то момент жизни главной своей деятельностью посчитал именно ответ на философские вопросы, которые он сам же себе впервые и сформулировал. Анаксимандр сформулировал ставший знаменитым в истории философии ответ на вопрос о первооснове мира, заявив, что таковой первоосновой является апейрон, специальный термин, который переводится как "беспредельное, безграничное"⁸. Принципиально здесь то, что апейрон не является ни одним из видимых вещей, он бесконечен, вечен, всегда находится в движении. Ничего определенного о свойствах апейрона больше не говорится, рассуждения о нем кажутся более туманными, чем рассуждения Фалеса о воде как первоначале, но суждения об апейроне и труднее оспаривать - как спорить о чем-то невидимом, да еще с неопределенными свойствами. Исследование этого понятия имело большое значение для дальнейшего развития науки, поскольку этим стимулировалось творческое научное мышление, оно теперь не должно было ограничивать себя только видимыми вещами.

Учеником Анаксимандра был еще один житель Милета - Анаксимен, считавший основой всего сущего воздух. Для современного человека это примитивное суждение, но его значение, как и значение идей Милетской школы в целом, заключается в выдвижении принципа научной гипотезы, т. е. предположения, которое можно проверять опытным путем, опровергая или доказывая. И главное - от милетцев идет четкая научная постановка вопросов.

⁷ Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.

⁸ Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. - М. : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. - 574,[1] с.; 25 см. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М". БСИ); ISBN 5-86225-403-X

Известным представителем ионийской философии был Гераклит из Эфеса - еще одного города на побережье Малой Азии, знаменитого своим храмом Артемиды. Этот храм, одно из семи чудес света, был сожжен Геростратом, который хотел таким образом прославить свое имя. И это поджигателю удалось. До наших дней из сочинений Гераклита дошло около 150 фрагментов, изречений. Гераклиту принадлежит знаменитое изречение: "Все течет, все меняется"⁹, которое фактически является выражением основного философского принципа Гераклита. Суть его: рассуждая о мире в целом и об отдельных вещах, следует помнить, что вещи и мир в целом находятся в постоянном движении, изменении. Идеи Гераклита представляют значительный шаг в развитии философской науки не только потому, что он указал на такую особенность окружающего нас мира, как его постоянная изменчивость, но и потому, что Гераклит обратил особое внимание на сам процесс возникновения суждений об этом мире. При этом он подчеркивал относительность многих суждений, высказываний человека о свойствах окружающего нас мира. Гераклиту принадлежит высказывание: "Прекраснейшая обезьяна безобразна по сравнению с человеческим родом, человек в свою очередь - по сравнению с богами"¹⁰. Другое рассуждение его по этому поводу: "Боль это зло, но врач может лечить болью, и тогда боль - добро"¹¹. Отсюда Гераклит делал вывод об относительности наших высказываний, суждений, и о том, что вещи, кажущиеся противоположными, могут иногда совпадать. Поэтому Гераклит считал, что в основе мира лежит борьба противоположностей: "Борьба - отец всего и царь над всем"¹². Эти идеи стимулировали развитие философской мысли, позволили выявить явные и скрытые противоречия в рассуждениях, но эти же идеи, как излишняя в науке образность их выражения, способствовали последующим мистификациям. Противоречия зачастую обожествлялись, при объяснении природных и общественных процессов им придавалось неоправданно большое значение. Например, из высказываний Гераклита может быть сделан вывод о пользе войн для развития общества. Трудно дать однозначную оценку роли Гераклита в философии, но его человеческая неординарность и яркость его стиля несомненны, достаточно привести в подтверждение следующее его суждение: "Многознание уму не научает"¹³. Следует заметить, что, начиная с Гераклита, субъективным факторам стали уделять значительное внимание. Этим был достигнут положительный эффект,

^{9, 5, 6, 7} Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.

^{13, 9} Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.

поскольку теперь учитывались активность философа, его личная позиция. Наряду с этим в философию проникли споры и даже обвинения личностного характера. Показательным является мнение Сократа о сочинениях Гераклита: "То, что я понял прекрасно, то чего не понял, вероятно, еще лучше"ⁱ. Сократ считал, что для прояснения неясных мест нужен водолаз, имея в виду глубину Гераклитовской мысли. Не случайно, Гераклит получил прозвище Темный - за туманный стиль.

«Литература»:

1. Антология мировой философии. В 5 т. т.1.- М. 1969.
2. Асмус В. Ф. Античная философия.- М. 1976.
3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.
4. Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции. 8 - 5 вв. до н. э.
5. Рассел Б. История западной философии. В 2-х т. т.1.
6. Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. - М. : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. - 574,[1] с.; 25 см. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М". БСИ).; ISBN 5-86225-403-X
7. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1. - М. 1989.

УДК 1 (091)

ОСНОВНЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ УЧЕНИЯ ДРЕВНЕЙ ГРЕЦИИ ЕЖЕЛГІ ГРЕЦИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ІЛІМДЕРІ MAIN PHILOSOPHICAL TEACHINGS OF ANCIENT GREECE

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы
Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.
gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
aitkozhin.didar.k@gmail.com
Габидулин Рауф Салимович
Международный институт управления, г. Архангельск
gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city
aitkozhin.didar.k@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақалада Ежелгі Грецияның негізгі философиялық бағыттары қарастырылып, олардың қысқаша сипаттамасы берілген. Атап айтқанда, шолуда атомистика, цинизм, скептицизм, эпикуризм олардың көрнекті өкілдерімен бірге берілген.

Түйін сөздер: атомистика, цинизм, скептицизм, эпикуризм, Демокрит, Диоген, Пиррон, Эпикур.

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные философские направления Древней Греции и дается их краткая характеристика. В частности, в обзоре представлены атомистика, кинизм, скептицизм, эпикурейство вместе с их видными представителями.

Ключевые слова: атомистика, кинизм, скептицизм, эпикурейство, Демокрит, Диоген, Пиррон, Эпикур.

Annotation: This article discusses the main philosophical directions of Ancient Greece and gives their brief description. In particular, the review presents atomistics, cynicism, skepticism, epicureanism, along with their prominent representatives.

Key words: atomistics, cynicism, skepticism, epicureanism, Democritus, Diogenes, Pyrrho, Epicurus.

Философская наука в Древней Греции начиналась с ионийской и италийской философии в 6 веке до н. э. Примерно с 5 века до н. э. центр философских исследований перемещается в географический центр Эллады, в полисы материковой Греции (юг Балканского полуострова), где возникает множество философских школ и учений, из которых наиболее известными были следующие: атомистика, кинизм, скептицизм и эпикуреизм.

Атомистика — это философское учение, представители которого выдвинули свою оригинальную версию ответа на вопрос о том, что лежит в основе всех вещей окружающего нас мира. По некоторым сведениям, дошедших до наших дней, основателем атомистики был философ Левкипп, о котором, к сожалению, неизвестно ничего достоверного. Самым известным из греческих атомистов был Демокрит из города Абдеры. По преданию, он все свое наследство растратил на путешествия в Египет, Вавилон, Индию, где приобщался к восточной мудрости. Вернувшись домой, Демокрит написал, по некоторым сведениям, около 70 сочинений, но ни одно из них не дошло до наших дней, поэтому с идеями Демокрита можно познакомиться только по некоторым фрагментам. Возможно, в этом виноваты философские противники Демокрита, уничтожавшие его труды, а возможно, причина в падении интереса к его идеям, в результате книги Демокрита не стали переписываться. Ему принадлежит идея, что в основе всех предметов лежат невидимые, неделимые частицы - атомы (по - гречески "неделимый"). Этот вывод, был сделан Демокритом из наблюдений и размышлений по поводу уменьшения веса золотых статуй в храмах, они с течением времени теряют в весе, особенно в тех местах, где к ним прикасаются верующие. Демокрит сделал вывод, что с

каждым прикосновением от статуи отнимаются невидимые глазу мельчайшие частицы. Из этих частиц - атомов - состоят все вещества, предметы, а их многообразие объясняется разной формой атомов, их положением, порядком. Как видно, Демокритом предугадана идея атомарного и молекулярного строения вещества. Вклад Демокрита в философию не сводится только к идее атомистики. Демокрит размышлял над проблемами происхождения человека, над общественными проблемами. У него были работы "О поэзии", "О красоте стихов", но все они погибли, до нашего времени дошли только фрагменты.

Кинизм это философское течение, представители которого не интересовались вопросами устройства окружающего нас мира, а искали пути достижения счастья, благополучия каждого отдельного человека. Они решили, что счастье достигается путем отказа от общепринятых традиций, привычек, сковывающих свободу поведения человека. Необходим отказ от норм общественного поведения - надо жить просто, как живут животные, и ничем себя не сковывать. Само слово "киники" произошло от слова "собака", так обозвали одного из основателей учения Антисфена, за его образ жизни. Учение киников было названо кинизмом, отсюда ведет свое происхождение широко известное сегодня слово "цинизм" - попрание общепринятых норм морали и правил поведения. Киники постоянно шокировали своим поведением, поступками, за что их называют иногда античными хиппи. Они презирали своих сограждан за обывательский образ жизни. Например, Антисфен однажды на улице начал кричать: "Люди!", а подбежавших побил палкой, приговаривая, что звал людей, а не негодяев. Киники презирали богатство и роскошь, не без основания считая, что эти вещи мешают человеческой свободе. Следует заметить, что в Древней Греции богатые люди испытывали порой определенные неудобства из-за своего богатства. В полисах, как правило, не было постоянных налогов, а все государственные расходы просто возлагались по очереди на богатых, хотели они этого или нет. Презрительное отношение киников к богатству ярче всего воплотилось в жизни Диогена Синопского. Это тот самый греческий философ, который, по преданию, жил в бочке и не имел никакого имущества - даже похлебку наливал себе в хлебную корку. Интересен рассказ о встрече Диогена с Александром Македонским, который, заинтересовавшийся рассказами о поведении Диогена, пришел к бочке знаменитого киника и сказал ему, что исполнит любое желание Диогена, на что получил блестящий ответ. "У меня одна просьба: отойди и не загораживай мне солнце". Ошеломленный Александр произнес: "Если бы я не был Александром, то хотел бы быть Диогеном". И это был человек, который был к тому времени повелителем всей Греции. Реакция Александра на образ жизни Диогена показывает, что учение киников было не просто чудачеством или стремлением шокировать и удивить публику. Слова Александра тем более весомы, что его учителем в течение трех лет был самый знаменитый философ Древней Греции - Аристотель.

Скептицизм это философское течение, представители которого подвергали сомнению возможность истинного, единственно верного познания действительности. Почему скептики отрицали эту возможность даже в принципе, в будущем? По нескольким причинам:

а) познание человека относительно, то, что вчера казалось несомненным, сегодня опровергается. Поэтому нельзя быть уверенным, что сегодняшнее знание не будет опровергнуто завтра;

б) знания - это какие-то четко определенные идеи, суждения, а мир вещей постоянно изменяется;

в) наши чувства постоянно нас обманывают, то, что одному кажется горячим, другому - теплым, одному вкусным, другому - нет.

г) наши знания выражаются в языке, а использование языка связано с неустранимыми противоречиями, пример - апории Зенона.

д) невозможно раз и навсегда разрешить такие важные вопросы: как был создан наш мир? как отличить истину от лжи?

Основателем греческого скептицизма был философ Пиррон. Его, как и киников интересовал вопрос о счастье, для достижения которого, по мнению скептика, человеку необходимы такие качества, как невозмутимость (атараксия) и безразличие к страданиям, страстям (апатия). Названные качества помогут избежать человеку разочарований и достичь ровного, спокойного состояния души. Человеку надо помнить, что все в этом мире преходяще и не заслуживает человеческих переживаний. Многие идеи скептиков оказались пророческими и вошли в качестве важных принципов в современные философские учения. Недаром Ф. Ницше назвал скептиков "партией честных в философии". Впрочем, далеко не все мыслители прошлого и настоящего разделяли такое уважительное отношение к скептикам, называя их пессимистами, не верящими в безграничную силу науки.

Эпикуреизм - учение, получившее свое название по имени своего основателя Эпикура. Эпикур считал, что окружающий человека мир существует независимо от вмешательства таинственных потусторонних сил. Боги, возможно, и существуют, но они не вмешиваются в ход вещей, в течение событий, в дела людей. Из-за подобных взглядов его считают иногда основателем атеизма, хотя сам он вряд ли бы с этим согласился. В отличие от скептиков Эпикур считал, что верное познание возможно, нужно больше доверять ощущениям, чувствам, все ошибки возникают из-за неправильных толкований того, что мы чувствуем. Главным в учении Эпикура является его этическая система, его взгляды на поведение человека в обществе. Эпикур считал возможным достижение счастья для каждого отдельного человека и для всех людей в целом. Для этого в основу поведения нужно положить принцип разумного наслаждения - пусть каждый будет избегать страданий, тем самым он не будет причинять зло другим людям, дабы не вызвать их месть, злобу. Таким образом, можно достигнуть и личного, и общественного благополучия. При этом не следует гнаться за богатством, роскошью дорогими вещами,

поскольку обладание ими не гарантирует спокойного, безмятежного духа. Надо принимать все удовольствия жизни, но соблюдая разумную меру. Все людские невзгоды - из-за стремления взять больше меры. Эпикур и его ученики во многом предвосхитили основные принципы современного цивилизованного общества, которое исходит из стремления обеспечить благополучие каждого человека, что обеспечивает благополучие всего общества. Но на протяжении многих столетий противники эпикурейцев называли их учение проповедью эгоизма, индивидуализма, обвиняли их в потакании низменным страстям, чувственным наслаждениям. Подобное отношение было характерно для религиозных фанатиков в средние века и для идеологов тоталитарных государств - как фашистских, как и коммунистических.

«Литература»:

1. Антология кинизма.- М. 1984.
2. Антология мировой философии. В 5 т. т. 1.- М. 1969.
3. *Асмус В. Ф.* Античная философия.- М. 1976.
4. *Рассел Б.* История западной философии. В 2-х т. т.
5. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1.- М. 1989.

УДК 1 (091)

АНАКСАГОР И АФИНСКАЯ ШКОЛА ФИЛОСОФИИ АНАКСАГОР ЖӘНЕ АФИНА ФИЛОСОФИЯ МЕКТЕБІ ANAXAGORAS AND THE ATHENIAN SCHOOL OF PHILOSOPHY

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
aitkozhin.didar.k@gmail.com
Габидулин Рауф Сәлімұлы
Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.
gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
aitkozhin.didar.k@gmail.com
Габидулин Рауф Салимович
Международный институт управления, г. Архангельск
gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city
aitkozhin.didar.k@gmail.com
Gabidulin Rauf Salimovich
International Institute of Management, Arkhangelsk city
gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Бұл мақалада афиналық философия мектебінің жалпы әлемдік мәдениет үшін маңызы туралы айтылады. Әлем Гомердің «Илиадасының» шығуына Афинаға қарыздар. Билік тармақтарының міндетті түрде бөлінуімен дәстүрлі демократия түсінігі де сонда туды. Анаксагор философиясының негізгі категориясы – Нус туралы түсінік беріледі. Бұл мектеп өкілдерінің тізімі өте әсерлі: Анаксагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Түйін сөздер: Илиада, Гомер, демократия, билік бөлінісі, Нус, Анаксагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Аннотация: В данной статье речь идет о значении Афинской школы философии для мировой культуры в целом. Именно Афинам мир обязан появлению "Илиады" Гомера. Там же зародилось традиционное понимание демократии, с обязательным разделением ветвей власти. Дано представление об основной категории философии Анаксагора - Нуса. Сам перечень представителей этой школы впечатляет: Анаксагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Ключевые слова: Илиада, Гомер, демократия, разделение властей, Нус, Анаксагор, Сократ, Платон, Аристотель.

Annotation: This article deals with the importance of the Athenian school of philosophy for the world culture. It is to Athens that the world owes the appearance of Homer's Iliad. The traditional understanding of democracy was also born there, with the obligatory separation of the branches of power. An idea is given about the main category of Anaxagoras' philosophy - Nous. The list of representatives of this school is also impressive: Anaxagoras, Socrates, Plato, Aristotle.

Key words: Iliad, Homer, democracy, separation of powers, Nus, Anaxagoras, Socrates, Plato, Aristotle.

Афинская школа занимает особое место в древнегреческой философии, потому что идеи этой школы долгое время определяли пути развития всей западной философии. Афинская философская школа оказала огромное влияние не только на развитие философии, но и на развитие многих наук, некоторых общественных процессов и искусства. Не случайно, знаменитым художником Рафаэлем была создана фреска "Афинская школа", на которой изображены ее представители: Анаксагор, Сократ, Платон, Аристотель. Все они были выдающимися мыслителями, но их влияние объясняется не только силой и глубиной сформулированных ими идей.

Влияние Афинской школы во многом объясняется тем обстоятельством, что из глубины веков до Нового времени дошли полные тексты сочинений представителей этой школы, Платона и Аристотеля. Другим греческим философам повезло гораздо меньше, поскольку их сочинения были или утрачены или дошли до нас в виде фрагментов. Некоторые философы вообще не писали книг, как Сократ, например, но их идеи записывали ученики. Поскольку учеником Сократа был Платон, то из работ последнего можно получить представление об идеях Сократа. Философы Афинской школы обязаны своим влиянием и тому городу, который дал наименование их школе - Афинам. Роль этого города в мировой истории, в истории мировой культуры невозможно переоценить. Афины в 5 веке до н. э. становятся культурным центром Древней Греции. Именно в Афинах были впервые записаны "Илиада" и "Одиссея" - знаменитые поэмы Гомера. Афины дали Греции ее великих

драматургов, а всему миру трагедию и комедию. В Афинах были созданы шедевры греческой архитектуры и скульптуры. Здесь же сформировались такие принципы государственного устройства, как выборность и сменяемость высших лиц в государстве, равенство всех граждан перед законом, право любого обвиняемого на открытый состязательный суд, причем суд полностью независим от высших лиц государства, поскольку судьи назначались по жребию, а их число доходило до нескольких сотен. Самое главное - верховная власть принадлежала народному собранию, которое состояло из всех свободных граждан Афин. Афинская демократия была не идеальной с точки зрения нашего времени, поскольку ограничивала политические права женщин, некоренных жителей и рабов, но основные принципы демократии определились в Афинах достаточно четко: независимость законодательной, исполнительной и судебной властей, свободные выборы высших государственных лиц, свобода слова и защита прав граждан. Жители Афин умели защищать свое отечество, но не считали нужным ставить интересы государства выше интересов отдельной личности, афиняне умели трудиться, но придавали огромное значение тому, что мы сейчас называем досугом или даже индустрией развлечений. С этим связаны регулярные многодневные празднества, театральные представления, конкурсы драматургов. Здесь был общий интерес к различным видам духовной деятельности, поэтому Афины начинают привлекать внимание философов всей Греции, многие из которых надолго поселились в этом городе.

Первым из значительных философов, перебравшихся в Афины, был Анаксагор, уроженец Клазомен, который, по преданию, был учеником Анаксимена. Анаксагор создал свое оригинальное учение. По высказыванию Диогена Лаэртского: "Он первый поставил Ум выше вещества"¹⁴. Фраза Диогена означает, что Анаксагор основой всего существующего считал не какое-то вещество, а духовное начало - Нус¹⁵ ("ум", "разум" с греч.). С Анаксагора начинается Афинская школа, и определяется Анаксагором ее главная отличительная черта: повышенный интерес к мышлению, к духовным процессам, к возвеличиванию мышления над природой, над практической деятельностью, над искусством - одним словом, над всеми остальными явлениями. Поэтому можно говорить об определенном содержательном единстве учений философов Афинской школы, т. е. их объединяло не только общее место жительства.

Может показаться, что учение Анаксагора было отголоском идеи Пифагора о числе как первооснове всех вещей, т. е. "ум" - что-то близкое к пифагоровской гармонии, лежащей в основе всего мира. Но это не так,

¹⁴ *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.* - М. 1979.

¹⁵ *Философский энциклопедический словарь* / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. - М. : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. - 574,[1] с.; 25 см. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М". БСИ); ISBN 5-86225-403-X

поскольку Нус - это активная могущественная сила, это активный мировой разум, который когда-то внес логический порядок в первоначальное состояние хаоса. Анаксагор считал, что весь мир представлял собой когда-то, очень давно, бесформенную смесь мельчайших частиц, из мешанины которых Нус сотворил гармоничный упорядоченный космос. Нус не только дал первотолчок нашему миру, но и продолжает постоянно воздействовать на него, придавая смысл и цель всем вещам и процессам. Эти идеи Анаксагора были высоко оценены многими последующими философами. Данным философским идеям соответствуют часто встречающиеся в наше время убеждения многих людей в том, что миром управляет какая-то разумная необходимость, что развитие всех событий в мире кем-то или чем-то предопределено, запрограммировано, что все процессы в мире и мир в целом имеют какую-то цель, т. е. в мире царит целесообразность. Опровергнуть эти идеи логически невозможно, поскольку любое событие можно объяснить действием таинственной силы, назвав ее мировым разумом, логической необходимостью, всеобщей целесообразностью или Нусом, как впервые назвал Анаксагор. Но ход событий в мире можно объяснить целиком деятельностью самих людей, столкновением их интересов, их целей, а не таинственной целью, загадочным разумом, Нусом. При всем уважении к убеждениям людей, верящих в господствующую в мире разумную целесообразность, трудно увидеть действия мирового разума во многих явлениях, например, в смерти безвинных младенцев - их даже наказывать не за что, а если это месть Нуса родителям, то такой разум кажется неразумным. Хотя, возможно, цели мирового разума и его действия выходят за пределы нормального понимания. Анаксагор оказался не только первым афинским философом, прославившимся своими идеями, он же оказался и первым из тех философов, с которыми граждане Афин поступили сурово. Его привлекли к суду, правда, не за идеи о Нусе, а за высказывания о некоторых явлениях природы. В частности, одним из важных пунктов обвинения было то, что Анаксагор осмелился называть Солнце огненной глыбой. Афиняне посчитали подобные идеи оскорблением традиционных верований и представлений. Его приговорили к вечному изгнанию из города - суровое по тем временам наказание, но как показала судьба другого афинского философа, Сократа, Анаксагор легко отделался. Афиняне чересчур серьезно стали относиться к философии.

«Литература»:

1. Антология мировой философии. т. 1. 1976.
2. *Асмус В. Ф.* Античная философия.- М. 1976.
3. *Васильева Т. В.* Афинская школа философии.- М. 1985.
4. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.

5. *Рассел Б.* История западной философии. В 2-х т. т. 1.- М. 1993.- Кн. 1. ч. 2.
6. *Философский энциклопедический словарь* / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. - М. : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. - 574,[1] с.; 25 см. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М". БСИ).; ISBN 5-86225-403-X

УДК 1 (091

**ФИЛОСОФИЯ СОКРАТА
СОКРАТ ФИЛОСОФИЯСЫ
THE PHILOSOPHY OF SOCRATES**

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Әлемдік философия үшін Сократтың рөлінің маңыздылығы Сократқа дейінгі терминнің болуымен атап өтіледі. Сократ адам мәселесін бірінші орынға қойған бірінші философ болды. Философияға диалектика терминін енгізді. Сократ этикалық рационализмнің негізін салушы. Оның өлімі де маңызды.

Түйін сөздер: софистер, диалектика, ирония, этикалық рационализм, ирония, Сократтың өлімі, Дельфий Оракулы.

Аннотация: Важность роли Сократа для мировой философии подчеркивается существованием термина - досократики. Сократ первым из философов поставил на первое место проблему человека. Он ввел в философию термин - диалектика. Сократ основатель этического рационализма. Знаменательна и его смерть.

Ключевые слова: софисты, диалектика, ирония, этический рационализм, ирония, смерть Сократа, Дельфийский оракул.

Annotation: The importance of the role of Socrates for world philosophy is emphasized by the existence of the term - pre-Socratic. Socrates was the first philosopher to put the problem of

man in the first place. He introduced the term dialectics into philosophy. Socrates is the founder of ethical rationalism.

Key words: sophists, dialectic, irony, ethical rationalism, irony, death of Socrates, Oracle of Delphi.

Сократ - чрезвычайно важная и интересная фигура в мировой культуре. О его роли в философии можно судить даже по тому, что в философской науке широко применяется термин досократики, которым принято обозначать всех философов, творивших до Сократа, да и некоторых его современников. Философию Сократа можно назвать неким водоразделом или поворотным пунктом в истории древнегреческой философии. Такое выделение Сократа связано не с тем, что он был намного умнее всех своих предшественников, а с тем, что Сократ в центр философских проблем поставил проблему человека. Нельзя сказать, что предшествующие философы вообще не интересовались человеком, его заботами, поведением, общественными делами. Интересовались, но главными, а для некоторых досократиков единственными проблемами их исследований были проблемы возникновения и строения окружающего мира, природы прежде всего. Сократ же прославился тем, что посчитал изучение природы не обязательным и даже не нужным для философа, поскольку изучение природы не поможет улучшить человеческую жизнь. Возможно, что переориентация философии, произведенная Сократом, объясняется поисками славы и популярности, в подтверждение этого предположения можно привести следующее замечание Диогена Лаэртского о Сократе: "Поняв, что философия физическая нам безразлична, он стал рассуждать о нравственной философии по рынкам и мастерским..."¹⁶. В Древней Греции задолго до Сократа почиталось изречение, приписываемое Фалесу: "Познай самого себя"¹⁷. Но для Сократа требование познавать самого человека стало основным принципом философской деятельности. Сократ не оставил после себя сочинений, но его идеи дошли до нас в произведениях его учеников, в основном в книгах Платона.

Родился Сократ в 469 до н. в. Афинах, где и прожил всю свою жизнь до 399 г., прославленный своей смертью еще больше, чем жизнью и идеями. По преданию, в молодости он был резчиком по камню, скульптором, но затем он забросил свое ремесло и стал все свое время проводить в беседах с философами, вначале набираясь мудрости у старших, а затем поучая своих почитателей. Какое-то время Сократ был слушателем Анаксагора, а затем учился у софистов - так называли преподавателей логики и риторики. Софисты за плату обучали людей побеждать в спорах, чтобы было немаловажным делом в Афинах, где многие дела решались в открытом суде, в словесном состязании

^{16, 2} Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.

между защитой и обвинением. Термин "софисты"¹⁸ означал дословно "мудрец", но с течением времени этот термин приобрел негативный оттенок, поскольку софисты учили любого человека, платившего им деньги, побеждать в споре. Поэтому человек, прошедший хорошую школу у софистов, мог одержать победу в суде, даже отстаивая несправедливое дело. Со временем слово "софист" стало равнозначным слову "обманщик", поскольку считалось, что софисты с помощью логических фокусов, словесных хитросплетений могут убедить человека в чем угодно, заставить его поверить в то, что черное - это белое, а добро - это зло. Сократ оказался хорошим учеником и стал самым искусным спорщиком своего времени, по преданию, никто не мог одержать над ним победу в споре. Но в отличие от софистов Сократ не стал использовать мастерство спорщика для своего обогащения, поскольку подобно киникам, был равнодушен к вещам и богатству. Свое умение вести спор до победного конца Сократ использовал в философской деятельности. Поскольку Сократ не писал книг, то свои философские идеи он формулировал в беседах, в спорах на философские темы, отвечая на вопросы о смысле жизни, о добре, зле, об устройстве общества.

Сократ обычно вел беседу таким образом: сначала задавал собеседнику вопрос на интересующую Сократа тему, а затем находил недостатки, противоречия в ответах и рассуждениях собеседника. Показав неправильность или недостаточность ответов собеседника, Сократ и формулировал свои идеи как более полные ответы, учитывая недостатки ответов и рассуждений собеседника. В ходе этой своей деятельности Сократ применил слово "диалектика", буквально, "с помощью разговора", "через беседу". Сократ понимал слово "диалектика" как искусство вести диалог, эффективный спор, с целью достижения истины путем противоборства мнений. Термину "диалектика" была суждена долгая жизнь, его стали использовать многие философы, придавая ему огромное значение, но уже не в том смысле, в каком понимал его сам Сократ. Он становился все более и более популярным в Афинах. К мнению Сократа, стали прислушиваться многие молодые люди, надеясь набраться от него мудрости.

По преданию, Сократ был назван мудрейшим из всех людей Дельфийским оракулом - так называли самого популярного прорицателя того времени (жрицу одного из наиболее почитаемых храмов). Сократ удивился такому признанию, тем более, что ему приписывается изречение: "Я знаю, что ничего не знаю". Сократ, по всей видимости, считал, что другие люди знают еще меньше, поскольку их головы набиты ложными сведениями. Поэтому Сократ охотно вел беседы с теми, кто искал его общества - практически вся его жизнь и состояла из этих бесед, поучений. Сократ убедительно доказывал своим слушателям, что

¹⁸ Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. - М. : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. - 574,[1] с.; 25 см. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М". БСИ).; ISBN 5-86225-403-X

их мысли заняты ненужной суетой, что они верят в ложные идеи и представления. Эта деятельность Сократа закончилась очень печально. Сократ был обвинен в том, что он совращает молодежь, внушая ей непочтительность к древним богам и обычаям предков. Состоялся открытый судебный процесс, на котором Сократ не столько оправдывался, сколько занимался пропагандой своих идей. Судьи были настроены, в общем-то, не очень враждебно к Сократу, ему дали возможность выбрать легкое наказание, например денежный штраф, но Сократ заявил, что заслуживает не наказания, а государственных почестей, которым и "приговорил" себя. Возмущенные судьи приговорили, в конце концов, Сократа к смерти. После приговора Сократа уговаривали бежать из афинской тюрьмы, но Сократ отклонил эти предложения своих учеников - то ли из уважения к законам государства, то ли не желая на старости лет скитаться в изгнании, то ли желая привлечь внимание к своим философским идеям. Действительно, судьба Сократа и его смерть стали одной из знаменательных, легендарных страниц в истории философии. Личность Сократа и его идеи вызывали самые противоречивые мнения, как при его жизни, так и после его смерти.

Ученики Сократа - Платон, Ксенофонт - в своих сочинениях возвеличивали своего учителя, рисуя его достойнейшим из людей, мудрейшим из философов. В то же время другой современник Сократа, знаменитый драматург Аристофан, автор известных комедий, вывел в своих произведениях Сократа болтуном и шарлатаном. В 19 веке такой знаток древнегреческой культуры, как Фридрих Ницше, скажет, что Сократ своей философской деятельностью нанес огромный вред культуре Древней Греции. В то же время Карл Маркс назовет Сократа воплощением философии (в положительном смысле, разумеется). Один из главных упреков, бросаемых в адрес Сократа, заключался в следующем: Сократ ввел традицию долго и долго рассуждать о добре, вместо того чтобы делать добро. С течением времени такие рассуждения даже сделались профессией. В таком случае на добрые дела просто не оставалось времени. Поклонников же Сократа привлекали в его поведении личная смелость, независимость, оригинальность суждений и пренебрежение к материальным выгодам.

Об идеях Сократа в философской науке принято судить, в основном, по произведениям его ученика Платона, хотя, по Диогену Лаэртскому, сам Сократ говорил, что не узнает себя в сочинениях Платона. Но поскольку других источников нет, то приходится обращаться к произведениям Платона, вернее к интерпретации сократовских идей Платоном. Исходя из этого, основными философскими идеями Сократа можно считать следующие:

- единственный достойный предмет философских размышлений - это человек, а не природа;
- главная цель познания заключается в том, чтобы улучшить жизнь человека, т. е. познание должно приносить практическую пользу;
- источник зла - это человеческое незнание, необразованность, неумение

отличить добро от зла. Подобный взгляд был назван этическим рационализмом - таким термином обозначают убежденность в том, что человека можно сделать добродетельным в процессе обучения, преподавания, преподнесения различных знаний. То есть считается, чем человек будет больше знать, чем более он будет образован, тем лучше он будет себя вести. Практика показала, что нет прямой связи между уровнем образования и нравственным поведением человека. Высокий уровень знаний не гарантирует нравственной чистоты человека. Но Сократ был уверен в тесной взаимосвязи между добром и знанием, поэтому и старался открывать в своих беседах истинное знание, считая лучшим способом для этого свою диалектику.

Сократ вошел в философию как мыслитель, поставивший проблему определения общих понятий. Он стал размышлять над вопросами "Что такое прекрасное?" - не отдельный прекрасный предмет, а "прекрасное" само по себе, независимо от отдельных вещей, предметов, в дальнейшем из подобных размышлений выросла целая наука - логика. В историю культуры Сократ вошел и как изобретатель иронии - особого отношения к жизни, особого взгляда на вещи, эмоционального настроения, он не относился слишком серьезно ни к одному из явлений в мире. Сократовская ирония являлась, вероятно, следствием особого характера Сократа, который был добродушным, умел смеяться над своими бедами и невзгодами, так и над напыщенной серьезностью важных мудрецов.

«Литература»:

1. Антология мировой философии. т. 1. 1976.
2. Асмус В. Ф. Античная философия.- М. 1976.
3. Васильева Т. В. Афинская школа философии.- М. 1995.
4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.
5. Платон. Государство // Соч. в 3-х т.- М. 1994.
6. Рассел Б. История западной философии. В 2-х т. 1.- М. 1993.- Кн. 1. ч.
7. Философский энциклопедический словарь / [Ред.-сост. Е. Ф. Губский и др.]. - М. : Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. - 574,[1] с.; 25 см. - (Библиотека словарей "ИНФРА-М". БСИ).; ISBN 5-86225-403-X

**ФИЛОСОФИЯ ПЛАТОНА
ПЛАТОН ФИЛОСОФИЯСЫ
THE PHILOSOPHY OF PLATO**

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Авторлар Платонның әлемдік философия үшін ерекше маңызды рөлін атап көрсетеді. Оның іліміндегі басты нәрсе – идея әлемі, идея әлемі біріншілік, заттар әлемі қосалқы. Платон философтар мемлекетті жауынгерлердің көмегімен басқаруы керек деп есептеді, қоғамның үшінші қабаты қолөнершілер. Құлдар толығымен құқығынан айырылды, Платон үшін мемлекеттік жүйенің мысалы Спарта болды.

Түйін сөздер: идеялар әлемі, идеалды мемлекет, заңдар, Сиракуза, Дионисий, философтар, жауынгерлер, қолөнершілер, құлдар, тиран, Спарта.

Аннотация: Авторы подчеркивают исключительно важную роль Платона для мировой философии. Главным в его учении является - мир идей, мир идей первичен, мир вещей же вторичен. Платон считал, что философы при помощи воинов должны управлять государством, третьим слоем общества были ремесленники. Рабы были полностью бесправны, примером государственного устройства для Платона была "Спарта".

Ключевые слова: мир идей, идеальное государство, законы, Сиракузы, Дионисий, философы, воины, ремесленники, рабы, тиран, Спарта.

Annotation: The authors emphasize the exceptionally important role of Plato for world philosophy. The main thing in his teaching is - the world of ideas, the world of ideas is primary and the world of things is secondary. Plato believed that philosophers should govern the state with the help of warriors, the third layer of society were artisans. Slaves were completely disenfranchised; an example of a state system for Plato was Sparta.

Key words: world of ideas, ideal state, laws, Syracuse, Dionysius, philosophers, warriors, artisans, slaves, tyrant, Sparta.

Платон был учеником Сократа и оставил после себя несколько десятков сочинений, из них более 30 дошли до наших дней. В основном это так называемые диалоги, сравнительно небольшие по объему произведения, построенные в форме бесед между двумя или несколькими собеседниками. Более всего Платон прославился двумя своими объемными произведениями - "Государство" и "Законы", в которых изложил свои представления об идеальном обществе. Он был крайне недоволен афинской демократией, поэтому и составлял проекты идеального государства и даже старался реализовать их на практике. Так как в Афинах эти проекты никто не принял бы всерьез, да и убедить народное собрание Афин переделать государство в соответствии со своими идеями Платон не рассчитывал, то он отправился на Сицилию, в город Сиракузы, где власть принадлежала диктатору Дионисию. Платон размышлял очень здраво: убедить одного человека гораздо легче, чем народное собрание. Особенно, если этот человек ничем не ограниченный тиран, а ему предлагают проект государства, все граждане которого должны беспрекословно подчиняться своим правителям. Но поскольку в проекте Платона значительная роль отводилась философам, то Дионисий и афинский философ не смогли прийти к полюбовному соглашению. Тем не менее, Платон трижды посещал Сиракузы, но всякий раз безрезультатно. Во второй приезд Платон был даже продан в рабство, что не помешало ему посетить Сиракузы еще раз, когда там правил сын Дионисия. Не договорившись с сыном, Платон вернулся в Афины и основал философскую школу, которая получила названия Академия, поскольку размещалась недалеко от сада древнего героя Академа. Академия Платона просуществовала почти тысячу лет - с 385 г. до н. э. и до 529 г. н. э., пока не была закрыта по указу императора Юстиниана, как рассадник ложной мудрости, противоречащей христианству. Платон руководил Академией до конца своих дней, а после его смерти Академией поочередно руководили его ученики и последователи.

В истории философской науки Платон более всего знаменит своим учением о мире идей. Основные положения следующие:

- окружающий человека видимый мир вещей - вторичен, второстепенен; главный, настоящий, истинный мир - это мир идей;
- каждая видимая вещь, предмет это соединение грубой, мертвой материи и какой-либо идеи, например, стол - соединение грубого вещества и идеи стола;
- мир идей находится в недостижимом для чувств пространстве, его могут познать усиленным размышлением, разумом только избранные люди.

Для пояснения своих взглядов Платон воспользовался образом пещеры, рассуждая при этом так: представьте себе большую пещеру, в которой с рождения находятся несколько человек, прикованные к стенам. Они не могут повернуться к выходу из пещеры, не знают, что происходит за ее пределами. Если мимо отверстия пещеры будут проходить люди, то на стенах пещеры будут мелькать тени этих людей. Прикованные к стенам узники будут видеть

эти тени, но никогда не смогут увидеть самих людей, проходящих мимо пещеры. В таком случае узники будут считать, что видимые ими тени это и есть реальный, движущийся мир. Платон сделал вывод о том, что все люди подобно узникам пещеры, опутаны своеобразными цепями - ограниченностью чувств, ограниченностью своего рассудка. Поэтому, люди и принимают видимый ими мир вещей за единственный, не подозревая, что он лишь тень, жалкий отблеск главного мира - мира идей. Благодаря "избранным" простые люди могут узнать о том, что мир идей состоит из идеального "стола", идеального "стула", идеальной "лошади", идеальной "статуи". Они идеальные, ибо у них нет недостатков, они прекрасны и лучезарны. По своей доброте, эти лучезарные идеи посылают свой свет, образ в мир вещей, каждая из вещей и возникает благодаря соединению отблеска идеи и грубой материи. По мнению Платона, эти идеи вечны и неизменны. Платону можно не верить, с ним можно не согласиться, но надо признать, что его теория последовательна и логически неопровержима. На все возражения и сомнения в существовании мира идей поклонник Платона может сказать, что постижение мира идей доступно не для всех.

Задолго до Платона появились представления о существовании в невидимых сферах таинственных миров, сверхразумных сил, но создатели этих идей, как правило, не давали четкого логического обоснования тому, что большинство людей при всем желании не могут увидеть эти миры и силы. Платон же дал схему логического обоснования подобных представлений о таинственных силах, управляющим нашим миром. Кроме своей теории идей, Платон прославился как основоположник идей социалистических, поскольку в своих сочинениях "Государство" и "Законы" создал такой образ идеального общества, который очень сильно напоминает коммунистические и социалистические представления об общественном устройстве. Идеальное государство, по Платону, это государство, которым управляют философы с помощью воинов, причем и те, и другие лишены частной собственности, которая, по мнению Платона, мешает государственным заботам.

Значительно ниже философов и воинов находится слой ремесленников, еще ниже - бесправные рабы, которые являются общественным достоянием, а не принадлежат отдельным лицам. Каждый общественный слой замкнут в себе, люди из одного слоя не могут перейти в другой. В этом государстве нет никакой политической борьбы, нет системы выборов, нет демократии. Вообще выборная демократия с разделением властей, с правом их критики, свободой мнений очень не нравилась Платону, несмотря на то, что он был гражданином Афин, где демократия была наиболее развита. Симпатии Платона были на стороне извечного противника Афин - города-государства Спарты, представляющего собой военизированное казарменное государство. Основными занятиями спартанцев были война, подготовка к ней и грабеж илотов - людей, обеспечивающих спартанцев продуктами, одеждой и т. д. В Спарте не поощрялись искусства, спартанцы всегда были серьезны и

сосредоточенны, что соответствовало поведению самого Платона, который не одобрял жизнерадостности, веселья, демократизации своих сограждан. Бертран Рассел назвал Спарту прообразом тоталитарного государства (гитлеровского или сталинского). При этом он считал, что именно Спарта вдохновила Платона на создание своего образа идеального государства. Сам Платон, вероятно, был убежден, что его идеальное государство станет благом для людей.

Подобная убежденность была и у тех мыслителей, которые спустя два тысячелетия после Платона стали создавать свои проекты идеального государства. Платон считал, что в идеальном государстве должен быть полный контроль со стороны правителей не только над поведением, но и над мыслями людей; контролю должны быть подвержены воспитание детей, их образования, даже искусство. В идеальном обществе все должно подчиняться мнению и интересам правителей, остальные люди не могут иметь своего собственного мнения, за них думают стоящие у власти. По мнению Платона, правители могут обманывать народ, дезинформировать его, исходя из интересов государства. Несмотря на свои антидемократические, антигуманистические политические симпатии, Платон пользуется огромным уважением у многих философов. Чем же это можно объяснить. Вероятно, сказались два обстоятельства. Во-первых, философам льстило, что в проекте платоновского идеального государства им отводилась такая важная роль - быть правителями. Во-вторых, именно Платон оказался тем мыслителем, который в своих произведениях постоянно доказывал, что философия - это величайшая духовная ценность, а занятия философией - это самый возвышенный вид деятельности человека. Подобные утверждения, конечно же, были очень лестны для философов. Поэтому тенденция преувеличивать значение философии тоже берет начало у Платона, так же, как и тенденция не критиковать власть, а искать ее поддержки и помогать ей.

Платон так же способствовал распространению взглядов Пифагора на природу научной деятельности, считая, что деятельность ученого - это не активное, созидательное творчество, а приобщение к идеальному таинственному миру, доступному только для избранных.

Следует заметить, что у Платона вообще были проблемы с творческим процессом, причем эти проблемы сыграли негативную роль в истории европейской философии. Платон в свои молодые годы пытался писать не научные, а литературно-художественные произведения - трагедии. Дело в том, что на это время пришелся расцвет греческой литературы, слава Софокла и Еврипида, вероятно, и воодушевляла Платона. Но таланты были редкостью даже для Афин. Судя по тому, что Платон сжег свои литературно-художественные сочинения, они вышли не очень удачными. По стилю дошедших до нас диалогов Платона можно судить о том, что у него не получалось: не доставало умения в ясной, сжатой и в то же время в художественной форме выражать оригинальные и глубокие мысли, т. е. не доставало того, без чего нельзя считаться не то, что гениальным, а просто

приличным драматургом. Но глубоких мыслей у Платона было предостаточно. И, вероятно, чтобы ни одна из них не потерялась, Платон решил записывать в форме диалогов, т. е. в таких произведениях, где не надо было заботиться ни о краткости изложения, ни о художественной форме, ни о доступности и ясности стиля. В результате сложилась литература, которую большей частью скучно читать, не имея специального интереса к теме какого-то диалога. Так сложилось особое явление - философское творчество, индексное и доступное лишь для специалистов.

«Литература»:

1. Антология мировой философии. т. 1.1976.
2. *Асмус В.Ф.* Античная философия. - М. 1976.
3. *Васильева Т.В.* Афинская школа философии. - М. 1985
4. *Платон.* Государство // Соч. в 3-х т.- М. 1994.

УДК 1 (091)

ФИЛОСОФИЯ АРИСТОТЕЛЯ АРИСТОТЕЛЬ ФИЛОСОФИЯСЫ THE PHILOSOPHY OF ARISTOTLE

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Авторлар дүниежүзілік философия үшін Аристотельдің ең маңызды рөлін атап көрсетеді. Оның жоғары ғылыми құнарлылығы атап өтіледі. Аристотель логика, физика, психология т.б көптеген ғылымдардың негізін салушы болды. Оның көптеген терминдерін

мәні, мазмұны, категориялары, формасы және т.б. философия ғылымына енгізді. Оның ең әйгілі сөзі: «Платон менің досым, бірақ шындық одан да қымбат».

Түйін сөздер: материя, метафизика, жан, болмыс, мазмұн, форма, ғылым, логика, психология, физика, Стагира, болмыс, этика, ізгілік.

Аннотация: Авторы подчеркивают важнейшую роль Аристотеля для мировой философии. Отмечается его высокая научная плодovitость. Аристотель был родоначальником многих наук, таких как логика, физика, психология и др. Он ввел в философскую науку многие ее термины: сущность, содержание, категории, форма и т.д. Самое известное его изречение: "Платон мне друг, но истина дороже".

Ключевые слова: материя, метафизика, душа, сущность, содержание, форма, наука, логика, психология, физика, Стагира, сущее, этика, добродетель.

Annotation: The authors emphasize the most important role of Aristotle for world philosophy. His high scientific fertility is noted. Aristotle was the founder of many sciences, such as logic, physics, psychology, etc. He introduced many of its terms: essence, content, categories, form, etc. into philosophical science. His most famous saying: "Plato is my friend, but the truth is dearer."

Key words: matter, metaphysics, soul, essence, content, form, science, logic, psychology, physics, Stagira, being, ethics, virtue.

Аристотель был самым талантливым учеником Платона, причем настолько талантливым, что Платон оценивая способности Аристотеля, говорил: "Остальным ученикам нужны шпоры, а Аристотелю узда". Аристотелю приписывают знаменитое изречение - "Платон мне друг, но истина дороже". Здесь уже видна самостоятельность и независимость философской позиции Аристотеля. В 335 году до н. э. он основал собственную философскую школу в Афинах - Ликей (от названия местности, где располагалась школа). Современные учебные заведения, лицеи, как раз и получили название от школы Аристотеля. Учеником Аристотеля был Александр Македонский. Личность и деятельность этого самого знаменитого ученика Аристотеля заслуживает особого внимания, так как он оставил исключительно глубокий след в истории мировой культуры. В 20 лет Александр стал царем и затем за 13 лет покорил почти все известные грекам страны, начиная с Эллады. Но нас интересуют не военные успехи Александра, он был не просто завоеватель, но и созидатель, творец новой культуры. Александр мечтал основать мировое государство, разрушить все границы и тем самым ликвидировать войны между государствами и народами. Им двигала фактически идея мирового сообщества и мировой культуры, основой которой должна была послужить великая и прекрасная культура Древней Греции. Александра можно считать одним из первых космополитов - людей, считающих человечество одной семьей, по несчастью разделенной государственными и национальными перегородками. Однажды он даже устроил свадьбу, женив 10 тысяч своих воинов на персиянках, рассчитывая с помощью межнациональных браков смешать народы, убыстряя тем самым создание единого государства, единой культуры.

Во всех завоеванных им регионах Александр основывал новые города - Александрии, которые становились очагами эллинизма - значительного явления

в истории мировой культуры. Александр не забывал учителя в своих военных походах, откуда по приказу царя присылали самые разнообразные предметы, не знакомые грекам. Предметы эти были использованы Аристотелем в его научной деятельности, которая носила самый разносторонний характер. Его интересы были очень обширны, Аристотель был, выражаясь современным языком, энциклопедически мыслящим человеком. Ведь Аристотель считается основателем целого ряда наук, например, психологии, зоологии, логики, эстетики. Кроме того, он написал труды по физике (ему приписывают само название этой науки), а также политические произведения. Но нас интересуют его философские идеи. Основное философское произведение Аристотеля - "Метафизика", где он изложил главные философские идеи о происхождении и устройстве всего мира. С тех пор эту часть философии, где затрагивались подобные философские вопросы, было принято называть метафизикой, хотя сам термин возник случайно и означал буквально "произведение, идущее после Физики" (в собрании сочинений Аристотеля). Аристотель не был согласен с теорией идей Платона и отрицал существование особого мира, где собранные вместе, неподвижные идеи существуют отдельно от реальных вещей.

С точки зрения Аристотеля, у всего сущего в мире есть 4 основы, 4 главные вещи:

- 1) активная форма, сущность вещей, то, что определяет индивидуальность вещи;
- 2) пассивная материя;
- 3) начало, источник движения всех вещей;
- 4) цель.

При этом каждый отдельный предмет представляет собой единство активной формы и пассивной материи, то есть какого-то вещества. Может показаться, что форма у Аристотеля выполняет ту же роль, что идея у Платона, но это не так. По Аристотелю, нет особого мира форм, все формы существуют только в вещах.

Кроме учения о формах, важное место в философии Аристотеля занимает понятие конечной причины всякого движения. Он признавал, что все вещи, предметы, явления находятся в постоянном движении, развитии, у каждого движения есть свой источник, своя причина. У этой причины есть свой источник, своя причина. Но что лежит в основе всех движений, всех причин, что является первопричиной? Ответ Аристотеля гласит: существует какой-то перводвигатель, который дает движение всем вещам, но сам он неподвижен. Этот же перводвигатель когда-то дал первотолчок развитию всего мира. Перводвигатель является всемогущей разумной силой - фактически это было представление о божественной силе, о едином Боге. Подобное представление было не характерным для древних греков, придерживавшихся многобожия. Своими идеями Аристотель подготавливал образованных людей к восприятию идеи одного - единственного Бога, чем и заслужил уважение христианских философов и богословов, хотя жил за 400 лет до возникновения христианства.

Много внимания Аристотель уделял разработке проблем нравственности. Он разработал понимание добродетели как "золотой середины", считая добродетелью то, что находится между двумя крайностями. Например, храбрость - это середина между трусостью и безрассудством, щедрость - между скупостью и расточительством. Аристотель ввел в философию большинство ее терминов, понятий, таких, как сущее, форма, содержание, категории. Большое влияние на развитие философской науки оказали те работы мыслителя, в которых он подверг подробному исследованию способы и приемы человеческого мышления. Поэтому Аристотель по праву считается основателем логики, науки о мышлении. Он также разработал учение о различных видах искусства, заложил основы науки эстетики.

Работоспособность и продуктивность Аристотеля поражают воображение. По некоторым сведениям, Аристотелем было создано около 200 произведений, многие из которых дошли до нашего времени. Правда, не у всех философов продуктивность Аристотеля вызывает одобрение. Ф. Ницше считал Аристотеля кем-то вроде графомана (т. е. человеком, у которого мания долго и длинно писать). Он даже выразился однажды, что Аристотель, попав из далекого фракийского города Стагира в Афины, т. е. из провинции в культурную столицу, был настолько потрясен уровнем культуры образованных афинян, что занимался записыванием и раскладыванием по полочкам разговоров, услышанных им на улицах Афин. Но мнение Ницше не было характерным для большинства философов. В средние века авторитет Аристотеля был вообще непререкаем. Оценивая деятельность Аристотеля необходимо, прежде всего, отметить, что именно от него берет начало современная строгая форма научных трудов. Аристотель отказался, например, от формы диалога, которая затрудняла акцентирование внимания на научной проблеме. Аристотель также отказался от всякого обсуждения фантастических представлений, идущих от мифологии. Его произведения - это чистая наука, без всяких литературных и мистических примесей. Аристотелю принадлежит и заслуга создания отдельных наук, каждая из которых занимается своими проблемами. До него такого разделения не было. Вместе с тем, творчество Аристотеля можно рассматривать и как первую попытку создания грандиозной системы, в которой различные науки связаны между собой, в которой делается попытка создания общей цельной картины всего мира, но из этой грандиозной системы, к сожалению, мало что можно использовать сегодня в качестве плодотворного научного метода, в качестве идеи, которая может помочь разобраться в происходящих процессах.

Между тем деятельность других древнегреческих философов, не создававших грандиозные философские системы, представляется более плодотворной, интересной и для нашего времени. Например, этические идеи Эпикура вызывают большой интерес как альтернативные принципам тоталитарных государств. При разработке научных методов спор идет между идеями, восходящими к скептикам и пифагорейцам, логические исследования

наших дней больше опираются на идеи скептиков, чем на логику Аристотеля. При разработке общественных теорий больше интереса проявляется к идеям Платона. Современная физика высоко оценивает идеи атомистов и пифагорейцев. Даже при выборе практического поведения, образа жизни можно проследить спор между идеями киников, стоиков и эпикурейцев. Можно сказать, что грандиозная система, претендуя на всеобъемлющий характер, остается памятником самой себе. Отдельные специальные исследования более плодотворны и жизнеспособны. И все же Аристотель заслуживает глубочайшего уважения - и не только за вклад в становление научной формы познания. Аристотель был, вероятно, первым мыслителем в истории, давшим развернутую критику социалистических идей. Сделал он это на основе анализа идеи Платона об идеальном государстве. Аристотель пророчески заявил, что в государстве с общественной собственностью экономика будет приходить в упадок, поскольку об общем имуществе никто толком не будет заботиться. Кроме того, по мнению Аристотеля, в таком обществе государство будет неизбежно подавлять отдельного гражданина.

«Литература»:

1. Антология мировой философии. т. 1.1976
2. *Аристотель. Метафизика* // Соч. в 4-х т.- М. 1983.- т.1.
3. *Аристотель. Политика* // Соч. в 4-х т.- М. 1983.- т. 4.
4. *Васильева Т.В.* Афинская школа философии.- М. 1985.
5. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. В 2-х т. - М. 1992.

УДК 1 (091)

ИТАЛЬЯНДЫҚ ФИЛОСОФИЯСЫ ИТАЛИЙСКАЯ ФИЛОСОФИЯ ITALIAN PHILOSOPHY

Айтқожин Дидар Қосыбайұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Сәлімұлы

Халықаралық менеджмент институты, Архангельск қ.

gabidulinrauf@gmail.com

Айтқожин Дидар Косыбаевич

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Габидулин Рауф Салимович

Международный институт управления, г. Архангельск

gabidulinrauf@gmail.com

Aitkozhin Didar Kosybaevich

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau city

aitkozhin.didar.k@gmail.com

Gabidulin Rauf Salimovich

International Institute of Management, Arkhangelsk city

gabidulinrauf@gmail.com

Түйіндеме: Мақалада итальяндық философияның негізгі идеясы ашылады - оның мистикалық, эмоционалды, діни нәрсемен байланысы. Философияның бұл бағытының өкілдері және онымен байланысты мектептер сипатталған. Итальяндық философияның шығу тегі осы ілімнің бірінші өкілі, яғни Пифагордың заттардың табиғаты туралы философиялық көзқарастарының қалыптасуы мысалында қарастырылады. Сондай-ақ Элеат мектебі және оның негізгі өкілдері итальяндық философияға жатады.

Түйін сөздер: Философия, итальяндық философия, Пифагор, метемпсихоз, пифагоршылар, Элеат мектебі, Ксенофан, Парменид, Зенон.

Аннотация: В статье раскрыта основная идея итальянской философии – её связь с чем-то мистическим, эмоциональным, религиозным. Описаны представители данного направления философии и школы, относящиеся к ней. Рассматривается зарождение итальянской философии на примере становления философских взглядов на природу вещей первым представителем данного учения, а именно, Пифагором. Также, упоминается школа элеатов и её главные представители, как принадлежность к итальянской философии.

Ключевые слова: Философия, итальянская философия, Пифагор, метемпсихоз, пифагорейцы, школа элеатов, Ксенофан, Парменид, Зенон.

Annotation: The article reveals the main idea of Italian philosophy - its connection with something mystical, emotional, religious. Representatives of this direction of philosophy and schools related to it are described. The origin of Italian philosophy is considered on the example of the formation of philosophical views on the nature of things by the first representative of this doctrine, namely, Pythagoras. Also, the Eleatic school and its main representatives are mentioned as belonging to Italian philosophy.

Key words: Philosophy, Italian philosophy, Pythagoras, metempsychosis, Pythagoreans, Eleatic school, Xenophanes, Parmenides, Zeno.

Первым представителем итальянской философии был Пифагор, уроженец Ионии, но прославивший себя деятельностью в Кротоне, городе на итальяском побережье. Его имя известно, прежде всего, благодаря математической теореме. Факт очень символический, поскольку Пифагор считается крупнейшим математиком, даже отцом этой почтенной науки. Пифагору приписывается множество математических открытий, но точно ничего утверждать нельзя, поскольку сочинений самого Пифагора не сохранилось, а его ученики, боготворившие своего учителя, приписывали ему порой свои открытия.

По преданию, Пифагор учился мудрости и в частности математике у жрецов в Египте, Вавилоне и даже в Индии. С деятельностью и влиянием Пифагора связано распространение в европейской философии мистических, полурелигиозных идей, характерных для многих восточных духовных течений.

Пифагора можно считать не только отцом математики, но и основоположником мистического понимания научной деятельности, т. е. ответственным за привнесение в научную деятельность религиозно-фантастических элементов. Такого мнения придерживался, например, Рассел. Вместе с тем английский философ считал Пифагора создателем модели теоретической науки. Как объяснить эти противоречивые оценки Пифагора? Объяснение довольно простое: до Пифагора любой мыслитель считал, что результатом его деятельности, в конечном счете, должно быть улучшение нравов в обществе или какие-то другие положительные, но обязательно связанные с практической пользой последствия. Деятельность, не связанная с практической пользой, не одобрялась, если она не вела к победе в честном состязании, на Олимпиаде, например. Пифагор же ввел традицию, согласно которой деятельность математика, философа связана с приобщением к чему-то возвышенному, божественному. То есть математик не творит своими собственными умственными способностями теоремы и доказательства, а приобщается к какому-то божественному, гармоничному, потустороннему миру, невидимому, недостижимому для чувств. Прикосновение к этому божественному миру имеет самодостаточную ценность и не должно связываться с низменными практическими выгодами. Благодаря этому взгляду стала принципиально возможной теоретическая наука, мыслители получили внутренний стимул для вроде бы бесполезной деятельности. Это сейчас стало возможно финансирование фундаментальных теоретических исследований, а во времена Пифагора выручала версия о божественном происхождении научной деятельности. Такой взгляд на природу научных открытий очень льстил людям науки: приятно чувствовать себя приближенным к высшим сферам. Пифагоровское понимание природы научного, прежде всего математического познания не только возвышало роль ученого. Да, теперь он мог свысока смотреть на всех людей, не приближенных к таинственному миру. Но при таком взгляде сам исследователь переставал быть творцом своих теорий, он их не творил, а ждал откровения, приближения к чему-то мистическому. Более разумным выглядит другое понимание сути научных открытий. Каждое из открытий это комбинация определенных приемов, элементов и знаков языка какой-то науки. Если создается научный язык, как система знаков, то возникает возможность большого числа комбинаций: в грамматике - слов и предложений, в математике - теорем и формул. То есть открытие - это поиск и формулировка лучших вариантов; этот поиск и является сутью творчества. Момент интеллектуальной творческой находки может, по мнению Рассела, показаться кому-то божественным откровением. Сам Рассел ничего божественного в творческом акте не усматривал, разве что в поэтическом образном смысле, а он, напомним, был одним из крупнейших математиков 20 века. Увлечение Пифагора математикой сказалось в его ответе на вопрос, поставленный милетцами о первооснове всех вещей, по Пифагору это было число. Он исходил из того, что все тела отличаются друг от друга пропорциями и размерами,

поэтому их можно описать или выразить числовыми отношениями. Пифагор считал, что в глубине, в основе всех вещей лежит числовая гармония - только она скрыта от людского понимания, задача философа приблизиться к этой гармонии. У этих идей оказалась долгая жизнь, поскольку в 20 веке ученые - физики пришли к выводу, элементарные частицы, лежащие в основе всего, могут быть описаны исключительно с помощью математических числовых характеристик, без указания на их физические или химические свойства. Одному из крупнейших физиков 20 века Макс Борну принадлежит интересное высказывание в духе Пифагора: «Атом - это система дифференциальных уравнений»¹⁹.

Кроме своих математически-философских идей, Пифагор прославился учением о переселении душ - метемпсихозе. Эта идея была характерна для многих восточных религиозных учений, что свидетельствует в пользу гипотезы об ученичестве Пифагора в Индии. Возможно, что он и самостоятельно пришел к мысли о том, что душа живого существа после физической смерти его тела продолжает существовать в другом теле, причем если существо вело примерный образ жизни, то душа воплотится в более высоком по рангу существе и наоборот. Например, душа безнравственного человека может переселиться в собаку, если же собака будет хорошо себя вести, то душа ее снова может воплотиться в человеке. Но эти традиционные для Индии верования плохо приживались в Греции и в большинстве случаев служили поводом для насмешек и советов типа: "Не бей собаку, вдруг это твой отец". Но существовали люди, свято верившие во все сказанное Пифагором, это были его ученики, составившие школу пифагорейцев. Точнее, это была не школа, а союз единомышленников, напоминавший религиозное братство. Они считали, что после смерти Пифагора его душа переселилась в мир богов. Пифагорейская община в Кротоне жила по своим особым правилам, строго регламентирующим поведение каждого своего члена. Пифагорейцы, единые в своих устремлениях добились значительных успехов в математике, логике, но когда они попытались стать и политической силой, то подверглись нападению и были разгромлены.

К итальянской философии принято относить и школу элеатов. Свое название она получила от города Элея, где жили и творили философы Ксенофан, Парменид и Зенон. Для элеатов был характерен интерес к самому процессу познания действительности. Ксенофан более всего известен критикой традиционных греческих богов и вообще принципа многобожия. Он был недоволен тем, как Гомер изобразил в своих поэмах богов - Зевса, Афродиту, Аполлона. Они красивы и умны, но ведут себя непристойно, что объясняется следующим обстоятельством: люди (Гомер в первую очередь) создают богов по своему подобию, приписывают богам свои собственные черты, в том числе и недостатки, поэтому у северных народов боги голубоглазые и светловолосые, а у эфиопов - чернокожие. Коровы и лошади представляют богов в виде

¹⁹ Пономарев Л. Под знаком кванта. Litres, 2018г. Глава 8, стр. 133.

четвероногих, иронизировал Ксенофан. Он предложил принципиально новый образ божества. Бог Ксенофана это всемогущая сила, чистый разум, не имеющий ничего общего ни с одним из живых существ. Представления Ксенофана о боге были, по сути, близки к представлениям многих современных религий. Это было первое выражение единобожия в Греции.

Ученик Ксенофана Парменид придавал огромное значение происхождению наших суждений, при этом он оказался первым мыслителем в западной традиции, который объектом исследования сделал само мышление. Парменид ввел термин бытие, которому было суждено играть значительную роль в философских спорах и теориях. Выяснилось, что новые термины влекут за собой новые проблемы. Вот образец рассуждения Парменида, заявившего: "Существует только бытие. Небытия не существует". Почему? Потому что когда мы пытаемся помыслить небытие, или ничто, то уже существует наше мышление о небытии, значит, уже что-то имеется, поэтому ничто не может существовать. В данном случае проблема связана не с окружающим нас миром, а с нашей речью. Ведь "бытие" - это то, что существует, то есть "ничто" - это то, что не существует уже по своему определению, и заниматься доказательством того, что не несуществующее не существует, было излишним. Излишним с точки зрения более детального понимания окружающего нас мира. Но эти рассуждения были полезны в том отношении, что они развивали способность к абстрактному мышлению, дисциплинировали ум, приучали человека к аналитической деятельности и последовательности в рассуждениях. Негативным влияние Парменида может считаться тогда, когда с помощью рассуждений о "бытии", о его противоположности - "ничто" пытаются понять устройство мира, а не устройство нашей речи, наших рассуждений.

Пармениду принадлежит требование обосновывать свои доводы, приводить доказательства своих тезисов. Разумеется, философы задолго до элеатов прибегали к доказательствам, но от случая к случаю, как к одному из приемов при рассуждении, а после Парменида требование обосновывать, доказывать свои идеи стало обязательным. Следующий знаменитый представитель школы элеатов Зенон более всего прославился своими рассуждениями о самом процессе мышления. Он указывал на те неустранимые противоречия в нашей речи, в мышлении, которые возникают при попытке описать привычным языком некоторые природные процессы и явления. Еще Парменид пытался доказать, что бытие неподвижно, что движения не существует, или точнее движение - только видимость, кажимость, обман чувств, а помыслить движение невозможно, не впадая при этом в противоречия. Зеноном были сформулированы несколько апорий (с греческого "затруднение, отсутствие выхода") - например об Ахиллесе, который не догонит черепаху: пока Ахиллес пробежит половину расстояния, отделяющего его от черепахи, та успеет удалиться еще на какое-то расстояние, Ахиллес пробежит половину

этого нового расстояния, но черепаха успеет удалиться еще на какое-то расстояние - и так до бесконечности²⁰.

Элеаты были практически первыми древнегреческими философами, обнаружившими возможность логических противоречий при попытках с помощью естественного языка описать многие реальные процессы. Идеи элеатов можно развивать в двух направлениях: или считать мир наполненным противоречиями, или произвести логический анализ особенностей обыденного, естественного языка, а затем и научного языка. Заметим, что марксистская философия, например, пошла по первому пути вслед за одним из своих "крестных отцов" Гегелем, большинство философских направлений 20 века выбрало второй путь.

«Литература»:

1. *Асмус В. Ф.* Античная философия.- М. 1976.
2. Антология мировой философии. В 5 т. т.1.- М. 1969.
3. *Диоген Лаэртский.* О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов.- М. 1979.
4. *Зайцев А. И.* Культурный переворот в Древней Греции. 8 - 5 вв. до н. э.
5. *Маковельский А. О.* Досократики. В 3 томах. Глава 15-я. — Минск: Харвест, 1999. — 784 с. — (Классическая философская мысль).
6. *Пономарев Л.* Под знаком кванта. Litres, 2018г. Глава 8, стр. 133.
7. Фрагменты ранних греческих философов. Ч. 1. - М. 1989.

УДК 76.026.1/.13

ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ СИМВОЛОВ

Амиржанова Анара Орымбаевна

НАО КУ им.Ш.Уалиханова

anara_0404@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрены несколько вариантов использования древнетюркских изобразительных мотивов в современном дизайне, представлены на фоне, имитирующем пергамент, придают изображениям налет антикварности и богатства. Широкий выбор различных символов. Логотип выступает как носитель идеи «евразийства» – сплава Востока и Запада, единства противоположных начал, гармонии мультикультурных ценностей, он ассоциативен, понятен на интуитивном уровне. Поэтому совершенно закономерно, что в Сакском золотом воине видится и первообраз защитника родного края, и символ единения просторов Евразии.

²⁰ *Маковельский А. О.* Досократики. В 3 томах. Глава 15-я. — Минск: Харвест, 1999. — 784 с. — (Классическая философская мысль).

Ключевые слова: культурное наследие древних тюрков, всемирный тюркский курултай (WTK). «Алтын Адам», петроглифический рисунок.

Исторические аналоги изобразительных символов в графическом дизайне содержит описание отечественного и зарубежного опыта использования древнетюркских символов, а также перспективы их использования в современном графическом дизайне.

Как показывает развитие отечественного дизайна, в нашу повседневную жизнь входит осознание своих исторических корней, культурного кода в виде насыщенной культурной жизни – выставки, конференции, кинопремьеры, публикации, возрождение исторических с точки зрения истории государства мест (древние и средневековые поселения - Бозок, Сарайшык, Сыганак).

Культурное наследие древних тюрков – это целый пласт материальных и духовных ценностей, оставленные многими поколениями предков Великой степи. Многие элементы этой культуры легли в основу жизни современного казахского и других тюркоязычных этносов. Они же сделали немалый культурный вклад в культурный код оседлых цивилизаций. Кочевая цивилизация имела свой культурный код, символику, духовную и материальную культуру, она эволюционировала в веках как любая историческая общность.

Рассмотрим несколько вариантов использования древнетюркских изобразительных мотивов в современном дизайне.

Рисунок 1. Цветной принт ручного аксессуара казахстанской художницы

Попова С., автор и художник, всего изобразительного контента на сайте Veta.kz. (Рисунок 1), так описывает свою коллекцию: «Стилизация наскальных изображений послужила фундаментом в данной коллекции, выполнена в современном этническом стиле с ноткой философии пещерной живописи. Древние люди при помощи наскальных рисунков пытались раскрыть смысл явлений, изобразить динамическое действие, поэтому на плоскости появлялись цельные композиции, которые имели повествовательное начало. Данные картины представлены на фоне, имитирующем пергамент, придают изображениям налет антикварности и богатства. Широкий выбор различных символов, словно сходит к нам, со

страниц древнего фолианта рассказывая, свои увлекательные истории о былых временах...» (Рисунок.2).

Рисунок 3. Авторские работы казахстанской художницы С. Поповой

Рисунок 4. Логотип Всероссийского молодежного форума тюркской молодежи «Золото тюрков»

С 16 по 20 сентября в городе Казани прошёл V Всероссийский форум тюркской молодежи «Золото тюрков» (Рисунок.4). В нем приняли участие более 150 молодых людей из 18 регионов России. Центром мероприятий форума стал молодежный центр «Волга». Форум – первая и единственная в России масштабная образовательная площадка для обмена опытом и лучшими практиками по вопросам сохранения уникального историко-культурного наследия тюркских народов.

Рисунок 5. Логотип Всемирного тюркского курултая

Всемирный тюркский курултай (WTK) является международной неполитической площадкой, призванной объединить все тюркские народы для культурной и духовной интеграции (Рисунок 5).

Первый в истории «Всемирный Тюркский Курултай» был организован на берегу Иссык-Куля в Киргизии. В нем приняли участие более 300 делегатов от 25-ти тюркских народов из более чем 10-ти стран мира. Впервые в истории тюркского мира за одним столом собрались представители тюркских народов в лице глав и представителей общественных организаций, известных учёных, заслуженных деятелей культуры, всех, кого волнуют проблемы тюркского мира.

В рамках диссертационного исследования имела возможность принимать участие в дизайн-проектировании не только печатных изданий, но и дизайн-оформления выставок, посвященных тюркской теме (Рисунок 6).

Рисунок 7. Дизайн-оформление выставки.

Рисунок 8. Логотип Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

Логотип представляет собой стилизованное изображение всадника – Сакского золотого воина (Рисунок 8). В основу логотипа легла идея учёного-тюрколога М.Ж. Жолдасбекова, созданная по мотивам археологической находки «Золотой человек» («Алтын Адам», VI-V век до н.э.).

Логотип университета символизирует пассионарность – движение вперёд, жизнеутверждающую энергию, импульс к изменениям и свершениям, связь времён и пространств, а также культурную аутентичность и номадическую цивилизацию.

«Алтын Адам» являлся представителем сакской аристократии, о чём свидетельствует поражающее воображение золотое воинское одеяние, неповторимая уникальность его головного убора, несущего сакральный смысл, искусно инкрустированное воинское снаряжение. Главный элемент – қазанат (боевой быстроногий скакун) – как известно, являющийся культом и сокровищем в евразийской картине мира, демонстрирует традиционно тесную связь человека и коня на протяжении многих тысячелетий. Судьба казахского народа тесно переплетена с этим сильным животным. Боевой конь является стихией казаха, символизирует интеллект, мудрость, знатность, динамичную силу и статью. Помимо этого, скакун – древний символ циклического развития времени, символ мужества и мощной власти. Образ Сакского золотого воина вобрал в себя исторические истоки событий, произошедших на евразийском пространстве, чем и объясняется обращение при создании логотипа к историческому жанру. Дошедшее до нас наследие является частью материальной и духовной культуры евразийцев.

При создании логотипа нового современного университета в сердце Евразии учитывалось, что «Золотой человек», прежде всего, символ независимости и свободы казахского народа, стержень казахстанской идеологии.

Логотип выступает как носитель идеи «евразийства» – сплава Востока и Запада, единства противоположных начал, гармонии мультикультурных ценностей, он ассоциативен, понятен на интуитивном уровне. Поэтому совершенно закономерно, что в Сакском золотом воине видится и первообраз защитника родного края, и символ единения просторов Евразии.

Внутренняя динамика образа всадника устремляется за его внешней динамикой, и трактуется как идеал перманентного движения вперед и развития, что в полной мере отражается в деятельности Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Неповторимая уникальность его головного убора, несущего сакральный смысл, искусно инкрустированное воинское снаряжение состоит из главного элемента – қазанат (боевой быстроногий скакун) – как известно, являющийся

культом и сокровищем в евразийской картине мира, и демонстрирует традиционно тесную связь человека и коня на протяжении многих тысячелетий.

Судьба казахского народа тесно переплетена с этим сильным животным. Боевой конь является стихией казаха, символизирует интеллект, мудрость, знатность, динамичную силу и стать. Помимо этого, скакун – древний символ циклического развития времени, символ мужества и мощной власти.

Образ Сакского золотого воина вобрал в себя исторические истоки событий, произошедших на евразийском пространстве, чем и объясняется обращение при создании логотипа к историческому жанру. Дошедшее до нас наследие является частью материальной и духовной культуры евразийцев.

Рисунок 9. Логотип Областного управления Мангистауской области

Мангистауская область является археологическим заповедником под открытым небом, огромная часть ее территории занята пустыней, в которой сохранились с древнейших исторических эпох около 11 тысяч уникальных археологических и культурно-исторических памятников, большое количество необычных сооружений и подземных мечетей (Рисунок 9). Символом области стал петроглифический рисунок с широко распространенным символом «Всадник».

Рисунок 10. Государственный герб Якутии

Герб САЗАРЫ - согласно Конституции (Основного закона) республики, Государственный герб Якутии представляет собой круг, в центре которого расположено изображение древнего всадника со знаменем с наскальных

рисунков реки Лена, на фоне солнечного диска - щита, помещённого в обрамление с традиционным национальным орнаментом в виде семи ромбических кристаллообразных фигур и надписями «Республика Саха (Якутия)» и «Саха Өрөспүүбүлүкэтэ» (Рисунок 10).

Центральный элемент герба – один из рисунков Шишкинских писаниц – древних наскальных изображений, обнаруженных у деревни Шишкина Иркутской области (район реки Лены, выше г. Верхоленска, не доходя 18 км до села Качуг) в 1745 году. Наскальные рисунки относятся к 6 – 9 вв. нашей эры и являются наследием народа курыкан, считающихся предками якутов. Всадник на гербе Республики Саха (Якутия) символизирует объединение людей, народов, живущих в республике. Под знаменем подразумевается единение племени и его могущество, власть и начало государственности. Ромбовидный орнамент, украшающий обрамление, присущ всем северным народам и одновременно напоминает кристаллики ограненного алмаза, также своеобразного символа Республики Саха (Якутия). Кроме того, семь ромбических кристаллов символизируют семь народов, населяющих край: якутов, русских, эвенков, эвенов, чукчей, долганов, юкагиров. Синий цвет символизирует верность, искренность и надёжность, белый цвет — чистоту, а красной охрой выполнены наскальные рисунки. Авторы герба: народный художник СССР А. Н. Осипов, заслуженный деятель искусств В. С. Парников, график В. Н. Игнатъев, член-корреспондент Российской академии художеств И. А. Потапов.

Список использованной литературы:

1. https://www.instagram.com/p/CPF_6d7Jdmc/?utm_medium=copy_link@artaika
2. <https://www.youtube.com/channel/UCZKmquAQFeGS77z2RSbagOA/about>

**ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ**

**КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН БАСҚАРУДЫҢ
НЕГІЗГІ МОДЕЛЬДЕРІ**

**THE MAIN MODELS OF MANAGEMENT OF INNOVATIVE ACTIVITY OF
ENTERPRISES**

Ахмедьяров Ербол Амантаевич, Тюлегенова Асылтас Темирбековна
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
ahmediarov_e_a@mail.ru

Ахмедьяров Ербол Амантаевич, Тюлегенова Асылтас Темирбековна
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
ahmediarov_e_a@mail.ru

Akhmedyarov Yerbol Amantaevich, Tiulegenova Asyltas Temirbekovna
Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
ahmediarov_e_a@mail.ru

Аннотация. Мақалада кәсіпорындардың инновациялық қызметін басқару мәселелері және оларды модельдер құру арқылы шешу мүмкіндіктері қарастырылған. Мақала мәтінінде жүйені және процестерді басқару тәсілдері аясында инновациялық қызметті басқарудың мүмкін модельдері қарастырылады: сызықтық және сызықтық емес.

Түйін сөздер: инновация, инновациялық қызмет, басқару моделі, жүйелік тәсіл, технологиялық тәсіл.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы управления инновационной деятельностью предприятий и возможности их решения посредством построения моделей. В тексте статьи рассмотрены возможные модели управления инновационной деятельностью в рамках системного и процессного подходов управления: линейная и нелинейная.

Ключевые слова: инновация, инновационная деятельность, модель управления, системный подход, процессный подход.

Annotation. The article deals with the problems of innovation management of enterprises and the possibilities of solving them by building models. The text of the article discusses possible models of innovation management within the framework of approaches to system and process management: linear and nonlinear.

Keywords: innovation, innovation activity, management model, system approach, process approach.

Высокая эффективность деятельности предприятия поддерживается посредством управления инновационной деятельностью. Реалии сегодняшнего дня показывают, что обеспечение конкурентоспособности и выживаемости современного предприятия в долгосрочной перспективе возможны лишь при внедрении инноваций. Более того, развитие третьей и четвертой

промышленных революций требуют от предприятий использования новых подходов в управлении инновационной деятельностью.

В Казахстане предпринимаются определенные шаги по переходу промышленных предприятий от сырьевой к инновационной направленности. Этому пути препятствуют факторы, сопровождающие инновационное развитие страны: асимметричность информации, неопределенность внешней среды, возникающие дополнительные риски и т.д. [1].

В целом переход отечественной экономики на инновационную парадигму требует создания полноценной инфраструктуры, поскольку необходимы условия для реализации форм отношений между субъектами инновационной деятельности и её финансирования [2].

В Казахстане инновационная деятельность в большей степени характерна для предприятий, относящихся к высокотехнологичным отраслям (таблица 1).

Таблица 1 - Объем и структура инновационной продукции по видам экономической деятельности Казахстана за 2020 год

	Вид экономической деятельности	Объем инновационной продукции (товаров, услуг), млн. тенге	Структура объема инновационной продукции по видам экономической деятельности, %
	Сельское, лесное и рыбное хозяйство	27 280,6	1,59
	Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	51 910,5	3,03
	Обрабатывающая промышленность	1 489 913,0	86,85
	Снабжение электроэнергией, газом, паром, горячей водой и кондиционированным воздухом	33 080,7	1,93
	Сбор, обработка и удаление отходов; утилизация (восстановление) материалов	83,4	0,005
	Строительство	3 159,3	0,18
	Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	39 826,8	2,32
	Транспорт и складирование	4 743,2	0,28
	Информация и связь	44 978,8	2,62
0	Финансовая и страховая деятельность	200,2	0,01
1	Деятельность в области архитектуры, инженерных изысканий, технических испытаний и анализа	4 409,6	0,26
2	Научные исследования и разработки	9 210,1	0,54
3	Рекламная деятельность и исследование конъюнктуры рынка	261,3	0,02
4	Прочая профессиональная, научная и техническая деятельность	1 343,5	0,08
5	Высшее образование	412,7	0,02
	Деятельность в области здравоохранения	4 686,4	0,27

6			
	Всего	1 715 500,1	100

Составлена авторами по данным Бюро национальной статистики АпСПиР РК

Согласно данным представленным в таблице 1 основная часть инновационной продукции производится в обрабатывающей промышленности (86,85%), в том числе включенными в нее отраслями: машиностроение, металлообработка, черная и цветная металлургия, переработка нефти, химическая, лесохимическая и деревообрабатывающая промышленность, производство различных строительных материалов из минерального сырья и леса, бумажная, текстильная, швейная, обувная, пищевая и др. Отсюда следует, что указанные отрасли обрабатывающей промышленности обладают более высоким экспортным и интеллектуальным потенциалом.

Как показывает практика, даже отрасли, имеющие инновационный потенциал нуждаются в государственной поддержке, прежде чем дадут возможность установить технологическое лидерство на мировой арене [3, 4].

В управлении инновационной деятельностью предприятий в основном используется системный и процессный подходы. Поскольку объектом управления является динамическая система, то в данном случае существует объективная необходимость в её моделировании. В отечественной и зарубежной практике разработаны разнообразные модели управления инновационной деятельностью. Вместе с тем, в зависимости от методов управления процессами, чаще всего коммерциализации инноваций все модели условно можно разделить на линейные и нелинейные.

Линейная модель управления инновационной деятельностью достаточно четко регламентирована и представляет из себя четкий алгоритм последовательных действий.

Рисунок 1 – Линейная модель продуктовых инноваций

В данной модели управления следует отметить её существенный недостаток, который заключается в том, что, несмотря на исследование рынка на определенном этапе, отсутствует обратная связь с потребительским рынком.

В свою очередь нелинейные модели строятся на обратных связях с рынком и «толчком» создания инноваций являются рыночные сигналы, только после этого происходит подстройка деятельности субъектов инновационного процесса и в данный процесс включаются все рыночные стейкхолдеры. При этом возникающие обратные связи принципиально меняют порядок, механизм и структуру инновационной деятельности. Безусловно, разработка и использование нелинейных моделей является более предпочтительной, поскольку эти модели будут более жизнеспособны и эффективны в ходе их реализации.

Таким образом, следует признать, что управление инновационной деятельностью и создание моделей её управления объективно необходимо, в то же время этот процесс должен быть сопряжен с механизмом государственной поддержки. Нелинейные модели управления инновационной деятельностью являются более предпочтительными, поскольку отвечают запросам потребителей и в целом рынка.

Литература:

1. Камалов, Р. К. Модель управления инновационной деятельностью предприятий в условиях кризиса / Р. К. Камалов, М. М. Ишмуратов // Инновации и инвестиции. – 2010. – № 1. – С. 101-106.
2. Баранов, В. В. Модели управления инновационной деятельностью российских промышленных предприятий / В. В. Баранов, А. В. Мурадов // Достижения вузовской науки. – 2013. – № 6. – С. 165-169.
3. Petrova, M. M. Foreign experience in supporting innovation / M. M. Petrova, Y. A. Akhmedyarov // Экономическая серия Вестника ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. – 2019. – No 4. – P. 123-132. – DOI 10.32523/2079-620X-2019-4-123-132.
4. Odinokova, T. Development of innovation activity research model and its implementation / T. Odinokova, Ye. Akhmedyarov // Access: Access to Science, Business, Innovation in Digital Economy. – 2022. – Vol. 3. – No 1. – P. 29-42. – DOI 10.46656/access.2022.3.1(3).

ТҮЛҒАНЫҢ МӘДЕНИЕТ ТАРИХЫНДАҒЫ РӨЛІ МЕН САЯСИ ИДЕЯЛАРЫ.**Бекішев Қуандық Омарұлы.**

Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті.

Bekishev_Kuandyk@mail.ru**Ахметова Гүлмира Берлибекқызы.**

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті.

Gulmira.axmetova.80@mail.ru

Барлық уақытта да тұлғалар халықтар мәдениеті тарихында маңызды рөл атқарды, бұған шыңғысидтер ұрпақтарының шығармашылығы дәлел бола алады. Қазіргі әлем өзінің одан әрі дамуын іздейтіні айдан анық. Жаһандану идеясы, мәдени және өркениеттік алуан түрліліктің қажеттілігі идеясы мәдени және өркениеттік сынулар, мәдени және өркениеттік сәйкестендірулер, мәдениеттер мен өркениеттер диалогы идеяларымен бірге жүреді. БҰҰ бейбітшілікті мәдени және дүниетанымдық насихаттауда өз рөлін іске асыруға ұмтыла отырып, халықтар мен мемлекеттердің өзара құрметтеуіне негізделген жаңа әлемдік тәртіптің идеясын ұсынды. Мұндай саясат тек саясаткерлер мен мемлекет қайраткерлерінде ғана емес, ең бірінші кезекте, ғылыми қоғамдастықта шынайылықты, адалдықты көксейді. Дүниетаным, мәдениет, өркениет үдерістері саласындағы саясат бүгінде ешқашан ғылыми, объективті, философиялық тұрғыдан дәлелденген негіздеуді қажет етеді.

Елбасы қазақ тарихындағы Шыңғыс ұрпақтарының маңызы туралы "Тарих толқынында" кітабында былай деп жазған болатын: "төре тайпасының өкілдері қазақ мемлекетінің негізін қалады. Қазақ қоғамындағы жоғары сыныпты сұлтандар ұсынылды. Яғни, Шыңғысханның ұрпақтары – шыңғысидтер. Олар қазақ қоғамындағы ең ықпалды күш болды". [15]. Қазақстан халқы Ассамблеясының, әлемде баламасы жоқ үкіметтік емес институттың 30 жылдығын тойлау жылында өз халқының жарқын болашағын армандаған үздік ақыл-ойлардың сабақтастығы туралы айтуға болады. Бұларға ең алдымен Шоқан Уәлиханов пен Н. Ә. Назарбаевты жатқызуға болады. Сібірдің ірі зерттеушісі, публицист Н. М. Ядринцев досының табиғатын сипаттай отырып былай деп жазды: "...Оның жіңішке фигурасы мен мінез-құлқы ерекше талғампаз болды, оларда әйелдік, жалқау қозғалыстар болды, оған Еуропалық сибарит пен денди көрінісін берді. Мұның бәрі ерекше әсер қалдырды, оның тар көздері ақылдылықтың белгісі болып көрінді, олар көмір сияқты қап-қара болып көрінді, ал ирониялық күлімсіреу әрқашан жұқа еріндерде адасып жүрді, бұл оған Лермант пен Чайлд-Геральд сияқты бейне берді. Әңгіме әрқашан тапқырлықпен атап өтілді, ол байсалдылық пен келекелікті шебер ұштастырды ... мен ол сияқты ұстарадай өткір тілді адамды сирек кездестірдім" (Госман Толегул. Ұлы даланың ұлы перзенті.- /Ақмола, 2010, 3 тамыз). Н. М. Ядринцевтің айтуынша, Шоқан өз халқын, өз тайпасын

сүйген. Оның арманында Еуроазиялық ағартушылықты біріктіру және өз ұлтын сақтау болды, яғни Н.Ә.Назарбаевтың стратегиясындағы Қазақстанды құру және дамыту жөніндегі қағидаттар арасында қазақстандық патриотизм мен ұлттық келісім бірінші орынға шыққан қазіргі көпұлтты Қазақстан жағдайында аса қажет этноцентризм және мәдени релятивизм қағидаттарын ұштастырды. Ш.Уәлихановтың атына айтылғанның бәрін біздің Тұңғыш Президентіміздің ең үздік ақыл-ойының Еуроазиялық арманын, соның ішінде Ш. Уәлихановтың, Абай Құнанбаевтың, Ы. Алтынсаринның, Әлихан Бөкейхановтың және басқа да көптеген ұлттық интеллигенция өкілдерінің ұлттық идеясына қатысты айтуға болады. Ш.Уәлихановтың 60 жылдығына арналған 1894 жылғы №18-де жарияланған Дала уәлаятының газеті де дәл осы ойды атап көрсеткен: "ол Ресей мүдделерінің батыл қорғаушысы болған және сонымен бірге Азия халықтарының надандықтан азат болуы үшін күрескен". Шоқан өз халқының жарқын болашағына сенді, оның ақындық рухымен, өркениетпен бүлінбеген моральдарымен, табиғаттан берілген қабілеттерімен мақтана алды.

Қазақ халқының таңғажайып ерекшеліктері туралы жер аударылған прогрессивті ғылым өкілдері және мәдениет қайраткерлері де жазған. Мысалы, Адольф Янушевич – 1831 жылғы поляк революциясының қатысушысы, Сібірге 25 жылдық жер аударылған, ол қазақтармен тығыз қарым-қатынаста болғаны туралы былайша жауап береді: "осындай дарынды қабілеттерді - халықты Жаратушы өркениетке жат қыла алмайды: оның рухы бір кездері қазақ даласына еніп кетеді, енді Көшпелі номад қазір оған жоғарыдан төменге қарайтын халықтардың арасында құрметті орынға ие болатын уақыт келеді. Өткеннің ең үздік ақыл-ойлары, соның ішінде Шоқан да қателеспеген. Қазір біз батыс пен шығыс арасындағы алтын көпір болуға сеніп тапсырылған аралас өркениетті ұсынған кезде, егеменді Қазақстанның азаматтары болу мәртебесі біздің ұрпақтың үлесіне тигенін мақтан тұтамыз. 2015 жылдың 1 қаңтарынан бастап Еуразиялық одаққа қол қойылып, күшіне енді, оның бастамашысы 1994 жылы біздің Тұңғыш Президентіміз – Н. Ә.Назарбаев болды. Бұл жерде біз өз халқының жарқын болашағын армандаған түрлі дәуірлердегі ең жақсы ақыл-ойлардың сабақтастығын көреміз. Бұл құрметті миссияны біздің президентіміз – Тоқаев Қ. К. жүзеге асыруда. Сондықтан, сол жылы мерзімінен бұрын Президент сайлауын өткізу өте символдық және уақтылы болды. Бұл ретте біз қиын-қыстау сәтте көшбасшысының айналасына топтасуға дайын қазақ халқының менталитетінің ерекшеліктерін көріп отырмыз. Сондықтан біздің заманымызда Орталық Азиядағы мемлекеттік бірегейлік, ұлттардың өзін-өзі билеу проблемасы ерекше қызығушылық тудырады. Бұл жағдайда көрнекті ғалым, өз халқының патриоты және шығыстанушы Ш.Уәлихановтың өмірі мен қызметінің тарихы қоғамтанушылардың назарын өзіне аударатыны сөзсіз. Шығыстанушы ғалымның ғылыми мұрасын қайта қарастыруға оның 190 жылдық мерейтойы себеп болды. Ұлттардың өзін – өзі анықтау тақырыбы қазіргі уақытта өзекті-мұраттарды іздеу, құндылықтарды қайта бағалау уақыты. Шығыстанушы ғалым

Ш.Уәлихановтың мұрасын зерттеу барысында оның қазақтардың тарихы мен этнологиясын таныстыру жөніндегі ғылыми-зерттеу еңбектерінің еуропалық білімді мамандар алдында маңыздылығын сезіну маңызды. Ғалымның қолжазба мұрасында аталған мәселе бойынша құнды бақылаулар бар. Зерттеушілердің пікірінше, этникалық сәйкестендірудің негізгі өлшемдеріне дәстүрлі мәдениет, тарих, тіл, аумақ және т.б. жатады, біздің жағдайда Орталық Азияның жаңа заман тарихының беттері қызығушылық тудырады ((дереккөздерді салыстырмалы зерттеу жағдайында: Шоқан ақсақалдар мен білгірлердің сөздерінен жазып алған, талдаған және Ресейдегі өткенді бағалаушылар үшін дайындаған Орта жүз қазақтарының фольклорының, эпикалық мұрасының түйірлері туралы сөз болып отыр).

Бұл материалдар түркі халықтары тарихының аз белгілі қабаттарын қайта құру үшін ынталандырушы сәт бола алады. Осындай проблемалардың қатарында тарихтың белгілі бір кезеңдерінде маңызды рөл атқарған немесе ірі мемлекеттік құрылымдардың стратегиялық идеяларын жүзеге асыру үшін делдалдық қызмет көрсеткен жекелеген этносаяси құрылымдар арасындағы аймақтағы халықаралық қатынастардың пайда болу тарихы мен эволюциясы мәселесі толғандырады. Айта кету керек, мұндай байланыстарда делдалдық рөлді Орталық Азия мемлекеттерінің билеушілері немесе олардың талабы бойынша сұлтандар мен дворяндарға жақын дворяндар жүктелді [16].

Жоғарыда айтылғандай, Ел Көшбасшысы қазақ тарихындағы шыңғысшылар тобының маңызы туралы "Тарих толқынында" кітабында былай деп жазады: "төре сословиесінің өкілдері қазақ мемлекетінің негізін қалады. Қазақ қоғамындағы жоғары сыныпты сұлтандарды ұсынды. Яғни, Шыңғысханның ұрпақтары – шыңғысидтерді. Олар қазақ қоғамындағы ең ықпалды күш болды "[15]. Осы постулатқа сүйене отырып, геосаяси стратегияны таңдау сәттеріндегі қоғам элитасының мәлімдемелерінде қазақ мемлекетінің бірегейлігі туралы сұрақтарға жауап іздеудің мәні бар. Мысалы, Шоқанның 14 - тармақтағы "XVIII ғ. батырлары туралы тарихи аңыздар" айдарымен жинақталған эскиздерін қайта оқып отырып, қысқаша, бірақ өте мәнерлі жазбаны тауып береміз: "..., Ол тұтқында болған кезде Галдан Абылайдан былай деп сұрайды: "Қандай егеменді Елдің басшысы басқалардан жоғары," - Кондакер, орыс Ақпатшасы, Ижен хан Галдан, сосын Мен өзім". "Мен, мен" - деді Галдан. "Шағын халықты басқарасың, бірақ үлкен халыққа лайық", - деді Абылай " [17]. Басылымдардың редакторлары Ш. Уәлихановтың мағынасы бөлек атаулары бар еңбектеріндегі сілтемелерді түсіндіреді. Мысалы, "Кондакер" - селжұқтардың, кейінірек Қырым хандығының атауы. "Ижен хан " " Қытай императоры " дегенді білдіреді [17].

Осы уақытқа дейін тарихи әдебиетте қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. екінші жартысында Еуразия картасында өзінің қатысуын белгілеп және әуел бастан стратегиялық тиімді жағдайға ие бола отырып, жанама түрде, содан кейін тікелей Түркия, Ресей және Қытай сияқты ұлы мемлекеттердің сыртқы саясатының бағытталған векторларын бастан кешкен сәттері аз айтылған.

Халықаралық байланыстар тәжірибесінің пікірлері ғана соңғы уақытта қоғамдық игілікке айналды [18]. Ш. Уәлихановтың ұлттық мәдениетті насихаттаудағы ғылыми ерлігі, Қазақстан мен Орталық Азия тарихын, Шығыс мемлекеттері мен қоғамдарын еуропалық оқырманға таныстыруды, өңір халықтарының мемлекеттілігінің бастауына терең назар аударуды және олардың мәдени мұрасын кеңінен насихаттауды қамтиды. Ортағасырлық сопылар білімді қабықтағы інжу-маржанмен салыстырды, олар қасиетті мәтіндерде жасырылған және оны бірнеше адам ғана түсіне алады". [19]. Осы мәнмәтінде Ш. Уәлихановтың көзқарастары Қожа Ахмет Яссауидің және оның ізбасарларының руханиятымен үндес, өйткені олар адам бойындағы шындықты білу жолында көп еңбек еткен және оның дамуы мен өзін-өзі тануын жоғары бағалаған. Екеуінің де жеке басының схемасы іс жүзінде қайталанады: 149-шы хикметте Қожа Ахмет Яссауи сопылықтың нақты уағыздарының әсер ету аймағын (Түркістан, Хорасан, Үндістан және басқалар) белгіледі, олардың шекаралары тарихшылар үшін бастапқы деректер ретінде қызмет етеді [20].

Сонымен бірге XIX ғ. ғалымы Шоқан Уәлиханов Абылай туралы ауызша қазақ аңызын қайта баяндап, тарихшыларды қазақ мемлекетінің сыртқы саясатын зерделеу кезінде тиісті бағыттардағы ізденіске бағыттай отырып, геосаяси бағдарларды (Ресей, Цин империясы, Жоңғария, Қырым және басқалары) енгізеді. Орталық Азия саясатындағы геосаяси бағдарлардың ауысуы табиғи және заңды: Қазақстан Республикасы дамуының қазіргі кезеңі бұрынғы сыртқы саяси белсенділік схемаларының тәжірибесін жинақтайды және әлемдік саясатта соңғы рөлді ойнаудың бірегей мүмкіндігін береді.

Н. Ә. Назарбаевтың бастамасымен ұсынылған және Еуразияшылдықтан көрініс тапқан бұл идеяның біздің заманымызда іске асырылуын Қ. К. Тоқаевтың көпвекторлы саясатынан жүзеге асырылуының орын тапқандығының дәлелі екенін байқаймыз. Бұл орайда біз Еуразияшылдықта іске асырылған Қазақ ұлттық интеллигенциясының үздік ақыл-ойының сабақтастығын және тұлғаның мәдениет тарихындағы рөлін көріп отырмыз.

Рухани мәдениетін қалыптастыру адам
Үшін адам рухани қалыптасты қолданылады тәрбие жүйесі, білім беру құралдары, коммуникативтік әсер және т. б. рөл және өз бетінше өз білімін жетілдіру және өз-өзін тәрбиелеу, меңгеру адамның рухани құндылықтар.

Қалыптасуы адамның жеке тұлға ретінде бар емес, нәтижесі ретінде оның мәдени эволюция. Тек усваивая және біріктіре белгілі бір бөлігі қоғамдық мәдениет, адам болуы мүмкін тұлға және қабылдауға обретенную мәдени құндылығы ретінде өз әлемі. Басқаша айтқанда, тек игере отырып сыртқы материализованное көрінісі-рухани мәдениет, адам бекітіліп, адами сапасын және өзі көтеретін мәдениет массасы. Мәдениет – тарихи құбылыс, дамушы процесінде эволюция адамзат қоғамының. Материалдық және рухани мәдениет өзара байланысты және взаимообусловлены. Олардың арасында ешқандай айқын шекара бар, өйткені процесс, олардың даму жүріп жатыр параллель және көптеген жанасу нүктелері. Өндірісі материалдық игіліктер мен

құндылықтарды негіз болып табылады көзі мен дамыту үшін рухани мәдениет. Рухани мәдениет игеруге бағытталған нематериального мұра-адамзат тарихының дамуы жеке тұлғаның сана (ғылым, өнер, мораль, ағарту және т. б.).

Қазақстандық көпұлтты қоғамның қазіргі ұлттық даму сатысындағы өзіне тән ерекшеліктердің бірі – әртүрлі құндылықтар негізінде қалыптасқан сан-алуан әлеуметтік-мәдени құрылымдардың қатар өмір сүруі және олардың әрқайсысына сәйкес қоғамдық сана мен мінез-құлық үлгісінің пайда болуы деп айтсақ болады. Сонымен қатар, бұрынғы концепциялар қайта қаралып, тарихта ұмытылған немесе тоталитарлы кезеңде тыйым салынған құбылыстарды қайта жаңғырту үрдісі байқалуда. Жоғарыда айтылғандардан көретініміз, халыққа ортақ бағыт-бағдар беретін ұлттық идеяны қалыптастыру көпұлтты қоғамды біріктірудің маңызды шарты болып табылады.

Библиографиялық тізім:

- 1.Алғашқы түлектердің Сібір кадет корпусының 100 жылдық мерейтойы қарсаңы күнгі сәлемдесу мекен-жайы. 1913. –ГАОО. Ф.392. Оп.1.Д. 1. Л. 1-2.
- 2.Потанин Г. Н. Біздің арманымыз-кн.: Ш. Ш. Уалиханов Собр.1968 ж.
- 3.Цит. Кн бойынша. Ш. Уәлиханов замандастарының естеліктерінде. Алматы, 1964.
- 4.Зиманов С., Атишев А. Идеенополит. Ш.Уәлихановтың Оянуы. – Изв. ҚазКСР ҒА. Қоғамдық ғылым, 1965, №3
- 5.Мұхтар Әуезов. Ф. м. Достоевский және Ш.Уәлиханов кн.: Халықтар достығы / әдеби-көркем. және жалпы-саяси журнал, Алматы, 1956, с. 154-155
- 6.Қасымбаев к. дала ақсүйектері мен казактар – газ-а.: "Степной маяк", 13 қаңтар 1994 ж.
- 7.Ч. Валиханов. Жоңғария Очерктері. Собр. 1961 ж., 4-бет, А-А., 401-бет.
- 8.ВИБ Н. П., Михеев а. п., Пугачева н. М. Омбы тарихи-өлкетану мұражайы. Сөздік, М.. 1994, 42 б.
- 9.Орыс географиялық қоғамның есебі. 1865 ж.1866, б.9.
- 10.Марков С.Н. Мәңгілік іздер. М.: замандас, 1982. 353-357 Б.
- 11.Стрелкова и. И. Уәлиханов, М., 1983, 55-56 беттер
- 12.Н.м. Ядринцев Шоқан Уәлиханов туралы естеліктер – кн.: Ш. ш. Уәлиханов, собр. оп., Т. 7. А-а., 1968, Б. 574.
- 13.КСРО ЦГВИА.Ф.395. Оп.162/550. Д.18. Л.12.
- 14.Қасымбаева к."Ақсүйек және казактың ұлы". – Дала шамшырағы [Мәтін]: қоғам.-саяси газет / құрылтайшы-облыстық әкімшілік және еңбек ұжымы.1994 – қаңтар – 13-Көкшетау: Қазақстан, 1994. – 13 қаңтар – 6 жолақ-апта сайын. 1994. Рег. № 272 – таралымы 68130.
- 15.Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. Алматы, 1999. Б.52.; Шота Уәлиханов " Достық-адамгершілік болмыстың негізі (53-54 Б.)"; Шашкова Л. Өмір сүреміз ... - Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 184 б.

16.Абусейтова М.Х. XV-XVII ғғ. қазақ хандығы/ Қазақстан тарихы басқа уақыттан бүгінгі күнге дейін (дәрістер курсы. Алматы, 2003.-С.200-224; Юдин В. П. XIV-XVIII ғғ. Орталық Азия шығыстанушы көзімен.-Алматы,2001.

17.Уәлиханов Ш. Батырлар туралы тарихи аңыздар / / Жинақ. 5 томдық шығарма. Т. 1. Алматы, 1984-1985 жж. С. 216-222.

18.Трепавлов В. В. XIII ғ. Моңғол империясының мемлекеттік жүйесі. / тарихи сабақтастық мәселесі. М., 1993; Мұқанова Г. К. Орталық Азия қарым-қатынас призмасы арқылы: Ресей-Қазақстан-Қытай. Петропавл, 2001.

19.Балтабаева А.Сұлеймен Бақырғанидің шығармаларындағы адамның эпистемологиялық мүмкіндіктері. -//Еуразиялық қоғамдастық, 2004,№3.183 б

20.Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер / Под ред. М. Х. Әбусейітова.- Алматы,2000.190 б.

УДК 657

ББК 65.052

ДЕБИТОРСКАЯ ЗАДОЛЖЕННОСТЬ, УЧЕТ ЕЕ ОБЕСЦЕНЕНИЯ

ДЕБИТОРЛЫҚ БЕРЕШЕК, ОНЫҢ ҚҰНСЫЗДАНУЫН ЕСЕПКЕ АЛУ

ACCOUNTS RECEIVABLE, ACCOUNTING FOR ITS IMPAIRMENT

Бекетова Айман Муратбековна, Ргебаева Роза Муратбековна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

AimanM2011@mail.ru, rgebaeva.roza@indox.ru

Бекетова Айман Муратбековна, Ргебаева Роза Муратбековна

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті,Көкшетау қ.

AimanM2011@mail.ru, rgebaeva.roza@indox.ru

Beketova Aiman. Rgebayeva Roza.

Kokshetauskiy University Valikhanova, G.Kokshetau

AimanM2011@mail.ru, rgebaeva.roza@indox.ru

Аннотация: Предлагаемый к публикации материал посвящен исследованию состояния дебиторской задолженности, учет ее обесценения.

Дебиторская задолженность – это сумма долга в денежном эквиваленте, причитающаяся предприятию от контрагентов – физических и юридических лиц. При применении безналичных расчетов возникновение такой задолженности вполне закономерный процесс хозяйственной деятельности. Наличие дебиторской задолженности характеризует отток или отвлечение средств из оборота.

Ключевые слова: Дебиторская задолженность, МСФО, Расходы по обесценению дебиторской задолженности, Безнадежная дебиторская задолженность, Расходы по обесценению дебиторской задолженности.

Дебиторская задолженность – это сумма долга в денежном эквиваленте, причитающаяся предприятию от контрагентов – физических и юридических

лиц. При применении безналичных расчетов возникновение такой задолженности вполне закономерный процесс хозяйственной деятельности. Наличие дебиторской задолженности характеризует отток или отвлечение средств из оборота.

По своевременности оплаты дебиторская задолженность подразделяется на нормальную, срок истечения которой еще не наступил, и просроченную, срок оплаты которой истек. Истребование просроченной дебиторской задолженности осуществляется в претензионном порядке, а в дальнейшем – путем судебных разбирательств.

Предприятие ожидает экономическую выгоду от дебиторской задолженности тогда, когда в результате ее погашения рассчитывает получить денежные средства или их эквиваленты. Из чего следует, что дебиторскую задолженность можно признавать в составе активов, если существует вероятность ее погашения должником. Как только вероятность получения экономической выгоды исчезает, сумму дебиторской задолженности следует списать.

Согласно МСФО 9, организация должна напрямую уменьшить валовую балансовую стоимость финансового актива, если у организации нет обоснованных ожиданий относительно возмещения финансового актива в полном объеме или его части. Списание представляет собой событие, ведущее к прекращению признания. То есть невозмещаемая торговая дебиторская задолженность списывается при наличии обоснованной информации.

При необходимости отличить сомнительную дебиторскую задолженность от безнадежной (невозмещаемой), так как в отношении сомнительной задолженности имеется неуверенность в ее погашении должником, а по поводу безнадежной – уверенность в ее невозвратности.

Безнадежными долгами признается дебиторская задолженность, по которой:

- 1) истек срок установленной законодательством исковой давности;
- 2) должник был признан банкротом.

Безнадежная дебиторская задолженность, по которой нет обоснованных ожиданий возмещения, списывается следующей бухгалтерской записью:

Дт 1280 «Оценочный резерв под убытки от обесценения краткосрочной дебиторской задолженности»,

Кт 1210 «Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков», 2110 «Долгосрочная задолженность покупателей и заказчиков».

В случае если предприятие ранее не создавало резерва по сомнительным требованиям, то невозмещаемая задолженность может быть списана напрямую:

Дт 7440 «Расходы по обесценению дебиторской задолженности»,

Кт 1210 «Краткосрочная дебиторская задолженность покупателей и заказчиков», 2110 «Долгосрочная задолженность покупателей и заказчиков».

Порядок проведения оценки дебиторской задолженности на предмет обесценения следует зафиксировать в учетной политике организации.

При обесценении долгосрочной дебиторской задолженности торговая дебиторская задолженность подлежит дисконтированию, так как операция содержит в себе элемент финансирования, поэтому при первоначальной оценке следует исчислить дисконтированную стоимость дебиторской задолженности.

Пример.

ТОО «Омега» в январе 2019года осуществило реализацию товаров с отсрочкой платежа на 2 года стоимостью 1 500 000 тенге. Себестоимость реализованных товаров составила 900 000 тенге. Рыночная ставка по двухлетним займам составляет 10%. ТОО «Омега» не является плательщиком НДС.

Операция содержит в себе элемент финансирования, поэтому при первоначальной оценке необходимо исчислить дисконтированную стоимость дебиторской задолженности:

$$1\,500\,000 * 1/(1+0,1)^2 = 1\,239\,669 \text{ тенге.}$$

Последующий учет торговой дебиторской задолженности по амортизируемой стоимости за 2019год:

Период	Входящее сальдо дебиторской задолженности	Процентный доход (гр.2 *10%)	Исходящее сальдо дебиторской задолженности по состоянию на 31.12.2018г. (гр.2 +гр.3)
1	2	3	4
2018г	1 239 669	123 967	1 363 636

По состоянию на отчетную дату дебитор сообщил, что в связи с ухудшением его финансового положения он сможет заплатить не 1 500 000 тенге, как это оговаривалось изначально, а на 30% меньше, то есть 1 050 000 тенге ($1\,500\,000 * 70\%$).

ТОО «Омега» следует признать обесценение дебиторской задолженности как сумму разницы между балансовой стоимостью соответствующего актива и приведенной стоимостью расчетных будущих денежных потоков (исключая будущие кредитные убытки, которые не были понесены), дисконтированных по первоначальной эффективной процентной ставке по этому финансовому активу (то есть эффективной процентной ставке, рассчитанной при первоначальном признании).

Приведенная (дисконтированная) стоимость денежного потока, ожидаемого к получению:

Приведенная (дисконтированная) стоимость денежного потока, ожидаемого к получению:

$$1\,050\,000 * 1 / (1+0,1) = 954\,545 \text{ тенге.}$$

Сумма обесценения торговой дебиторской задолженности по состоянию на отчетную дату составит:

$$1\,363\,636 - 954\,545 = 409\,091 \text{ тенге.}$$

Балансовая стоимость торговой дебиторской задолженности по состоянию на 31 декабря 2019 года после признания обесценения составит 954 545 тенге.

Последующий учет торговой дебиторской задолженности:

Период, год	Входящее сальдо дебиторской задолженности	Процентный доход (10%)	Исходящее сальдо дебиторской задолженности	Обесценение	Балансовая стоимость дебиторской задолженности после признания обесценения
2019г	1 239 669	123 967	1 363 636	(409 091)	954 545
2020г	954 545	95 455	1 050 000	-	-

Рекомендуемая корреспонденция счетов:

Содержание операции	Дт	Кт	Сумма, тенге
Начислен доход от реализации товаров	2110	6010	1 239 669
Списана себестоимость реализованных товаров	7010	1330	900 000
Начислены проценты за 2018год	2110	6110	123 967
Признано обесценение дебиторской задолженности	7440	2110	409 091
Закрытие отчетного периода:			
- доход от реализации	6010	5710	1 239 669
- процентный доход	6010	5710	123 967
-себестоимость реализованных товаров	5710	7010	900 000
- обесценение дебиторской задолженности	5710	7440	409 091
Начислены проценты за 2020год	2110	6110	95 455
Поступила оплата от дебитора	1030	2110	1 050 000

Литература:

1. Назарова В.Л. «Бухгалтерский учет: Учебное пособие» - Алматы: Алматыкітап баспасы, 2015г
2. Проскурина В.П. «Бухгалтерский учет от азов до баланса (практическое пособие)» - Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2017г

ББК 83.3 (5к)
Ә20

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ЖӘНЕ XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ КӨРКЕМ АУДАРМАСЫ

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ И КАЗАХСКИЙ ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД НАЧАЛА XX ВЕКА

AKHMET BAITURSYNOV AND KAZAKH LITERARY TRANSLATION OF THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Жәмбек Сәбит Нұрмұханбетұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Абылкасов Ғарифолла Жұмабекұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Abylkasov70@mail.ru

***Түйіндеме:** Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі аударма, оның қалыптасуы мен бастауы жайлы баяндалады. Абайдан кейінгі Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды қазақ ақындары өз ұлтын қалың ұйқыдан оятуға, әлемнің даму ырғағынан қалмауға үндеген еңбектері мен мысалдары келтірілген.*

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, аударма, мысал, шығыс мәдениеті, бірлік.

Ахмет Байтұрсынұлының есімі – қазақ мәдениетінің қалыптасуындағы, ұлттық оянуымыздағы рухани көшбасшыларымыздың қатарынан орын алатыны ақиқат шындық екеніне бүгінде ешкім де дау тудырмас. Аханның ғұмырына, өнерпаздық жолына зерделей көз жүгіртсек ол кісінің көп қырлы талант екеніне көзіміз жете түседі. Көсем сөздің майын тамызған тамаша публицист, ұлттың рухани оянуына түрткі болып халықтың жүрегіне жол салған ақын, ұлағатты ұстаз, зерделі ғалым.

Аханның ақындық мұраларының ішіндегі шоқтығы биік тұрған елеулі дүниелері оның көркем аудармалары болып табылады. Ол – көркем аудармалары арқылы да оқырмандардың жүрегіне рухани нәр құйған талантты да көрнекті аудармашы еді.

Жалпы қазақ көркем аудармасының тарихы ұлы Абайдан бастау алып, оның шәкірт інісі Шәкәрім, балалары Ақылбай мен Мағауия, шәкірттері Әріп, Әсеттер жалғастырып, жиырмасыншы ғасырдың басындағы қазақтың қалам ұстаған ағартушы ақын-жазушылары Мұхамеджан Сералин, Бекет Өтетілеуов, Ғұмар Қараш, Спандияр Көбеев, Сәбит Дөнентаев, Бернияз Күлеев өнікті де өрнекті, үлгілі үрдіс қылып қалыптасып келе жатқан ұлттық әдебиетіміздің топырағына құнарлы нәр берді. Бұл аудармалар негізінен мысал жанрындағы шығармалар еді.

Мысал жанры – қазақ әдебиетінде шығыс сюжеттерін негізге ала отырып жырлаған Дулат ақыннан бастау алатыны белгілі. Көркем аудармалардың негізінен мысал жанрынан болып келуін кезеңнің, дәуірдің психологиясынан, объективтік сыр-сипатынан іздегеніміз дұрыс шығар.

Ағартушы қаламгерлеріміз мысалдың өн бойындағы ишара, түспал аллергия секілді көркемдік амал-тәсілдерді сол кезеңдегі қазақ халқын, заман қалпын халық бойындағы келеңсіз қылықтарды ұтымды санау үшін пайдаланады. Қаламгерлердің эстетикалық идеялы да, көркемдік мұрат-мақсаты да осы нысананы ту етті.

Ұлт қамы, ұлт болашағы үшін жанын да, барын да аямай «ел бүгіншіл, менікі ертеңгі үшін» деп ғылымда да, оқу-ағартуда да, қоғамдық жұмысында да «адамшылық диқаншысы» бола білген Ақаң өзінің ұлттық идеалы мен мұрат-мақсатын осы аударма мысалдар арқылы да көрсетті.

Белгілі әдебиетші ғалым Рымғали Нұрғалиев Ахаң мысалдары жөнінде былай дейді: «Бір жағынан қызықты форма, екінші жағынан ұтымды, үшінші жағынан қазақ тұрмысына етжақын, суреттер ұласа келіп, бұл өлеңдерді халықтың төл дүниесіндей етіп жіберген».

Ахмет Байтұрсынұлының аударма мысалдары оның 1911 жылы Орынбор қаласында шыққан «Маса» және 1909 жылы Петербург қаласынан шыққан «Қырық мысал» жинақтарында топтастырылған.

«Қырық мысал» жинағына енген мысалдар негізінен И.Крыловтан аударылған.

Ұлы Абайдан бастау алған кейінгі ағартушы қаламгерлеріміздің аударма мысалдары орыстың мысалшыл ақыны И.А.Крылов шығармалары болғанмен, оның түп негізі, түп төркіні әріде жатқандығын айтуымыз керек. И.А.Крылов өзінің мысалдарының 33-ін аударма деп есептейді.

Абай аудармаларында Крылов мысалдары көп жағдайда дәлме-дәл аударма үлгісінде, С.Көбеевте 8 мысал қара сөз үлгісінде болып келсе, А.Байтұрсынұлы аудармаларының өзіндік ерекшелігі негізгі сұлба сюжет ізі сол қалпында болғанмен мысал соңында қазақ тұрмысына, дәуір күйіне сәйкес дөп келер идеялары тың ойлар айтылады. Ахаң көп жағдайда Крылов мысалдарының түпнұсқасына өзіндік ұлттық негіздегі ой-түсінік, ұғымдарды қосу арқылы көптеген тың жолдар қосылып отырған.

Осы жайттар Ахаңның Крылов мысалдарын негізге ала отырып өзіндік ой-таным арқылы ұлттық өрнек пен дәстүрді ескере отырып, көркем де

бейнелі, ойлы да ғибратты, мүлде тың ұлттық негіздегі дүние, төл туынды туғызғанын айғақтайды.

Мысалға «Аққу,Шортан һәм Шаян» деген мысалдың соңында ақын өз ойын: Жүк алды Шаян,Шортан, Аққу бір күн,

Жеңіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін,

Тартады Аққу көкке, Шаян кейін.

Жұлқиды суға қарай Шортан шіркін.

Жігіттер мұнан ғибрат алмай болмас,

Әуелі бірлік керек болса жолдас.

Бірінің айтқанына бірің көнбей

Істеген ынтымақсыз ісің оңбас – деп елді тұтастық, бірлікке шақырады.

«Қарға мен түлкі» мысалында: Өтірік мақтанға Қарға еріп,

Қарқ етті пәриенінше жағын керіп,

Ірімшік қарқ еткенде жерге түсіп,

Жеп алып, Түлкі кетті жортып-желіп.

Жұрты едік аңқау өскен қазақ болып,

Далада кең сахара көшіп-қонып.

Алданған залымдардың тіліне еріп,

Жүрмесек жарар едік мазақ болып, - десе

ол әркімге жем болып жүрген аңқау елдің қам-қарекетсіз бей-жай халін баян еткені.

Өз пайдасын білмей бір-бірімен жаға жыртысып, ұпайынан қағылып жүрген жұртының бейдауа тірлігіне қынжылысын: «Үлес» деген мысалда:

Бұл белгі табылып тұр біздің жұрттан,

Таласып бір-біріңіз жүзін жыртқан.

Алданып арадағы дау-шарына.

Қатерден қапері жоқ келер сырттан, - деп

ашы сынап , мысқылдайды.

Осы жерде басын ашып алатын бір мәселе ақынның 1911 жылы Орынбор қаласында шыққан «Маса» жинағына енген және осы жинақтың барлық басылымында жарық көрін келе жатқан, біз кезінде «Таза мінсіз асыл –тас» деп Асан Қайғы жыраудікі деп жаңсақ түсініп жүрген туындының Ахаңның белгісіздеу орыс ақыны Юлия Валерьяноважадовскаядан (1824-1883) аударған «Мінсіз таза меруерт» деген төл аудармасы екендігін айтуымыз керек.

Мұндай аударма түрлері қазақ әдебиетінде Ахаңнан өзге де сол кездегі мақала басында аталып өткен ақындардың шығармашылығынан көруге болады. Мысалы, татар халқының классик ақыны Ғабдолла Тоқайдың шығармашылығы мен Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығы ұқсас болып келеді. Себебі Ғабдолла Тоқай еуропалық мәдениетпен өзге түркі, мұсылман халықтары арасындағы әдебиетпен ерте араласқандарының бірі болатын. Ғабдолла Тоқай осылайша, өз халқының бойындағы әлдеқалай мінез-қылыққа көңілі толмай намыстанса, бұл қалып-күй қазақтың бас ақыны Абайдан бастап, Ахмет

Байтұрсынов, Сұлтанмахмұт Торайғыровқа дейінгі қолына қалам ұстаған шығармашыл қауымның да жазбаларында анық көрініс тауып жатқаны да шындық. Мұндай өлеңдер Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармашылығында бірнешеу. Солардың бірі «Анау-мынау» өлеңінде Сұлтанмахмұт қазаққа татар халқын өнеге етеді. Татар жұртын қазаққа мұндай өнегелеу Абайдың қара сөзінде де бар екендігін ескереміз. Сұлтанмахмұт Торайғыров былайша толғайды:

Анау қырда татар тұр,
Басқалармен қатар тұр.
Мынау ойда қазақ тұр,
Қастарында азап тұр.
Ұйқысы көп, ояу аз
Бұл не деген ғажап тұр?
Бұл ұйқысын ашпаса,
Надандықтан қашпаса,
Басқаларға мазақ тұр[1, 67 б].

Абайдан кейінгі Міржақып Дулатов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыров т.б. қазақ ақындары өз ұлтын қалың ұйқыдан оятуға, әлемнің даму ырғағынан қалмауға үндеп, жарлап, зарлап, арнап жазды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров Ғабдолла Тоқай шығармашылығына ден қойып, ондағы тек көркемдік қырларын игеріп қана қойған жоқ. Ол Тоқай шығармаларынан аударма да жасап көреді. Сұлтанмахмұттың Тоқай шығармашылығынан аударған «Екі тышқан» атты мысалын алып қарастырайық. Тоқай шығармашылығындағы түпнұсқада бұл – сегіз сөйлеммен, қара сөзбен жазылған мысалды Сұлтанмахмұт нәзира үлгісімен өлең арқылы мағынасын, мазмұнын сақтай отырып, идеялық түйінін қазақ оқырманына ұсынады. Тоқай шығармашылығында бұл шағын мысал «Гадаләт» немесе «Әділдік» деп берілген: ««Ике тычқан, кайдандыр бер сары май кисәге табып, шул майны берсе берсенә бирмәс өчен талаша башладылар. Күп низаглашканнан соңра болар, майны тигез итеп бүлеп бирергә үтенеп, маймылга хөкемгә бардылар» [2].

Ғабдолла Тоқай шығармашылығындағы осы мысалдағы бұл екі сөйлемдегі ой мазмұнын Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақша кәдімгі он бір буынды қара өлең үлгісінде былайша ұсынғанын көреміз:

Даладан екі тышқан май тауыпты,
Шығынсыз екеуі де жай тауыпты.
Жанжалдасып бұл майды бөлісе алмай,
Маймылға бөлдіруге көңілі ауыпты[3.156 ,].

Маймылға төрелік сұрап барған екі тышқан өздерінің неге келгенін түсіндіріп, майды әділдікпен бөліп беруін сұрайды. Тоқайдың әу баста мысалдың тақырыбын «Гадалет» («Әділдік») қоюының өзі де айтайын деген негізгі ойдың түйіні – әділеттілікті маймылдың қалай жасағанын көрсету, осы

арқылы оқырманға қорытындыны өзіне жасату болса керек. Ал маймыл болса, бұл өтінішті, өзіне жүктелген сенімді былайша жүзеге асырады: «Маймылның кулында үлчәве бар иде. Ул сары майны үлчәвенен бер тәрилкәсенә салды. Икенче тәрилкә бөтенләй буш булганга, май, табигый, үлчәунен бер яғын басты. Маймыл исә, ике тәрилкәне дә тигезләр өчен, сары майны һаман аз-аз қапқалый иде.»[2]

Ал Сұлтанмахмұт маймылды бірінші жақтан сөйлете отырып, Тоқай мысалындағы төрт сөйлемді төмендегі екі шумаққа сыйғызған. Маймылдың майды екі тышқанға бермеуге бекінген арам ниеті Тоқай мысалында айтылмаған болса, Сұлтанмахмұт мұны анық көрсете отырып, ары қарайғы іс-әрекеттерді мысалда қара сөзбен берілген мазмұннан ауытқымай, динамикалы етіп ұсынады:

Білдірді бұлар барып маймылға өзін,
Айтысты арадағы жанжал сөзін.
«Қош келдің, таразым бар, өлшейін», - деп,
Жоғалтуға ойлапты майдың көзін.
Өлшепті бір жағына майды салып,
Анжағы көтерілді босқа қалып.
Бос жағы мен май жағын теңгеруге
Маймыл тықты аузына майдан алып[1.157 б].

Осылайша, маймыл екі тышқаннан қулығын асыру үшін майды таразының екі басынан бірдей асап, ашкөздікпен бәрін жеп қояды. Тоқай мысалында бұл шағын шығармасы арқылы не айтайын дегені, яғни мұны оқығаннан кейін оқырманда туындайтын ой нақты айтылмаған: «Маймыл, шул рәвешчә тигезләу нияте белән майны тешләп-тешләп ала торгач, бөтенләй ашап бетерде. Тышқаннар, үлчәунен ике ягы да тигезләнгәннен күргәч, тавышсыз ғына кайтып киттеләр.»[2] Ал Сұлтанмахмұт Торайғыров өзіне дейінгі Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин, Ахмет Байтұрсынов қатарлы мысал аударушылардың дәстүрін басшылыққа ала отырып, мысалдың түпнұсқасындағы айтар ойды барынша ашып көрсетеді.

Ақырын жеп бітіріп майлы басын,
Безбеннің тегістепті екі басын.
Безбеннің бірдейлігін көзбен көріп,
Тышқан кетті ағызып көздің жасын.
Сорлының жанжалдасқан майы қайда:
Бермейді ешбір уақыт жанжал пайда.
Өз ара қосылмаса ынтымағың,
Жем болдың көрінгенге әрбір жайда.
Ендігәрі бірліктен айрылмасқа,
Тышқандар ант етіпті бір кең сайда[2.157 б].

Яғни, Сұлтанмахмұттың мағыналық еркін аудармасында өзара ынтымақ болмаса, әлсіздердің әрқашанда өзгеге жем болатынын меңзей келе, тышқандарға: «Бұдан былай бірлікте болайық!» - деп ант бергізеді. Жалпы

алғанда, бұл мысалдың шығуына түпкі негіз болған – татар халқының бодандық халі болса керек. Бағындырушы Ресей империясының билігі болсын, сол билікке сүйенген ірілі-ұсақты шенеуніктері болсын, бағынышты халықтың қақысын жеп, қысымшылық көрсететінін және бұдан құтылу үшін бірлік-ынтымақта болуы керектігін ишаралап отырғаны анық. Сонау И.Крылов заманынан бері Ресей патшалығы ауқымындағы келеңсіздіктерді мысалдар арқылы шенеу дәстүрі түркі халықтары ақындары арасында да кеңінен өріс алғанын көреміз. Мысал жанры Ғабдолла Тоқай шығармашылығында ерекше орынға ие. Мысал жанрының табиғаты туралы академик Зейнолла Қабдоловтың берген мынадай анықтамасын келтірелік: «Мысал – эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Әрқашан сатиралық сипатты, көбіне аң, хайуанат, кейде зат түрлері жазылады да сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік, күлкіге, келекейге, мазаққа айналдырып, сықақпен саналады. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясыз, астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді. Ежелгі Грециядағы аты шулы Эзоп (б.з.б. VIғ.) шығармаларын өз алдына қойғанда, мысал көне дүниеден күні бүгінге дейін көбіне өлеңмен жазылып келеді: Италияда Федр, Францияда Лафонтен, Германияда Геллерт, Англияда Мур, Россияда Крылов, қазақта Абай – бәрі солай жазған. Біздің тұсымыздағы мысалшылардан Сергей Михалков пен Асқар Тоқмағамбетовты бөліп айтуға болады», - дейді [4, 312-б]. Мысал жанрының арғы тарихынан бастап, ұлттық әдебиетімізге дейінгі орны мен сипаты туралы берілген бұл анықтамаға алып-қосарымыз жоқ. Біздің мақсатымыз – екі қаламгердің авторлық позициясының ұқсастығы мен идеялық шешімді берудегі олардың шеберлік деңгейі туралы қарастыру болатын. Сұлтанмахмұт Торайғыров Ғабдолла Тоқайдың мысалын қазақ тіліне өлеңге айналдырып қазақ оқырмандарының талғам таразысына салумен қатар, өзі де «Арыстан мен тышқан», «Көк өгіз» мысалдарын шығарады.

Түйіндей айтқанда сол кезеңдегі қазақ ақындары Сұлтанмахмұт Торайғыров аудармалары, Ахмет Байтұрсынұлы өзінің «Қырық мысал», «Маса» жинақтарына енген көркем аударма мысалдарында ел мұратын, халық мүддесін ойлаған, жұртына қамқор болған биік азаматтық тұлғасын байқатты деп айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Жәмбек С.Н. «Көкшетау» газеті. №95, 27 қараша 1998.
2. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Ғылым, 1993. 1-том. – 280 б.
3. Тукай доньясы. Gabdullatukay.ru
4. Тоқай Ғ. Көңіл жұлдызы. Ауд. Т.Әбдірахманов. – Алматы: Жазушы, 1986.
5. Философия және мәдениеттану. Құраст. Алтаев Ж, Ғабитов Т., Қасабеков А және т.б. – Алматы: Қазақ университеті, 1998 ж.

МАҒЖАН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МОДЕРНИСТІК ИІРІМДЕР

МОДЕРНИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ МАҒЖАНА

MODERNISM IN THE WORKS OF MAGZHAN

Жәмбек Сәбит Нұрмұхамбетұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

www.s_jambek@mail.ru

Жамбек Сабит Нурмухамбетович

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

www.s_jambek@mail.ru

Zhambek Sabit Nurmukhambetovich

Kokshetau University named after Sh . Ualikhanov, Kokshetau

www.s_jambek@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада Мағжан Жұмабаевтың өлеңдері Д.Мережновскийдің, А.Блоктың, А.Феттің өлеңдерімен өзара үндестігі сараланады. Мағжан поэзиясындағы интертекстуалдылық пен модернистік өрнектер зерделене келіп, ақын өлеңдеріндегі бұл импрессионистік құбылыстар үш буынды өлең өлшемімен берілуін, құбылыста, сезімдер де ерекше жарасымдылықпен, әсем әуезбен жеткізілетіні талданады. Мағжан және әлем ақындары мәтіндеріндегі импрессионистік бояу – өрнек мейлінше тұнық, мейлінше табиғи күйінде бейнеленгені айқындалады әрі салғастырылады.

Түйін сөздер: ақын, модернизм, ағым, интертекстуалдылық, әдеби үрдіс

Аннотация: В статье ранжируются стихи Магжана Жумабаева в их созвучии со стихами Д. Мережновского, А. Блока, А. Фета. Изучаются интертекстуальность и модернистские выражения в поэзии Магжана, анализируются эти импрессионистические явления в стихах поэта, выраженные в трехсложных стихах, в явлении, где чувства передаются с особой уместностью, грациозностью. Выявляется и сопоставляется, что импрессионистская живопись в текстах поэтов Магжана и мира выражена в более чистом, более естественном состоянии.

Ключевые слова: поэт, модернизм, течение, интертекстуальность, литературный процесс

Summary: The article analyzes the harmony of Magzhan Zhumabayev's poems with the poems of D. Merezhnovsky, A. Blok, and A. Fet. Intertextuality and modernist expressions in Magzhan's poetry are studied, and it is analyzed that these impressionistic phenomena in the poet's poems are transmitted in the dimension of three-syllable verse, and phenomena and feelings are conveyed in a special harmony and beautiful melody. It is revealed and compared that the Impressionist coloring – expression in the texts of Magzhan and the world poets is depicted in the most vivid, most natural state.

Keywords: poet, modernism, current, intertextuality, literary process

Рухани аңсарлары ұлы Абайдан бастау алатын ХХ ғасыр басындағы қазақ поэзиясының ірі өкілдері Ахмет, Міржақып, Мағжан, Бернияз, Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Бейімбеттер өз шығармашылықтарымен қазақ көркем сөз өнерінің рухын асқақтатқан, байытқан, оны биік тұғырға көтерген тұлғалар болатын. Аталмыш тұлғалар қазақ мәдениетінің шеңберінде ғана

қалған, көркемдік көкжиегі ұлттық өрістен ұзамаған, тар өрісті тұлғалар емес еді. Олардың шығармашылдығында әлем, орыс, шығыс әдебиеттерінің көркемдік әсер-ықпалы, рухани асыл қайнарлары тоғысып жатты. Мағжан поэзиясының көркемдік болмысын пайымдағанда оның ұлттық бітімімен ғана шектелмей оның әлем мәдениетінің де асыл қайнарларыменде үндесіп, ұштасып, тоғысып жатқандығында ұмытпағанымыз ләзім!

Қазақ поэзиясындағы романизм аңсарларын орнықтырушы Мағжан поэзиясындағы интертекстуалдылығында тегін тектеп, нақтылағанымыз абзал. Бөтен сөз бен диалогқа байланысты Бахтиндік тұжырымдамаға сүйеніп, сонымен бірге онымен полемикаға келе отырып Ю.Кристева былай дейді: “Кез-келген мәтін цитаталар мозайкасы тұрғысында құрылып, кез-келген басқа мәтіннен қоректеніп, оны трансформациялайды. Осымен бірге интерсубъективтілік (диалогтық байланыс немесе тұлғааралық қатынас) ұғымының орнына интертекстуалдылық ұғымы келеді. Сонымен бірге “Әдеби сөз” дегеніміз, бұл “мәтіндер иірімінің тоғысу орны”, “әртүрлі жазулардың диалогы” болып шығады [1, 99, 77]. Мағжан поэзиясында да әлем және шығыс поэзиясы мәтіндерінің тоғысқан, шарпысқан сипат – күйін бағамдаймыз. Мағжан поэзиясының интертекстуалдылығын сөз еткенде бөгде мәдени кеңістік мәтіндерімен ғана емес, ұлттық төл мәдени кеңістіктегі мәтіндермен де тоғысатындығын байқаймыз. Соның бірі – Абай. Оған алғаш назар аударған Жүсіпбек Аймауытов болатын [2.417 - 418]. Ақынның “Көңілді ашар”, “Сәуле”, “Хор сипатты қарындас”, “Күз”, “Өткен күн” өлеңдерінде Абай сөздерінің әсер-ықпалы бар.

Абай “Күз” өлеңінде:

Кемпір – шал құржаң қаққан, бала бүрсен,

Көңілсіз қара суық қырда жүрсен.

Кемік сүйек, сорпа – су тимеген соң,

Үйде ит жоқ, тышқан аулап қайда көрсен – деп күздің жадау көрінісін ақындық тілмен өрнектесе, Мағжанның күзі:

Көрік жоқ ойда-қырда шығып жүрсен,

Естілмес құс – құрт дауысы құлақ түрсен.

Қақтанған, жамыла түсіп, от маздатып,

Көресің кемпір – шалды үйге кірсен – боп суреттеледі.

Абайдың жазы:

Сылдырап аққан өзенге

Көшіп ауыл қонғанда

Қыз – келіншек үй тігер.

Бұрала басып былқылдап.

Ақ білегін түрініп,

Сыбырласып, сыңқылдап – боп жырланса, Мағжан жазы:

Сылдырап аққан өзенге

Үй тігіп дереу қонысып,

Бұрала басып былқылдап,

Әзілдесіп сыңқылдап,
Жас келіншек, жас қыздар,
Кереге жайып, уық бойлар – боп өрбиді.

Алдыңғы, “Күз”, кейінгі “Жаз” өлеңдерінде Абай мен Мағжан өлеңдерінен тонның ішкі бауындай жақындық, туыстық, үндестікті байқаймыз. Мұнан Мағжан өлеңіндегі интертекстуалдылықты ғана емес, ұстазы Абайдың көркемдік, әсер-ықпалындағы Мағжанның Абай өлеңіне деген стилизациясын да сезінеміз.

“Мағжанның ақындығы” деген әйгілі мақаласында Жүсіпбек Аймауытов Мағжан мәтіндеріндегі интертекстуалдықты еліктеушілік сипатта қарастырған. “Мағжан – еліктегіш ақын. Еліктеу ақынға мін емес, қандай күшті ақындар да алдыңғы ақындарға еліктемей жаза алмаған, Пушкин, Лермонтов Байронға, Шекспирге еліктеген. Толстой сықылды әлемге аты шыққан жазушы да Пушкинге, Гогольге еліктеп жазған. Леонид Андреев, Чехов, Аркыбашев, Сологуб сықылды ақындар Достоевскийге еліктеген, Максим Горький, Пушкиндерді жатқа білген. Абай Лермонтов Пушкинге еліктеп жазған. Бір ақын көп еліктесе, сол көп еліктеуші Мағжан деуге болады. Мағжан еліктегенде орыс, қазақ, татар, араб деп талғамайды. Кімнің сөзі көңіліне жақса, соған еліктеп жазады. Сондықтан Мағжанның алғашқы кездегі өлеңдерінде неше түрлі рух бар. Сыртқы түрінде орыстың бейнешілдеріне (символист) еліктесе, ішкі рухында күйректік, жылауықтық (сентиментализм) романтизм болды. Сентиментализм әсері, әсіресе әйел теңдігіне арнап жазған өлеңдерінде ұшырайды [2, 415]. Белгілі орыс ақыны Есенин деревня жыршысы болып, қаймағы бұзылмаған патриархалдық деревняны асыра мадақтап идеализациялайды. Барлық бақытты тұрмыс, орыстың халықтық рухы деревняда, ал қала осылардың бұзушысы, дәстүрді, рухтың құртушысы капиталистік қоғамның негізі, бәрін бастаушы қала деп, өз жырларында оған қарсы шығады. Қазақ поэзиясында Мағжан мен Бернияз жырларында да осындай сарындар бар. Мағжанның “Айда атыңды, Сәрсембай” өлеңінде де лирикалық кейіпкер бұзықтықтың, азғындықтың ордасы қаладан қажып, мүлдем түңіліп, сайын сахараға, қырға кеткісі

келеді.

Сарыарқаның кең самалына кеудесін төсеп, даланың таза ауасын мол жұтып, еркін тыныстағысы келеді.

Қала бір жатқан дәу пері.
Айналасы тұман, түн.
Дем алысы от - түтін.
Жарқ – жұрқ етер көздері,
Жүздерінің қаны жоқ,
Көздерінің жаны жоқ,
Еркектері терілер,
Осыларда отты жүрек жоқ.
Тамақтан басқа тілек жоқ.

“Сәрсембай – ау, сен неге

Шырқап бір ән салмайсың? – дейді кеңдікті, еркіндікті аңсаған ақын жаны.

Екінші бір қазақ ақыны Бернияз Күлеевтің өлеңінде де осындай сарындардың ізі бар. 1920 жылы жазылған, “Мен – саған жат қыр баласы” өлеңінде ақын қаланы жатсыну сезімін тұп – тура С.Есенин, М.Жұмабаев лирикаларындағы осындай сарындарға ұқсас былай береді:

Мен – саған жат қыр баласы,

Қырда тудым, қырда өстім.

Таулы, тасты айнала,

Көлде жүзіп су кештім.

Ынды – зынды үлкен қала

Маған теріс, маған жат.

Алдартқан жалғыз ғана

Жас періште көңіл шат.

Мағжан интертекстуалдылығы оның “От”, “Пайғамбар”, “Күншығыс” атты өлеңдерінде айқын байқалады. Зерттеушілер бұл туындыларды “От” цикліндегі өлеңдер деп атайды.

“От” өлеңі атақты символист Д.С.Мережковскийдің “Дети ночи” (1896) өлеңімен рухтас, үндес дүние. Батыс Еуропаның ойшыл зиялылары сол кезеңдерде адамдардың моральдық – этикалық қасиеттерінің құлдырай бастағаны туралы пессимистік ойларға бой алдырып, Еуропа тағдыры туралы уайым, қайғы білдіріп қам жей бастайды. Осы кезде Шпенглердің “Закат Европы” деген кітабы Ресейде ерекше танымал болатын. Осы кітап идеясына ерекше үн қосқан орыс ақыны Д.С.Мережковский болатын.

Орыс ақыны:

Мы – над бездною ступени,

Дети мрака, солнце ждем.

Свет увидим и, как тени,

Мы в лучах его умрем – десе,

Мағжан:Қараңғылық бұққанда

Қызарып күн шыққанда,

Күн отынан туғанмын,

Жүрегімді, жанымды,

Иманымды, арымды

Жалынменен жуғанмын, - деп үн катады.

Ақынның “Пайғамбар” өлеңі де Д.С.Мережковскийдің “Дети ночи” өлеңінің әсерімен туған “Пайғамбар” өлеңіне ақын Д.С.Мережковскийдің:

Устремляя наши очи

На бледнеющий Восток,

Дети скорби, дети ночи

Ждем, не придет ли наш пророк, - деген өлең жолдарын эпиграф

ретінде алуы да тегін емес.

Мағжанның “От” цикліндегі өлеңдері түгелдей

Мережновский мәтінімен интертекстуалдылық қатынасқа түскен.

Мағжанның көркем аудармаларына жататын он бес шығарманың үшеуі шығыс әдебиетінен алынған шығармалар болса, екеуі – орыс әдебиетінен алынған авторы белгісіз өлеңдер, алтауы – орыс әдебиетінен авторлық өлеңдер болса, қалған төртеуі – еуропалық әдебиеттен аударылған. Мағжан еуропалық әдебиеттің екі ақынының төрт өлеңіне тәржіма жасаған. Атап айтсақ, неміс поэзиясынан – И.В.Гетенің “Айрылдым сенен, жан сәулем”, “Орман патшасы” шығармалары және Г.Гейнеден тәржімаланған “Екі бетің, сұлу қыз...”, “Күннің батуы” сияқты өлеңдері еді.

Мағжан аударған И.В.Гетенің “Орман патшасы” - 1782 жылы, “Айрылдым

сенен, жан сәулем” өлеңі 1788 жылы жазылған. Бұл – Гете шығармашылығының веймар кезеңі болып табылады. Осы жылдары неміс ақынының қаламынан “Балықшы”, “Орман патшасы”, “Жыршы балладалары”, “Мидинг өліміне” поэмасы, “Қараңғы түнде тау қалғып”, “Айрылдым сенен, жан сәулем” сияқты бірнеше лирикалық өлеңдер жарық көрген. Гетенің табиғат көріністерін, сол табиғат аясындағы адам тірлігін, құдіретті жаратушы, болмысы, табиғат, жан – жануар, өсімдіктер әлемі, адамзат тіршілігін тұтастықта қарастыратын көне анимизм, бертінгі гилозоимдік таным, пантеистік сана, Абай аударған “Қараңғы түнде тау қалғып” өлеңінен де, Мағжан аударған “Орман патшасы” өлеңдерінен де айқын аңғарылады. Гете мен Мағжан арасындағы шығармашылық байланыста ерекше тоқталуға болатын шығарма – Гетенің “Орман патшасы” өлеңі. Бұл өлеңі қазақ поэзиясының тарихында Мағжаннан басқа қазақтың талантты ақыны Қалижан Бекхожин де аударған. “Орман патшасы” – еуропалық баллада үлгісіне тән сипаттардың барлығын бойына жинақтаған туындылардың бірі. Оның сыры еуропалық баллада жанрының қалыптасуында И.В.Гетенің де айрықша еңбек сіңіргендігінде жатыр. Сол себепті осы тұста “баллада” ұғымының мәніне көңіл қояр болсақ, Гете қаламынан туған “Орман патшасының” көркемдік құрылысы мен мазмұнына, сюжетіне қандай ерекшеліктер тән екендігін айқын түсіне аламыз [3].

Мағжан Гете шығармасына орыс ақыны В.А.Жуковский аудармасы арқылы келген. “Орман патшасы” орыс ақынында 8 шумақтан тұрса, Мағжанда 16 шумақтан құралады. Қазақ ақынындағы шумақтың көп болуы, орысша мәтіндегі бір шумақтағы көріністерді, Мағжан екі шумаққа созған.

Мағжан алайда түпнұсқаның көркемдік сипаты мен поэтикалық құрылымына соншалықты нұсқан келтірмейді. Жолаушы мен жас бала, ормандағы элфтердің патшасы арасындағы диалогтардың мән – мағынасын аша түсуге Мағжанның шумақты ұзарту тәсілі ықпал еткен. В.А.Жуковскийдің аудармасын келтірейік:

Дитя, я пленился твоей красотой:

“Неволей иль волей, а будешь ты мой” Родимый, лесной царь нас хочет догнать

“Уж вот он: мне душно, мне тяжко дышать”.

Ездок оробелый не скачет, летит;

Младенец тоскует, младенец кричит;

Ездок погоняет, ездок доскакал...

В руках его мертвый младенец лежал.

Осы сегіз тармақ Мағжан аудармасында бөлшектеніп, он алты тармаққа ұзарған.

Мағжанды сөйлетейік:

“Жараланды жүрегім,

Ғашықпын, бала, көркіңе,

Қоймаспын, сірә, еркіңе!” –

“Жан ата, орман патшасы

Қуып бізге жетті ғой.

Келіп қалды мінекей,

Қысылдым, демім бітті ғой!”

Жолаушы енді қысылып,

Шаппайды, ұшып келеді.

Қайғырады нәресте,

Нәресте жылай береді.

Құйындатып жолаушы,

Үйіне ұшып келіпті.

Бірақ оның қолында

Нәресте жолда өліпті.

Бұл Гете, Жуковский, Мағжан мәтіндеріндегі интертекстуалдылықта қазақ ақынының мәтінінде түпнұсқаға ақау келмей, сюжеттік – композициялық, көркемдік мазмұн тұтастығы сақталған.

Мағжанның орыс ақыны Александр Блок 1921 жылы қайтыс болғанда жазылды дейтін “Александр Блок” дейтін өлеңі бар. Блокты Мағжан үлкен ақын ретінде құрмет тұтқан. Мағжан осы өлеңінде былай дейді:

“Әдемі әйел” – идеал,

“Әдемі әйел” – бір қиял,

Блоктың басын байлаған.

“Әдемі әйел” – бір гүл,

Блок – бір бұлбұл,

Блок – бұлбұл сайраған.

Осы мәтіндегі интертекстуалдылық Мағжан тіркесіндегі “Әдемі әйел” реминисценциясы. Бұл “Әдемі әйел” – Блоктың “Прекрасная дама”.

Мағжан поэзиясындағы ерекше зерделеп, байыптауды қажет ететін тағы бір мәселе – оның шығармаларындағы модернистік – денаденттік сарын. Бұл тұрғыда тағыда Жүсіпбек Аймауытов былай дейді: “Бейнешілдердің өлең жазу әдісін Мағжан қазақ әдебиетіне кіргізеді. Кей жерде Мағжан символистер өлеңінің сыртқы түріне еліктесе, кейде ішкі мәнісін де алып жібереді. Бильмант 22 жасында өмірден тарығып, әлеуметтен қол үзіп: “Әлдиле, өлім әлдиле” десе,

Мағжан да Бальмонтшілеп, жас басынан торығып, өлім шақыруды шығарды. [2, 417].

XIX ғ екінші жартысында Еуропада, Францияда бастау алған модернистік-декаденттік бағыт XX ғ бірінші жартысында Ресейде де өрістеп, күміс ғасыр поэзиясын туғызған. Олардың жарқын өкілдері – Брюсов, Соллогуб, Гиппиус, Маяковский, Белый, Мандельштам, Ахматова, Ходасевич, Шершеневич, Ивнев, Мариенгоф, Кусиков, Есенин, Фет, Северянин, Хлебников, Каменский, Клюев, Иванов, Цветаева, Гумилев т.б. болды. Модернистік әдебиеттің өзі де іштей символистік, имажинистік, экспрессионистік, импрессионистік, футуристік, сюрреалистік, экзистенциалдық бағытталды. Мағжан поэзиясында да осы бағыттардың сипаты байқалады. Мағжанның “Қараңғы дауылды түн”, “Көбелек”, “Ескендердің қос мүйізі”, “Толқындай ойнап”, “Толқын”, “Жүсіп хан”, “Өтірік ертегі” шығармаларында символизмнің бернелеу тәсілінің астарлы болмысы көзге ұрады. Ал ақынның “Түс”, “Қараңғылық қоюланып келеді”, “Сарғайдым”, “Жел”, “Сағындым”, “Мені де, өлім әлдиле”, “Тұтқын”, “Өмір”, “Жиіленді қара арман” өлеңдерінде адам тірлігінің болмысы безбенге түсетін экзистенциализмнің нышан – сипаты аңғарылады.

Енді Мағжан поэзиясында қылаң беретін экспрессионистік, импрессионистік реңкі бар модернистік өрнектерге тоқтала кетсек. XX ғасырдың 10 жылдарынан бастау алатын әдебиет пен өнердегі авангардистік ағым – бағыт ретінде көзге түскен экспрессионизм “сезімді жеткізу өнері” ретінде өзін реализмге қарсы қойды. Экспрессионизмде көркем образда эмоционалдық сипат пен ширығу шегінен асып отырды. Экспрессионистерде азап, торығу, махаббат, үміт, сенім сияқты барлық сезімдер өзінің шырқау деңгейіне жеткізіле, суреттелді. Оның көрнекті өкілі ретінде неміс ақыны И. Бехерді атаймыз. Сезімнің экспрессионистік осындай шырқау күйін Мағжанның бес шумақты тұратын “Шолпы” атты өлеңінен байқаймыз.

Ақын:

Сылдыр, сылдыр, сылдыр...

Қанымды қайнатты құрғыр.

Шық – шық жүрекке тиеді,

Күлпара талқан боп сыңғыр! – деп бастап, сезімнің шырқау күйін осы “сылдыр, сылдыр, сылдыр... деген сөзбен өрбітіп отырады.

“Сылдыр, сылдыр, сылдыр

Сыбырға айналды сылдыр.

Жүректі өртеді құрғыр – ды

Оқығанда, маңайының бәрі сылдырлап кеткендей боласың” – дейді Жүсіпбек

Аймауытов [2, 417].

Тағы бір тоқталатынымыз Мағжандағы импрессионистік өрнек. Импрессионизм Францияда XIX ғасырдың соңғы ширегінде бой көрсеткен көркемдік бағыт. Бейнелеу өнерінде импрессионизм Ж.Моне, О. Ренуар,

Э.Дега, Ресейде К.Коровин сияқты үздік суреткерлерді шығарды. Әдебиет тарихында импрессионизм арнайы бағыт ретінде қалыптаспады. Сезім күйін, құбылтпай сол қалпы ерекше бейнелеу, суреттеу сипатын білдіретін импрессионизм дейтұрсақта орыс ақыны А.Феттің “Шепот, робное диханье...” деп аталатын өлеңіндегі импрессионистік шумақтарында байқалады.

Мағжанның “Біраз Фетше” деп аталатын өлеңі бар.

Шығарма бір қарағанда төл туынды, әрі аударма сияқты екі ұшты, екі ұдай әсер қалдырады. Шығарманың төл туынды ретінде қабылдайтынымыз, екі ақынның шығармаларының арасында тікелей мәтіндік – сөздік сәйкестікті көрмейміз. Осы жағынан алғанда бұл өлең Мағжанның төл туындысы. Шығарманың аударма сияқты әсеріне келсек, ол екі ақынның мәтіндеріндегі тылсым әлемінің мезеттік, сюжеттік құбылыстарын ерекше суреткерлік ыждақаттылықпен образды, бейнелі сипатта қабылдауға мүмкіндік беретін импрессионистік қуаты, тілдік қолданыстағы әуезділік сипатында жатса керек. Осындай сипат – белгілеріне қарап біраз зерттеушілер бұл өлеңді эксперименттік аудармаға жатқызып жүр.

“Туынды эксперименттік аударма ретінде бағалауға мүмкіндік беретін жағдайлардың тағы бірі – шығарманы ақынның өзі “Біраз Фетше” деп атауы. Бұл жайт туындының түп негізі А. Фет өлеңінде жатқанын анық көретеді. Осы орайда еске түсіре кетер болсақ, шығыс әдебиетіндегі сияқты, қазақ әдебиетінің тарихында да нәзирашылдық аударма дәстүрі болған. Бұл тұрғыдан келсек, “Біраз Фетше” өлеңін ұлттық әдебиетіміздегі назирашылдық дәстүрдің М.Жұмабаев шығармашылығы арқылы жаңа кезеңге сай жаңғыруының үлгісі ретінде қабылдаудың да орайы бар [3].Енді орыс ақынындағы импрессионистік өрнектерді келтірейік:

Шепот, робкое диханье,
Трели соловья,
Серебро и колыханье
Сонного ручья,
Свет ночной, ночные тени,
Тени без конца,
Ряд волшебных изменений
Милого лица,
В дымных тучах пурпур розы
Отблеск янтаря,
И лобзания, и слезы,
И заря, заря!..

Мағжанның “Біраз Фетше” өлеңінде бұл адам, табиғат құбылыстары былай беріледі:

Жібек түн-
Бәрі тың.
Сайраған,
Жайнаған,

Екі жас –
Екі мас!
Жүрек мас,
Көзде жас!
Сүттей ай,
Терең сай:
Бұлбұл,
Гүл – гүл.
Екі жан
Ыстық қан,
Жан ессіз,
От сүйіс.
Орман
Тынған.
Белдер –
Гүлдер.
Күбір,
Сыбыр,
Тұман –
Таң, таң!...

Мағжан өлеңінде бұл импрессионистік құбылыстар үш буынды өлең өлшемімен беріліп, құбылыста, сезімдер де ерекше жарасымдылықпен, әсем әуезбен жеткізіліп тұр. Екі ақын мәтіндерінде импрессионистік бояу – өрнек мейлінше тұнық, мейлінше табиғи күйінде бейнеленген. “Жібек түн, ғашықтарсыбыры, екі жас, сүттей ай, бұлбұл, гүл – гүл, орман, тынған, от сүйіс, таңғы сурет” осылардың барлығы да екі ақынның да поэтикалық мәтіндерінде қайталанбас ғажап сурет, нәзік сезім бояуын, асқан поэтикалық өрнек, жарасымды нақыш тапқан. Мағжан интертекстуалдылығын сөз еткенде оның “Біраз Фетше” өлеңі поэтикалық – көркемдік тұрғысынан алғанда ерекше қызық мәдени құбылыс деп бағалағанымыз жөн. Қорыта келгенде айтарымыз, Мағжан поэзиясындағы интертекстуалдылық пен модернистік өрнектер алда да ерекше зерделеп талдауды қажет етеді.

Әдебиеттер:

1. Кристева Ю. Бахтин, Слово, диалог, роман (1967) //Вестник МГУ. Серия 9. Филология. 1995. № С.99.97
2. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы. //Кітапта: Мағжан Жұмабаев. Шығармалары. Алматы: “Жазушы” 1989. 417-418 б.б
3. Бейсентай А.Б. Мағжанның поэзиялық аудармалары. Қарағанды университетінің Хабаршысы. 2011, Қарағанды

КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ МАРКЕТИНГТІК КОММУНИКАЦИЯНЫҢ РӨЛІ
РОЛЬ МАРКЕТИНГОВЫХ КОММУНИКАЦИЙ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ
THE ROLE OF MARKETING COMMUNICATIONS IN ENTREPRENEURSHIP

Жапарова Дина Кабдығалимовна, Алпысбаева Жанар Жумагуловна
Ш. Уәлиханов атындағы Кокшетау университеті, Кокшетау қ.
dina.15.10.80@mail.ru, zhanara_kokshe81@mail.ru

Жапарова Дина Кабдығалимовна, Алпысбаева Жанар Жумагуловна
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
dina.15.10.80@mail.ru, zhanara_kokshe81@mail.ru

Dzhaparova Dina Kabdygalimovna, Alpysbaeva Zhanar Zhumagulovna
Kokshetau University named after Sh . Valikhanov, Kokshetau
dina.15.10.80@mail.ru, zhanara_kokshe81@mail.ru

Аннотация: Қазіргі Шағын бизнестің дамуының кең өріс алуына байланысты, отандық өндірушілердің арасындағы бәсекелестік қабілетін арттыру жолында маркетинг кешенін тиімді пайдалануы қажеті туындап отыр.

Кілт сөздер: Маркетингтік коммуникация, жарнама, PR, өтімді ынталандыру, арнайы сату, брендинг, демеушілік.

Маркетингтік коммуникацияның басты мақсаты - ғылыми тұрғыдан атуды ынталандыру, тауарларды немесе қызметтерді тиімді өткізу жолдарын табу болып табылады. Хабардарлықты арттыру, тұтынушылардың сатып алуға деген мотивациясын құру, тұтынушылармен ұзақ мерзімді қарым-қатынасты сақтау, бренд пен тауардың имиджін құру, өзін үнемі еске түсіру - осының барлығы маркетингтік коммуникацияның қосымша міндеттері болып табылады.

Кәсіпкерліктегі маркетингтік коммуникация тұжырымдамасын өте кең ауқымда пайдаланған жөн: оған қоғаммен байланыс, жарнама, арнайы сату және өтімді ынталандыру сияқты әдістерді кеңінен пайдалану жатады. Сонымен бірге, маркетингтік коммуникациялар баға, сату орны және өнімнің өзімен бірге маркетингтік араласудың бөлігі болып табылады.

Маркетингтегі байланыс - бұл хабарламаларды жеткізу арналары, хабарламаның өзі және мақсатты аудиторияның реакциясы (кері байланыс). Кәсіпкерлер өнімнің ұранын ойлап тауып, осы ұранмен бейнежазба түсіріп, бейнені лайықты арнаға (TV немесе Youtube) орналастырып, аудиториямен байланыс орнатып, кері байланыс орнатуы қазіргі отандық және шетелдік кәсіпкерлердің сату көлемін арттырудың басты жолы болып отырғанын көреміз.

Маркетингтік коммуникацияның тиімділігі сату көлемінің артуымен, яғни қайыра реакция алумен анықталады. Ол шаралар кезеңмен іске асады: Бірінші кезең: талдау – өнімнің қазіргі күйін сипаттау (мысалы, ол нарықта жаңа пайда болдыма немесе өзгертулер мен толықтыруларға ұшырадыма). Екінші кезең - коммуникация міндетін қою: біз болашақта не алғымыз келеді (тұтынушылардың жаңа өнім туралы хабардарлығын арттыру). Үшінші кезең - біз өз мақсатымызға қалай жетуге болатындығымызды анықтаймыз (теледидарда және сауда орталықтарында жарнама орналастырамыз, блогерлерді тартамыз және т.б.). Төртінші кезең - байланыс тиімділігін бағалау: сіз хабарлама мен арналарды дұрыс тандап алдыңыз ба, қажетті аудиторияға қаншалықты жете алдыңыз (адамдар өнім туралы білді ме).[1]

Содан кейін цикл қайталанады. Мақсаттар өзгеруі мүмкін: біз тұтынушыларды жаңа өніммен таныстырдық, енді оның сатылымын көбейтеміз. Арналарды, хабарламаларды және құралдарды міндеттерге байланысты өзгертеміз.

Нарықта маркетингтік коммуникация туралы сөз қозғағанда қолданылатын бірқатар терминдер бар. Келесі пікірлер түсінікті болу үшін оларды тізіп көрейік. Ақпарат көзі - байланыс процесін бастайтын бренд, компания немесе тұлға. Хабарлама, ақпарат - ақпарат көзінің аудиторияға жеткізгісі келетін мәні. Адресат - байланыс жіберілген, дереккөз өз хабарын жеткізгісі келетін адамдар. Арна - адресатқа ақпаратты жеткізу тәсілі (ішкі және сыртқы жарнама, бұқаралық ақпарат құралдары және т.б.). Ақпаратты (хабарламаны) кодтау - бұл хабарлама адресатқа жеткізілетін форма. Форма арнаға сәйкес таңдалады: радио үшін хабарлама радиоклипке, әлеуметтік желілерге постта немесе сюжетте және сол сияқтыларда кодталады. Декодтау - адресаттармен кері байланыс: мақсатты аудитория іс-әрекетке және сөздермен байланысқа қалай жауап берді. Сатылым өсті, тауар туралы ақпарат жоғарылап, тұтынушылармен диалог басталды.[2]

Кәсіпкерлікте маркетингтік коммуникацияның мақсаты мен функцияларын дұрыс анықтаған жөн. Яғни алдымен маркетингтік коммуникацияның әр түрлі құралдары не үшін қажет? Функционалдылыққа ақпарат беру, білдіру және «жақсылық жасау» кіреді - яғни сіз үнемі бір нәрсе туралы сөйлесіп, эмоциялар тудырып, клиенттердің өмірін жақсартуыңыз керек.

Маркетингтік коммуникацияның басты мақсаты - ғылыми тұрғыдан сатуды ынталандыру, тауарларды немесе қызметтерді сатуды ынталандыру. Кейде сіз алдымен сұранысты жасауыңыз керек, әсіресе өнім жаңа болған кезде. Хабардарлықты арттыру, тұтынушылардың сатып алуға деген мотивациясын құру, тұтынушылармен ұзақ мерзімді қарым-қатынасты сақтау, бренд пен тауардың имиджін құру, өзін үнемі еске түсіру - осының барлығы маркетингтік коммуникацияның қосымша міндеттері болып табылады. Маркетингтік коммуникация жүйелі және жүйелі түрде клиенттерге хабарламалар «жіберу» және кері байланыс жинау арқылы өнімнің немесе брендтің имиджін қалыптастырады. Nike, Apple, Mercedes - бұл керемет

брендтер көрермендермен ондаған жылдар бойы байланыс орнатып, олардың бренд философиясына деген сүйіспеншілігін оятып, тұрақты сұранысты тудырды. Нәтижелері айқын. Қазақстандық брендтердің арасында Qazaq Republic брендті ерекше атап өткім келеді. Маркетингтік коммуникация мәміленің барлық сатыларында сатып алушымен жұмыс істейді: сатып алудан бұрын олар оларды өніммен таныстырады, қажеттілікті қалыптастырады (күн суытты QR-пен жылы болады); сатып алу кезінде таңдау жасауға көмектеседі (QR-ті бүгін жеңілдікпен сатып алыңыз); сатып алғаннан кейін өнімді дұрыс және ыңғайлы пайдалануға үлес қосады (әр күнге арналған киім); одан әрі сұранысты ынталандыру (өзіңізге QR-ті сатып алыңыз); брендтің адалдығын қалыптастыру (тек QR-ті сатып алыңыз).[3]

Жалпы, маркетингтік коммуникацияның міндеті - брендтің / өнімнің тартымдылығын мақсатты аудитория өкілдерінің максималды санына жеткізу.

Сонымен қатар қарым-қатынастыңда кәсіпкерлікте маңызы зор - бұл компанияның керемет маркетингтік стратегиясының бөлігі. Демек, хабарлама, арналар, адресаттар, кодтау - барлығы алға жылжыту, яғни маркетингтік коммуникация болып табылатын 4P маркетингтік кешенінің (тауар, баға, орын, жылжыту) жаһандық бизнес мақсаттарынан және басқа элементтерінен үзіліссіз таңдалады.

Кеңінен тараған трентік маркетинг комуникация ұғымының бірі - «брендинг». Жаңа өнім жасалынған кезде, ол дамыған кезде, жаңа нарықтарға шыққан кезде брендинг қажет. Маркетингтік коммуникацияның бұл түрінің міндеті - өнімнің тартымды имиджін қалыптастыру, аудиторияда ұқсас өнімдер тудырмайтын позитивті ассоциацияларды тудыру. Брендинг - бұл ұзақ процесс (QR-ті есіңізге алыңыз).[4]

Маркетингтік коммуникацияның ең танымал түрі ол – жарнама болып табылады. Жарнама тауар туралы хабарлайды, оның қасиеттерін мадақтайды, таңдау жасауға көмектеседі және сұранысты ынталандырады. Жарнама ақылы арналарда (ішкі және сыртқы, теледидар, радио, интернет, бұқаралық ақпарат құралдары) жұмыс істейді және жарнамалық бюджетті қажет етеді. PR (қоғаммен байланыс). Бірақ PR - бұл ақысыз бағдарлама. Жаңалықтарды жариялау, баспасөз релиздері, сұхбат беру, конференцияда сөйлеу - мұның бәрін ақша үшін емес, екі жақтың пайдасы үшін жасауға болады. Бұқаралық ақпарат құралдары ақпарат пен спикер алады, ал компания туралы айтылады, аудиторияны қамтуы мүмкін.

Демеушілікте брендтің имиджі үшін де жұмыс істейді. Демеуші іс-шара ұйымдастыруға, жобамен жұмыс жасауға және мақсатқа жетуге ақша береді. Сонымен қатар қаржылық емес, басқа да мүмкіндіктерді ұсынатын ақпараттық демеушілер бар - олардың сайты, аудиториясы және т.б. Көмектің орнына демеушіге іс-шаралар кеңістігінің брендингі, жарнамалық интеграция арқылы өздері туралы айту мүмкіндігі беріледі. Демеушілік - бұл имиджге салынған инвестиция, сондықтан демеушілікті қайырымдылықпен шатастырмаңыз, ол

әдетте жасырын түрде жасалады немесе кем дегенде көпшілікке жария етілмейді.

Тағы біртанымал маркетингтік коммуникацияның әдісі – тікелей маркетинг болып табылады. Маркетингтік коммуникацияның «венальдық» түрлеріне көшу негізі. Тікелей маркетинг клиенттермен хаттар, телефон қоңыраулары, кездесулер, көрмелердегі байланыс арқылы тікелей сөйлеседі. Компания тұтынушымен дәл қазір және дәл қазір сату, басқа кері байланыс алу немесе клиентті шұңқырға кіргізу мақсатында байланыс орнатқанда (басталуы керек).

Отандық өндірушілердің сатылымды ынталандыру бойынша жүргізілетін іс-шараларыда танымалдыққа ие болуда - бұл барлық таныс акциялар, байқаулар, «досыңыз үшін» бонустар, жеңілдік купондары, тауар сату, жарнамалық шаралар, дегустациялар және тест-драйвтар, сонымен қатар типтік немесе креативті POS материалдарды орналастыру. Адамдардың назарын аударуға және отын сатып алу белсенділігіне көмектесетін кез келген нәрсе. Байланыс дәл қазір көбірек сату мақсатымен жүзеге асырылады. Сонымен қатарм адалдық бағдарламалары сұранысты басқаша түрде ынталандырады. Бонустық ұпайлар, кумулятивтік жеңілдіктер, клиенттер клубтарына мүшелік - осының бәрі клиенттермен ұзақ мерзімді байланыс орнатуға көмектеседі. Адалдық бағдарламалары кешенді түрде жұмыс істейді, болашақ сұранысты қалыптастырады және сатып алушы үшін қызықтыратын тауарлар мен қызметтердің ауқымын кеңейтеді. Біздің шаштаразда клиент айына бір рет шаштараз жасайды делік. Ол өзінің адалдық картасымен сақалды маскировка үшін жеңілдік ұпайларын жинады. Қолайлы шарттар бойынша жаңа қызметті пайдаланып, клиент оған үнемі тапсырыс бере бастайды.

Арнайы сату әдісінеде қазіргі отандық кәсіпорындар назар аударулары тиіс, яғни дүкендегі сөреде сатушыны сатып алушыға сөзбе-сөз сату - бұл маркетингтік коммуникацияның бір түрі. Өзіңіз қараңыз: сатушы тауарды жарнамалайды, оның артықшылығы туралы хабарлайды, кері байланысты өңдейді және сатып алушыны адалдық бағдарламасына қосылуға көндіреді.

Қоғаммен байланыстың басты әдісі – презентация жүргізу. Бұл тікелей сатылымның ерекше жағдайы, егер көрермендер үшін демонстрация өткізілсе, бұл маңызды емес, жаңа iPhone, автокөлік, шөптерден жасалған дәрі немесе керемет шаңсорғыш.[5]

Қазіргі уақытта маркетинг коммуникациясының әдістерін нарықтың түрлі салаларында пайдалану тиімді болып отыр. Мысалға зауыт баспа машиналарын шығарады. Клиенттер баспаханалар. Жарнама, сатылымды ынталандыру және конференциялар мен полиграфиялық көрмелерде тікелей сату сияқты маркетингтік коммуникация қолданылады. Байланыс арналары: компанияның веб-сайты, контекстік жарнама, басылымдар және мамандандырылған ақпарат құралдарындағы жарнамалық орналастырулар, клиенттерге пошта арқылы жіберу, телефон қоңыраулары. Шаштараз шаш қию және сәндеуді жасайды. Жылжыту үшін әлеуметтік желілер, Youtube-тегі жарнама, әсер етушілердің

жазбалары мен әңгімелері, салон аймағындағы парақшалар қолданылады. Сонымен қатар олар қосымша клиенттермен қосымша арқылы жұмыс істейді.

Компания үй-жайларды сатқысы келеді. Байланыс арнасы - жергілікті газет. Адресат - басқа жергілікті компаниялар. Компания жарнамалайды. Үй-жай сатып алынуда. Кореялық косметика бренді жаңа нарыққа шығады. Бренд интеграцияны әлеуметтік медиа арнасы арқылы жүзеге асырады - бұл «инста сұлулық блогерлеріне» және TikTok-қа кіреді. Instabloggers жазылушыларға өнімдер туралы айтып, брендтен сатылымды жылжыту науқанын жарнамалайды. TikTok-та бренд «мен кумирмін» сынақтарын жүргізеді, ол «вирустық» болып табылады және жаңа нарықта брендтің хабардарлығын арттырады.

Маркетинг коммуникациясының тиімділігі хабарламаны дұрыс таңдау, осы хабарламаның дәйектілігі (барлық байланыста бір хабарлама), кері байланыс негізінде мақсатты аудиторияның қажеттіліктерін жақсы түсіну және арналар мен құралдарды жақсы білу маркетингтік коммуникацияның сәттілігі үшін маңыздылығымен анықталады. Бірақ эксперименттерге әрдайым орын бар, өйткені бұл маркетинг, ол әрдайым даму үстінде, себебі нарықтағы сегменттер сұранысы әрдайым өзгеріп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Филип Т. Котлер Гари Армстронг // Маркетинг негіздері, Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 17-басылым, 2019, 21 б.
2. <https://inlnk.ru/9PRmeR>
3. <https://novator.io/kejsy/rol-marketinga-v-biznese>
4. <https://www.insegment.com/blog/role-marketing-affects-business-market-right-way/>
5. <https://www.cogentanalytics.com/knowledge-center/importance-of-marketing-in-business/>

**ВЕНГЕРСКОЕ КОРОЛЕВСТВО НАКАНУНЕ МОНГОЛЬСКОГО НАШЕСТВИЯ
1241-1242 ГГ**

**МОҢҒОЛ ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ВЕНГРИЯ КОРОЛЬДІГІ
1241-1242 ж.ж.**

**THE HUNGARIAN KINGDOM ON THE EVE OF THE MONGOL INVASION 1241-
1242**

Жұманғалиев Мейрамбек Құрманғалиұлы
Сегед университеті (SZTE), Сегед қаласы, Венгрия
zhumangaliyev@mail.ru

Жумангалиев Мейрамбек Курмангалиевич
Сегедский университет (SZTE), г. Сегед, Венгрия
zhumangaliyev@mail.ru

Zhumangaliyev Meirambek Kurmangalieovich
University of Szeged (SZTE), Szeged, Hungary
zhumangaliyev@mail.ru

Аннотация: Бұл мақалада 1241-1242 жылдардағы Бату әскерлерінің басып кіруі қарсаңында Венгрия тарихы бойынша проблемаларға қысқаша шолу ұсынылады. Сондай-ақ, моңғолдардың шабуылы мен венгрлердің жеңілуінің себептеріне талдау жасалды.

Аннотация: В данной статье предлагается краткий обзор проблем по истории Венгрии в преддверии вторжения войска Бату в 1241-1242 гг. Также был сделан анализ причин нападения монголов и поражения венгров.

Abstract: This article offers a brief overview of the problems in the history of Hungary on the eve of the invasion of Batu's army in 1241-1242. An analysis was also made of the reasons for the attack of the Mongols and the defeat of the Hungarians.

Түйінді сөздер: Бату ханы, моңғол әскерлері, Рогерий магистрі, Котян, тумен, палатин.

Ключевые слова: хан Бату, монгольские войска, магистр Рогерий, Котян, тумен, палатин.

Keywords: khan Batu, Mongolian troops, master Rogery, Kotyan, tumen, palatine.

К концу декабря 1240 г. стало известно, что монгольские войска заняли приграничные с Венгерским королевством земли Киевской Руси. О западном походе войск хана Бату венгерские правители знали заранее благодаря отчету монаха Юлиана о поездке к заволжским мадьярам в конце 1235 г. [1, 73]. В отчете содержатся сведения о большом курултае 1235 г. на котором было принято решение о начале военной кампании монголов на Западе. А в начале 1238 г. в письме брата Юлиана были подробно описаны ранние завоевания Чингисхана и первые шаги Бату. Стараниями Юлиана королю Беле IV также было передано сообщение о монгольских планах по завоеванию Венгрии [1, 71].

Формальным поводом для нападения хана Бату на Венгрию послужило событие, связанное с крещением одного из кыпчакских племен во главе с их вождем Борцом в 1227 г. [2, 255-256]. Это соответствовало политике короля Андраша по укреплению восточных границ Венгрии. Сначала в 1211 г. на приграничных территориях были размещены рыцари Тевтонского ордена [3, 157]. Однако впоследствии рыцари Ордена покинули эти земли. Параллельно проводилась миссионерская деятельность по привлечению кочевников в христианство. Крещение племени Борца и организация новой епархии позволяло венгерскому королю распространить свою номинальную власть и на некоторую часть номадов проживавших у границ Венгрии. С другой стороны, население Дешт-и-Кыпчака к тому времени было признано в качестве подданных монгольского хана. Поэтому в глазах монголов жест венгерского короля явился для них серьезным оскорблением [4, 88].

Сложившиеся обстоятельства привели к началу приготовлений к возможному вторжению монголов. По сообщениям магистра Рогерия Бела IV направил войско во главе с палатином к восточной границе королевства для защиты горных перевалов, через которые противник мог пересечь Карпаты [5, 26]. Также ряд мероприятий были предприняты и внутри страны: «А по всей Венгрии он объявил, чтобы как вельможи, так и те, кто называются королевскими слугами, а также... комиты и имеющие отношение к замкам собирали войска, чтобы, когда король скажет, быть готовыми» [5, 26]. Напротив, анализируя результаты предыдущей военной экспедиции Бату в пределах южной части Киевской Руси, по-видимому, жители Венгрии посчитали, что монголы все же не достигнут пределов их страны [6, 2].

В преддверии западного похода в несколько европейских государств под видом торговцев и членов посольств были направлены шпионы для всестороннего изучения обстановки в регионе [7, 161]. Поэтому Бату и его военачальники были осведомлены о расположении и состоянии приграничных укреплений, а также о военной мощи и боевом духе венгерских войск. Более того, монголам было известно о противоречиях между королем Белой и местной знатью.

Остается открытым вопрос о численности монгольских войск участвовавших в походе на Венгрию. Плано Карпини сообщал о выделении двух из пяти монгольских корпусов с численностью до 60 тыс. воинов для атаки Польши и Венгрии [7, 161]. По мнению других авторов, было принято решение оставить значительную часть войска для обеспечения безопасности тыла и контроля над покоренными народами [7, 161]. Также нужно учесть, что монгольское войско в период кампании против русских княжеств определенно понесло большие потери. Особенно это проявилось во время взятия крупных городов Южной Руси. С другой стороны, имеются свидетельства использования монголами большого числа пленных. Так, китайские источники сообщают: «Когда [люди] пригнаны, [они] заваливают крепостные рвы и

немедленно заравнивают...». Некоторые же из них используются для рытья подкопов и обслуживания осадных машин [8, 145].

Относительно направлений для атак и количества отрядов большинство авторов также разделилось во мнениях. По примеру Рашид-ад-Дина можно считать, что речь шла о четырех-пяти крупных воинских формированиях действовавших одновременно в нескольких направлениях [9, 38]. Одновременно с ним магистр Рогерий называет четыре отряда [5, 30-31]. Тогда как по свидетельству Фомы Сплитского число ответвлений было куда скромнее [10, 73]. В записях хрониста имеются свидетельства лишь об отрядах Кадана и самого Бату.

Так или иначе, еще в декабре 1240 г. монгольская армия разделилась на отдельные отряды. Основное войско под командованием Субедея и Бату через земли Галицко-Волынского княжества устремилось к границам Венгрии. Лишь небольшая её часть в размере одного тумена, что примерно равнялось 10 тыс. воинов во главе с братом хана Бату Орда Ечженом направилась в Польшу [7, 162]. Тумену была поставлена цель: прикрыть правый фланг основных сил монголов, препятствуя возможности оказания помощи Венгрии со стороны Польши.

В начале 1241 г. передовые отряды пересекли польскую границу и достигли Ратибора. В течение весны были захвачены Краков и несколько других городов. В апреле кочевники достигли Лигница, где произошло крупное сражение с объединенным войском силезского герцога Генриха II [8, 162]. По итогам битвы основные соединения польских сил были разбиты и не могли угрожать основному отряду Бату. Другие отряды монголов перешли границы Венгрии с востока и юго-востока. Отряд Бату отправился в Венгрию по короткому пути через перевалы в Восточных Карпатах. Тумены Кадана и Бури пересекли горные хребты с юго-востока, неподалеку от Руданы: «Кадан и Бури выступили против народа сасан и после троекратного сражения победили этот народ» [10, 74]. Наконец отряд Бучека, также известного под именем Бохетора, направился на юг вдоль Карпат [5, 31].

Сопоставив данные источников с маршрутами на карте, можно понять стратегический замысел Бату. Основные силы монгольской армии, возглавляемые с одной стороны Бату и Каданом, а также Бучеком с другой, пересекли Карпаты через горные перевалы. Затем оба отряда встретились в районе Пешта, образовав центральную часть войска. Тумены Орда Ечжена и Бури (Борондая) по флангам должны были обогнуть горные цепи с севера по территории Польши и с юга, пройдя через Южную Молдавию, а затем и Валахию. Таким образом, Венгерское королевство было охвачено в большое кольцо, что соответствовало традиционной монгольской тактике облавной охоты. Примечательно что, по всей видимости, туменам Бучека отводилась особая роль. По предположению Ф.Н. Веселова самая южная часть левого крыла монгольской армии была направлена для уничтожения соплеменников хана Котяна [10, 75].

Весной 1241 г. основные силы монголов вступили в горные перевалы на границе Венгрии [8, 163]. Отправленное войско для защиты границ потерпело поражение. Согласно донесению магистра Рогерия палатин послал гонца королю с просьбой выделить подкрепление [5, 28-29]. А через четыре дня прискакал еще один гонец с донесением о том, что 12 марта венгерское войско в крупном сражении понесло большие потери.

Дальнейшие действия короля были направлены на скорейшую мобилизацию войска страны. Во все уголки королевства был разослан указ о скорейшем сборе военных отрядов. Отдельно было приказано явиться кыпчакам хана Котяна. Сам король вместе с подроспевшим войском из близлежащих городов Эстергом (Esztergom) и Фехервар (Fehérvár) перешли Дунай и встали лагерем в Пеште, ожидая прихода пополнения из других городов. Также Бела IV попросил австрийского герцога помощи в отражении монгольского вторжения. Одновременно королева вместе с епископом г. Вац были эвакуированы на запад к австрийской границе [5, 29].

К середине марта 1241 г. передовые силы монгольской армии достигли окрестностей Пешта. К этому времени Бела IV собрал большую часть своей армии. Выйдя из Пешта, король направился на встречу с монголами. Началось преследование, которое длилось непрерывно вплоть до р. Шайо. 11 апреля 1241 г. произошло генеральное сражение, в результате которого армии Бела IV было нанесено крупное поражение [5, 37]. В течение последовавших нескольких дней монголы уничтожили большинство отступавших венгерских отрядов. А к концу 1241 года восточная часть Венгрии была полностью подчинена монголам.

В итоге кампании 1241 года территория Венгрии к востоку от Дуная была захвачена армией Бату. Среди множества причин поражения венгров можно выделить несколько основных. В первую очередь, Венгрия на момент вторжения была ослаблена противостоянием короля и аристократии. Местные бароны, обладавшие крупными земельными владениями, не признавали власть короля. Для усиления своей власти Бела IV урезал земли помещиков, что только повысило уровень сепаратизма внутри местной феодальной верхушки. С другой стороны, король пригласил в страну кыпчаков во главе с ханом Котяном. Кочевники могли стать реальной силой на стороне короля в борьбе с баронами и в защите пределов государства. Однако из-за убийства Котяна накануне генерального сражения кыпчаки покинули Венгрию. Также вторжение монголов, по всей видимости, воспринималось венграми в качестве очередного рейда кочевников, который не должен был подразумевать захват территории.

Монгольское нашествие 1241-1242 гг. имело тяжелые последствия для Венгрии. Множество городов и поселений в восточной части королевства были разорены. Действия войска Бату привели к последовавшему голоду среди жителей страны. Большая часть населения либо погибла, либо была угнана в

ПЛЕН. Поэтому нашествие монголов оставило негативный след в истории Венгрии.

Литература

1. Хаутала, Р. 2014. “Ранние венгерские сведения о западном походе монголов (1235–1242)” *ROSSICA ANTIQUA* (2): 71-101.
2. Kovács, Szilvia. 2005. “Bortz a cuman chief in the 13th century.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 58 (3): 255-266.
3. Ковач С., Зимоньи И. 2018. “Кочевники и венгры в X-XIV вв.”. Труды Института востоковедения РАН, Вып. 7: Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры: 146-169.
4. Selmeczi, László. 2011. *Kötöny népe Magyarországon*. Karcag.
5. Магистр Рогерий. 2012. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Латинский текст и перевод. Пер. Досаев, А.С. Санкт-Петербург.
6. Pauler, Gyula. 1893. “A sajómezei csata 1241 Ápril 11.” *Hadtörténelmi Köylemények. Kéthavonkint megjelenő folyóirat a magyar hadi történetírás fejlesztésére*. Budapest: 1-14.
7. Геккеньян, Хансерд. 2009. “Поход на Запад и завоевание Восточной Европы”. В: История татар с древнейших времен в семи томах. Том 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII- середина XV в., Изд. Усманов М., Хакимов Р., 161-165. Казань: Институт им. Ш. Марджани АН РТ.
8. Измайлов, Искандер. 2009. “Походы в Восточную Европу 1223-1240 гг.”. В: История татар с древнейших времен в семи томах. Том 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII- середина XV в., Изд. Усманов М., Хакимов Р., 133-160. Казань: Институт им. Ш. Марджани АН РТ.
9. Тизенгаузен, В.Г. 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Москва-Ленинград: АН СССР.
10. Веселов Ф.Н. 2015. “От Крыма до Карпат: иностранные источники по операциям армии Батыя в 1238-1241 гг. на западе Половецкой степи”. Международная научно-практическая конференция: Межэтнические взаимодействия в этноконтактной зоне (Пятые чтения памяти И.А. Анцупова). Кишинев: 67-79.

**ҚАЗІРГІ АҚМОЛА ОБЛЫСЫ МУЗЕЙЛЕРІНІҢ ДАМУЫ
ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯНЫҢ МАҢЫЗЫ ТУРАЛЫ**

**О РАЗВИТИИ МУЗЕЕВ СОВРЕМЕННОЙ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ
И ЗНАЧЕНИИ АРХЕОЛОГИИ**

**ON THE DEVELOPMENT OF MODERN MUSEUMS OF AKMOLA REGION AND
THE IMPORTANCE OF ARCHEOLOGY**

Идрисов Рашид Ашкенұлы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Tarikhirashidi71@mail.ru

Идрисов Рашид Ашкенович

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Tarikhirashidi71@mail.ru

Idrissov Rashid Ashkenovich

Kokshetau university named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau

Tarikhirashidi71@mail.ru

Түйіндеме: Еліміздегі өлкетану жұмыстары, отандық археология және өлке тарихына ортақ мәселелер бойынша тұтас білімді қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді. Қазіргі мемлекеттік бағдарламаның зор мәні ашылды. Жергілікті материалдар негізінде өлкетану жұмыстарының нақты музей қызметтерінде келтірілген.

Түйін сөздер: өлкетану, тәуелсіздік, тарихи сана, археология, экспозиция, музей, зерттеу.

Қазіргі қоғамда бүгінгі ғылымда қалыптасқан «музей» ұғымына, оның негізгі талаптарына анағұрлым жақынырақ мәдени орындар XV-XVIII ғасырларда Еуропа елдерінде ашыла бастаған еді. Бұл уақытта әлем тарихына, дүниетануға жаңа ғылыми әдіс қалыптасып, үлкен жаңалықтар мен өзгерістер кезеңі енгені баршамызға белгілі. Әр түрлі коллекциялар қойылған көрмелерді «кабинет» немесе «камера» деп атаған. Өз коллекциясын қалыптастырып, кабинет ашу адамның әлеуметтік мәртебесінің жоғарылауына да үлкен әсерін тигізген. XVI- XVIII ғасырларда сирек кездесетін бұйымдар мен бейнелеу өнерінің туындыларынан құралған коллекциялар болса, XVIII ғасырдан бастап жаратылыстану ғылымының соңғы жетістіктеріне сәйкес ұйымдастырылған жануарлар, өсімдіктер, минералдар әлемі жөнінде кабинеттер көптеп ашыла бастайды. Мұндай орындар әсіресе Италия, Франция, Ұлыбритания мемлекеттерінде кеңінен өркендейді. Ерекше атап өтетін жайт – бұл орындардың басым бөлігі қалың жұртқа ашық қызмет көрсетіп отырады [1].

Қазіргі таңда еліміздің солтүстігіндегі тарихи-мәдени құндылығымызды арттыру үшін Ақмола облысында өлкетанудың жасалып жатқан жұмыстары мен музей, архив жұмыстарын өлкетанумен байланыстырып тілге тиек етуді

жөн көрдім. Облыс орталығындағы тарихи-өлкетану музейі – облыстағы ескі мәдени мекемелердің бірі. Музей жүз жыл бұрын, 1920 жылы көрнекі құралдардың музейі ретінде уездік халыққа білім беру бөлімі жанында құрылып, алғашқы жұмыстарын бастаған болатын. Сол жылы 1 тамызда көрнекі құралдары музейінің меңгерушісі болып педагог, ғалым Иван Хохлов тағайындалды. Оның есімі Көкшетау уезінде жүргізілген алғашқы тарихи-өлкетану зерттеу жұмыстарымен тығыз байланысты. Бірінші музей қоры қаланың мектеп жинақтамаларынан жиналған тарихи маңызы бар 130 заттан құралды, олар білім беру бөлімінің бөлмелерінің біріне қойылды. Көкшетау қаласы Ақмола облысының облыс орталығына айналуына байланысты 2000 жылдың 1 қаңтарынан бастап музей Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі мәртебесіне ие болды. Облыстық музейдің ауқымды қайта жөндеу жұмыстары 2012 жылы жүргізілген. Облыс әкімдігінің қолдауымен 2019 жылы Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейінің рэкспозициясы жасалды. Жаңа инновациялық технологияларды қолдана отырып құрылған жаңа экспозициялық залдарда жәдігерлерді (сөрелер, диорамалар, инсталляциялар) дәстүрлі көрсетумен қатар келушілердің ыңғайлылығы үшін мониторлар, сенсорлық моноблоктар жұмыс істейді, сондай-ақ музейде алғаш рет QR кодтар орнатылды. Жаңа экспозиция біздің өлкеміздің тарихы мен мәдениетін ашады.

Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейі біздің өлкенің мәдени-білім беру орталығына да айналып отыр. Бай қор жинағы жыл сайын жаңа коллекциялармен толықтырылады, және бүгінгі күні ол қор 83 000-нан астам жәдігерден тұрады.

Музейдің құрамына облыстың 7 аудандық мекемелері кіреді:

1. Атбасар тарихи-өлкетану музейі (Атбасар қ.)
2. І. Есенберлиннің әдеби музейі. (Атбасар қ.)
3. Маринов тарихи-өлкетану музейі (Атбасар ауд., Мариновка а.)
4. Ерейментау тарихи-өлкетану музейі (Ерейментау қ.)
5. Степногор тарихи-өлкетану музейі (Степногор қ.)
6. Щучье тарихи-өлкетану музейі (Щучье қ.)
7. Бурабай кентінің тарихи музейі («Ботай-Бурабай» ашық аспан астындағы музей).

Степногор қаласындағы тарихи - өлкетану музейі 1994 жылдың 6 қаңтарда Тың тау-химиялық комбинатының Еңбек Даңқы залының негізінде құрылған. «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру аясында, Степногор қаласы әкімдігінің және «Қазақалтын Technology» ЖШС қолдауымен музейде күрделі жөндеу және жаңа экспозицияны құру бойынша көркемдік-безендіру жұмыстары жүргізілді. Музей экспозициясы әрқайсысы ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі өлкенің тарихын қамтитын 5 залдан тұрады: кіріспе залы, табиғат және археология залы, этнография залы, жауынгерлік даңқ залы мен «Қазіргі заман» залы. Бұл музей қалалық ауқымдағы іс-шаралардың ұйымдастырушысы және қатысушысы, «Музей без границ» және «Киелі жер Степногор» жобаларының авторы болып табылады.

Көкшетау қаласының тарихы музейі — республикалық маңызы бар музей. Ғимараты қаланың ескі бөлігі Қанай би көшесінде орналасқан. Құрылысына келсек, бір қабатты, қаусырмалы терезелерден тұратын, қоңыр үй. Музей қорында 15 мың экспонат сақталуда. Олар 1824 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі Көкшетаудың тарихын бейнелейді [2].

Бірінші залы Абылай хан, Кенесары, Қанай би секілді тарихи тұлғалар туралы құнды жәдігерлерге толы. Олардың өмірі мен қызметі XVIII ғасырдағы Көкшетау қаласымен тығыз байланысты болған. Залдың шағын көлемді экспозициясы белгілі қазақ тарихшысы Ш.Уәлиханов жайлы құнды мағлұматтар береді. Екінші залда В.Куйбышев атындағы мемориалды музей мұрағаттары қорының кейбір экспонаттары қойылды. Сонымен бірге Кеңес өкіметінің қалыптасу жылдарын бейнелейтін құжаттар мен фотоматериалдардың үлгілері, XX ғасырдың басындағы Көкшетау көріністерін бейнелейтін фотосуреттердің жиынтығы да бар. Науан Хазірет атындағы мешіттің суреттері де экспозицияның қатарына кіреді. Үшінші залдың экспозициясы Көкшетау қаласындағы темір жолдың пайда болуына арналады. 1922 жылдан бері алғашқы пойыздар қатынай бастады. Осы залдағы өзге жәдігерлер болса, Ұлы Отан соғысы және тың игеру жылдарындағы Көкшетауды бейнелейді. Төртінші залда келушілердің назарына өнеркәсіптік кәсіпорындардың дамуы мен қазіргі қаланың тарихы туралы мәліметтер ұсынылады. Бұл жерде қойылған стендтер денсаулық сақтау, білім беру салаларының тарихын сипаттайды. Тәуелсіз Қазақстанның кезеңдерін сипаттайтын тарихи жәдігерлер орналастырылған. Бесінші залда қала мәдениетінің дамуы туралы мәліметтер жинақталған. Экспозиция музейдің ауласында экскурсия аяқталады. Ондағы жабық алаңда «Қадиллак» маркалы автокөлік, жүгенді көліктер — қысқы шана мен арба қойылған.

Қорытындылай келе, музей бұрынғы мен қазіргі материалдық және рухани мәдениетті сақтап, насихаттайтын киелі орын. «Өткенінді білмейінше, болашағыңды болжай алмайсың»- деген өткен тарихымызды ақтара қарап, бүгінгі күннің көкейкесті сауалдарына жауап іздейді, қоғамның бұдан былайғы заңдылықтарын түсінгісі келеді. Таным дүниесіне осылайша қарасак, музей өткен мен болашақты жалғастырушы түйін болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанның дамуында, оның рухани нығаюында «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында көрсетілген «Рухани жаңғыру» бағдарламасын іске асыру үлкен маңызға ие болуда. Бағдарламаның «Қазақстанның киелі жерлері» бағытында «мәдени-географиялық белдеу» туралы, осы белдеудің рөлі мен оған енетін орындар туралы жат идеологиялардың әсерінен қорғаныс ретінде, ұлттық мақтаныш ретінде әрбір қазақстандық білуі үшін оқу-ағарту дайындығын жүргізу қажеттігі туралы айтылған. Мұндай оқу-ағарту жұмысында өлкетану музейлерінің орны ерекше[3].

Ақмола облысы мәдениет басқармасы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» МКМ-сі Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі

«Халық қазынасы» ғылыми зерттеу институтымен бірлесіп Ақмола облысының «Тарихи-мәдени мұра объектілерінің кадастрын құру және геоақпараттық картаграфиясын жасау» атты инновациялық ғылыми жобаны іске асыру мақсатында, 2016 жылдың 20 – 31 мамыр аралығында Ерейментау ауданының оңтүстік және шығыс бөліктеріне, жаңа археологиялық ескерткіштерді анықтау мақсатында кешенді барлау жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде, сол аймақтың әр кезеңдегі тарихын сипаттайтын 70-тен аса жаңа археологиялық объектілер анықталды.

Бұл аймақтың географиялық және гидрологиялық локализациясын ескере отыра, алдын-ала белгіленіп алынған бағыт бойынша, Ерейментау қаласының оңтүстік-батысында орналасқан Павловка ауылынан басталып, солтүстік-шығыстағы Қойтас және Ажы аулдарына дейін, әр селолық округтерінің аралары, аласа шоқылар, өзен жағалары мен Павлодар, Қарағанды облыстарының шекаралары бойымен жүргізілді.

Бұған дейін Ерейментау ауданы 2009 жылы «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ-сі «Мәдени мұра» аймақтық бағдарламасын жүзеге асыру аясында, ғылыми-зерттеу жұмыстары жағынан тәжірибелік білімдері бар – А.Досымбаева, В.Ф. Зайберт сынды ғалым археолог-тарихшылардың назарын аудару арқылы зерттелді. Нәтижесінде, ауданның солтүстік, солтүстік-батыс аймақтары зерттеліп, жалпы саны 49 археология ескерткіші анықталды. Бұл ескерткіштерді түбегейлі сақтап, қорғау мақсатында жер қатынастар бөлімі бастығы Е.К. Ахметовтың атына географиялық координаттары бар мәліметтер жіберілді [2].

Қарағайлы елді-мекенінің маңында, Құмай өзенінің оң жағалауында анықталған кешенді ескерткіштер тобын атап айтуға болады. Кейіннен, Қарағайлы I, II, III және IV деп аталған мемориалдық діни-ғұрыптық кешен, осы аймақты қола ғасырынан ерте түркі дәуірі кезеңінде өмір сүрген этностардың жерлеу дәстүрін сипаттайды. Қазақстан аумағында мұндай кешенді археологиялық ескерткіштерінің топтасқаны әзірше екеу ғана, Тараз және Жайсан аймақтарында анаықалғанын ескере отыра, тасты антропоморфты балбалдары бар құрбандық шалу храмының кешені табылған жерде, болашақта Ұлттық табиғи паркін құру жоспарланды. Атақты түркітанушы, тарих ғылымының кандидаты, Президенттік мәдени орталығының лаборатория меңгерушісі М.А. Досымбаеваның өзі де осы жерден табылған ескерткіштердің сөзсіз құндылығын нақтылап, дәлелдеп берді де, жоғарыда атап кеткен территорияда аспан астындағы ландшафтты музейін ашу керектігі жайлы ұсынысын білдірді.

Алайда, Қарағайлы I діни-ғұрыптық кешенінің балбал тасын 2009 жылдың қыркүйек айында варварлық түрде орнынан ұрлаған «Алтын Орта» ЖШС-нің директоры В.С. Волошин А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының ешбір ұсынысын алмай, рұқсатсыз Астана қаласындағы Заманауи өнер музейне апарып сатқаны белгілі болды. Ал, ескерткіштің қазба жұмысы кезінде В.С. Волошин барлық археологиялық қазба технологиясының - әдістемелік негізін

сақтамай, сонымен қатар, қазба жұмыстарынан кейін ескерткішті қалпына келтіру жұмыстарын жүргізбеген.

Мұндай жағдайды, яғни, тереңнен сыр шертетін құнды мәдени ескерткіштің жоғалып кетуіне жол бермеу мақсатында, «Тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» ММ-нің қызметкерлерімен Ақмола облысы прокуроры атына хат жіберіліп, ұрланған балбал тасты орнына қою жөнінде ықпал жасауларын сұрады. Бірақ та, еңбектің көзі, тек 2009 жылдың қазан айында жанданды, қайтсе де аталмыш ескерткіштің балбал тас өз орнын тапты [3].

Археологиялық барлаудың кешенді жұмыстары, аймақтың ежелгі және ортағасырлық мұрасын зерттеу, жаңа анықталған объектілерді толық құжаттау мен тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдаланудың алдын-ала есеп тізіміне алуға бағытталған. Ғылыми ізденістер археология әдістемесіне сай, топографиялық зерттеу, геодезиялық координатын алу, фотофиксация жасау, географиялық схемаға түсіру және объект жайлы толық сипаттама жазу бойынша жүргізілді. Барлау жұмыстарының нәтижесінде, анықталған барлық археологиялық объектілер кадастрға енгізіліп, жеке-жеке құжаттамалары келтірілген, ескерткіш жайлы толық мәлімет беретін паспорттары мен картографиясы жасалып, геоақпараттық базаға енгізіледі. Әр паспорт ескерткіш жайлы қысқаша сипаттама, есептік карточка, топоплан және фотосурет сияқты негізгі құжаттардан тұрады. Ал геоақпараттық база, ескерткіштің атауы, типі, субтипі, нұсқауы, кезеңі, толық сипаттама мен топопланнан және әр ауылдық аймақ шегарасы бөлектенген карта сияқты толық мәліметтен тұрады.

Геоақпараттық жүйе базасы, ХХІ ғасырдағы ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен ІТ-технологиялардың арқасында Ақмола облысында орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілерінің жағдайын бақылап, мониторинг жасаудағы мүмкіндіктерін пайдалану болып табылады. Мұндай база құрудың мақсаты, облысымызда тарихи-мәдени мұра нысандарының геоақпараттық базасы негізінде ескерткіштерді қорғау, ғылыми зерттеу мақсатында түрлі карталар жасау.

Инновациялық технологиялардың арқасында толық автоматтандырылған геоақпараттық база Ақмола облысында орналасқан тарихи-мәдени мұрасына қатысты нақты деректерді жүйелеу, мәліметтер базасын құру, түрлі мақсаттағы карта жасау және тұрақты мониторинг жүргізу сияқты міндеттерді атқарады.

Кешенді барлау жұмыстар негізі, табиғи-географиялық жағдайға байланысты алдын-ала дайындалып белгіленген екі бағыт бойынша жүргізді. Павловка – Ордабай бағыты Ерейментау ауданының оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс бөлігіндегі аласа шоқылар тізбектері мен қылқан жапырақты ормандардың және өзен жағалауларының алаптарынан өтеді. Ал, Ордабай – Ерейментау бағыты ауданның оңтүстік-шығыс және солтүстік-шығыс бөлігі күмбезді, пролювийлі үшкілді төбелер мен жондардан және аккумуляттық жазықпен алмасады [5].

Қазіргі таңда Ақмола облысы аумағында 1700-ден аса архелогиялық ескерткіш тіркелген. Олардың барлығы 20 ғасырдың ортасында ашылып, ғылыми түрде баға берілген. Негізінен архелогиялық ескерткіштер Зеренді, Еңбекшілдер, Бұланды, Атбасар және Ерейментау аудандары аумағында анықталған. Халықтың рухани дамуының бірден-бір мүмкіндігі өмір болмысын халық тағдырын бейнелейтін мәдени ошақтардың басты саласының бірі – музей саласы екені белгілі. Халықтың рухани қоры негізінен музейлерде шоғырланған. Сол себепті рухани жаңғыру ісінің ең негізгі арсеналы – музейлер деп айтуға болады. Қоғам дамуының тарихында, адамдардың өмірінде мәдениет, тарихи сана әрқашан екпінді роль атқарды. Сондықтан рухани жаңғыру ісінде музейлердің мәдениеттегі алатын орны ерекше. Осыған орай, көрсетілген бағдарламалар іс-шаралары және жоспарында көзделген жобаларды іске асыру мақсатында облыстық тарихи-өлкетану музейі тарапынан бірқатар ауқымды жұмыстар атқарылып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әпет Қ. Туған өлкеге, өскен ортаға – өмірлік құрмет. // Қазақстан тарихы журналы, 2007 жыл № 2 74 бет.
2. Айдарбекова А., Ғасырлық шежіре: Ақмола облыстық тарихи-өлкетану музейіне 100 жыл. 24.01. 2020 АОТӨМ.
3. «Ақмола облысының тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану орталығы» МҚМ-нің 2016 жылғы есебі.
4. Зайберт В.Ф., Потемкина Т.М., Хотинский Н.А. К вопросу о мезолите лесостепной части Тоболо-Иртышского междуречья // СА. 1981. № 3.
5. Ақмола облысының тарихи және мәдени мұрасы. Ескерткіштер жиынтығы. Алматы: «Қазқалпына келтіру» РМҚ ҒЗЖФ, 2008. – 496 б., карталар.

УДК94 (574)

ББК65.052

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ӨНІМ ӨНДІРУ КӨЛЕМІНІҢ ӨСУІ

РОСТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

AGRICULTURAL GROWTH

Искаков А.Ж., Кайкенова А. А.

НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова», г. Кокшетау
kaikenova2011@mail.ru

Искаков А. Ж., Кайкенова А. А.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
kaikenova2011@mail.ru

Iskakov A.J.Kaikenova A. A.

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
kaikenova2011@mail.ru

Аннотация: Еңбек өнімділігін өлшеу өндірілген өнім көлемі түріндегі еңбек нәтижесін (өнім көлемі) еңбек шығындарымен (өндіріс-өнеркәсіптік персоналдың орташа тізімдік санымен) салыстыру жолымен жүзеге асырылады. Осы шамалардың тура немесе кері қатынасына байланысты 2 көрсеткіш бар: өндіріс және еңбек сыйымдылығы. Еңбек өнімділігі өнім өндіру көлемі мен еңбек шығындары арасындағы байланысты көрсетеді. Еңбек өнімділігі мағынасында жұмысшының белгілі бір уақыт ішінде өндіріс қызметінің тиімділігі, нақты еңбектің нәтижелілігі түсіндіріледі. Бұл қатынаста өндірілген өнім көлемі мен өндіруге кеткен жұмыс уақыты көрсетіледі. Бір бірлік жұмыс уақытына өндірілген өнім көлемі неғұрлым көп жасалса немесе бір бірлік өнім өндіруге кеткен жұмыс уақыты неғұрлым аз болса, онда еңбек өнімділігі соғұрлым жоғары.

Түйінді сөздер: өнім, егін шаруашылығы, жеке жұмысшы, өнім нормасын анықтау

Ключевые слова: продукт, растениеводство, индивидуальный работник, определение нормы продукта

Annotation: product. crop production. individual worker

Ауыл шаруашылығындағы өнім өндіру көлемінің өсуі қолданылатын ресурстар көлемінің ұлғаюы немесе оларды қолдану тиімділігінің өсуі. Бұл байланыста маңызды рөлді еңбек ресурстарды қолданудың рационалдылығы алады. Еңбек ресурстарын қолданудың тиімділігін сипаттайтын негізгі экономикалық категориясы- еңбек өнімділігі. Еңбек өнімділігі өнім өндіру көлемі мен еңбек шығындары арасындағы байланысты көрсетеді. Еңбек өнімділігі мағынасында жұмысшының белгілі бір уақыт ішінде өндіріс қызметінің тиімділігі, нақты еңбектің нәтижелілігі түсіндіріледі. Бұл қатынаста өндірілген өнім көлемі мен өндіруге кеткен жұмыс уақыты көрсетіледі. Бір бірлік жұмыс уақытына өндірілген өнім көлемі неғұрлым көп жасалса немесе

бір бірлік өнім өндіруге кеткен жұмыс уақыты неғұрлым аз болса, онда еңбек өнімділігі соғұрлым жоғары.

Еңбек өнімділігін жоғарылату өзекті мәселеге айналып отыр. Ауыл шаруашылығында ерекше формалары бар. Бұл еңбек өнімділігі деңгейіне табиғи жағдайлары мен саланың әлеуметтік құрылымына әсер етуімен байланысты.

Қоғамдық шаруашылығында (колхоз, совхоз, акционерлік қоғамдарда, серіктестіктерде, ауыл шаруашылық өндірістік кооперативтер және т.б.) энергоқарулығының деңгейі аса жоғары, жеке шаруашылықтарға қарағанда.

Жеке шаруашылықтарда барлық ауыл шаруашылық жұмыстарды қолмен орындайды, сондықтан да қоғамдық шаруашылықтарға қарағанда еңбек өнімділігінің деңгейі төмен.[1].

Еңбек өнімділігі- өнім өндіру процесіндегі еңбектің тиімділігі (нәтижелілігі). Еңбек өнімділігінің деңгейі жұмыс уақытының бір бірлігінде өндірілген өнім мөлшері немесе өнімнің бір бірлігін жасауға кеткен уақыт шығындарымен сипаттайды. Еңбек өнімділігі маңызды экономикалық көрсеткіш, ол жеке жұмысшының, сонымен қатар кәсіпорын ұжымының еңбек қызметінің нәтижелілігін анықтау үшін қолданылады. Тәжірибеде еңбек өнімділігінің өндіріс ерекшеліктеріне байланысты көптеген әдістері мен көрсеткіштері белгілі.

Еңбек өнімділігін өлшеу өндірілген өнім көлемі түріндегі еңбек нәтижесін (өнім көлемі) еңбек шығындарымен (өндіріс-өнеркәсіптік персоналдың орташа тізімдік санымен) салыстыру жолымен жүзеге асырылады. Осы шамалардың тура немесе кері қатынасына байланысты 2 көрсеткіш бар: өндіріс және еңбек сыйымдылығы.

Өндіріс- жұмыс уақытының бірлігіне (Т) жасалатын өнім көлемі (О) немесе бір орташа тізімдік жұмысшыға айына, тоқсанына, жылына сәйкес келетін уақытында жасалатын өнім көлемі. Еңбек өнімділігін өлшейтін көп тараған және керісінше қолданылатын көрсеткіш болып табылады. Өндіріс сағаттық, күндік, айлық (тоқсандық, жылдық) болады. Ол өнім өндірісінің көлемі бұл өнімді өндіруге кеткен жұмыс уақытының шығынына қатынасымен анықталады. Өндірісмен қатар еңбекке сыйымдылығы кеңінен қолданылады. Өндіріс нормасын анықтау үшін уақыт нормасын қосамыз, содан смена ұзақтылығы жұмыста жұмысшылардың санына көбейтіліп уақыт нормасының қосындысына бөлеміз.

Уақыт нормасы- белгілі бір ұйымдық техникалық жағдайда шығарылатын өнімнің бір өлшемін дайындауға жұмсалатын уақыт шығыны. Уақыт нормасының құрамына келесі элементтер кіреді:

$$T_n = T_n + T_k + T_{k.ety} + T_{d.a} + T_y + T_{дем} \quad (1)$$

Мұндағы: T_n - негізгі уақыт

T_k - көмекші уақыт

Тқ.ету- жұмыс орнына қызметету уақыты

Тд.а- дайындау және аяқтау уақыты

Тү- технологияларға және өндіріс процесін ұйымдастыруға байланысты болатын үзілістер уақыты.

Тдем- демалыс уақыты[2].

Қызмет көрсету нормасы- қызмет көрсетуші және көмекші персонал штатын жоспарлауда бұл көрсеткіш қолданылады. Ауыл шаруашылықтехникасында қызмет көрсету мен тазалаушы адам еңбегінде аса қолданылады (бірінші жағдайда норма двигатель қуаттылығы мен бірліктерде, екінші жағдайда жиналатын аудан көлемімен көрсетіледі). Бір жұмысшының өндірімі- өндірілген өнім құнының (немесе көлемі натуралды көрсеткіштерде), ұйымның жалпы персонал санына қатынасы. Еңбек өнімділігінен айырмашылығы бар, ол жұмысшылар санына- персоналға қатысты емес, есептеген кезде бір жұмысшының өндіріміне көмекші және басқарушы персонал алынады.

Еңбек сыйымдылығы- ол өнімнің бір бірлігін жасауға кеткен уақыт шығындары болып табылады.(Т/(Г))

Еңбекке кеткен шығындардың құрамына, өндіріс процесіндегі рөліне байланысты еңбек сыйымдылығының келесі түрлері ажыратылады. Ол өнім өндірудің толық еңбек сыйымдылығының құрамдас бөліктері болып табылады: технологиялық, өндіріске қызмет көрсету, өндірістік, өндірісті басқару, толық еңбек сыйымдылығы.

Технологиялық еңбек сыйымдылығы негізгі жұмысшылардың еңбек шығындарын қосады.

Өндіріске қызмет көрсетудің еңбек сыйымдылығы қосалқы көмекші жұмысшылардың еңбек шығындары.

Өндірістік сыйымдылық- ол негізгі және көмекші жұмысшылардың еңбек шығындары.

$$\Theta_{e.c} = T_{техн с.с} + E_k \quad (2)$$

Мұндағы: $\Theta_{e.c}$ - өндірістегі еңбек сыйымдылығы

$T_{техн}$ - технологиялық еңбек сыйымдылығы, оған барлық негізгі жұмысшылардың кесімді және мерзімді еңбек шығындары.

E_k - өндірісте қызмет ететін көмекші жұмысшылардың еңбек шығындары.

Өндірістік басқарудың еңбек сыйымдылығы- ол басшылардың, мамандардың және қызметкерлерлердің еңбек шығындары.

Толық еңбек сыйымдылығы- ол өндірістік-өнеркәсіптік персоналдың барлық категорияларының еңбек шығындары болып табылады.

$$t = T/Q \quad (3)$$

t- өнімнің еңбек сыйымдылығы

Т- материалды өндіріске кеткен еңбек мөлшері

Q- өндірілген өнім көлемі еңбекке кеткен шығындардың сипатына қарай нормаланған, фактілі және жоспарлы еңбек сыйымдылығы деп бөледі.

Есептеу объектісі бойынша еңбек сыйымдылықты операциялық, бөлшектік, бұйымдық, тауарлық және жалпы өнімдік деп ажыратылады. Еңбекті қолдану орны бойынша еңбек сыйымдылықты зауыттық, цехтық, учаскелік, бригадалық және жұмыс орнының деп ажыратылады.

Еңбек өнімділігін өлшеу әдістері өндірілетін өнім көлемін анықтау әдісіне байланысты ажыратылады. Өндіріс көлемін (өнім, жұмыс, қызмет ету) көлемін есептеу үшін және сәйкесінше еңбек өнімділігін (өндірімі бойынша) есептеу үшін өндірімді анықтаудың үш әдісін ажыратады:

1. натуралды әдіс
2. күн арқылы әдіс
3. еңбектік әдіс

Натуралды әдіс ең қарапайым және анық әдіс, өндірілген өнім көлемі натуралды шамада есептеледі (тонна, метр, дана)

Натуралды көрсеткіштер арқылы өндірілген өнім құрамын түрі, сорт және т.б түрінде көруге мүмкіндік береді. Осы әдістің беделі еңбек өнімділігі көрсеткіштерінің тікелей салыстырмалылығы, бірақта натуралды көрсеткіштер арқылы тек жеке өнім түрлерін немесе жұмыс түрлерін өлшеуге болады. Натуралды сипаттағы өндірім келесі формула арқылы анықталады:

$$\Theta_n = Q_n / \text{ЖСо.т}$$

Мұндағы, Q_n - натуралды сипаттағы тауарлы өнімнің көлемі

ЖСо.т - орташа тізімдік жұмысшылар саны құндық әдіс.

Күн арқылы әдіс Еңбек өнімділігінің көрсеткіші өндірілген өнімнің (ақшалай бірлікпен көрсетілген) жұмыс уақытының шығындарына қатынасы арқылы анықталады.

Күн өлшемімен көрсетілген еңбек өнімділігін есептеу үшін, өндірілген өнім көлемінің көптеген бағалау көрсеткіштері қолданылуы мүмкін. Жалпы өнім, тауарлы өнім, жалпы айналым, өңдеудің нормативті құны. Таза нормативті және таза өнім, жалпы табыс. Осы көрсеткіштердің әр қайсысының өзінің оң

$$\Theta_k = Q_k / \text{ЖСо.т}$$

Q_k - құн сипаттағы тауарлы өнімнің көлемі

ЖСо.т - орташа тізімдік жұмысшылар саны.

Еңбектік әдіс. Еңбек өнімділігі норма-сағаттарда анықталады, ол әр алуан түрлі аяқталмаған өнімді шығару кезінде жұмыс орындарда, бригадаларда, өндірістік учаскелерде анықталады. Ғылыми негізделген нормаларда бұл әдіс еңбек өнімділігінің динамикасын дәл сипаттайды. Еңбек өнімділігін зерттеген кезде еңбек өнімділігінің өсу факторларын қарастыру керек[3].

Еңбек өнімділігінің өсу факторлары- бұл факторлар себептерінің әсерінен оның деңгейі өзгеріп отыратын күш немесе себептер. Осындай факторлар техникалық прогресс, өндіріс ұйымдарының кемелденуі, еңбек басқарушылығының кемелденуі және т.б.

Кәсіпорын деңгейінде еңбек өнімділігінің өсу факторларының 5 тобын ажыратуға болады.

Аймақтық- экономикалық (табиғи-климаттық жағдайлары, оның өзгеруі; жұмыс орындары мен еңбек ресурстарының тепе-тендігі) және экономикалық-географиялық факторлар(ауданның орналасу жерін игеру; жергілікті құрылыс материалдарының, жұмыс күшінің бос ресурстарының, электроэнергияның, судың бар болуы; аймақтық рельефы, коммуникацияға дейінгі жер және т.б.)

Құрылымдық орын ауыстыру факторлары. Оларға жатады сатып алынатын және жартылай фабрикаттардың үлесінің өзгеруі; өндіріс көлемінің өсуімен байланысты жұмыс істейтін жұмысшылардың қатысты қысқаруы.

Ғылыми-техникалық прогресстың жылдамдату факторлары (жоғары эффективті техниканы енгізу; прогресивті-базалық технологияны қолдану, жобалауда автоматтандырылған жүйені қолдану; осы заманғы емес ЭВМ-ді қолдану және т.б.)

Экономикалық факторлары. Еңбекті ұйымдастыру және ынталандырудың жаңа формалары; ғылыми ұйымдастырудың және еңбектің интенсивтілігі; жұмысшылардың квалификациясының өсуі; кадрларды басқару және жоспарлау.

Әлеуметтік факторлар. Адам факторлары болып табылады; зиянды, ауыр еңбекті қысқарту, еңбекті өтеу жағдайын жақсарту, әлеуметтік серіктестік факторлары.

Ауыл шаруашылық өндірісте келесі еңбек өнімділігінде спецификалық көрсеткіштер қолданылады:

- бір бірлік уақытында жасалатын ауыл шаруашылық жұмыстарының көлемі (өлшем бірлігі-сағатына гектар немесе сағатына тонна). Бұл көрсеткіштер аралас сипатта болады. Кейбір жұмыс түрлерін орындағанда, ол қызмет көрсету нормаларына ұқсайды (сағ/на)- айырмашылығы мынада, жалпы жағдайда қызмет көрсету нормалары көмекші және қызмет көрсетуші персоналдың еңбегін бағалау үшін қолданады, берілген жағдайда негізгі өндірістік жұмысшылардың еңбек өнімділігі көрсеткіштермен анықтаймыз;

- бір гектар ауыл шаруашылық өімдерін өңдеуге кететін еңбек шығындары (адам/сағ). Бұл көрсеткіштер кері көрсеткіштер болып табылады.

Ауыл шаруашылық өндірістегі еңбек өнімділігінің көрсеткіштерін есептеу кезінде дайын өнімді бағалаудың кейбір ерекшеліктерін білу керек. Жалпы өнім құны көрсеткіштерін есептеу тірі еңбекті қолданудың тиімділігін бағалау үшін нақты болады, бірақ өндіріс тиімділігін бағалау үшін өткізілген өнімнің көрсеткішін қолдану керек. Жалпы және өткізілген өнім арасындағы айырмашылық ауыл шаруашылығында ішкі айналымдарымен шарттасады, сонымен қатар ішкі қолданыс үшін алынған өнім бөліктермен бағытталуымен

шарттасады(тұқым материал, бұзауларды емізетін сүт және т.б). Содан басқа еңбек өнімділігінің деңгейіне объективті факторлар әсер етеді: табиғи-климаттық жағдайлары, жеке жер учаскелерінің құнарлылығы, техникамен жабдықталуы және өнімділік деңгейіне және т.б. Соңғы кезде жаңа фактор пайда болды, ол нақты шаруашылықтағы еңбек өнімділігіне үлкен әсер етеді-аймақтағы жұмыссыздық деңгейі және ауылшаруашылық жұмысшылардың жұмыссыздығы. Бұл көрсеткіш жұмысшылардың мотивациясының толықтауыш факторы болып табылады, ол өндірілген өнімнің көлемі мен сапасын жоғарылатуда.

Әдебиеттер:

1. Чеглакова С.Г. Валовой доход как рыночная оценка экономической эффективности отраслевого производства в сельхозпредприятиях.// Аграрная наука. - 2002.- №11. - С.10.
2. Семиусов П.М. Анализ динамики рентабельности.// Аграрная наука. - 2002. - №5. - С.31
3. Шафронов А. Факторы роста эффективности и устойчивости сельскохозяйственных предприятий/АПК: экономика, управление. 1999, № 1. 4. Зинченко А.П. Методика анализа состояния и использования производственного потенциала сельского хозяйства/Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 1995, №7.
5. Оболенский К.П. Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства: Теория и практика. - М.: Экономика, 1974.
6. Холод Н.И. Резервы роста эффективности сельскохозяйственного производства. - Минск: Ураджай, 1984.

УДК94 (574)
ББК65.052

**ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ МИРОВОЙ ИНДУСТРИИ
ТУРИЗМА В ДОКОВИДНУЮ ЭРУ**

**ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫНЫҢ ЕЖЕЛГІ ДӘУІРІНДЕГІ
ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

**TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE MODERN WORLD TOURISM
INDUSTRY IN THE DOSKVID ERA**

Искаков А.Ж., Кайкенова А. А., Сейтиков А.Т., Ргебаева Р.М.
НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова», г. Кокшетау
kaikenova2011@mail.ru

Искаков А.Ж., Кайкенова А.А., Сейтиков А.Т., Ргебаева Р.М.
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
kaikenova2011@mail.ru

Iskakov A.J., Kaikenova A.A., Seiticov A.T., Rgebae va R.M.
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
kaikenova2011@mail.ru

Аннотация: Под международным туризмом принято понимать путешествие людей за пределы своего региона и родной страны по разным причинам, таким как рекреационные, оздоровительные, деловые и т. д. Международный туризм принято разделять на въездной и выездной. Выездной туризм предполагает путешествие лиц за пределы своей страны по отношению к месту своего проживания, въездной же туризм — путешествие лиц, за пределами своей страны, но уже по отношению к стране пребывания. Другими словами, одно и то же путешествие с пересечением границы будет выступать одновременно как выездным, так и въездным туризмом.

Ключевые слова: туризм, мировой туризм, эра, путешествие, население

Түйінді сөздер: туризм, әлемдік туризм, дәуір, саяхат, халық

Annotation: tourism, world tourism, era, travel, population

На сегодняшний день туризм является одной из важнейших, а в некоторых случаях основной статьей дохода многих стран мира, а также ключевым фактором в развитии, процветании и благополучии. Еще с середины прошлого века международный туризм и туристские услуги становятся объектом международного регулирования, а уже в наши дни он стал одной из наиболее динамично развивающихся отраслей мирового хозяйства. В таких условиях особую необходимость принимает совершенствование международного туристского права, упрощение визовых формальностей, внедрение новейших научных инноваций деятельности в сфере туризма, обеспечение безопасности туристов в местах назначения, углубление связей

среди международных туристских организаций, а также создание локальных организаций, которые разрабатывали бы программы по устойчивому развитию туризма в регионах и странах, а также антикризисные программы, поскольку туристская отрасль зависима от политических и экономических кризисных ситуаций. Под туризмом следует понимать «форму временного выезда людей с места постоянного жительства в оздоровительных целях и (или) для удовлетворения познавательных интересов в свободное время или в профессионально-деловых целях без занятия оплачиваемой деятельностью в месте временного пребывания» [1].

Под международным туризмом принято понимать путешествие людей за пределы своего региона и родной страны по разным причинам, таким как рекреационные, оздоровительные, деловые и т. д. Международный туризм принято разделять на въездной и выездной. Выездной туризм предполагает путешествие лиц за пределы своей страны по отношению к месту своего проживания, въездной же туризм — путешествие лиц, за пределами своей страны, но уже по отношению к стране пребывания. Другими словами, одно и то же путешествие с пересечением границы будет выступать одновременно как выездным, так и въездным туризмом. В зависимости от того, как экономически влияет туризм на страны и регионы, его принято делить на активный и пассивный. Первый является фактором ввоза валюты в страну, второй — вывозом денег из страны. В современном мире наблюдается тенденция развития новых видов туризма и вместе с теми местами назначения, а деньги, вкладываемые в это развитие странами, превращаются в движущую силу социально-культурного прогресса через создание новых рабочих мест и предприятий, как следствие увеличиваются экспортные поступления и развивается инфраструктура. За последние шесть десятилетий туризм испытывает постоянное расширение и диверсификацию и становится одним из быстрорастущих экономических секторов в мире. Помимо таких традиционных фаворитов как Европа и Северная Америка появляются и открываются новые направления, интересующие туристов.[2]

Туризм является одной из наиболее доходных и постоянно растущих отраслей мировой экономики, о чем свидетельствуют показатели Всемирного барометра по туризму ЮНВТО. Он играет ключевую роль в создании рабочих мест, в экспортных поступлениях и во внутренней добавленной стоимости и вносит непосредственный вклад, в среднем в 4,2 % валового внутреннего продукта 6,9 % занятости и 21,7 % экспорта услуг. Число международных туристских прибытий растет с каждым годом, несмотря на политические разногласия, санкции и общий рост мировой напряженности.

В условиях быстрого развития экономики туризма основные долгосрочные тенденции, такие как изменение демографических показателей, изменение спроса, создание цифровой среды, изменение климата, открывают новые возможности и ставят новые задачи. Таким образом, новая тенденция в области туризма — повышенное внимание к мировым трендам, а также

осознание необходимости разработки стратегических подготовке адаптации в динамично развивающемся обществе, модернизации нормативно-правовой базы на основе широкого привлечения заинтересованных сторон и с учетом новых деловых подходов к предоставлению услуг.

Чтобы понять, как туризм может развиваться в ближайшие десятилетия, необходимо обратить внимание на основные мировые тенденции, которые влияют на этот сектор. Эти тенденции отражают весомые, имеющие глобальное значение социальные, экономические, политические, экологические и технологические изменения в долгосрочной перспективе. Как правило, их влияние не ослабевает на протяжении десятилетий, а, следовательно, способно коренным образом изменить и перевернуть экономику и производство во всем мире, что обязательно повлечет изменения и в индустрии туризма [3].

Мировой туризм демонстрирует устойчивый рост на протяжении трех десятилетий. Самое большое количество прибытий было достигнуто в 2019 г. и составило 1,2 млрд. По прогнозам UNWTO эта цифра вырастет до 1,8 млрд к 2030 г. за счет туристов из стран с развивающейся экономикой. Мировые тенденции приносят новые и часто невидимые вызовы, угрозы и возможности, воздействующие как на экономику в целом, так и на отдельные ее сектора. Структура экономики будет существенно меняться в ближайшее десятилетие.

В связи с ростом дохода населения развивающихся стран, а также со старением населения появляются новые группы потребителей. Изменение демографии окажет значительное влияние на спрос потребителей в ближайшие годы. В частности, такие тенденции, как продолжающийся рост числа среднего класса и старение населения означает, что потребители услуг, как правило, будут богаче и старше. Действительно, средний класс и люди старшего возраста станут ключевым фактором роста индустрии, и их поведение в путешествиях может привести к значительным сдвигам на туристском рынке. Следовательно, должен увеличиться диапазон товаров и услуг, ориентированный на данную группу потребителей. Инфраструктуру и вспомогательные услуги необходимо будет адаптировать с учетом возросшего спроса и изменений потребностей и предпочтений посетителей. Например, доступность (физический доступ и предоставление информации), вероятно, будет предметом особой значимости для пожилых туристов.

Также рассмотрим смещение внимания экономики в сторону ресурсоэффективности. В настоящее время проблема сохранности и возобновляемости ресурсов является одной из самых актуальных. Стремление сохранить и эффективно использовать имеющиеся ресурсы также влияет на развитие индустрии туризма. К ресурсоэффективности в туризме и гостеприимстве можно отнести использование инновационных технологий, таких, например, как умный дом, который позволяет использовать более экологичные материалы и технологии энергосбережения, ориентация на использование альтернативной энергии (например, солнечные батареи), а также использование переработанных материалов. Применение

таких технологий уже испытали известные гостиничные бренды Marriott и Hilton, и отметили, что интеллектуальные автоматизированные системы могут обеспечить для отеля экономию ресурсов, начиная от энергии и заканчивая нагрузкой на сотрудников. Также развитие цифровой экономики позволит создавать новые туристские рынки и бизнес-модели.

Молодое поколение туристов в настоящее время составляет около 20 % от общего числа путешествующих и приносит 203 млрд долл. США в год. Анализ мирового туристского рынка показывает, что население в возрасте 20-30 лет ежегодно совершает больше поездок по сравнению с другими категориями населения (по четыре и более в год), но такие путешествия, как правило, короче по продолжительности и составляют в среднем 2–5 дней. Также услугам высокого класса они предпочитают аутентичный отдых основной идеей «живи как местный».

Конечно, стоит обратить внимание, что существует также ряд негативных факторов, проблем и тенденций, с которыми столкнется индустрия туризма в будущем. В то время как хорошо спланированное развитие туризма имеет возможность внести свой вклад в экономическое и социально-культурное благополучие принимающих сторон, быстрый и незапланированный рост туризма может в равной степени привести к негативным последствиям, таким как перенаселенность и повышение антропогенного воздействия на окружающую среду и т. д.

Туризм является деятельностью человека, которая зависит от природных ресурсов, одновременно способствуя их истощению, в связи с этим он может сыграть ключевую роль в переходе к ресурсосберегающей экономике. По данным UNWTO, достаточно ограниченное число туристов готово платить надбавку за экологичность определенных продуктов и услуг. Однако восприятие клиентов может меняться и возможно в ближайшем будущем мода на бережливое производство, а также мода на эко-продукты и услуги сыграет свою роль в устойчивом развитии туризма.

Таким образом, рассматривая возможности и угрозы, можно сделать вывод о том, что при грамотном внедрении новых технологий, оперативном реагировании на изменение спроса, учете влияния информационных технологий, постоянном мониторинге целевой аудитории индустрия туризма имеет все шансы продолжить свой рост и развитие.

Последние пять лет характеризуются бумом туристской отрасли. В 2014-2018 гг. мировой объем прямых иностранных инвестиций (ПИИ) в сферу туризма оценивается в 131 млрд долл. США. Пик инвестиций пришелся на 2018 год, когда было анонсировано 613 инвестиционных проектов на 57 млрд долл. США, которые создадут около 140 тысяч новых рабочих мест. Мировым лидером по числу инвестиционных сделок в туристской отрасли стала Великобритания. С 2014 года здесь объявлено о реализации 145 проектов. В топ-3 вошли США (130 проектов) и Китай (91). Что касается объемов

инвестиций, то лидером является США (13,2 млрд долл. США). Далее следуют Китай и Южная Корея (8,5 и 7,8 млрд долл. США).

Рисунок1. Мировой объем прямых иностранных инвестиций.

В 2019 году продолжился рост как по количеству инвестиционных сделок, так и по количеству туристов. За пять лет число туристов по всему миру выросло на 23 % до 1,4 млрд человек. В Европе их число увеличилось на 24 %, в Азии и Океании – на 28 %, в Америке – 19 %, в Африке – 22 %, на Среднем Востоке – 7 %.

Однако распределение туристов по регионам несколько изменилось. Ранее опережающими темпами росло число туристов в странах с развитой экономикой. Однако начиная с 2017 года ситуация изменилась в пользу стран с развивающейся экономикой. В 2017 и 2018 гг. количество туристов в развитых странах увеличилось на 6,3 % и 5,0 % соответственно, в развивающихся – на 7,9 % и 6,5 %. Таким образом, к 2019 году соотношение между развитыми и развивающимися странами по числу туристов составило 55 % против 45 %.

Таким образом, современный этап развития туризма, как эффективной отрасли хозяйства, так и социально-культурного явления, характеризуется переосмыслением его роли и функций. В условиях глобализации через характер воздействия на страны международного туризма определяются его функции (экономическая, социально-культурная, оздоровительно-спортивная, образовательно-профессиональная, экстремальных видов туризма) как системы путешествий, осуществляемых на базе межгосударственных договоров, с учетом действующих международных норм и местных обычаев.

Международный туризм становится источником не только поступления иностранной валюты, но и создания новых рабочих мест. Статистические данные показывают, что, несмотря на кризисы, политическую нестабильность в современном мире за последние годы мы все же видим позитивный характер тенденций развития туризма во всем мире. Количество путешествующих с каждым годом возрастает. Благодаря обилию рекламы, техническому прогрессу, доступности информации возрастает возможность общения между разными странами, народами, что позволяет людям понимать лучше друг друга, соответственно происходит взаимное обогащение.

Литература:

1. Дуйсен Г.М. Основы формирования и развития индустрии туризма в Казахстане. Изд-во «ЛЕМ». — Алматы, 2002. — С. 6.1.1
2. Олдак П.Г. Индустрия туризма — одно из ведущих направлений развития современной экономики // Проблемы развития индустрии туризма. — Новосибирск, 1970. — С. 3-29
3. Сансызбайкызы С. Проблемы развития туристской отрасли в Республике Казахстан. Алматы, Вестник КазНУ, 2012, №4, с 22-24
4. Закон Республики Казахстан от 3 июля 1992 г. «О туризме» // Справочная правовая система «Параграф».
5. Ердаuletов С.Р. История туризма. Развитие и научное изучение. - Алматы, 2015. - 215 с.
7. Мазбаев О.Б. Туризм Казахстана. Состояние. Проблемы. Пути развития//Материалы научно-практической конференции «Современные проблемы развития туризма и географии в РК: настоящее и будущее»-2013.

**АКСИОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ В ЯЗЫКЕ
СОВРЕМЕННЫХ СМИ КАЗАХСТАНА**

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗІРГІ БАҚ ТІЛІНДЕГІ
АКСИОЛОГИЯЛЫҚ КОМПОНЕНТ**

**AXIOLOGICAL COMPONENT IN THE LANGUAGE OF MODERN MEDIA IN
KAZAKHSTAN**

Исмаилова Диана Әлиханқызы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

ismailovada96@gmail.com

Исмаилова Диана Алихановна

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

ismailovada96@gmail.com

Ismailova Diana Alikhanovna

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau,

ismailovada96@gmail.com

Түйіндеме: Соңғы онжылдықтарда бұқаралық ақпарат құралдарының тілі қазіргі адамзаттың тілдік көрінісін көрсетеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі қазіргі қоғамдағы әдеби тілдің барлық аксиологиялық процестерін көрсетеді. Бұл мақаланың мақсаты қазіргі қазақстандық қоғамның қалыптасу үдерістерін бейнелейтін медиамәтіндер тіліндегі құндылық-құндылық семантикасының вербалдану жолдары мен тәсілдерін анықтау болып табылады.

Түйін сөздер: аксиологиялық семантика, құндылық, бағалау, қоғам, баспасөз

Аннотация: Последние десятилетия язык массовой информации отражает языковое представление современного человечества. Язык СМИ показывает все аксиологические процессы литературного языка современного общества. Целью данной статьи является выявление способов и средств вербализации ценности и ценностной семантики в языке медиа текстов, отражающих процессы формирования современного казахстанского общества.

Ключевые слова: аксиологическая семантика, ценность, оценка, общество, пресса

Abstract: As you know, the media is a kind of barometer of the "mentality" of society. Accordingly, the analysis of newspaper materials allows us to judge the formed image of modern society in the axiological consciousness of Kazakhstanis. The purpose of the article is to identify ways and means of verbalization of value and value semantics in the language of media texts reflecting the processes of formation of modern Kazakh society.

Keywords: axiological semantics, value, evaluation, society, press

Предметом данного исследования является аксиологическая составляющая содержания казахстанских русскоязычных текстов, которые освещают социально-политические проблемы современной Республики Казахстан.

Основная задача данного исследования – описать план выражения категорий ценности в соответствии с спецификой информационно-медийного дискурса. Предмет исследования – инвентаризировать интерпретацию ценностей, которые реализуются в текстах газеты. Интерес к данной теме возникает из-за того, что подобное исследование позволяет реконструировать культурную картину мира современного Казахстана. Медиа-коммуникации в отношении культивирования сыграли важное значение: с одного стороны, отражают стереотипы культивирования в обществе, с другого – выполняют программную и мотивационную функцию, хорошо известную из исследований по культивированию.

Медийный текст – сложная коммуникационная единица, содержащая целостные и завершенные сообщения. Как справедливо отмечает В.А. Марьянчик, «для науки актуально, с одного стороны, искать оптимальные способы речи на аудиторию и с другой – создать инструменты для выявления интересов автора» [1]. Эти средства и есть применение аксиологических данных при описании событий, происходящих во всем мире.

Сам термин «аксиология» ввел французский философ П. Лапи в 1902 г.; в 1904 г. Э.Ф. Гартман использовал этот термин для названия раздела «философия ценностей» [2]. Согласно общепринятому пониманию, аксиологические науки изучают природу ценностных понятий, их характеристику, место их в настоящем, структуру, иерархию ценностных мира, методы его понимания и онтологического статуса, и природу, специфику ценностей суждений. Центральное понятие и основной предмет исследования аксиологии является ценности. Официально известно, что ценности в истории человечества передавались устным народным творчеством, а затем классической литературой, религиозными, политическими, юридическими и другими текстами. Глобальное развитие во втором полугодии XX в. и в начале XXI в. привело к тому, что ценности, репрезентирующие характерное для общества мировое видение, в большинстве своем транслируются через электронные и медийные ресурсы.

В литературе много различных трактовок, определений ценностей. С социологически-антропологическим аспектом ценности являются жизненными доминантами, способствующими решению проблем экзистенциального характер. Лингвистическая интерпретация ценностей базируется на теории семантической категории. Именно в этом духе описано понятие: ценность является семантической категорией модифицирующего вида, то есть детерминирующей значение именного или глагольного типа, передающей закодированное значение в знаках.

По мнению И.В. Ерофеева, существуют три типа ценности, реализуемой в медиатексте:

- 1) морали;
- 2) социальных ценностей
- 3) самореализации человека [3].

Марьянчик В.А. рассматривает модель аксиологического структурирования медиа-политических текстов с учетом взаимосвязи ценностей и оценок, взаимодействия составляющих ценностей картины, категорий текстов.

Казахская лингвистика также имеет опыт изучения аксиологических семантик, но они имеют сравнительно недавнюю традицию, представленные в публикациях таких авторов, как: Г. Абдыкеримова, Ж.А. Джамбаева, Г.Е. Дюсембина. Докторская диссертация Ж.А. Джамбаева описывает эксперимент, который был проведен с целью изучения аксиологического стереотипа восприятия понятий «человек», «семья», «ребенок» [4]. Основные элементы аксиологической структуры публицистического текста рассматриваются в статьях Г. Абдыкеримовой [5]. Г.Е. Дюсембина исследовала аксиологический аспект картины мира в казахском периодическом издании в текстах политического и общественного политического творчества [6].

А.В. Голованов выделяет следующую группу ценностей:

- 1) этика нравственная,
- 2) эстетическая,
- 3) утилитарная [7].

Такой разряд ценностей можно найти у Е.Ф. Серебренниковой область истины «истинно ложная» как ценностная оценка; «красиво-страшно» - как ценностный критерий;

В области Этики «хорошо - плохо» как ценностную оценку;

В области Удовольствия «приятное - плохое» как ценностную оценку;

В области Практической пользы «полезно - бесполезно - вредно» как ценностную оценку [8].

Есть мнение о том, что современная казахстанская общественность остается, прежде всего, консервативной, что в частности проявляется в предпочтении источников информации. По данным социологического исследования (Ценности 2020) казахстанцы больше доверяют телевидению и печатным СМИ [9]. Таким образом, газета важна в плане влияния на общество и формирования соответствующих ценностей. Мы поставили задачу узнать, а какие приоритеты они имеют.

Эмпирической базой исследования послужили русскоязычные издания Казахстана, такие как: газета «Казахстанская правда», которая является главным в стране источником официальных и деловых данных и вторым источником стал «Tengri news» – интернет портал, где представляются новости политики, экономики, образовательной системы Казахстана. В ходе исследования были проанализированы тексты средств массовой информации на русском языке, выборочно охватывая период с 2011 г. по 2021 г. Выявленные единицы послужили основой для предлагаемого исследования.

Эврикационная процедура визуализации маркированных текстов, интересующих нас аспекты, осуществлялась так: в поисковых окнах соответствующего интернет-портала вводилась название тегов: «ценность» и

«антиценность». В результате было получено 574 текста, содержащих аксиологическую информацию, в которых статус аксиологии был закреплён за лексической ценностью в одном из вариантов грамматики. Из этого плана были выбраны только контексты, где ценность связана с явлениями социально-политической природы, то есть не рассматривалась конструкция типа энергоценности, биологической ценности, племенной ценности, пищевой ценности и т.д. Таким образом, количество анализируемых текстов выросло до 424.

Анализ языка в СМИ позволяет понять ценностную картину мира современного Казахстана, которая формируется на традиционных, культурных особенностях, связанных с национальной культурой. Аксиологическая составляющая в языке СМИ Казахстана отражает важные концепты, которые формируются из репрезентаций, основанных на уважении к старшим, проявлении гостеприимства, толерантности, развитии национального духа и единства.

Изучение ценностной парадигмы языковой картины на разных этапах развития общественной жизни и, соответственно, развития языка, несомненно, выявит интересные и новые характеристики и является важным и необходимым при формировании общественного сознания общества.

Библиографический список литературы

1. Марьянчик В.А. Аксиологическая структура медиа-политического текста / на материале автореферата диссертации. – Москва, 2013. – 108с.
2. Йоас Х. Возникновение ценностей // Ценности и нормы: благо и справедливость: учебник для вузов / под ред. Тимофеевой К. Г. – Санкт-Петербург, 2013. – 213 с.
3. Ерофеева К.Л. Онтология человека в информационном обществе / на материале дис. ... докт. филос. наук. – Иваново, 2009. – 76 с.
4. Джамбаева Ж.А. Ассоциативный эксперимент: методологические основы / Вестник Евраз. нац. ун-та им. Л. Н. Гумилева. – Астана, 2013. -№1 (92)-. Гуманитарные науки. – С. 17-21.
5. Абдыкеримова Г. Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары / Вестник Евраз. нац. ун-та им. Л. Н. Гумилева. – Астана, 2014. -№2 (93)-. Гуманитарные науки. – С. 36-40.
6. Дюсембина Г.Е. Категория оценки как составляющая картины мира в средствах массовой информации / Przegląd Wschodnioeuropejski, VI/1. – Вупперталь, 2018. – С. 197-208
7. Голованов А.В. Актуальные ценности воспитания как социокультурного феномена / на материале автореферата диссертации. – Москва, 2019. – 86с.

8. Серебренниковой Е.Ф. Аспекты аксиологического лингвистического анализа. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1976. – С. 247-281.

9. Социологические исследования в Казахстане // <https://marketingcenter.kz/2-issledovaniya/sotsiologicheskie-issledovaniya.html> (05.04.2022г.)

ӘОЖ 821.512.122.09-98-1

**ДАЛАСЫНДАЙ ДАРҚАН ДАРЫН
(ИЛЬЯ ЖАҚАНОВ ЖАЙЫНДА ОЙ-ТОЛҒАМ)**

**МНОГОГРАННЫЙ ТАЛАНТ СТЕПИ
(О КОМПОЗИТОРЕ ИЛЬЕ ЖАКАНОВЕ)**

**THE MULTIFACETED TALENT OF THE STEPPE
(ABOUT COMPOSER ILYA ZHAKANOV)**

Қажыбай Аян Төлегенұлы,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
yannon-fiction@yandex.kz
Қажыбай Аян Төлегенұлы,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау.
yannon-fiction@yandex.kz
Kazhybay Ayan Tolegenuly,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau.
yannon-fiction@yandex.kz

Құстың қос қанатындай қазақ әдебиеті мен музыка өнерін қатар сермеп, қазақ руханиятының көгінде қырандай самғаған көрнекті композитор, қарымды қаламгер, ыждаһатты өнер зерттеушісі, кәнігі суретші, Қазақстан мен Қырғызстанның еңбек сіңірген мәдениет қайраткері Илья Жақановтың есімі дара аталады.

Мақалада халқымыздың аяулы ұлдарының бірі, қайталанбас талант иесі Илья Жақановтың композитор, жазушы, өнер зерттеушісі ретіндегі ерекше еңбегі, ұлттық музыка жауһарларын түгендеп, Қазақстанға ғана емес, шетелдерге де лирикалық, сыршыл әндерімен танылған сазгердің Арқаның ән мектебін зерттеуге қосқан сүбелі үлесі жан-жақты сөз болады.

Илья Жақанов – видный казахский композитор, писатель-публицист, музыкальный критик, заслуженный деятель культуры Казахстана и Кыргызстана, почетный академик Международной академии социальных наук, лауреат международных премий имени Ж.Жабаева и Ч.Айтматова, обладатель орденов «Парасат» и «Дәнекер» двух названных государств.

В статье рассматриваются вопросы современного состояния музыкальной культуры Казахстана в трудах крупнейшего композитора Ильи Жақанова. Фокус внимания автора сосредоточен на изучении многогранного музыкального творчества композитора.

Ilya Zhakanov is a prominent Kazakh composer, publicist, music critic, Honored Cultural Worker of Kazakhstan and Kyrgyzstan, honorary academician of the International Academy of Social Sciences, laureate of the international prizes named after Zh.Zhabaev and Ch.Aitmatova, the holder of the orders «Parasat» and «Daneker» of the two named states.

The article discusses the issues of the current state of the musical culture of Kazakhstan in the works of the greatest composer Ilya Zhakanov. The focus of the author's attention is focused on the study of the composer's multifaceted musical creativity.

Түйін сөздер: композитор мұрасы, әншілік өнер, синкреттілік, Арқа ән мектебі.

Ключевые слова: композиторское творчество, музыкальный язык, синкретичность, музыкальная школа Сары-арки.

Keywords: composer's creativity, musical language, syncretism, Sary-arka music school.

Илья Жақанов! Туған халқымыздың ән, әншілік өнерін өзекжарды өбектей сүйген, сүйіп қана қоймай, сол ұлы да ұлық өнерге өлшеусіз олжа салып келе жатқан кесек тұлға Илья Жақановтың ардақты есімі бізге Біржан мен Ақандай, Үкілі Ыбырай мен Балуан Шолақтай, Әсет пен Естайдай, Иманжүсіп пен Жаяу Мұсадай, Жарылғапберді мен Ғазиздей Мұхит пен Исадай аса қадірлі де қымбат. Өйткені тұла бойына тума табиғат сан қырлы, мың бір сырлы өнер атаулыны соншалықты жомарт мырзалықпен сыйлай салған Ильяның зерделі зерттеулер арқылы тарихтың шаң басқан қазыналы қоймасынан сілкі аршып алып, тот баспас сом алтындай бізге қайта жарқырата ұсына білген біліктілігі шексіз разылық сезімге жетелейді. Бұл орайда Илья Жақанов өз бойының тұмба тұнығы іспеттес сыршыл лиризмге бай композиторлық қуат күшінің арқасында синкретті өнердің көшбасында тұрған Біржанның да, Ақанның да, тағы басқа Арқа ән өнерінің небір дүлдүлдері мен бұлбұлдарын бір бірімен шатастырып, алмастырмас ерекшеліктерін жыға танып, шебер ажырата отырып, сахи дала саңлақ сазгерлерінің ғажап әндік, әншілік дәстүрін жібек талды арқандай мінсіз өріп түсіреді, төгілдіре терімдеп кетеді. Жазу, сызуы жоқ ықылым заманнан бермен қарай көш-керуен үстінде келе жатқан сан мың әуенді музыка өнерінің өрісті де өскінді қалпын қапысыз қарпып қамтыған сөйтіп өз бойына сіңірген Илья Жақанов ұлы әншілердің әндік стихиясына бойлаған сайын небір ғажап сырларға тап келіп, солардың сиқырлы кілтін тапқандығына әрі тәнті, әрі сүйсіністі хал кешесің.

Арқаның әншілік мектебі аталатын орта орнықтырған жауһарлы жәдігерлері тақта-тақтасымен қатталып жатқан қазыналы күміс көмбенің көзін ашқан Илья бір ғана зерделі зерттеу еңбектерімен-ақ өз әріптестерінен, яғни музыка тарихын зерттеушілерден оқ бойы озық тұрғандығы атқан таңдай ақиқат. Оның қаламынан ақ қағаз бетіне інжу-маржандай төгіліп түскен сан арналы зерттеулерге желі тартқан «Аққу қонған айдын көл», «Үзілген ән», «Қайта оралған ән», «Еділ-Жайық» деректі кітаптарына үңілсеңіз, болмаса ұлы күйші, киелі қыл қобыздың құдіретті иесі Ықыласқа арналған романын парақтасаңыз Илья Жақановтың музыка әлем-айдынына терең бойлап барар жан сергектігі мен қиял-болмысының кереге қанатты қырандай зау биікке қапысыз самғап шыққан шырайлы шабытынан арайлы сәуле ашар едіңіз. Ілекеңнің бұл тұстағы деректі негізде жазылған ерен еңбектерінен оның ірі де іргелі зерттеулерге байыппен батыл бара білер білімдарлығы мен музыканың сиқырлы, сырлы құбылыс қалтарыстарын жыға таныр тектілікті аңдарыңыз

сөзсіз. Бұл зерттеулер қасаң баяндаудан ада, қызығы мол құмарта түсер көркемдігімен оқшауланады.

Өзіміз кезінде куәсі болған ұлы Біржан салдың өлмес өмір реквиіміндей естілер «Айбозым» әнін іздеп тапқан Илья аға ұлы Леонардо да Винчи, Рафаэль, Микеланджелолардың сыны кетпесе де сыры кеткен суреттерін қайра қалпына келтіруші итальян реставраторларындай жанкешті еңбегін білетін едік. Есте жоқ ескі күндерден үзік-үзік болып құр сүлдесі қалып жеткен ұлы сарынды байыппен тамсана тыңдаған ол Шаймұхан қарттың жарықшағы мол мүкіс үнінен аршып алған, сөйтіп ән мінезіне лайық қайырма қосып, ине жіптен жаңа шыққан масаты кілемдей жарқырата жасандырып берген Илья өнері ірі талғам мен талғампаздықтың қасиетті жиынтығын танытқандай еді.

«Айбозым, айхай бозым, даңғыл бозым, // Ел шалғай, жүре алмадым, жалғыз өзім», – деп егілген қарт Біржан келмеске кеткен думанды күндерін сағынған сәттегі жан тебіренісін сездірер жүрек лүпілін ән әуенімен осылайша жеткізе алған-ау дейсің. Одан әрі күйікті сезім сағыныш жарасына у қотарғандай хал кештіріп келіп: «Сүйікті сүйіскенді сағынғаннан, // Талады қарай-қарай екі көзім. // Өзіңнің теңдес құрбың болмаған соң, // Өтеді енді кімге айтқан сөзің», – деп болдырып барып, босаң тартып, мына тұрлаусыз тірліктің жалғандығын мойындағандай жаны жасып қалады, сен де ұлы әншімен бірге егіліп, жас болып төгіліп-төгіліп кетесің «Паһ-шіркін!» деп құсалық халге түсесің. Осы күйікке Ілекеңнің өзі қосып жіберген ащы зарлы қайырма келіп қосылғанда ет жүрегің тілімделіп өксікті күймен от кешесің, Біркекеңнің бастан өткерген өксікті нала зарын сен де терең сезініп, күйзелесің.

Міне, ән құдіреті, өлшеусіз өнер өктемдігі деген осы. Сөйтіп Илья Жақановтың енді болмаса мүлдем ұмытылып, ел есінен шығып қалар хал кешкен атақты «Айбозым» әні жалғанның жарығына осылай келді. Кәрі құлақ Шаймұханнан есітіп жазып алып, белгілі әнші Қайрат Байбосыновқа үйреткен Ілекең бұрынғы Көкшетау облысы Еңбекшілдер ауданына қарасты Казгородок қыстағындағы қоңыр үйдің сандығында сақталып келген ұлы туынды өмірге қайра келді. Жай келген жоқ, ұлы Біржанға ғана тән текті туындымен, өмірден баз кешкен ұлы әншінің ақырғы аманат арманымын деп келді. Қазақ даласын шарлап кетті бұл күнде.

Осы орайда Илья Жақановтың естелігінен мына бір тұсты тағы бір қайталасақ еш артықтық етпесе керек. «... Шаймұқан ақсақалдың орындауында жазылып алынған негізгі нұсқа, оған ілесе Қайрат Байбосыновтың «Айбозымы» шырқалды. Новелла біткен сәтте телефон шылдыр ете түсті. Тыңдай қалдым. Халық композиторы Сыдық Мұқаметжановтың ойлы, қоңыр үні.

– Новелланы тыңдадым. «Айбозымның» қайырмасы жоқ дейсіз, жоқ емес, бар! Біржан салдың өз рухы, өз лебі, ол. Ал, бұл қайырма қайдан шықты? Мен Сыдыққа бар шынымды айттым.

– Ә, бәсе, солай болу керек. Біржан салдай ән ардагерін түсінген жүректің ісі, ол. Табиғи қиысып, астасып жатыр, тұтас құйылған бір, асыл дүние болыпты. Адалдық деген осы! – деді Сыдық».

Міне, Ілекеңнің Біржан бабасы алдындағы адалдығын, ән мінезін одан әрі байытып, байсалдандыра түскен еңбекке ұлы композитор Сыдық Мұқаметжанов осылай баға беріп отыр. Берілер әділ баға да осы ғой. Бұл аз олжа емес еді. Егер де Ілекеңнің жоғарыда аталған зерттеу еңбектерінің басын құраған көркемдігі келісті деректі новеллаларын тағы бір сүзе, елей екшей оқыр болсаңыз есімдері еленіп, еленбей келген он сан өнерпаз әншілердің тағдыр талайына тап боласыз, олардың әндерінің шығу тарихын жыға танитын боласыз, автордың зерделілігінен тоят табасыз. Мәселен Ақан серінің «Балқадишасының» тууы Үкілі Ыбырайға жасалған қысастық, Иманжүсіп тағдыры, Жәлмендінің Пышаны, Әсеттің белгісіз «Ардағын» іздеу тарихы, Бүркітбай, Сұлубай батырларға қатысты соны деректер, Шортанбайдың «Жиырма бесі», Шама, Ноғайбай соқыр, Тоғжан соқыр, Құдайберген, көкшелік ірі әнші Жаналы Қалиевтен жазып алған «Есіл өзен» әні тәрізді мол мұраларды тірнектеп жинаған Илья Жақановтың жанкешті ұлан-дәрия еңбегін ойымыздың мизам таразысына тартар болсақ баға жеткізгісіз құндылықтар екендігі ақиқат. Бүгінгі ұрпақ, қазақтың әндік, әншілік мәдениетінің уығын қадасып, шаңырағын көтеріскен ұлылы-кішілі тұлғаларды өмірге екінші рет өлместей етіп әкелген Ілекеңнің зерткерлік зерделілігі үшін бас иеміз.

Бір әннің тарихын танып, білсем, туған жұртымның кәдесіне жаратсам деп қазақия даласын сүзе аралай кезген мыңдаған шақырымдар мен ұбақ-шұбақ сапарлар, шөмеледен сынық ине іздегендей хам-харекеттер, он сан адаммен пікірлесу, солардың көкірегінде қалып қойған әуен сілемдері, әуез жұрнақтарын жиыстырып алудағы ұлан асу, ұлы еңбек тек Ілекеңнің қарым қуатымен, темір топшылы тегеуірін, төзімділігімен ғана жүзеге асқан-ау дейсің. Көрнекті ғалым Тұрсынбек Кәкішев Илья Жақановтың «Үзілген ән» кітабына жазған алғысөзінде «Илья әр әннің қыбын тауып, әлеуметтік мәнімен қатар суреттелер кезін, әншінің ақжарқын бейнеде ұтымды көрінер сәтін жіті бақылай біледі. Осымен оқушысын тұмырықталған тайлақтай жетелеп, айтқанына көндіреді, тыңдатады, сендіреді», – деген болатын. Бұл жазушы Ілекеңе, зерделі зерттеуші Ілекеңе, өзін іңкәр еткен әншілерге деген құрметкер Ілекеңе, қазақтың ән, әншілік өнерін зерттеуге мол олжа салған Илья Жақановқа берілген әділ де оң баға деп есептейміз. Біз салған жерден Ілекеңнің композиторлығынан бұрын зерттеу, ән тарихын, оның иелерін іздестіру жолындағы еңбектерін ауызға алдық. Өйткені бүгінгі қазақ иісті ағайын Илья Жақанов кім десеңіз, оның «Еділ-Жайық», «Жалғыз қайық», «Әсел», «Жайлаукөл кештері», «Бозқарағай», «Ағады Ертіс», «Алматы кешінде», «Балқантау», «Нені ойладың», «Толағай» тәрізді он сан әндердің авторы деп біледі. Ол заңды да, әйтсе де Ілекең тәлімі мол зерттеулері арқылы өлмес мұра өрісін ашты емес пе? Бізді де қатты қызықтырғаны, жұрт көңілін осы тұсқа құлатсақ деуіміз де содан. Сөз жоқ, Илья Жақановтың композиторлық таланты төңірегінде толғанар болсақ оның сыршыл мінезге толы, Еділ мен Жайықтай мамырлай жылжыған мақпал толқындай немесе Жайлаукөл кешінің жан сергітіп, қиялыңа қанат байлар жібек самалындай қоңыр қалыпты сырлы сазды

әндерінің авторы ретінде Нұрғиса Тілендиев, Шәмші Қалдаяқов, Сыдық Кәрімбаев, Бекен Жамақаев, Әбілахат Еспаев, Бақытжан Байқадамовтар бас құрайтын ұлы кагортаның бел ортасында тұрғандығын ақиқаттайды. Құлақ кесер ащылықтан ада, сезімнің шыңыраулы тереңінен шымырлай шығатын шырайлы әуен алпыс алты тамырынды қуалап келіп жүрек басына барып байланып алады да бой балқытар қалпымен әлдилей береді, тербете береді. Бір ғана «Еділ мен Жайық» әнінің шығу тарихына үңілейікші. Сөзін ақиық айбынды ақын Жұбан Молдағалиев жазған. Өйткені осы қос өзеннің көктей ағып өтер өлкесінде туып, өскен Жұбан ағаның Еділ мен Жайыққа деген ықыласты іңкәрлі сезімі ерекше екендігі сөзсіз. Әйтсе де Ілекең әнмен қоса оның текстіне де терең талап талғаммен қарайтындықтан ақын ағасын әлденеше азапқа салып қинаған жайы бар. Өзінің жан сарайын керней ақтарылғалы тұрған текті әуенге лайық текст табылар емес. Жұбан ақынның бір емес бірнеше өлеңі нұсқасын жаратпай тастаған. Жаратпағаны емес, ән әуенінің ажарын ашып, мазмұнын тереңдете түсер сөз тумап тұр. Тәкаппар ақын ашуға басты, жазбаймын деп тулап бақты. Бірақ Илья өкшелеп қалар емес, жазасыз, жазып бересіз деп жаналқымға алды. Ақыры шығармашылық азаптың шырғалаң шынжырын үзіп, бұзып жарып, жарқыраған жаңа текст өмірге келді: «Құлпырады дала, гүлдейді орман, // Емізеді егіз Еділ мен Жайық. // Ақ шағала айдын, ақталған арман, // Тербеледі кеме, ойнайды қайық. // А-а-а, ағады шалқып, // Аққулары қалқып, // Еділ мен Жайық! // Шырқалады әндер, жан жүрек іңкәр, // Сылқылдайды сұлу Еділ мен Жайық. // Әуелейді адам, самғайды сұңқар, // Шығандарға, шыңға қанатын жайып».

– Саған ешуақытта өлең жақпайды екен, Илья!» – деп бір кезде қағазды умаждай лақтырған Жұбан ақын «Еділ-Жайықты» тыңдап отырып, «Мына әнмен сен, Илья, талай жерге барасың. Рухы зор ән екен!», – деп адал бағасын берді емес пе? Міне, өз шығармашылығына соншалықты қатал сыни тұрғыдан қарай білетін қайратты талант әннің өлең текстіне соншалықты парасатты пайыммен қарайды, азуын айға білеген Жұбанның өзінен де қаймықпай ойнақы да отты, ішкі ырғағы әнге сұрана үйлескен өлеңнің тууына тікелей себепкер болды. Күлді-бадам бірдеңелерді әнге тықпалайтын «текстовик» ақындарға осы мысалдың өзі-ақ біраз жағдаятты аңғартса керек дейміз.

Осы орайда Ильяның ақын Еркеш Ибраһимнің «Жалғыз қайық» өлеңіне жазған сыршыл да мұңшыл көңіл пердесін дөп баса алған ғажап талантын ерекше разылықпен еске алу керек дейміз. Ән тексті дегеннен шығады, Ілекең бұл орайда да аз олжа арқаламаған талант. Оның «Даниярдың әні», «Әсел», «Едірейдің еркесі», «Жайлаукөл кештері», «Көгілдір көлме», «Сырымбет», «Қыземшек», «Шолпан жұлдыз» тәрізді бірінен бірі өткен әндерге өзі өлең жазды. Солардың ішінде терең сырлы, қоңыр мақпал әуенді, мөлдір сезіммен тербетер «Толағай» әнінің жөні бөлек, сырлы сымбаты оқшау! Ән құдіретін оның сыңғырлы сазын қағаз бетіне түсіру мүмкін емес, оны тыңдау керек...

Толағай таудың түнгі кеші, мақпал самал жан сергітеді, қиялық дала кезеді, жас жігіт еркесін күтіп елегізеді. Жылқышы жігіт қол бұлғап шығарып

салған еркесін елеңдеп іздейді, сағына, сарғая тосады. Мөп-мөлдір мақпал сезім жан тербейді. Осы бір жан жадыратар сұлу суретті өлең тілінде қапысыз жеткізген авторды ақын демей көріңіз. Осы бір ғажап суретке ғашық көңілдің арманды аңсарын тоғыта тербете, тебіреніп жеткізе алған ән құдіретін қосыңыз. Жобасы Ілекеңнің «Толағайы» «ауылынан аттанып кеткенде ақ боз үйге сүйеніп» қала берген «Баянауыл» әніндегі сұлуды еске түсіреді-ау деймін. Мөлдір сезімнің сұңғатты сипаты, тоғысқан көңілдің көрікті көрінісі осындай-ақ болар дейсіз.

Синкретті өнердің құдіреттілігі де осындай болмаққа керек. Ендеше Ілекең де осынау өнердің синтезді қосындысындай синкретті сипат сырын терең сезіне алғандығымен, сахи даланың өнер саңлақтарының үзіліп қалмас заңды жалғасын бүгінгіге есен-аман алып келген ірі талантымен сүйсіндіреді. Осы орайда Илья Жақанов әндерінің киіз туырлықты қазақ жұртына несімен жақын, неге қымбат деген сауалға жауап іздесек, ең алдымен Ілекең әндерінің қазақтың төл тума тарихи таным, түйсігімен, дәстүрлі ұлы қазыналы әндік мұрасымен қойындасып жатқандығынан деуге толық негіз бар. Даланың ұлы әншілерінің дәстүрлі әншілік, әндік мектебінен мол мұра иеленіп, үйреніп, кемелденіп өскен Ильяның басқа тұсқа бұра тартуға, болмаса европалық даңғазалы какафониялы әуенге әуестігі жоқ қалпын сақтай білген мөлдірлігі оның бабалардан қалған әндік, әншілік сипаттарды соны сапалық деңгейге көтеріп кете алды. Бұл, әрине, оңай жүк емес-ті. Дей тұрсақ та Илья әндері өзгелерге ұқсамайтын өзіндік әуен, әуездік әрлілігімен, ішкі қуат күші сыртқа тепсінген тегеурінді нәрлілігімен дараланатындығын бөле-жара айтқан ләзім. «Даниярдың әні», «Әселім» қырғыз топырағына қатысты десек те бұларда да қазақи топырақтан кіндік үзіп кетпеген, қайта екі бауырлас халықтарға ортақ әуен пернесін дөп басқан ықылым дәуірден жалғасып келген текті қасиеті мол құбылыс деуге саямыз.

«Дарқандығы даладай» дейтін ұғым аясында сөйлер болсақ Ілекеңнің шығармашылығында қадау-қадау ұстын дінгектей өз орны бар «Толағай», «Сырымбет», «Кеңгірдің қоңыр кештері», «Еділ-Жайық», «Жайлаукөл кештері» әндерінің бойына сол даласынан дарыған дарқан дарындылықтың нұрлы сипаттары мол сіңген. Бұл әндердің қайсысы болсын туған топырақ, оның сұлу табиғатына деген іңкәрлі сағыныш сезіміндей мөлдірей қалған моншақ реңктес қалпымен қатты қызықтырады әрі жан сезімінді сұлу сазымен елітеді. Ән басталады, аяқталады, ал сен болсаң басталған сол ән аяқталмаса екен, жалғасып кете берсе екен, сонау бір көз ұшында көлбеңдей жатар көкжиектен әрі асқанша айтыла берсе, шырқала берсе екен дейсің. Ал көкжиектің жеткізбейтіндігін, сен ынталана ұмтылған сайын ұзай түсетіндігін білесің. Біле тұра Ілекең әнін ұзақ, тым ұзақ тыңдай бергің келеді, жеткізбес көкжиегін қуалай сенің де жан сезімің ән әуенімен әуелей самғап биіктей береді.

Тағы да Сыдық Мұқаметжановтың: «Мен «Ғасырлар үні» ораторияма «Елім-айды» негіз етіп алып едім. Ораторияны ұстап тұрған сол ән. Ал, сен «Еділ-Жайық» арқылы «Елім-айдағы» қаһармандық мұңды халықтың аңсаулы

арманы етіп патетикаға көтердің» деген бағасы ойға оралады. Бұл қызғаныш, қазымырлығы жоқ аға әріптесінің Ілекең талантына берген әділ бағасы ғой. Бұдан асырып не айтуға болады.

Көкшетауға толғанысты сағынышпен келген сайын қауышып қалар ағамыз әр келісінде үлкен жаңалық ала келетіні бар. Өткен бір жылы келгенде Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінен «Сал-серілер» мектебін ашып бергеніне куә болып едік.

Сонда Ілекеңнің: «Көкшетау Біржан мен Ақанды, Үкілі Ыбырай мен Балуан Шолақты беріп қана қойған жоқ, оның бүгінгі ұрпақтары сол сал-серілер дәстүрін үзбей жалғастыра таралған да бай. Ендеше бұл мектеп сонау Сегіз сері, Нияз сері, Біржан сал, Ақан сері дәстүрлерін одан әрі жалғастырып, Арқадағы ән мектебінің дәстүріне қылау түсірмес деген ойдамын», – деген жүрек тебіреністі сөзі әлі есімізде.

Илья Жақанов! Бұл аяулы есім біз үшін, туған халық үшін аса қымбат. Себебі ол өз бойындағы ғажап талантын, сол таланттан туған әуезді әсем әндерін, зерделі зерттеу еңбектерін мәдениетіміздің мәнді де мазмұнды дамуы үшін сарқа жұмсап келеді. Ал тума таланттың туған халқы алдындағы еңбегі сол халқының ұлы аңсар мұраттарына қызмет етіп жатса, одан артық бақыт бар ма?!

УДК: 101.1:314.952 (=512.122)

**ОПУС О ТОРЖЕСТВЕ ПРОСТЫХ И ВЕЧНЫХ ИСТИН ИЛИ ОН ГРОМКО
СЛАВИЛ ЖИЗНЬ И ТОРОПИЛСЯ ЖИТЬ
(ОБРАЗ ЗАПАДНО-ВОСТОЧНОГО МАРГИНАЛА В РОМАНЕ
ШАХИМАРДЕНА КУСАИНОВА «СКРЫТЫЙ ХАН»)**

**ҚАРАПАЙЫМ ЖӘНЕ МӘНГІЛІК АҚИҚАТТАРДЫҢ САЛТАНАТЫ ТУРАЛЫ
ТУЫНДЫ НЕМЕСЕ ОЛ ӨМІРДІ ҚАТТЫ МАДАҚТАП, ӨМІР СҮРУГЕ АСЫҚТЫ
(ШАХИМАРДЕН ҚҰСАЙЫНОВТЫҢ «ЖАСЫРЫН ХАН» РОМАНЫНДАҒЫ
БАТЫС-ШЫҒЫС МАРГИНАЛЫНЫҢ БЕЙНЕСІ)**

**AN OPUS ABOUT THE TRIUMPH OF SIMPLE AND ETERNAL TRUTHS OR HE
LOUDLY PRAISED LIFE AND HURRIED TO LIVE
(THE IMAGE OF THE WEST-EASTERN MARGINAL IN SHAKHIMARDEN
KUSAINOV'S NOVEL «THE HIDDEN KHAN»)**

Кажыбай Аян Төлегенұлы,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау.

yannon-fiction@yandex.kz

Қажыбай Аян Төлегенұлы,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

yannon-fiction@yandex.kz

Kazhybay Ayan Tolegenuly,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau.

yannon-fiction@yandex.kz

Статья посвящена проблемам художественной поэтики в творчестве Шахимардена Кусаинова. На материале его романа «Скрытый хан» исследуются историко-культурные и образно-художественные истоки сюжетообразующей основы романа и всего творчества писателя. В работе рассматривается своеобразие образов героев романа, которые характеризуются как проявление судеб людей в сложных исторических ситуациях. Автор создает эпическое произведение в историческом развитии, благодаря чему формируется основа романа на принципах историзма, позволяющего дать правдивое, этнографически точное изображение жизни казахов прошлых веков.

Также в статье рассматривается проблема авторской концепции характера исторической личности Шокана Уалиханова. При создании характера исторической личности писатель опирается не только на факты давно минувших времен, но и изучает конкретный социальный тип исторической личности. Через исторические события мы узнаем не только биографию личности главного героя романа, но и характер, и мировосприятие его.

Мақала Шахимарден Құсайыновтың шығармашылығындағы көркем поэтика мәселелеріне арналған. Оның «Жасырын хан» романының материалында роман мен жазушының бүкіл шығармашылығының сюжеттік негізін құрайтын тарихи-мәдени және бейнелі-көркем шығу тегі зерттеледі. Жұмыста күрделі тарихи жағдайларда адамдар тағдырының көрінісі ретінде сипатталатын роман кейіпкерлерінің бейнелерінің өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Автор тарихи дамуда эпикалық шығарма жасайды, соның арқасында өткен ғасырлардағы қазақтар өмірінің шынайы, этнографиялық дәл бейнесін беруге мүмкіндік беретін тарихи қағидаттарында романның негізі қалыптасады. Сонымен қатар, мақалада Шокан Уәлихановтың тарихи тұлғасы сипатының авторлық тұжырымдамасының мәселесі қарастырылады. Тарихи тұлғаның сипатын құру кезінде жазушы өткен уақыттың фактілеріне ғана емес, сонымен бірге тарихи тұлғаның нақты әлеуметтік түрін зерделеген. Тарихи оқиғалар арқылы біз романның бас кейіпкерінің өмірбаянын ғана емес, сонымен бірге оның сипаты мен дүниетанымын да жете танимыз.

The article is devoted to the problems of artistic poetics in the work of Shakhimarden Kusainov. Based on the material of his novel «The Hidden Khan», the historical-cultural and figurative-artistic origins of the plot-forming basis of the novel and the entire creative work of the writer are investigated. The paper examines the originality of the characters of the novel, which are characterized as a manifestation of the fate of people in difficult historical situations. The author creates an epic work in historical development, thanks to which the basis of the novel is formed on the principles of historicism, which allows to give a truthful, ethnographically accurate depiction of the life of Kazakhs of past centuries. The article also discusses the problem of the author's concept of the character of the historical personality Shokan Ualikhanov. When creating the character of a historical personality, the writer relies not only on the facts of bygone times, but also studies a specific social type of historical personality. Through historical events, we learn not only the biography of the personality of the main character of the novel, but also his character and worldview.

Ключевые слова: эпический роман, философские маргиналии, герой, авторская концепция.

Түйінді сөздер: эпикалық роман, философиялық маргиналиялар, кейіпкер, авторлық тұжырымдама.

Keywords: epic novel, philosophical marginalia, hero, author's concept.

Появление на литературном небосклоне романа «Скрытый хан» [1] – неожиданность, и она позволяет говорить о том, что отвага и мужество в писательском ремесле столь же необходимы, как и в ратном деле. Казалось бы, после давнего дебютного сборника рассказов Шахимардена Кусаинова, а также

после первого опубликованного варианта нынешнего прозаического произведения автору оставалось либо пробовать силы в неизведанном направлении, либо вообще положить перо и не предпринимать более попыток снискать безусловную благосклонность музы, опекающей эпическое искусство.

Шахимарден Кусаинов – к чести писателя – выбрал путь наитруднейший: не бросил на полдороге начатую разработку темы и характера, не удовлетворился тем, что застолбил заявку, никому не передоверил задуманное, а выполнил намеченное самостоятельно, и читатель получил серьезную книгу, которую можем поименовать собранием полезных уроков. И не только литературных.

Отметим сразу уверенное, зрелое повествовательное мастерство автора. Вот на первых же страницах поучительное противопоставление горного и степного ландшафтов, причем исполненное не без попутного философствования и беллетристического щегольства: «Угрюмые, дикие виды гор хотя и живописны, но все же заботят, отягощают вас. То поражает великолепный водопад и сердце начинает усиленно биться, то какая-нибудь пропасть устрасит и голова начинает кружиться. Громадные скалы, ревущие реки – все сердито, во всем загадка... Совсем другой ландшафт, другая природа окружает степняка. Здесь воля, гармония между зверьми и птицами Божьими...» [1, с. 123].

Я с сожалением обрываю цитату, хотя само изображение горного и степного пейзажа по замыслу – да во многом и по исполнению – роскошно-красочно. Эта примечательная особенность авторского стиля, литературной манеры Шахимардена Кусаинова – неспешность, плавность, стремление к густой, плотной прозе – еще не раз доставит нам удовольствие. «Скрытый хан» содержит массу этнографического, исторического, событийного материала. Автор легко переносит нас в срединные годы XIX века, в Восточный Туркестан и Кашгарию, мы вместе с героями романа сидим на экспедиционном биваке вблизи Аулие-Ата, дышим опасным петербургским туманом... Но и эпохи иные подвластны умелому авторскому перу. Неотъемлемой частью повествования становятся предания, легенды, вплоть до великолепного эпического фрагмента «Поминки по Кокетаю» из киргизского эпоса или очередной вариации притягательного сюжета «Гибель Отрара».

Одни эти достоинства вполне бы оправдали появление «Скрытого хана». Однако Шахимарден Кусаинов предпринял работу по намного более сложному маршрутному заданию: он стал выстраивать характер Шокана Уалиханова, причем, естественно, не как реальной исторической личности, а как символа бесконечных человеческих устремлений познать превратности и контрасты Жизни во всех острым огнем терзающих душу проявлениях. Составление, сочинение многожанровой исповеди и стало основным приемом романа «Скрытый хан».

Семнадцать глав повествования – это грани магического кристалла, позволяющего читателю как бы без авторской помощи и подсказки

приблизиться к разгадке тайны цивилизации, в которой жестокости не меньше, чем благородства, в которой западное начало столь же необходимо, как и восточное, могучие имперские импульсы не только губительны, но и созидательны. Все успешно работает на романную сверхзадачу – путевые заметки о рискованном проникновении в Кашгарию, бытовая новелла о дружбе-вражде с Григорием Потаниным, фрагмент реляции о битве с кокандским ханом, «свидетельство очевидца» о степной красавице Сузге, этнографический очерк о степных погребениях...

И все время мы присутствуем как бы при дотошном, доскональном самодопросе главного героя, эта вереница исповедальных сочинений – объясняется упорнейшим, неостановимым желанием Шокана Чингисовича при всем при том, что этого имени нет в романе; мы догадываемся о том, кто он такой по окольным, наводящим на истину упоминаниям – добраться до главного, в чем смысл жизни, его личного бытия. Да, пожалуй, о человеке, прототип которого покинул сей бренный мир в тридцатилетнем возрасте, мы теперь знаем намного больше, может быть, чем даже о самих себе.

И прочитав в «Скрытом хане» такие слова: «Природа и человек! Скажите, что может быть таинственнее и чудеснее природы и человека? Необходимая потребность познать мир с его чудесами, вопрос о жизни и смерти, об отношениях человека к природе породили поклонение перед Вселенной, в которой составляют единое и сама природа, и сам человек, и души умерших людей» [1, с. 211], разве мы не вступаем в область размышлений, от которых нас все пытаются отучить, к нашему общему несчастью?

Такого рода философские маргиналии, то пространные, то весьма и весьма лаконичные расположились по всему тексту романа, позволяя собственное суждение иметь, о ком бы и о чем бы ни шла речь. Аблай, Абулхайр, Чингисхан, Тимур, Асфорд, имам Шамиль, генерал Черняев, султан Кенесары, прочие бесчисленные фигуранты до предела насыщенного разнообразным материалом романа; Париж, Петербург, Омск, Семипалатинск, Китай, Калмыкия, Джунгария, Восточный Туркестан, Мавераннахр, Фарангистан... И прочая, и прочая, и прочая... Да, «Скрытый хан» поистине роман, причем со сложной, заново созданной композиционной структурой.

Я неспроста назвал главного героя «маргиналом». Никакого обидного укора в таком определении нет. «Шокан Уалиханов», действительно, не принадлежит полностью ни к западной, ни к восточной цивилизационной ветви, однако же со стороны, с поля книжной страницы, маргинального пространства яснее видны достоинства и неблагоприятные качества Запада и Востока как источников интеллектуально-нравственных поступков. Впрочем, обратимся к тексту «Скрытого хана»: «Мой давний друг писатель Ф.М.Д-ский в одном письме восхищался тем, что я первый из моего племени, кто достиг образования европейского. Призывал свершить святое дело и растолковать всем на свете, что такое степь и мой народ относительно России и служить в то же время своей Родине ее просвещенным ходатаем» [1, с. 175]. Нам достаточно

«степь и мой народ» истолковать как феномен Азии и ее человеческого многообразия на протяжении веков, чтобы огромная масса познавательно-художественного материала «Скрытого хана» стала той самой краткой энциклопедией, с которой и есть смысл нам всем вступать в новое тысячелетие. Но обратимся к следующей странице: «Да мало ли о чем мы в такой манере не говорили и не спорили с Ф.М. Кажется, все проблемы разрешили, но вот проходило время в разлуке и снова набиралась гора вопросов, с которыми можно было справиться только в паре с ним. И ждешь новой встречи, благодаря Бога, что есть для тебя такой человек на свете» [1, с. 179]. И здесь нужно вместо «Ф.М.» выбрать кого-то или что-то столь же значительное, а главного героя заменить собою, читателем, чтобы интеллектуально-художественная подвижническая работа автора не пропала втуне. Пример главного героя романа, ориентированного на страстное стремление «дойти до сути», не порвать даже случайно ни одну тончайшую нить бытия, а наоборот, все учесть, все приметить, обратить на пользу свободному и подвижному человеческому уму, на мой взгляд, сильно способствует возвращению в наш интеллектуальный обиход самого Шокана Уалиханова. Личность образованнейшего выпускника Омского кадетского корпуса, пытливого путешественника востоковеда, поразительно храброго офицера, наконец, талантливого литератора привлекла и привлекает... Но, откровенно говоря, мы так мало знаем о нем, несмотря на книги и фильмы, несмотря на тщательно и любовно изданные труды выдающегося просветителя; более того, об истинном величии Шокана Уалиханова, о его возвышенной роли в национальном пантеоне лишь слабо догадываемся. По крайней мере, догадывались до романа Шахимардена Кусаинова...

И вот тут-то самое время, покончив с признанием немалых положительных качеств романа, обратить свой взор на то, что не получилось. Французские моралисты не без оснований полагали, что недостатки суть продолжение наших достоинств. Не знаю, как насчет продолжения, но в нашем случае они очень многое и хорошо объясняют в главном несовершенстве «Скрытого хана». Обилие этнографических, исторических, конфессионально-религиоведческих сведений, все новые и новые, как говорят военные, «вводные» приостановили романное восхождение, постепенное построение личности главного героя, обрекли его на статичность, психологическую малоподвижность, скованность, неповоротливость. Калейдоскопичность обратилась в утомительное мельтешенье, сочно-клиповую разноголосицу. Цельность повествования стала размываться и ослабевать. Здесь против автора «Скрытого хана» стал работать избранный прием исповедальности: ирония препятствует сказать о себе все до конца, особенно в возвышенном, приподнимающем тебя направлении. Эпатажные восклицания типа «Я – гений – Игорь Северянин» или «Я – Велимир Хлебников, председатель Земного шара» – не для серьезного эпического жанра. И слабость приема завладела пером повествователя – последние страницы романа, какими бы мистически-предсказательными

приправами ни уснащал их автор, выдают откровенную усталость сочинителя, желание просто поприличнее связать концы с концами, благопристойно завершить начатое со столь грандиозными намерениями и столь дерзновенным замахом.

Тем не менее, «Скрытый хан» сложился так, как сложился. Да и не нужно это. Произведению отныне суждена самостоятельная жизнь и вряд ли пойдет ему на пользу какое бы то ни было дальнейшее вмешательство.

По прочтении «Скрытого хана» мною овладело множество размышлений, о которых почитаю своим долгом кратко поведать читателю. Роман Шахимардена Кусаинова заставил прочувствовать глубинные слои и литературы, и того, что совершается в нашей жизни. Так что если бы «Скрытый хан» не появился по собственной авторской воле, его следовало бы, как говорится, выдумать, по крайней мере, «заказать исполнение». Роман, ничем не напоминающий распространившиеся подделки под «большой стиль», воскрешает полноценность истинного, без скидок на провинциальность, литературного процесса. Он не пытается потрясать основы, «колебать мировые струны». Он пленяет иным – основательностью смелой интеллектуальной игры, впрочем, покоящейся на капитальном, прочнейшем фундаменте, лишь придающем блеск и очарование бесконечной авторской фантазийности.

Библиографический список литературы:

1. Шахимарден. Проза разных лет: сочинения в двух томах; историческая проза. Т.1. / Шахимарден. – Алматы: «Нұрлы Press.kz», 2012. – 560 с.

**ПЕДАГОГ ТӘРБИЕШІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Калымова Асел Қайратқызы

PhD доктор

Абай Мырзахметов атындағы **Кокшетау** университеті

E mail: aselkalymova@mail.ru

Исенова Мольдир Мауленовна

Абай Мырзахметов атындағы Кокшетау университетінің магистранты

Қазіргі таңда еліміздегі білім беру жүйесінің ең басты жүйесі білім берудің ұлттық моделіне өту арқылы жас ұрпақтың білім деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Мемлекеттің күшеюі мен ұлттық гүлденуі дарындыларға, таланттыларға тәуелді екені белгілі. Ал дарындылар тәлім тәрбиенің алдыңғы шегінде жүрген оқытушылар алдына шығатыны белгілі. Заман талабына сай оқу үлгілерінің қалыптасуы, білімді жаңа технологияны меңгерген ұрпақты қажет ететіні сөзсіз. Осындай бағыттардың бірі педагог тәрбиеші құзыреттілігінің дамуымен оның қажеттілігі және тәрбиелік мәнінің қалыптасуы болып отыр[1].

Жұмыстың басты айдары болып отырған теориялық идеяларға сүйене отырып, мұғалім құзіреттілігінің дамуымен мәнін ашу және құзіреттілік ұғымына мағлұмат беру болса: құзыреттілік – алған білімін пайдалана білу қабілеті; болашақ таңдайтын мамандығына қатысты қабілеттер мен шеберліктерін меңгере білу; әлеуметтік даму деңгейіне сәйкес келетін және қоршаған ортаның әсер ету факторларына төтеп бере алатын толық технологияны меңгерген тұлғаның интегративті қасиеттерінің жиынтығын қалыптастыру.

Құзыреттілік – жұмыскердің өз білімі, біліктілігі және дағдылары негізінде нақты кәсіп аясында жоғары сапалы және мөлшерлік еңбек нәтижелеріне жету үшін нақты жұмыс түрлерін білікті атқара алу қабілеті. Құзіреттіліктің негізгі шарттарына тоқтала кететін болсақ:

Әдістемелік құзіреттілік – дидактикалық әдістер мен тәсілдерді білу, оқыту процесінде білімдермен іскерліктерді меңгерту үшін қолдана білу іскерлігі.

Зерттеушілік құзіреттілік- оқыту мен тәрбиелеудің заңдылықтары, құрлымы мен мазмұны туралы жаңа білімдерді жасау[2].

Басқарушылық құзіреттілік- өз қызметімен оқушы қызметін басқару тәсілдерімен қарулану.

Ақпараттық құзіреттілік- қазіргі ақпараттық технологиялармен қарулану, алынған ақпаратқа сыни көзбен қарай білу.

Коммуникативтік құзіреттілік- әртүрлі ситуациялардағы қарым-қатнасты бағалай білу.

Білімділік құзіреттілік- өзінің кәсібилілігін үздіксіз жетілдіру қабілеті, жеке қоғамдық өмірде дамып отыру.

Экологиялық құзіреттілік- өзінің экологиялық мәдениетін қалыптастыру. Оны пайдалана білу.

Тәрбиелік құзіреттілік- өзінің тәрбиелілігін ұлттық құндылықтар арқылы қалыптастыру, ұлттық тәрбиеде кеңінен қолдану.

Біздің негізгі тоқталатынымыз экологиялық құзыреттілік. Экологиялық құзыреттілік-бұл дербестіктің жүйелі интегративті сапасы болып, қалыптасқан құндылықтар мен мотивтер, білімдер, оқу және өмірлік тәжірибелер, жекедара ерекшеліктер, әдеттер мен қажеттіліктер негізінде өмірлік жағдаяттар мен кәсіби іс-әрекеттер барысында туындайтын әртүрлі деңгейдегі мәселелер мен міндеттерді шеше білу қабілетін сипаттайды»[3].

Ол экологиялық құзыреттіліктің 3 құрамдас бөлігінің (компоненттерін) ажыратып көрсетеді:

- *Аксиологиялық (құнды-уәждемелік).*
- *Когнитивті (мағыналық, білімдік).*
- *Әрекеттік (тәжірибелік, технологиялық) [4].*

Оқу үдерісінде құзыреттерді қалыптастыру идеясы алғаш рет 1996 жылы «Еуропалық білім беру жобасында» Еуропа Кеңесінің эксперттері тарапынан алға тартылған болатын. Бұл құжатта 309ға жуық әртүрлі құзыреттіліктер анықталған еді. (Еурова Кеңесі құзырет және құзыреттілік ұғымдарын өзара ажыратып көрсетпейді, бұл ұғымдар синоним болып саналады). Олардың ең негізгілері мыналар:

• **Үйрену:** алынған тәжірибеден пайда көздерін таба білу, мәселелерді шеше алу, өздігінен білім алумен шұғылдану;

• **Ойлану:** өткен мен бүгінгінің арасындағы байланысты таба білу, мәселені сыни тұрғыдан ұғыну, өзіндік позициясын дәлелдей алу;

• **Іздену:** әртүрлі деректер қорын сұрастыру, айналадағылармен сұхбаттасу, эксперттерден кеңес алу;

• **Жұмысқа кірісу:** жобаға қосылу, жауапкершілікті сезіну, өз жұмысын ұйымдастыра алу;

• **Ынтымақтаса білу;**

• **Бейімделу:** жаңа технологияларды, ақпараттар көздерін, телекоммуникациялар мен т.б. пайдалана алу [5].

Фортова Л.К. Экологиялық құзыреттілік дегеніміз диагностикалау барысында айналада қоршаған табиғи ортаның жағдайын жақсартуға бағытталған нәтижелі экологиялық іс-әрекеттерді жасауға қатысты саналы қабілеттер мен дайындықтарды түсінеміз. «Экологиялық құзырет – өмірдің тұрақты өндіруі мен оны сақтауға, экологиялық мәселелерді анықтау, шешу және олардың алдын алу барысында тіршілік ортасының жағдайын тәжірибелік тұрғыда жақсартуға бағытталған экологиялық іс-әрекет саласында

оқушылардың білімділік дайындығына қойылатын нормативті талап болып саналады» [6].

Экологиялық құзыреттілік адамның негізгі, жалпы білім беретін, пәндік ретіндегі экологиялық құзыреттілікті игеруі сипатында қарастырылуға тиіс. Экологиялық құзыреттіліктің мағыналық функционалдық ерекшелігін нақтылау мақсатында осы ұғымның экологиялық психология, педагогика, акмеология ғылымдарының негізгі ұғымдарымен өзара ара қатысының кейбір ерекшеліктерін талдау жасауға жүгінеміз.

Жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, экологиялық құзыреттілік, бір жағынан, санап өтілген ұғымдар қатарындағы интегративті буыны болса, екінші жағынан – экологиялық бағдарланған жеке тұлға құрылымдарының көріну ерекшеліктерін тұтас бейнелейтін феномен болып саналады [7].

Педагогикалық ғылым үшін бұл мәселе тіпті жаңа мәселе сыңайлы емес. Табиғатты сақта мәселелерін шешу қажеттілігі педагогика ғылымында Я.А. Коменский дәуірінің өзінде оның табиғатқа үйлесімділік ұстанымы мазмұнында негіздемесі жасалынған болатын. Я.А.Коменский адам қоғамында жүзеге асатын барлық үдерістердің де табиғилыққа жанасып өтетініне назар аударған еді .

Экологиялық құзыреттілік оның экологиялық мәдениеті, яғни адамның қоршаған ортаға деген жауапты қатынастарындағы психологиялық, теориялық және тәжірибелік дайындығын бейнелейтін, адамның тәжірибелік іс-әрекеттерде өзінің экологиялық

білімдері мен ептіліктерін пайдалана алу қабілеті, сондай-ақ интегративті сапасы мен аса маңызды тұлғалық қасиеті ретіндегі экологиялық бағдарланған жеке тұлғаның мұндай білім алуының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады. Мұндағы экологиялық мәдениет адамның табиғатпен өзара байланысындағы санасы, мінез-құлқы мен іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін сипаттайды [8].

Экологиялық мәдениеттің ең жоғары деңгейіне (экологиялық бағдарланған тұлға) ие болған жеке тұлға, ең алдымен, биосфера, экосфера, ноосфера туралы, олардың бір бөлігі болған адам туралы, оның пайда болуы мен дамуының бірлігі туралы, олардың өзара әрекеттесуінің ережелері мен нормалары туралы, экологиялық мәселелер барысында туындайтын қарама-қайшылықтар туралы, оларды шешудің жолдары мен тәсілдері қамтыған алуан түрлі көптеген экологиялық білімдер жүйесінің болуы; табиғатты тиімді пайдалану, табиғатты қорғау, тұрмыстық, оқу, бос уақыттық және іс-әрекеттің басқа да түрлерінде, күнделікті экологиялық-құлықтық мінез-құлық сипатында, экологиялық ағарту және т.б. барысында айқын көрінетін экологиялық ептіліктер мен дағдылары; адамдар өмірінің табиғи жағдайларын жақсарту мен сақтауға бағытталған іс-әрекеттерді жүзеге асыруға қатысты дайындық пен қабілеттің болуы, қол жеткізген

құзыреттіліктер мен жастық мүмкіндіктер аясында экологиялық мәселелерді жеңу сияқты өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталады.

Бұдан бөлек, мұндай тұлға туралы сөз қозғағанда, көз алдымызға санасы экоорталықтандырылған, ал ойлау қабілеті экологиялық тұрғыда бағдарланған тұлға (табиғатта, адамда, қоғамда болып жатқан үдерістер арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау, талдау жасау, бағалау қабілеті, соған тиісті ой тұжырымдары мен қорытындылар жасау, тек жақын нәтижелерді ғана емесе, сондай-ақ алыстағы нәтижелер мен адамның қоршаған ортаға бағытталған немесе онымен байланысты болған іс-әрекеттерінің салдарларын да көре білу қабілеттері), экологиялық эмпатияға қатысты

(табиғатпен үйлесу, үйлесімділіктің болмауымен, табиғаттың ластануы, оның сұлулықтарының жойылуымен байланысты болған толғаныстар) қабілетке ие болған жеке тұлға елестейді. Сонымен қатар, мұндай тұлға экологиялық тұрғыда бағдарланған дүниетанымымен ерекшеленеді[9].

Қазақстан әлемнің көптеген елдерімен байланыс орната орырып, олармен өзара тәжірибе алмасып отырса да, өзінің халықтық мәдениетінің ерекшелігін сақтауды ешқашан назардан тыс қалдырмай келеді, қалдырмайды да. Экологиялық мәселелерде де осындай өзіндік ұстанымы, қағидасы болуы заңды.

Сондықтан қоршаған ортаның экологиясын жақсарту үшін әлеуметтік экология, рухани экология деңгейін көтеріп, мән берілуі қажет.

Бүгінде экологиялық мәселелердің орын алуын адамның мінез-құлқының қалыптасуына бағыттай отырып, табиғатпен қарым-қатынас жасаудың тиімді, заманауи жолдарын табу қажет екендігін түсіне бастады.

Қоршаған ортаны қорғау – ең алдымен адамды қорғау. Ал адамдар үшін ортақ мәселе – экологиялық жағдай. Экологиялық қатерлердің алдын алып, табиғатты барлық елдермен бірлесе қорғау адамзаттың парызы.

Адамның өзі өмір сүріп отырған қоғаммен, өзін қоршаған табиғи ортамен үндестікте, өзара сабақтастықта ғұмыр кешуі – экологиялық мәдениеттің өзегі. Экологиялық мәдениет адамның қоршаған орта жайлы парасатты түсінігін қалыптастырып қана қоймай, оның өзін де жетілдіреді. Сондықтан өскелең ұрпақ санасына экологиялық мәдениетті сіңіруде білім мен тәрбие басты орында тұр[10].

Табиғаттың экологиялық жақсы жай-күйі – адамның жарқын да алаңсыз өмір сүруінің кепілі. Яғни адам өмірі қоршаған орта табиғатымен тығыз байланысты.

Қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен халықтық педагогикасында қолданылған табиғатқа байланысты ұстанымдарды, атап айтар болсақ, ырымдар мен наным-сенімдерді, салт-жоралғыларды ұрпақ тәрбиесіне пайдалану аса қажет.

Қандай қиын-қыстау болса да төтеп беріп, әр тауы мен тасын көзінің қарашығындай сақтап, халықтық тіршілік тынысының жібін үзбей, жалғастырып келген қазақ халқының ұлттық дінін сақтау бүгінгі ұрпақ міндеті.

Ал бүгінде табиғатқа жанашыр болу адамзат қоғамына, оның келешегіне жанашыр болу дегенмен астас.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Никольская Ю.В. Субботина Ю.М. Современные проблемы экологии и экономики. - 2015 ж. -9-13 бет.
2. Бродский А.К. Краткий курс общей экологии: Учебн.пособие-3-е изд.-ДСАН, 1999 ж. -223 бет.
3. Л.П. Госсен, Л.М. Величина ЭКОЛОГИЯ НЕФТЕГАЗОВОГО КОМПЛЕКСА. - 2007 ж.
4. <https://pue8.ru/ekologiya/255-ekologicheskie-problemy-neftyanoj-promyshlennosti.html> [жүгінген күні - 30.09.2021].
5. Жұмабекова Ф.Н. Болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың басым бағыттары // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы,
6. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. - 2015. -№3(46). – Б. 68-74.
7. Ә.Бейсенова, А.Самақова, Т.Есполов, Ж.Шілдебаев Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Алматы-2004
8. Ж.Ж. Жатқанбаев. Экология негіздері, Алматы-2003
9. Общая экология. / Под редакцией А.С.Степановских. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000
10. Денисов В.В., Гутенев В.В., Луганская И.А. Экология. Москва, 2006

УДК 71.45

ПУБЛИЦИСТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС В СИСТЕМЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРС

JOURNALISTIC DISCOURSE IN THE SYSTEM OF LINGUISTIC RESEARCH

Каражанова Баян Ерболатқызы

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
baiyan_96@mail.ru

Қаражанова Баян Ерболатқызы

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
baivan_96@mail.ru

Karazhanova Bayan Yerbolatkyzy

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau,
baivan_96@mail.ru

Түйіндеме: Мақала лингвистикалық жүйеде дискурсты зерттеу мәселесіне арналған. Дискурс пәнаралық зерттеу объектісі болып табылады. Жұмыста осы Тұжырымдаманың сипаттамасы мен сипаттамасы берілген, дискурстың түсінігі белгілі лингвистер тұрғысынан сипатталған. Кең таралған және ашық дискурстардың бірі-журналистік, оның лексикалық кеңістігі әлемнің тілдік бейнесін бейнелейді және тілдегі жаңа құбылыстарды зерттеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дискурс, публицистикалық дискурс, БАҚ тілі, мәтін.

Аннотация: Статья посвящена проблеме изучения дискурса в лингвистической системе. Дискурс является объектом междисциплинарного изучения. В работе дается характеристика и описание данного понятия, описывается понимание дискурса с точки зрения известных лингвистов. Одним из распространенных и открытых дискурсов является публицистический, его лексическое пространство отражает языковую картину мира и дает возможность изучать новые явления в языке.

Ключевые слова: дискурс, публицистический дискурс, язык СМИ, текст.

Abstract: The article is devoted to the problem of studying discourse in a linguistic system. Discourse is an object of interdisciplinary study. The paper characterizes and describes this concept, describes the understanding of discourse from the point of view of well-known linguists. One of the most widespread and open discourses is journalistic, its lexical space reflects the linguistic picture of the world and makes it possible to study new phenomena in language.

Keywords: discourse, journalistic discourse, media language, text.

Дискурс является объектом междисциплинарного изучения. Помимо теоретической лингвистики с исследованием дискурса связаны такие науки и исследовательские направления, как компьютерная лингвистика и искусственный интеллект, психология, философия и логика, социология, антропология и этнология, литературоведение, семиотика, историография, теология, юриспруденция, педагогика, теория и практика перевода, политология и др. Каждая из этих дисциплин подходит к изучению дискурса по-своему.

Дискурс, понимаемый как текст, погруженный в ситуацию общения, допускает множество измерений. С позиций прагмалингвистики дискурс представляет собой интерактивную деятельность участников общения, обмен информацией, оказание воздействия друг на друга, использование различных коммуникативных стратегий, их вербальное и невербальное воплощение в практике общения [1]. Функциональный подход предполагает обусловленность анализа функций дискурса изучением функций языка в широком социокультурном контексте [2].

Лингвостилистический анализ дискурса выделяет регистры общения, разграничивает устную и письменную речь в их жанровых разновидностях, изучает характеристики функциональных стилей [3]. С позиции формально или структурно ориентированной лингвистики дискурс определяется как язык выше уровня предложения или словосочетания – «*language above the sentence or above the clause*» [4]. Лингвокультурное изучение дискурса устанавливает специфику общения в рамках определенного этноса, определяет формульные модели этикета и речевого поведения в целом [5].

Социолингвистический подход к исследованию дискурса предполагает анализ участников общения как представителей различных социальных групп и анализ условий общения в широком социокультурном контексте [6]. Интерес к дискурсу как когнитивно-семантическому явлению возник сравнительно недавно [7]. Всякое коммуникативное действие в рамках спонтанного или организованного дискурса представляет собой реализацию тех или иных коммуникативно-когнитивных структур. Такими когнитивными структурами являются фреймовые модели, содержащие информацию социокультурного характера. Фрейм рассматривается как один из способов представления стереотипной ситуации, содержащий информацию разных видов. Известный голландский лингвист Т.А. ван Дейк [8] говорит о термине «фрейм» в связи с организацией «общего знания» в концептуальные системы. Фреймы рассматриваются как единицы, организованные вокруг некоего концепта, и содержат основную, типическую и потенциально возможную информацию, ассоциированную с тем или иным концептом.

Все вышеупомянутые подходы к рассмотрению понятия дискурс взаимосвязаны. Различные направления и методики анализа дискурса объясняют существование большого числа определений данного понятия.

Лингвистическое понимание дискурса в зарубежных исследованиях неоднозначно. Так, например, П. Серио выделяет восемь значений термина «дискурс» [8]:

- эквивалент понятия «речь», т.е. любое конкретное высказывание;
- единицу, по размерам превосходящую фразу;
- воздействие высказывания на его получателя с учетом ситуации высказывания (в рамках прагматики);
- беседу как основной тип высказывания;
- употребление единиц языка, их речевую актуализацию;
- социально или идеологически ограниченный тип высказываний, например, феминистский дискурс, административный дискурс;
- теоретический конструкт, предназначенный для исследования условий производства текста.

Согласно Т.А. ван Дейку, дискурс – это существенная составляющая социокультурного взаимодействия, характерные черты которого – интересы, цели и стили.

Д. Шифрин [9], подчеркивая взаимодействие формы и функции, определяет дискурс как высказывание. Это определение подразумевает, что дискурс это не просто набор изолированных единиц языковой структуры «выше предложения», а целостная совокупность функционально организованных, контекстуализованных единиц употребления языка.

Особый интерес представляют некоторые положения лингвистов. М.Л. Макаров [10] определяет дискурс с точки зрения формальной, функциональной и ситуативной интерпретации. Более узкое понимание дискурса – это установление корреляции «текст и предложение» – «дискурс и высказывание».

Контекст как признак дискурса акцентирует внимание исследователей на противопоставлении того, что сказано, и того, что имелось в виду, и, следовательно, на ситуацию общения.

Ситуативное понимание дискурса раскрывается в «ЛЭС», где дискурс определяется как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, рассматриваемая как целенаправленное, социальное действие, как компонент, участвующий во взаимодействии людей и механизмах их сознания (когнитивных процессах). Дискурс – это речь, «погруженная в жизнь» [11].

В современной лингвистике термин «дискурс» близок по смыслу к понятию «текст». Непрерывающийся поиск русских эквивалентов: дискурс, речь, тип речи, текст, тип текста [12], связный текст [13], текст связной речи [14] – свидетельствуют о неоднозначной сущности этого понятия.

А.И. Варшавская [15] вводит понятие дискурса-текста, трактуя дискурс как процесс языкового мышления, а текст – как результат или продукт этого процесса.

Исследуя разницу между дискурсом и текстом, Т.А. ван Дейк [7] отмечает, что «дискурс» – это актуально произнесенный текст, а «текст» абстрактная грамматическая структура произнесенного. «Дискурс» – это понятие, касающееся актуального речевого действия, тогда как «текст» – это понятие, касающееся системы языка. Текст – это абстрактный теоретический конструкт, реализующийся в дискурсе.

По выражению Дж. Лича, текст реализуется в сообщении, посредством которого осуществляется дискурс [16].

В.В. Богданов рассматривает речь и текст как два аспекта дискурса. Не всякая речь поддается текстовому перекодированию и не любой текст можно «озвучить». Поэтому дискурс понимается широко – как все, что говорится и пишется, другими словами, как речевая деятельность, являющаяся в то же время и языковым материалом в любой его презентации – звуковой или графической. Текст в узком смысле понимается как «языковой материал, фиксированный на том или ином материальном носителе с помощью начертательного письма. Таким образом, термины речь и текст будут видовыми по отношению к объединяющему их родовому термину дискурс» [17].

В европейской лингвистике в 70-х годах была предпринята попытка дифференцировать взаимозаменяемые понятия текст и дискурс, включая категорию ситуация. Дискурс трактовался как «текст плюс ситуация», а текст, соответственно, определялся как «дискурс минус ситуация».

Таким образом, исходя из рассмотренных определений, можно сделать вывод, что в современной лингвистике под текстом понимается абстрактная, формальная конструкция, под дискурсом – различные виды ее актуализации, рассматриваемые с точки зрения ментальных процессов в связи с экстралингвистическими факторами.

В данном исследовании дискурс рассматривается в широком смысле как сложное коммуникативное явление, как устное речевое действие, включающее как социальный контекст, дающий представление об участниках коммуникации и их характеристиках, так и процессы производства и восприятия сообщения.

В узком смысле, дискурс – это связная последовательность языковых единиц, создаваемая говорящим для слушающего в определенное время, в определенном месте, с определенной целью.

При изучении дискурса встает вопрос о его классификации: какие типы и разновидности дискурса существуют.

Каждый тип дискурса определяется набором правил, выполнения которых он требует, и протекает в определенной социальной сфере. При исследовании типов дискурса основной задачей является описание структур наиболее предпочтительных или типичных для дискурса данного вида [7]. Так, в официальных ситуациях используется язык официального общения, характеризующийся более сложными, более полными, грамматически более правильными предложениями.

Основные разграничения в области типологии дискурса – это степень формальности общения, а также противопоставление устного и письменного видов дискурса.

На основе типа носителя информации выделяют такие разновидности современного дискурса как радиопередача, печатный дискурс, телефонный разговор, общение при помощи пейджера и автоответчика, переписка по электронной почте, общение в режиме Talk (или Chat). Все разновидности дискурса имеют свои особенности, исследованием которых активно занимаются развивающиеся области современного дискурсивного анализа.

Российский ученый В.И. Карасик [18] выделяет два особых типа дискурса: персональный (лично-ориентированный) и институциональный (статусно-ориентированный) дискурс. В первом случае говорящий выступает как личность со своим богатым внутренним миром, во втором случае – как представитель той или иной социальной группы. Персональный дискурс подразделяется на две разновидности: бытовое и бытийное общение. Специфика бытового общения детально отражена в исследованиях разговорной речи. В бытийном дискурсе общение преимущественно монологично и представлено произведениями художественной литературы. Институциональный дискурс представляет собой общение в заданных рамках статусно-ролевых отношений и выделяется на основании двух признаков: цели и участники общения.

Многоаспектную лично-ориентированную модель дискурса построил С.А. Сухих [19]. В его представлении типы дискурса выступают как коммуникативно-прагматические образцы речевого поведения, протекающие в определенной социальной сфере. Последние характеризуются набором некоторых взаимообусловленных переменных; к ним относятся: социальные нормы, ситуативный контекст (место и время речевого события, дистанция

общения), социальные отношения и роли общающихся, степень знакомства собеседников, состав участников коммуникации, уровень формальности и др.

М.Л. Макаров [10] полагает, что управляющие коммуникативным действием когнитивные структуры, как правило, организованы в виде сценариев, отражающих взаимодействие участников коммуникации. Темой сценария взаимодействия является сам тип взаимодействия или общения, т.е. тип дискурса.

Более частные различия между разновидностями дискурса описываются с помощью понятия жанра. Это понятие первоначально использовалось в стилистике. Общность исследовательских интересов современной стилистики и теории дискурса указывает на перспективное взаимообогащение. В настоящее время понятие жанра используется в дискурсивном анализе. Жанр рассматривается как единица дискурса, хотя исчерпывающей классификации жанров не существует. Жанры обладают некоторыми устойчивыми характеристиками, но проблемы языковой специфики жанров разработаны пока недостаточно [3].

В структуре дискурса различают – макроструктуру или глобальную структуру и микроструктуру или локальную структуру. Макроструктура дискурса – это его членение на крупные составляющие. Внутри крупных фрагментов дискурса наблюдается определенное единство – тематическое, референциальное, временное и т.д. В противоположность макроструктуре, микроструктура дискурса – это членение дискурса на минимальные составляющие, которые относят к дискурсивному уровню.

Вопросы структуры дискурса связаны с вопросом о его связности. Связность рассматривается как один из основных, важнейших признаков дискурса. Отечественные и зарубежные лингвисты изучают текстовые связи, учитывая их различные параметры, характер и направленность. Первоначально текстовые связи описывались по аналогии со связями внутри предложения. В современных исследованиях рассматривается специфический характер текстовых связей.

Аналогично глобальной и локальной структуре дискурса различают глобальную и локальную связность. Глобальная семантическая связность дискурса обеспечивается единством темы и топики, а локальная связность дискурса это отношения между минимальными дискурсивными единицами и их частями.

Публицистический дискурс в современный период занимает особое место в лингвистической системе, обслуживающий широкую сферу общественных отношений. Проявление этого дискурса наблюдается в газетных и журнальных статьях, на радио, телевидении, а также активизировалось в социальных сетях.

В современный период публицистический дискурс стал одним из самых «открытых», обслуживающий широкую массу читателей. Это своего рода подвижный речевой поток подачи информации, передаваемой через функцию сообщения и воздействующую функцию. Его реализация осуществляется через

языки СМИ, где мы наблюдаем активные процессы общезыковой адаптации элементов всех функциональных стилей речи. Именно в корпусе публицистического дискурса складывались и формировались основные стилистические приемы и средства, характерные для языка массовой коммуникации и для системы современного литературного языка в целом. Данная языковая система не является замкнутой, самостоятельной, независимой системой, а является развивающейся, функционирующей системой и взаимодействующей со всеми стилистическими разновидностями общелитературного языка. Поэтому в языковое пространство публицистического дискурса вовлекаются все лексические единицы современного языка, которые отражают языковую картину мира и откроют новые грани лингвистических процессов.

Литература

- 1 Dijk T.A. van. *Studies in the Pragmatics of Discourse*. – The Hague, 1981.
- 2 Brown G., Yule G. *Discourse Analysis*. – Cambridge, 1983.
- 3 Bhatia V.K. *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*. – L., 1993.
- 4 Stubbs M. *Discourse Analysis*. – L., 1994.
- 5 Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград: 2000. – 80 с.
- 6 Schiffrin D. *Approaches to Discourse*. – Oxford, 1994.
- 7 Dijk, T. Van. *Principles of critical discourse analysis* / T. Van. Dijk // *Discourse and Society*. – 1993. – Vol. 4 (2). – P. 249-283.
- 8 Серио П. Как читают тексты во Франции // Квадратура смысла. – М., 1999. – С. 26-27.
- 9 Smith, L.E. *Discourse across Cultures. Strategies in World English* / L. E. Smith. – New York, London, Sydney, Tokyo, 1987.
- 10 Макаров М.Л. *Основы теории дискурса*. – М., 2003.
- 11 Арутюнова Н.Д. *Дискурс* // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 136-137.
- 12 Ильин И.П. *Словарь терминов французского структурализма* // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.
- 13 Тодоров Ц. *Поэтика* // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.
- 14 Борботько В.Г. *Элементы теории дискурса*. – Грозный, 1981.
- 15 Варшавская А.И. *Смысловые отношения в структуре языка: (на материале современного английского языка)*. – Л., 1984.
- 16 Leech G.N. *Principles of Pragmatics*. – L., 1983.
- 17 Богданов В.В. *Текст и текстовое общение*. – СПб., 1993. – С. 5-6.
- 18 Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст]: монография* / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 390 с.

19 Сухих С. А. Прагмалингвистическое измерение коммуникативного процесса: Дисс. ... д-ра филол. наук. – Кр

УДК 81

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН
ҰЛТТЫҚ КИІМ АРҚЫЛЫ ҰРПАҚ САНАСЫНА СІЦІРУ.**

**ПРИБЛИЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ И ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСКОГО
НАРОДА К СОЗНАНИЮ ПОКОЛЕНИЙ ЧЕРЕЗ НАЦИОНАЛЬНУЮ ОДЕЖДУ.**

**INTRODUCING THE CULTURE AND SPIRITUAL VALUES OF THE KAZAKH
PEOPLE TO THE CONSCIOUSNESS OF GENERATIONS THROUGH NATIONAL
CLOTHES.**

Күлжазира Хавдыразаққызы – арнайы пәндер оқытушысы
Ақмола облысы білім басқармасы жанындағы Көкшетау қаласы, Ақан сері атындағы
жоғары мәдениет колледжі» МКҚК

Havdrazah.k@mail.ru

Кульжазира Хавдыразақ - преподаватель специальных дисциплин
ГККП «Высший колледж культуры имени Акана Сери, город Кокшетау " при
управлении образования Ақмолинской области

Havdrazah.k@mail.ru

Kulzhazira Khavdirazakhovna-teacher of special disciplines
State enterprise" Higher College of Culture named after akan Seri, Kokshetau " under the
Department of education of Akmola region

Havdrazah.k@mail.ru

Аннотация: Мақаланың негізгі мақсаты - қазақ халқының өнер тарихындағы ерекше орын алатын ұлттық киім дәстүрін жас ұрпаққа өзінің сәндік құндылығы мен философиялық маңыздылығын сақтай отыра жеткізіп заманауи көзқарас қалыптастыру. Негіз ретінде автормен жасалған «XIX ғасырдағы Ақмола облысының әйелдер неке киімі «Сәукеле» болып табылады.

Аннотация: основная цель статьи-формирование современного отношения к молодому поколению традиций национальной одежды, занимающих особое место в истории искусства казахского народа, сохраняя при этом свою декоративную ценность и философское значение. За основу взята созданная автором «женская брачная одежда Ақмолинской области XIX века» саукеле".

Annotation: the main purpose of the article is to form a modern approach to the formation of the tradition of national clothing, which occupies a special place in the history of art of the Kazakh people, while preserving its decorative value and philosophical significance for the younger generation. The basis is the author's "Saukele", a women's wedding dress of the Akmola region of the XIX century.

Қазіргі таңда еліміздің білім беру жүйесі заман талабына сай әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілетті, білікті, білімді мамандар дайындауды талап етеді. Яғни халқымыздың ұлттық мәдениеті мен рухани құндылықтарын зерттеп, оны әрі қарай дамыту, өскелең жас ұрпақтың санасына патриоттық сезім ұялата отырып этника, эстетикалық тәлім-тәрбие беру, өнерге баулу әр ұстаздың басты ұстанымы.

Халқымыздың ұлттық мәдениеті мен рухани мұраларын киім өнері арқылы ұрпақ санасына сіңірудің қажеттілігі өте маңызды. Еліміздің мәдениеті мен өркениетін, ұлттық салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын әлемге хабар ететін, ұлты мен отанына адал халық екенін көрсете білетін, ұлттық киімнің орыны өте ерекше. Әлем таныған Димаш Құдайберген киіп шығып жүрген заманауи ұлттық киімі, аты әйгілі боксер Геннадий Головкиннің киіп шыққан ұлттық шапаны қазақ елін әлемге танытты, абыройын асқақтатты, халқына үлкен рух берді. Бежинде өткен 24-ші қысқы олимпиядаға қатысқан спортшылардың ұлттық ою-өрнектермен тігілген жаттығу киімдері ерекше бағаланды. Еліміздегі ұлттық киімдермен айналысатын дизайнерлердің Айда Кауменова, Ая Бапани, Наиль Байкучуков, Салтанат Баймұхамедова еңбектері әлемдік бәсекеге сай, өте жоғары бағаланып, елін, ұлтын әлемге танытып жүргендерін айтуға болады. Елімізге келетін мәртебелі меймандарды ұлтық киім киген жастармен қарсы алуы, қандайда бір мерекелік іс шараларда өнерпаздар сахнада ұлттық киім киіп шығу дәстүрміз бар. Сонымен қатар көптеген шығармашылық байқаулар ұлттық элемент қосуды талап етеді. Осының бәрі ұлттық киімді зерттеп, оның болмысын сақтай отырып заманға сай, жаңа киім үлгісін жасап шығаруды қажет етеді.

Киім адамның өмір сүруіне аса қажетті негізгі құралдардың бірі бола отырып, белгілі дәрежеде олардың жас айырмашылығын, әлеуметтік жағдайы мен этникалық ортасынан мағлұмат беретін этномәдени белгі. Яғни адамды қоршаған ортаның, табиғаттың түрлі әсерлерінен қорғап, адам денесіне сән беріп – эстетикалық қызметін атқарған. Қазақтың ұлттық киімі, бай мұраларын жинап, заманымызға лайықты сапа, түр беру әдісімен өнерді сақтап қалу және дамыту, зерттеу біздің мақсатымыз.

Ұлттық киімді анықтап зертеу барысында:

- Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі және өнердегі ұлттық киімдерінің тарихнамасын рухани-әлеуметтік және эстетикалық қызметіндегі дүниетанымдық белгілері арқылы анықтау;

- Ұлттық киімдерінің дәстүрлі материалдағы көркемдік ерекшелігін қазіргі киім дизайн саласындағы негізгі құндылықтық даму үдерісінде алатын орнын айқындап, талдау;

- Халық дәстүріндегі салт-жора, наным-сенім, ырым, әдет-ғұрып көрінісінде ұлттық киім мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері, мазмұндық-мәні, тәлім-тәрбиелік мүмкіндіктерін жүйелендіру, сипаттау.

- Ұлттық киімдерінің көркемдік безендірілу мәнерінің мәнін қазіргі мәдениет пен өнердегі негізгі құндылығы мен қажеттілігінде анықтап, пайымдау;

- Ұлттық киім үлгілерінің жоғары сатыдағы мазмұны және көркем-эстетикалық құндылығын мәдени-өнертанулық тұрғыдан қазіргі ұрпақ тәрбиелеу аспектісінде анықтап, дәйектендіру мақсатында жазылып отыр.

Киім шығуының адам еңбегінің ерекшеліктеріне, қоғамдық өндіріс пен мәдениеттің дамуымен тығыз байланысты. Киім қоғамның материалдық және рухани құрамдас бөлігі болып табылады. Бір жағынан бұл адамдардың еңбегімен жасалған және кейбір қажеттілікті қанағаттандыратын материалдық құндылықтар болса, екіншіден – ол адамның келбетін эстетикалық жағынан өзгертін қолданбалы сән өнері. Бізді қоршаған ғимараттар, еңбек, тұрмыс заттарымен қатар, киім де өндірістік күштердің тарихи кезеңдерде дамуын, климаттық жағдайда, халықтың ұлттық ерекшелігін, оның әсемдікке деген талғамын көрсетеді. Қазақтың ұлттық киімінің толық кешенін тарихи тұрғыдан зерттеп, ондағы жергілікті айырмашылықтарды анықтау, оның көне және озық үлгісі нақышты формаларын саралап, дамыған элементтерді анықтайды.

Мысалы: XIX ғасырдағы Ақмола облысының әйелдер неке киімі «Сәукеле». 2011 жылы Ақмола облысы Көкшетау қаласындағы Өлкетану мұражайының XIX ғасыр залында XIX ғасырдағы Ақмола облысының әйелдер неке киімі «Сәукеленің» көшірмесі жасалып қойылды. Бұл неке киімі Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы мұражайындағы экспонат. Костюмның зергерлік әшекей бұйымдарын Ш.Уәлиханов атындағы КМУ-нің аға оқытушысы Шарипов Р.Х., тігу, кестелеу жұмыстарын Ш.Уәлиханов атындағы КМУ оқыту шебері Күлжазира Хавдыразаққызы, аяқ киімді Коспан мырза жасады.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елінің тұрмысындағы өзгерістерге байланысты, мәдени өмірінде де өзгерістер болды. Бас киімде жиі географиялық, ру-тайпалық ерекшелік байқалады. Мысалы, ұлы қаламгер М.Әуезов еңбектерінде «сегіз сай уақ тымақ», «үш құлақты керей тымақ», «қаракесек», «адай бөрік», «арғын тымақ», «қыпшақ тымақ», «сырмаланған алты сай найман тымақ», «төрт сай аласа тобықты тымағы» - деген біртекті баскиімнің сан алуан түрлері аталатындығын, оны суреткер мұрасын зерттеген доктор Е.Жанпейісов еңбегінде атап өткен.

XIX ғасырдағы Ақмола облысының әйелдер неке киімінде оның этникалық тарихы мен экономикалық, әлеуметтік және табиғи ортаның ерекшеліктерінен туындайтын көне дәстүрлер сақталған және сырт пішімінде өзгерістер пайда болғанымен, оның негізі сол қалпында. Сәукеле 35 см биік, дөңгелек төбе жағына қарай жіңішкере береді. Ол тәж, төбе, құлақбау, желкелік, желек негізгі бөліктерден тұрады. Сәукеле киізден тігіліп, өн бойы қымбат күрең барқытпен қапталып, оның сыртына 1кг күміс әшекейлер, інжу маржаннан әшекей тағылып, түсті жіппен кестеленді. Әрлеп тағылған салпыншақтар барған жерінің ұрпағын көбейтсін, өсіп-өнсін деген тілекпен жасалады.

Жиегіне құндыз теріден жұрын ұсталады. Сәукеленің арнайы күмістен жасалған төбелдірігі, оның маңдайшасына екі жағына тізілген маржаннан салпыншақ бет жақтауы және екі құлақ тұсына құлақша тағылады.

Сәукеленің ерекшелігінің бірі төбесінен жерге дейін жететін боз күлгін, ашық қызыл, аздап қара түстермен топтастырып кестеленген өсімдік тектес өрнектелген ақ желек тағылған. Желіктің үстіңгі жағында тәжінің түбінен жерге дейін түсіп тұрған күлгін, қара түстермен кестелененіп төгіліп тұрған салпыншақ бар. Желектің шеттерінде түрлі-түсті шашақтар тағылған. Ол беташар айтылғанда қалыңдықтың жүзін, бүкіл денесін жауып тұрады. Желкелігі ерекше тігістерден сырылып тігілген, ол желкеден суық тимеуге арналған, құлақшындары безендіріліп біз кестемен кестеленген. Тігін машинасының №10 жібімен қол бізбен кестеленген. Желекпен артқа төгіліп тұрған салпыншақтағы біз кестенің көлемі өте үлкен. Біз кесте өте көрнекті, жаттық, сәукелеге ерекше сән береді.

Абай атамыз айтқандай, тектілікке аса мән берген халқымыз қалыңдықтың шыққан тегін, дәрежесін, осы сәукелесіне қарап бағалаған, анықтаған. Әрине, мұндай бағалы баскиімді байлар мен ауқатты адамдардың қыздары ғана киген.

Жас келін түскен жерінде бір жылға дейін желек жамылып жүреді. Ойын-тойға, барғанда сәукелесін де киіп барады. Қазақ әдетінде сәукелені ұзатылар кезінде ғана киеді.

Қазіргі таңда біздің мақсатымыз қолөнердің бай мұраларын жинап, заманымызға лайықты сапа, түр беру әдісімен оларды сақтап қалу және дамыту.

Әдебиет тізімдері

1. «Қазақ халқының ұлттық киімдері». Алматы 2007ж., Б.Хинаят, А.Сужикова
2. «Казахская национальная одежда». Алматы. 1976ж., -Бұл альбом қазақ ССР Орталық музейіндегі XIX-XX ғасырдың аралық кезінде жиналған коллекциялар негізінде жасалды
3. «Қазақтың кесте өнері» Мұхамеджанұлы С. 2009
4. Сайт Livemaster.ru

**ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В
КРЕДИТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ ОБРАЗОВАНИЯ**

**БІЛІМ БЕРУДІҢ КРЕДИТТІК ТЕХНОЛОГИЯСЫНДА ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН
ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
FEATURES OF THE METHODOLOGY OF INTEGRATED LEARNING IN THE
CREDIT TECHNOLOGY OF EDUCATION**

Кушекбаев Нурболат Мырзагалиевич,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
nurbolat_@rambler.ru

Кушекбаев Нурболат Мырзагалиевич,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nurbolat_@rambler.ru

Kushekbayev Nurbolat Myrzagalievich,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau,
Kokshetau, Republic of Kazakhstan
nurbolat_@rambler.ru

Байгарина Алия Тургановна
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
baygarina78@mail.ru

Байгарина Алия Тургановна
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
baygarina78@mail.ru

Baigarina Aliya Turganovna
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau,
Kokshetau, Republic of Kazakhstan
baygarina78@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена методике интегрированного обучения экономических дисциплин в условиях кредитной технологии образования.

Abstract. The article is devoted to the methodology of integrated teaching of economic disciplines in the conditions of credit technology of education.

Ключевые слова: Кредитная технология образования, интегрированное обучение (занятие).

Key words: Credit technology education, integrated learning (occupation).

Методика это конкретизация метода, т.е. доведение метода до инструкции, алгоритма, процедур, чёткого описания правил и способа исследования. Методика является составной частью методологии.

Эффективность образовательного процесса определяется методикой преподавания.

Отсюда методика преподавания, в общем смысле слова, - это способ обучения определенному учебному предмету.

Экономическое образование непосредственным образом реагирует на изменение общественного развития. Поэтому все актуальнее становится проблема совершенствования методики преподавания экономических дисциплин.

В практике учебного процесса в условиях кредитной системы образования сложились следующие формы учебного процесса:

- лекции
- семинарские занятия
- СРОП (самостоятельная работа обучаемого с преподавателем)
- СРО (самостоятельная работа обучаемого)
- консультации
- экзамены
- различные формы внеаудиторной работы.

Формы учебного процесса находятся во взаимосвязи, взаимообусловленности и логической последовательности. Методика одной формы работы оказывает существенное влияние на другую.

Специфику и место семинара как формы практического занятия в системе учебного процесса можно определить такими обстоятельствами:

- на семинарские, практические занятия отводится ныне менее 1/3 всего времени, выделяемого на изучение экономических дисциплин;
- из всех форм учебной работы *семинары в форме практического занятия* предоставляют наиболее благоприятные возможности для углубленного изучения экономических дисциплин, выработки самостоятельного творческого мышления студентов;
- успех семинара зависит от того, насколько студент изучил и воспринял лекционное занятие.

Специалисты отмечают, что основными функциями семинара (в порядке приоритетности) могут быть:

1. Учебно-познавательная функция - закрепление, расширение, углубление знаний, полученных на лекциях и в ходе самостоятельной работы.
2. Обучающая функция - способность проводить анализ экономических явлений и процессов, развитие навыков отбора и обобщения информации.
3. Стимулирующая функция - означает стимул к дальнейшей пробе своих творческих сил и подготовку к более активной и целеустремленной работе.
4. Воспитывающая функция - формирование мировоззрения и убеждений, воспитание самостоятельности, смелости, научного поиска.
5. Контролирующая функция состоит в проверке уровня знаний и качеством самостоятельной работы студентов.

Существуют различные формы проведения *семинарских, практических занятий*. Наиболее распространенные из них:

Контрольно-обучающий семинар - занятие, в ходе которого осуществляется фронтальный опрос, письменные классные контрольные работы. Главная цель - максимальный охват обучаемых контролем.

Обучающий семинар - это занятие, на котором в центре внимания - самостоятельные выступления студентов.

Творческий семинар — это занятие, максимально обеспечивает творческую самостоятельность обучаемых в форме дискуссии, пресс-конференции, диспута, публичной защиты рефератов.

Практическое занятие - может заключаться в изучении конкретного литературного источника, в виде деловой (ролевой) ситуации, *решения задач*.

Для *экономических дисциплин* считаем *наиболее приоритетной, приемлемой и эффективной формой* проведения семинарских занятий является практическое занятие в виде решения задач, упражнений или разбора деловой ситуации. Поэтому преподаватели экономисты больше используют термин «практика» или «практическое занятие», нежели «семинар».

Для высших учебных заведений применяющих кредитную систему образования для обучения экономическим *дисциплинам* предлагаем использовать методику «интегрированного обучения».

Интеграция - восстановление, восполнение, объединение в целое каких-либо частей.

Учебный процесс происходит либо в форме «стихийного» обучения (например, студентам отводится самостоятельный поиск знаний), что не всегда эффективно в силу ряда объективных и субъективных причин (студент не склонен к обучению) либо в форме управляемой.

В первом случае учащийся сам, без каких-либо управляющих воздействий преподавателя для решения той или иной учебной ситуации возникающей при изучении данной дисциплины, применяет знания или умения, сформировавшиеся у него при изучении предмета.

Совершенно другая картина наблюдается в случае управляемой интеграции.

Цель *интегрированного занятия* - дать студентам углубленные и расширенные (всестороннее) знания о предмете изучения, его целостную картину, а не поверхностные.

Суть проблемы заключается в следующем, кредитная технология обучения не всегда даёт эффект в обучении, так как направлена на самостоятельный поиск знаний студентами, а роль преподавателя сводится в пассивного помощника в направлении поиска необходимой литературы и других источников знаний. В связи с этим у нас возник поиск оптимальной формы обучения. Одним из результатов поиска форм обучения явилось система «интегрированного обучения».

Интегрированное обучение (занятие) – это всестороннее, углубленное знание предмета *изучения* (темы лекции; курса дисциплины) на основе сочетания качественного лекционного материала и его практического применения.

Суть интегрированного обучения заключается в том, что преподаватель, объясняет на практических занятиях решение задачи, упражнения, в крайнем случае, разбирает экономическую ситуацию, при этом, опираясь на материалы изученного со студентами *лекционного занятия, при этом лекционный материал, должен быть качественный, носить конкретный характер, а не описательный.*

Т.е. на лекциях объясняется теоретический материал, формулы, показатели, на практических занятиях решается сквозная задача на основе теоретического *лекционного материала.* Может применяться иная схема, наоборот, на *лекционных занятиях* после разбора определённого *вопроса или части вопроса* (что очень важно) демонстрируется *практическое применение* изложенного материала.

В итоге структура занятия следующая *«практика-лекция» или «лекция-практика».*

Структура интегрированных занятий отличается от обычных занятий следующими особенностями:

- предельной четкостью, компактностью учебного материала;
- логической взаимообусловленностью, взаимосвязанностью материала интегрируемых предметов на каждом этапе занятия;
- большой информативной емкостью учебного материала, используемого на занятии.

Кроме того, система *интегрированных занятий* может заключаться даже в том, что отдельная роль отводится межпредметным связям. П.э. в последние годы в ряде стран, возрос интерес у преподавателей-практиков к проблемам межпредметных связей.

Например:

- занятия, органически включают учебный материал из других предметов, без которого не может быть изучен новый материал программы, требующий обобщения, синтеза знаний;
- преподаватель, руководствуясь принципом межпредметности, специально организует повторительно-обобщающие занятия, объединяющие знания из разных предметов (это «синтезированные» занятия с межпредметными связями).

Литература

1. Материалы обучающего семинара «Кредитная система образования в высших учебных заведениях». Национальный центр государственных стандартов образования и тестирования МОН РК 2-5. февраля 2006г.
2. Материалы семинара экспертов по академическому ранжированию образовательных программ бакалавриата на базе Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Центр Болонского процесса и академической мобильности МОН РК 5 февраля 2013.

3. Материалы конференции «Казахстан в Болонском процессе: достижения и перспективы». Центра Болонского процесса и академической мобильности МОН РК 25 ноября 2016г.

УДК 343.1

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ И ДОЛЖНОСТНЫЕ ЛИЦА УПОЛНОМОЧЕННЫЕ ОСУЩЕСТВЛЯТЬ УГОЛОВНОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО.

Мефтахутдинова Ксения Валерьевна

Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова г. Кокшетау
xenia_mefta@mail.ru

Мырзаханова Маржан Нуркеновна

Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова г. Кокшетау
myrzahanova@mail.ru

Аннотация: Уголовное судопроизводство является важнейшей сферой в государственной деятельности, так как стабильность общественных отношений в данной сфере деятельности относится к числу основополагающих функций внутренней политики государства.

На уровне государства и при помощи законодательства устанавливаются уголовно правовые запреты и контроль за соблюдением законодательства осуществляют уполномоченные органы. Благодаря четкому механизму лица совершившие уголовные преступления, привлекаются к уголовной ответственности. Такая деятельность может быть осуществлена только при помощи четкого соблюдения закона, соблюдение конституционных требований и международных стандартов, определяющих уголовное судопроизводство.

Судопроизводство – урегулирование процессуальным законодательством деятельность суда по рассмотрению и разрешению административных, гражданских и уголовных дел.

Уголовное судопроизводство (уголовный процесс) - осуществляется в соответствии с законом и в установленном порядке уполномоченных государственных органов и должностных лиц , а именно суда , прокурора следователя, руководителя следственного органа, органа дознания, начальника органа дознания, начальника подразделения дознания и дознавателя по возбуждению, предварительному расследованию, судебному рассмотрению и разрешению уголовных дел, а также правовые отношения указанных государственных лиц как между собой так и с другими участниками уголовного судопроизводства.

В ходе уголовного судопроизводства, на основании закона, деятельность специально уполномоченных государственных органов и должностных лиц возникают уголовно – процессуальные отношения между потерпевшим, частным обвинителем, гражданским истцом представителями потерпевшего,

гражданского истца и частного обвинителя, подозреваемого и обвиняемого, защитника, гражданского истца свидетеля эксперта переводчика, понятого. На участников данного уголовного процесса возлагается ряд процессуальных обязанностей.

К государственным органам и должностным лицам, осуществляющим уголовное преследование относятся: прокурор, следователь, руководитель следственного органа, орган дознания, начальник органа дознания, дознаватель, начальник подразделения дознания. У каждого участника этой группы цели и задачи схожи, но каждый из них использует различные процессуальные средства и наделен различными правами и обязанностями в рамках процессуального судопроизводства.

Наделены правом осуществлять уголовное преследование: прокурор, начальник следственного отдела, следователь, орган дознания, начальник органа дознания, а также дознаватель.

Прокурор – это должностное лицо, которое в рамках закона в лице государства осуществляет уголовное преследование на всех стадиях уголовного процесса, а также следит за законностью оперативно розыскной деятельности, дознания, следствия и судебных решений. Прокурор, участвующий в уголовном судопроизводстве выступает и представляет интересы государства в качестве обвинения и является государственным обвинителем. Прокурор вправе представлять интересы государства, потерпевшего, который не способен самостоятельно подать иск. Осуществляя свою деятельность, прокурор независим и подчиняется только требованиям закона.

Начальник следственного отдела – должностное лицо, которое до суда выясняет обстоятельства дела. Начальник следственного отдела имеет право поручать следователю выяснять все обстоятельства. Контролировать следственные действия, контролировать срок выполнения расследования и содержание под стражей, исполнять требования и указания прокурора и поручение других следователей. К расследованию могут привлекаться несколько следователей, а также отстранять от дела. Начальник следственного отдела изучает дела и дает по ним распоряжение. Может изымать уголовные дела и передавать в другое подразделение. Отчитывается по уголовному делу прокурору о завершении следственных мероприятий. Ходатайствует прокурору о необоснованных процессуальных решениях следователя, на постановление следственного судьи. Рассматривает жалобы на следователя за его действия либо бездействия и решения. Начальник следственного отдела имеет право принимать постановление и брать дела в свое производство, а также лично проводить расследование пользуясь полномочиями следователя.

Следователь – ответственное лицо, которое представляет досудебное расследование по уголовному делу. Следователь своим постановлением принимает дело к своему производству, осуществляет предварительное следствие и все следственные действия. Следователь должен объективно выяснить обстоятельства дела, если собраны доказательства указывающие на

совершение преступления, следователь должен осуществлять уголовное преследование. Следователь должен предоставить отчет о завершении следственных мероприятий, в котором будут предоставлены все собранные доказательства и обстоятельства уголовного правонарушения. Все решения при проведении досудебного расследования следователь принимает самостоятельно и несет ответственность за их законность и исполнение, кроме получения согласия прокурора, санкции суда или решения суда. Постановление следователя в рамках своих полномочий должны исполнять все должностные лица, организации и граждане.

Органы дознания уполномоченные лица, производящие дознание, следственные действия для полноты и объективности предварительного следствия. Тем самым предупреждая, пресекая и раскрывая преступления.

Начальник органа дознания - уполномоченное лицо, которое организует оперативно-розыскные и уголовные процессуальные мероприятия, тем самым пресекая и предупреждая уголовные правонарушения. Предоставляет органу досудебного расследования факты оперативно розыскных мероприятий и негласных следственных действий. Начальник органа дознания обеспечивает проведение неотложных следственных мероприятий, выполняет организацию поручения прокурора, начальника следственного отдела, следователя по защите потерпевших, свидетелей и других лиц.

Дознаватель – уполномоченное лицо, которое осуществляет расследование по делу.

Уголовное преследование и обвинение в суде проходит в частном, частно-публичном и публичном порядке, в зависимости от степени тяжести и характера уголовного правонарушения. В рамках закона, органами уголовного преследования является в полной мере собрать доказательства и установить события уголовного правонарушения, выявить кто виновен в уголовном правонарушении, наказать виновного либо реабилитировать невиновного.

Все участники должны исполнять требования органа уголовного преследования в соответствии с законом. Если орган преследования считает целесообразным заключить человека, который подозревается в уголовном правонарушении под стражу, требования органа должны быть исполнены в течении 24 часов. В случае невыполнения требования, лица будут привлечены к уголовной ответственности.

Суд является единственным органом судебной власти, осуществляющим правосудие по уголовным делам и обеспечивающим их правильное и законное разрешение. Суд призван реализовывать уголовное судопроизводство в ходе отправления правосудия.

Уголовные дела должны рассматриваться по существу только в соответствии с правовой процедурой, установленной УПК, и на основе следующих требований

соблюдения подсудности конкретных уголовных дел

формирования законного, независимого, компетентного и беспристрастного состава суда;

отвода судей

отделения функции осуществления правосудия от функций обвинения и защиты.

Уголовные дела в суде первой инстанции рассматриваются единолично или коллегиально (а также два народных заседателя). При рассмотрении дела судьей единолично:

разрешаются вопросы, связанные с назначением и подготовкой судебного разбирательства;

рассматриваются дела о преступлениях, за которые максимальное наказание не превышает 10 лет лишения свободы, за исключением дел о преступлениях несовершеннолетних;

разрешаются разного рода вопросы, связанные с исполнением приговора.

Что касается коллегии, то она рассматривает следующие дела: о преступлениях, за которые уголовным законом предусматриваются наказание свыше 10 лет лишения свободы или смертная казнь; преступлениях несовершеннолетних.

Рассмотрение дел в кассационной инстанции осуществляется в составе трех судей, а в надзорной инстанции - в составе не менее трех судей.

Таким образом, под уголовным судопроизводством можно понимать основанную на законе и осуществляемую в строгом соответствии с законом, во взаимодействии с привлекаемыми для участия в уголовном судопроизводстве физическими и юридическими лицами деятельность органов предварительного расследования, прокурора и суда по раскрытию преступлений, установлению и наказанию виновных, имеющую своей целью установление истины по уголовному делу.

Исторический анализ развития уголовного судопроизводства, а также сложившихся в настоящее время в разных странах моделей уголовного процесса позволяет выделить состязательный, розыскной и смешанный типы уголовного судопроизводства (под типом уголовного процесса можно понимать совокупность его черт и основных характерных признаков, определяющих сущность уголовного судопроизводства, круг и последовательность процессуальных стадий, права и обязанности участников процесса). Главными чертами состязательного типа процесса являются: 1) четкое выделение и разграничение сторон обвинения, защиты и разрешения уголовного дела; 2) процессуальное равенство сторон обвинения и защиты. При этом суд является арбитром в споре между сторонами, создает необходимые условия для исполнения сторонами их процессуальных обязанностей и осуществления предоставленных им прав; 3) как правило, отсутствует досудебное производство. Именно состязательный тип процесса был исторически первым и с определенными трансформациями сохранился до наших дней (например,

уголовный процесс США и Великобритании). Розыскной, или инквизиционный, процесс в отличие от состязательного полностью пронизан публичным (официальным) началом. Его основные черты: 1) слияние в одном лице (органе) функций обвинения и разрешения дела. Функция защиты, по сути, отсутствует; 2) обвиняемый воспринимается не как субъект, а как объект уголовно-процессуальной деятельности. У него практически отсутствуют 22 процессуальные права и возможность состязаться с потерпевшим. Для получения от обвиняемого показаний могут применяться пытки; 3) судебному производству предшествует следствие (розыск). Смешанный тип процесса соединяет в себе черты состязательного и розыскного типов. Такие принципы судебного разбирательства, как устность, гласность, равноправие сторон и состязательность, сочетаются с отсутствием состязательности в досудебном производстве, ограничением прав обвиняемого и защитника на предварительном следствии, тайной предварительного следствия. Возникновение смешанного процесса традиционно связывают с принятием в 1808 г. Кодекса уголовного следствия Франции. В настоящее время этот тип процесса широко распространен в континентальной Европе. Российский уголовный процесс также является смешанным.

Как уже было отмечено, далеко не все согласны с тем, что целью уголовного процесса является разрешение уголовно-правового спора. Конечно, спор в форме состязания сторон (обвинения и защиты) является одной из важных гарантий достижения целей уголовного процесса. Но не его разрешение является конечной целью уголовного судопроизводства. Таковой, в действительности, является установление истины по уголовному делу — совершило ли конкретное лицо, выступающее в качестве подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, инкриминируемое ему деяние или нет, виновно ли оно в его совершении или нет. А поскольку ответ на этот вопрос возможен только через процесс познания (а в уголовном процессе — через процесс доказывания), то и единственно возможным средством достижения указанной выше цели является процесс обнаружения, фиксации, собирания, исследования и оценки сведений, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела.

Список литературы

1. Диссертация Мельников Евгений Александрович
2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. - Алматы: ЮРИСТ, 2010
3. Толеубекова, Б.Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан: Общая часть Б.Х. - Алматы: Данекер, 2001.
4. Кулушев С.М., Бекбаува А.А. Краткий курс лекций по дисциплине «Уголовно-процессуальное право (Общая часть)». - Актобе: редакционно-

издательский отдел Актюбинского государственного университета им. К. Жубанова, 2009.

5. Конституционный закон Республики Казахстан от 25 декабря 2000 года № 132-ІІ «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан».

УДК 372

ЖАС ҰРПАҚТЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ МЕН ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУ МЕКТЕП ПЕН ОТБАСЫНЫҢ МІНДЕТІ

Молдахметова Нурбахыт Абаевна

ІІІ. Уәлиханов атындағы **Көкшетау** университетінің
nurbakhyt_1987.nayka@mail.ru

Калмаганбетов Арман Орынбаевич

Бурабай ауданының №7 мектеп гимназиясы

Жас ұрпақ – біздің өмірімізді жалғастырушы ғана емес, еліміздің мызғымас болашағы. Жас ұрпақтың бойында патриоттық сезім, толеранттылық тәрбие өз-өзінен қалыптаспайды, ол оқу-тәрбие үдерісінде мемлекеттік саясат негізінде жүргізілуі керектігін бүгінгі заманның өзі талап етіп отыр. Оқушыларды елжандылыққа, шыдамдылыққа, өз Отанының адал азаматы болуға, ұлттық, халықтық тұрғыда тәрбиелеудің маңызы зор.

Қазақстан Республикасының президенті Қ.Тоқаев : «Біз демократия мен нарықтық экономиканы принципті түрде сақтаймыз. Алайда әр қоғамның өз ерекшелігі бар, діни, тарихи қасиеттерге ие. Ал енді бұны кімде-кім түсінбесе, жақындық және рухани тұрғыда өз халқының мәдени кейпінде болмаса, онда ол өз тамырын ғана жоғалтып қоймайды, сонымен бірге одан кез келген басқа мәдениет теріс айналады. Бұл – тура мағынасындағы мәңгірттікке бастайтын тура жол», - деп, қоғам үшін де, ұлт үшін де аса маңызды мәселе жөнінде орнықты пікір айтты. Бұл – бүгінгі күнде өз тәуелсіздігіне қол жеткізген Қазақстан үшін өз келбетінен айырылып қалмау мақсатындағы өзекті де өткір пікір. Қазақстанның мектеп оқушыларына этностық ерекшеліктерімізді, халқымыздың тарихы мен мәдениетін, сондай-ақ халықтың батыр ұл-қыздарының ерлік істерін насихаттау жастарды патриоттыққа, толеранттылыққа тәрбиелеудің жолы болып табылады[1].

Сондықтан олардың әрқайсысы Қазақстанды ата-жұртым деп танып, оның тәуелсіздігін қорғауға және материалдық байлығын арттыруға еңбек етуі тиіс. Сол себепті қазақстандық патриотизм ұғымы күнделікті өмірде жиі қолданылып, кеңінен қалыптасып келеді. Патриоттық тәрбие мәселесі адамзат тарихының өн бойындағы ұрпақтан – ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлы мақсат болғандықтан, мектеп оқушыларының бойындағы Отанға деген сүйіспеншілігін, яғни патриоттық санасын дарыту қажет.

Елбасы өзінің Қазақстан Халқына Жолдауында «Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі» дей келе, «Өз бойымызда және балаларымыздың бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатады» дегенді шегелеп тұрып айтқан болатын. «Отан – отбасыдан басталады» дейтін дана халқымыздың сөзіне еш шүбә келтірместен, елін сүйген баланы тәрбиелеп шығару үшін, Отанның қадірін туғаннан бастап бала санасына сіңіруіміздің қажеттілігін айқындау – уақыт талабы болып отыр. Сондықтан, Отанды сүюді қалыптастыру әр баланың отбасынан да, уақытының көбін өткізетін мектеп керегесінен де басталады. Сондықтан да жас ұрпақты Қазақстандық патриотизм мен толеранттылыққа тәрбиелеу басты парызымыз[2].

Ал «толеранттық» деген атауы халықаралық термин сөз болғанымен, мазмұн-мағынасы қазақтың төл сөзі — кәдімгі төзімділік дегеннің баламасы. Ол қарапайым тұрмыста көршінің көршіге деген төзімділігінен бастап, кең ауқымда мәдениеттер арасындағы, діни конфессиялар арасындағы, ұлттар, ұлыстар, тілдер арасындағы өзара төзімділікті, ымыраласуды білдіреді. Толеранттық яғни өзінен өзгенің айырмашылықтарын мойындау, сыйлау; өзінен өзге сенімдегі, көзқарастағы, мінез-құлықтағы басқаның құқын мойындау арқылы қақтығыстардың шешімін табу мүмкіндігін іздестіруге апаратын адамның күнделікті тұрмыста басшылыққа алып отыратын өнегелік жүріс-тұрыс ережесі. Көбіне толеранттық ретінде өзгелердің кемшілігіне кешіріммен қарау, төзе білу, басқаны қабылдай білу түсініледі[3].

Толеранттылықты қалыптастыру күрделі үрдіс. Мұнда да мектеп психологы мен сынып жетекшінің көмегінсіз болмайды. Ең алдымен психологтың көмегіне жүгінеріміз анық. Яғни тұлғаның толеранттылық деңгейін диагностикалаусыз оны қалыптастыру жұмысын жоспарлау мүмкін емес. Бала бойында толеранттылықты қалыптастырудағы педагогтардың ата-аналармен жүргізілетін жұмыстары отбасы қарым-қатынасы мен отбасы ерекшеліктерін ескеру негізінде іске асады. Толеранттылыққа тәрбиелеу ең бірінші отбасынан басталады. Отбасы жас ұрпақтарды жеке тұлға ретінде қалыптастырудың қайнар бастауы. Бала үшін отбасы бір жағынан — тіршілік қоршауы болса, екінші жағынан — тәрбиелік орта. Отбасындағы қарым-қатынастың дұрыс болып қалыптаспауы мұғалімдерді де, ата-аналарды да ойландыратын ортақ мәселелер. Қазіргі ғалымдар отбасындағы қарым-қатынасты ерлі зайыптылар арасындағы қарым-қатынас, орта буын мен аға буын арасындағы қарым-қатынас, әке-шеше мен бала арасындағы қарым-қатынас, ынтымақтастық қарым қатынас деп қарастырады. Соның ішінде ынтымақтастық — идеалды қатынас түрі, балаға деген сүйіспеншілік, баланы түсіну, құрмет көрсету талап бірлігімен ұштасады.

Ынтымақтастық толеранттылыққа тәрбиелеудің ең қолайлы қатынас түрі болып саналады. Сондықтан толеранттылыққа тәрбиелеу әрбір отбасында өз бастауын алуы бүгінде басты мәселеге айналуы тиіс.

Балалар бір –біріне қаншалықты ұқсамайтын болса, әке мен шеше де бір – біріне соншалықты ұқсас емес[4].

Баламен қарым –қатынас та терең индивидуалды және бір –біріне ұқсамайтын болып келеді. Педагог ата-ананы қайта тәрбиелей алмайды, бірақ ата-анамен бала арасындағы өзара қатынасқа әсер ете алады және де арнайы жұмыс негізінде баланың өзгелерге деген қатынасын түзетуге болады.Отбасындағы психологиялық саулық сақталмай, кикілжіңнің, зорлық-зомбылықтың әсерінен балалар бойында жағымсыз сезімдер мен эмоциялар туындайды.Отбасы балаға адамдармен өзара әрекеттесуге қатысты маңызды тәжірибе береді, мұнда ол қарым-қатынас жасауға, басқаларды тыңдауға және олардың көзқарастарын сыйлауға, туған туысқандарына шыдамдылықпен қарауға үйренеді. Ата-ана – толеранттылықтың үлгісі бола білу керек. Толерантты мінез-құлықтың тәжірибесін меңгеру кезінде ата-анамен туыстардың берген үлгілері үлкен мәнге ие. Ең негізгісі бұл бала бойында толеранттылықтың қалыптасуына отбасындағы қарым-қатынас, ата-аналар мен туысқандар арасындағы әрекет жасау стилі жатады.

Қазақстандық патриотизмнің қайнар көзі халықтың береке – бірлігінде, ынтымақ ықыласында, елдігімен – ерлігінде екендігіне ешкімнің дауы бола қоймас. Қазақстандық патриотизм қоғамды топтастырудың жетекші факторы болып қала береді. Мемлекетіміздің беріктігі мен күш-қуаты, өміршеңдігі де, оның ұлан байтағының біртұтастығы да Отанды сүйеге, патриотизмге байланысты . Жас ұрпақтың төл мәдениетінен нәр алуы ұлттық фольклорымен тығыз байланысты. Халықтық құндылықтарға сүйене отырып, елдікке, ерлікке, азаматтыққы тәрбиелеудегі өлең-жырлар, мақал-мәтелдердің әсері ұтымды болатындығы туралы танымал педагогтарымыз айтып та, жазып та жүр[5].

Қазақстан Республикасының 2021 жылға дейінгі білім беруді дамыту Тұжырымдамасының негізгі мақсаты – білім берудің барлық деңгейінде қоғамның жаңа талаптарына сай келетін білімді, кәсіби біліктілігі жоғары түлектерді тәрбиелеуге қол жеткізетін, сапалы, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Бұл мақсатқа жету жолдарының бірі – біртұтас педагогикалық процесс кезінде оқушылар бойында өзгермелі өмірде қорықпай еркін өмір сүре алатын білімі білігіне сай келетін бағдар тандап ала алатын, адамгершілігі жоғары, өз елін, отанын сүйетін саналы азамат болып қалыптасуына бағдар беру, Отанына деген сүйіспеншілікті қалыптастыру мәселесі- бүгінгі күннің білім беру жүйесі алдында тұрған маңызды міндеттерінің бірі.

Халқымыздың отансүйгіштік, патриоттық туралы ұлттық мұрасының даму тарихына үңілетін болсақ, XV-XVII ғасырлардағы Асан қайғы бастаған, Ақтанберді, Доспамбет, Шалкиіз, Бұхар, Махамбет т.б. ақын – жыраулардың поэзияларындағы тәлімгерлік ой-пікірлерінен көреміз.

Жалпы ұрпақ тәрбиесінде ұлттық ерекшеліктерде, халықтық педагогика құндылықтарын ескере отырып тәрбиелеудің тұтас жүйесін жасауда өткен ғасырдағы көрнекті ағартушы – педагогтардың, соның ішінде

Ш.Уалихановтың, А.Құнанбаевтың, Ы.Алтынсариннің, М.Жұмабаевтың және т.б. да маңызды ой-пікірлері, отансүйгіштік, патриоттық туралы қағидалары қазіргі кезде өз жалғасын табауда.

Әлеуметтік педагогикалық көз қараспен қарайтын болсақ толеранттылық – жеке қасиет ретінде қаалыптастыратын болсақ, ол- үлкен әлеуметтік жұмыс атақарады. Осы тақырыпта 8 сынып оқушыларына тәрбие сағатын өткіздім. Тәрбие сағатының мақсаты:

* Оқушыларды қазақ ұлтына тән имандылыққа, үлкенді сыйлауға, әдептілікке үйрету

* Оқушыларға туған өлке, оның байлығын, онда мекендейтін ұлттарды құрметтей білуге, ұлтжандылыққа, Отансүйгіштікке тәрбиелеу.

Толеранттылық сөзінің мағынасын ашу

Ситуациялық тапсырмалардан шығу

Ұлы адамдардың Толеранттылыққа байланысты ойлары

Қорытындыдан тұрады.

Толеранттылық латын тілінен алынған, қазақша мағынасы – шыдамдылық, өзге көзқарастарға, мінез-құлықтарға, әдеттерге төзімділік таныту деген мағынада қолданылады. Барша адамзаттың ұлтына, нәсіліне, ұстанатын дініне қарамастан, төзімділік танытып, түсіністікпен қарап, оларды өзіндей қабылдау қасиетін бір сөзбен толеранттылық дейміз. Толеранттылық - халықаралық қолданыстағы термин. 1995 жылы 16 қарашада ЮНЕСКО-ның Бас конференциясы «Толеранттылық қағидаттары» туралы декларация қабылдады. Толеранттылық мәні қазақ тілінде тіпті терең: төзімділік, шыдамдылық, байсалдылық, кісілік, ізгілік, кемелін таңдау, келісімін табу деген мағына береді. Адамдар арасындағы өзара сыйластықты, мейірбандықты білдіреді. Қазақстандағы толеранттылық –ата-бабамыздан, дәстүрімізден келе жатқан құбылыс деп те айтуымызға болады. Имандылық пен татулықты, бірлік пен бейбітшілікті ту еткен кешегі бабаларымыз ұрпағын ұйымшылдыққа, қайырымдылыққа үндеп отырды[6].

1995 - Халықаралық толеранттылық жылы, басқалардың сізге қалай істегенін қаласаңыз, оларға да солай жасаңыз. Алтын ереже этика. Табиғаты бойынша адамдар бір-біріне жақын, бірақ әдеттер бойынша олар бір-бірінен алшақ. Конфуций. Толеранттылық символы 16 қараша – Халықаралық толеранттылық күні.

1. Толеранттылық сөзінің мағынасын ашу.

Толеранттылық – бұл төзімділік.

Толеранттылық – бұл ықыластық.

Толеранттылық – бұл даналық.

Толеранттылық – бұл адамгершілік.

Толеранттылық – бұл аяушылық.

Толеранттылық – бұл қайырымдылық

Толеранттылық – бұл әділеттілік

Толеранттылық – бұл кең пейілділік

Толеранттылық – бұл өзара түсіністік

Толеранттылық – бұл тілектестік.

16 қараша күні Халықаралық толеранттылық күніне арналған «Толеранттылық - бейбітшілікке жол» екендігін балаларға жеткізіп тәрбие сағаттарын өткіздік.

Толеранттылық - бұл басқа адамды түсіну қабілеті. Толеранттылық келесі түсініктерді біріктіреді:

- басқа пікірді қабылдау;
- жанашырлық таныту;
- құндылықтар мен мәдени әртүрлілікті тану.

«Толерантты адамға тән негізгі белгілер, сондай-ақ төзбейтін адамға тән ерекшеліктер қандай?» Деген сұрақ бойынша пікірталас өткізіп, өз пікірлерін білдірді.

Қазақ халқының өткені мен бүгінін таразыға сала отырып, келешегіне отаншылдық туын арқау еткен асқақ, жандары таза жас ұрпақты тәрбиелеу мен қасиетті отанның қадірін ұғындыру, ар, намыс, ождан сөздерін ұлт, атамекен, халық сияқты киелі түсініктермен байланыстыру арқылы болашаққа бағыт сілтеу әрбір ата-ана мен ұстаздың міндеті және басты борышы. Адамдар әрқашан көмек беруге әзір тұру керек. Дұрыс, ізгі ой – ниеттен туындаған барлық іс дұрыс болып, басқаларға және өзіне қуаныш әкеледі. Жасаған ісінді, көмегінді ақысыз, қайтарымсыз жасау дұрыс әрекет болады. Көмекті оймен, сөзбен, іспен жасауға болады. Өзгелерге жақсылық жасау арқылы біз ең алдымен өзімізге көмектескеніміз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1 Нуржанов Б. Г., Ержанова А. М. Толерантность как духовная ценность // «Заманауи түркі әлемінің рухани құндылықтары» атты философия ғылымдарының докторы, профессор Жақыпбек Алтаевтың 65 жасқа толуына арналған дөңгелек үстел материалдары. – Алматы, 2013, сәуір. –С. 12- 23.

2 S. Aubakirova, Ismagambetova Z., Karabayeva A., Akhmetova G. Tolerance in contemporary Kazakhstan sociocultural space //European Journal of Science and Theology. – 2014.- Vol. 10, № 6. - P. 89-98.

3 Медведев Н.П. Толерантность и образование: грани соприкосновения // Качество образования как социальная проблема: Материалы научной конференции. – Ставрополь, 2002. –307 с.

4 Назарбаев Н. Қазақстан халқына жолдауы. -2012, қаңтар 27.

5 Гераклит. Үзінділер //Антикалық философия. Әлемдік философиялық мұра: жиырма томдық.– Алматы: Жазушы, 2005. – Т.2. - 568 б.

6 Бурбаев Т. Қазақ халқының философиялық мұрасы. - 2006. – Т. 10

УДК(ӨОЖ) 304.44
ББК 60.59

**УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН В СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ
КОКШЕТАВСКОЙ ОБЛАСТИ В 1950-1980-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

**XX ҒАСЫРДЫҢ 1950-1980 ЖЫЛДАРЫ КӨКШЕТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ӨМІРІНЕ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ҚАТЫСУЫ**

**WOMEN'S PARTICIPATION IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF THE
KOKSHETAU REGION IN THE 1950S-1980S OF THE 20TH CENTURY**

Мухамадеева Ирина Александровна, т.ғ.к., профессор
Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қаласы
irina.iae.69@mail.ru

Мухамадеева Ирина Александровна, к.и.н., профессор
Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г. Кокшетау
irina.iae.69@mail.ru

Mukhamadeeva Irina Aleksandrovna, candidate of Historical Sciences, professor
Abay Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau
irina.iae.69@mail.ru

Мұхамбетова Динара Сырымқызы
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
dinara2003@mail.ru

Мухамбетова Динара Сырымовна
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
dinara2003@mail.ru

Mukhambetova Dinara Syrymovna
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
dinara2003@mail.ru

Аннотация: История развития Кокчетавской области охватывает период с 1944 по 1991 годы. В статье рассматривается роль и вклад женщин Кокчетавской области в социально-культурную сферу Кокчетавской области в 1950-1980 годы XX века. Женщины плодотворно трудились на ниве просвещения и культуры. В Кокчетавской области в народном образовании и культуре работало 80% женщин, в здравоохранении женщин трудилось более 78%. Необходимо отметить, история и развитие Акмолинской области тесным образом связана с судьбой и деятельностью женщин Кокчетавской области, оставивших значимый след в становлении и формировании современного облика Северного Казахстана. Это женщины - рабочие, колхозницы, строители, учителя, врачи и представительницы многих других профессий, деятельность которых заслуживает внимательного изучения.

Ключевые слова: женщины, участие женщин, вклад женщин, Кокчетавский педагогический институт, филармония, государственный архив Кокчетавской области.

В 1950-1980-е годы в Кокчетавской области расширяется сеть учебных заведений школьного, среднего специального и высшего образования, ведется подготовка кадров, специалистов, развивается наука, художественная культура, формируется сеть библиотек, музеев, архивных учреждений, домов культуры и др.

В отраслях народного хозяйства Казахстана женщины составляли более 50% от общей численности рабочих и служащих страны. Традиционно в таких сферах, как: здравоохранение, образование, культура, торговля, общественное питание трудились женщины. В Кокчетавской области в народном образовании и культуре работало 80% женщин, в здравоохранении женщин трудилось более 78%, а в общественном питании работало более 500 человек, из них 90% женщины [1].

По статистическим данным в Кокчетавской области в 1970 году количество средних школ составляло 144 школы, а уже в 1975 году по области насчитывалось 189 школы, в которых работало 15,8 тысяч женщин [2].

В 1962 году в городе Кокчетаве было образовано первое высшее учебное заведение Кокчетавский педагогический институт. Как известно, Постановлением Совета Министров Казахской ССР от 25 июня 1962 года №563 «Об организации в городе Кокчетаве педагогического института» было утверждено: «Организовать в 1962 году в г. Кокчетаве педагогический институт с планом приема 150 человек на дневное и 100 человек на заочное обучение. Установить численность административно-управленческого персонала для Кокчетавского педагогического института в количестве 22 единиц...». Также из документов следует, что 29 марта 1965 года Постановлением №241 Совета Министров Казахской ССР Кокчетавскому педагогическому институту присвоено имя первого казахского ученого-просветителя Ч.Ч. Валиханова. По данным 1974 года пединститут подготовил уже около 2,8 тысячи учителей русского языка и литературы, математики, физики, немецкого и английского языков. На трех факультетах по семи специальностям обучалось около 2,5 тысячи студентов, в том числе на стационаре около 1,5 тысячи студентов. На 14 кафедрах работали 157 преподавателей, среди которых 26 кандидатов наук, доцентов В науке и в научном обслуживании Кокчетавской области в 1975 году работало 1,9 тысяч женщин [3].

Развивалась в области сеть государственных библиотек и учреждений культуры, так в 1975 году насчитывалось 544 библиотеки и 341 клубных учреждений, библиотечный фонд области составлял 4 922,3 тысяч книг. На 01 января 1991 года книжный фонд библиотек области составлял уже 5 263, 2 тысяч книг [4].

Приказом областного управления культуры от 25 ноября 1965 года № 91 в связи с ликвидацией «Целинконцерта» и его отделения в г. Кокчетаве была создана Кокчетавская областная филармония с подчинением Казахскому Государственному гастрольно-концертному объединению «Казахконцерт» [5].

Областная филармония взрастила за годы своего существования множество талантов, успешных дирижеров, вокалистов, солистов. Особый вклад в развитие культуры региона внесла заслуженная артистка Республики Казахстан, солистка областной филармонии, преподаватель детской музыкальной школы **Макенова Бисара Макенкызы**.

Макенова Бисара Макенкызы родилась 20 января 1954 года в ауле Кокжартос Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области.

С 1962 года по 1972 год училась в средней школе им. Гани Муратбаева Киндиктинского района Восточно-Казахстанской области.

Работала рабочей совхоза, воспитательницей детского сада, заведующей автоклубом, певицей, домбристкой в доме культуры Кокпектинского района.

Бисара Макенкызы вовремя осмыслила свое предназначение и в 1975 году поступила в республиканскую студию эстрадно-циркового искусства в городе Алма-Ате (ныне Алматинский музыкальный колледж им. Жусупбека Елебекова), где ее педагогом стал народный артист Казахстана Кайрат Байбосынов, который внёс огромный вклад в развитие её таланта.

После окончания учёбы в студии в 1979 году Бисара Макенкызы была направлена в составе вокально-инструментального ансамбля «Айнаколь» в Кокчетавскую областную филармонию. Чтобы иметь возможность заниматься преподавательской деятельностью в 1992 году Макенова получает диплом Казахского государственного педагогического института. Она параллельно с работой артистки областной филармонии ведёт преподавательскую работу в Кокчетавском музыкальном колледже им. Биржана.

Годы работы в филармонии в качестве исполнительницы народных песен под домбру прославили Бисару Макенкызы не только в Казахстане, но и за рубежом. Она выступала на сценах России, Польши, Турции, Венгрии, Болгарии, популяризируя культуру казахского исполнительного искусства, возрождая национальный фольклор. За свой талант и трудолюбие Бисара Макенкызы в 1990 году удостоена звания «Заслуженная артистка Республики Казахстан» [6].

В 1960-х годах в Казахстане было создано отделение Всесоюзного общества «Казахское общество дружбы и культурных связей с зарубежными странами», осуществлявшее связи с более чем 500 адресатами 79 стран пяти континентов. Немаловажную роль в этой деятельности играли областные отделения общества дружбы. Председателем президиума этого общества была наша соотечественница, бывшая пионерка детского дома Энбекшильдерского района - **Роза Шамжанова**.

Родилась Роза в 1923 году в далеком степном ауле Жана-аул (позже-совхоз имени Джамбула Энбекшильдерского района) в многодетной семье бедняка Кунанбая Шамжанова. Едва исполнилось девочке 10 лет, семью постигла несчастье - умер отец. Мать с малышами уехала к родственникам, а девочку определила в детский дом села Казгородка. В свободное время все воспитанники принимали активное участие в жизни района: выступали с

концертами художественной самодеятельности, обучали неграмотное население, но особенно любили ходить на ферму. Вскоре детдом взял шефство над молодняком одной из ферм.

Позже в Москве 23 февраля 1936 года состоялось Всесоюзное совещание передовиков животноводства, 73 лучшим молодым животноводам, за их самоотверженный труд, М.И. Калинин вручил орден, среди них была и тринадцатилетняя школьница, воспитанница детского дома - Роза Шамжанова.

В 1937 года комсомолку Розу Шамжанову за успехи в учебе и за добросовестный труд на ферме по уходу за молодняком ЦК комсомола Казахстана посылает на учебу в Алма-Атинскую школу-интернат № 12 (так в документе). За эту общественную работу по воспитанию детей Розу избирают членом пионерского совета ЦК ВЛКСМ.

А война подходила вплотную к границам страны. В свободное время от учебы время комсомольцы и комсомолки овладевали техническими военными и медицинскими знаниями. Курсы радистов посещала и Роза Шамжанова.

Накануне Великой Отечественной войны Роза закончила 9-ый класс, экстерном сдала за 10 класс, и поступила на физико-математический факультет Казахского государственного университета имени С.М. Кирова. Но закончить даже 1-й курс ей не удалось, так как мирная жизнь людей была прервана вероломным нападением гитлеровской Германии. Роза подала заявление, с просьбой принять ее добровольцем, указывала о стремлении защищать свою Родину.

Но боевой путь комсомолки начался только в апреле 1942 г. Её просьба была удовлетворена. Все годы войны Роза была связисткой. Было очень трудно. Но Роза мечтала о близкой и скорой победе. Среди грохота и дыма на прифронтовой полосе была принята в члены КПСС. В июле 1945 г. вернулась домой. Где приложить свои силы? И вот среди студентов Московского института востоковедения появилась девушка в солдатской гимнастерке с медалями на груди «За боевые заслуги» и «За победу над Германией в Великой Отечественной войне». Она успешно поступила на китайское отделение института. После окончания - трудная и ответственная работа в Академии наук Казахской ССР. А когда было создано в 1951 году - Казахское общество дружбы и культурных связей с зарубежными странами, то пригласили Розу Шамжанову. Пригодились её знания и боевой опыт, полученный в годы войны. Данное общество осуществляло связи более чем 500 адресатами 79-ти стран пяти континентов [7].

В 2021 году исполнилось 98 лет со времени образования архивных учреждений области. На современном этапе трудно переоценить значение архивного дела, как в масштабах государства, так и для отдельного человека. Архивы можно назвать вечными хранителями истории. На протяжении всей истории существования архивной службы области архивисты выполняли свою главную цель – тщательный сбор и сохранение документального богатства страны.

Архивные документы, представляя материальную и духовную жизнь общества, имея историческое, научное, социальное, экономическое, политическое и культурное значение, являются одним из символов государственности, отражают правовые и организационные основы ее становления и развития.

Все эти годы работники архивных учреждений Кокчетавской области работали над упорядочением документирования в организациях области. Архивы восполняли потребность государства в ретроспективной информации, удовлетворяли правовые интересы граждан.

Проведение экскурсий на базе выставочного зала областного архива, издание справочников, брошюр, сборников документов, проведение историко-тематических выставок, лекций, выдача исследователям архивных документов для научно-исследовательской работы позволяет утверждать, что архивы - это не только - то место, где хранятся документы, но и культурные, научные, а также исторические центры.

В разные годы директорами государственных архивов Кокчетавской области работали: **Салахова Оксана Алексеевна** (1984-2007), **Долгова Валентина Владимировна** (1993-2003), **Бондарь Тамара Александровна** (1994-2005), **Саенко Зоя Ивановна** (1988-2000), **Салык Гульбаршин Дакеновна** (2012-2017), **Алибекова Раиса Курмановна** (1991-2009), **Балмагамбетова Тамара Казбаковна** (1991-2012) и многие другие [8].

Сегодня в структуру архивной службы области входят 21 государственных архивов. Архивные учреждения внесли неоценимый вклад в социально-культурное развитие региона. Архивисты на своих рабочих местах осуществляли сбор, сохранение и эффективное использование документов, связанных с богатой историей Кокчетавской, а в дальнейшем Акмолинской области. При проведении данной работы архивы тесно взаимодействовали с учреждениями культуры, образования, внутренней политики и высшими учебными заведениями области.

Таким образом, необходимо отметить большую роль женщин в социально-культурном развитии Кокчетавской области. Социально-культурное пространство – это сфера в которой женщина наиболее широко задействована. Поэтому неоспоримым фактом является, об этом также говорят статистические данные, что в сохранении, передаче и популяризации культурного наследия, в вопросах воспитания молодежи - главная роль отводится женщинам. Как мы видим, женщины Кокчетавской области с истинно материнской заботой воспитывали подрастающее поколение, формируя у молодежи общественные ценности и моральные качества человека новой формации.

Литература:

1. ГААО. Ф.1528. Кокчетавский областной Совет женских организаций. Оп. 1. Д. 1.Л. 1.

2. ГААО. Ф. 1527. Оп. 1. Д.1. Л.1.
3. ГААО. Ф. 1432. Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова. Оп.1. Д. 1.
4. ГААО. Ф. 795. Комитет по культуре Кокчетавского облисполкома. Оп. 2. Д. 373. Л. 1.
5. ГААО. Ф. 1522. Кокшетауская государственная филармония. Оп.2.
6. ГААО. Ф. 1690. Макенова Бисара Макенкызы – заслуженная артистка Республики Казахстан, солистка областной филармонии, преподаватель детской музыкальной школы. Оп.1. Д.14. Л. 1.
7. ГААО. Ф. 1527. Оп.1. Д. 48. Л. 5.
8. ГААО. Ф. 258. ГУ «Государственный архив Акмолинской области» отдела архивов и документации. Оп. 7.Д. 1. Л. 10.

УДК 342 ББК-67.99 (2) 8

ҚЫЛМЫС СУБЪЕКТІСІНІҢ АНЫҚТАМАСЫНА БЕРІЛГЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУ

Наурызбаев Е.А. з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Erlan_babas@mail.ru

Тилеубергенев Е.М. з.ғ.к.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

etm61@mail.ru

Нукиев Б.А. з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

nukiev.b@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада: қылмыс субъектісі дегеніміз – бұл қауіпті іс-әрекет жасаған және сол үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылық арқалауға қабілетті адам екендігі туралы. Әрбір нақты жағдайда қылмыс субъектісінің ерекшеліктерін, оған тән қасиеттерді анықтау қылмыстарды саралау мәселесінде маңызды рөл атқаратындығы туралы баяндалады.

ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУБЪЕКТА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Наурызбаев Е.А. м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Erlan_babas@mail.ru

Тилеубергенев Е.М. к.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

etm61@mail.ru

Нукиев Б.А. м.ю.н.

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

nukiev.b@mail.ru

Аннотация: В этой статье: о том, что субъектом преступления является лицо, совершившее опасное деяние и способное нести за это уголовную ответственность в соответствии с законом. В каждом конкретном случае отмечается, что выявление особенностей субъекта преступления, присущих ему качеств играет важную роль в вопросе квалификации преступлений.

LEGAL ANALYSIS OF THE DEFINITION OF THE SUBJECT OF THE CRIME

Nauryzbayev E.A. Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
Erlan_babas@mail.ru

Tileubergenov E.M. Candidate of Juridical Sciences

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
etm61@mail.ru

Nukiyev B.A. Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
nukiev.b@mail.ru

Annotation: In this article: the subject of a crime is a person who has committed a dangerous act and is able to bear criminal responsibility for it in accordance with the law. It is reported that in each specific case, the identification of the characteristics of the subject of the crime, the characteristics inherent in it, plays an important role in the problem of qualification of crimes.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі деп құқықтары мен бостандықтары деп ҚР КҚ 1-бабының 1-тармақшасында көрсетілген болса. Ал 12-бабының, 1-тармақшасында: Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адамқұқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі деген анықтама берілсе, 2-тармақшасында Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады деп көрсетілген. Ал 14-баптың тармақшаларында: Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүлктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды деп көрсеткен. Ата заңымызда адамның өмірін мемлекет қорғайтындығы туралы, өмір сүру дегеніміз шексіз құқыққа категориясына жататынын анық жазып көрсетеді. Ал қылмыс жасаған субъекті заң алдында міндетті түрде жауапқа тартылатыны туралы баяндалады. Соңғы кезде қылмыстың алдын алу немесе жасау тәртіптері туралы көп мақалалар жарық көріп жатыр. Ең қызығы осы қылмысты жасайтын тұлға туралы: қылмыскер дегеніміз кім және қандай анықтама негізінде қарастыру керек деген сауалдар туралы көп ақпарат

берілмейді. Сол олқылықтың орнын толтыру мақсатында, ғалымдардың берген анықтама, түсініктемелеріне сүйене отырып төмендегі мақаланы жазып отырмын. Оқырмандардың қылмыс жасаған тұлғаны субъекті деп аталатыны туралы және оларға қойылатын талаптар туралы түсінігін кеңейту барысында жазылған мақала деп қабылдайсыздар.

Сонымен: Қылмыс субъектісі – бұл қауіпті іс-әрекет жасаған және сол үшін заңға сәйкес қылмыстық жауаптылық арқалауға қабілетті адам. Әрбір нақты жағдайда қылмыс субъектісінің ерекшеліктерін, оған тән қасиеттерді анықтау қылмыстарды саралау мәселесінде маңызды рөл атқарады. ҚР ҚК 15-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қылмыстық кодексте белгіленген жасқа толған жеке адам ғана қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс. Қылмыс субъектісі қасақаналықпен немесе абайсыздықта қылмыстық заңмен қарастырылған қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаған адам бола алады, егер ол заңмен белгіленген жасқа толған, есі дұрыс болса, жекелеген жағдайларда тиісті нормаларда көрсетілген кейбір арнайы белгілерге ие болады. Осы айтылғандарға байланысты қылмыс субъектісінің негізгі белгілеріне мыналар жатады: 1. Жеке адам. 2. Есі дұрыстық. 3. Белгілі бір жасқа жету. Қылмыстың барлық субъектілерінің неғұрлым ғылыми ұғымын құрастырады. Қылмыстың жалпы субъектісінің белгілерінің бірі ретінде ҚР ҚК 15-бабы жеке адамды атайды. Бұл қылмыс субъектісі тек қана адам болатынын білдіреді. ҚР ҚК 15ш-бабының 1-бөлігінде айтылған жеке адамдар Қазақстан Республикасының азаматтары, азаматтығы жоқ және шетелдік азаматтар болып табылады. Бұл ҚР ҚК 7 және 8-баптарының мазмұнынан туындайды.

Қылмыстық құқық қылмысты әлеуметтік құбылыс ретінде қарастыра отырып, қылмыстың субъектісі деп ақыл-есі бар және біршама бостандық еркіне ие болған адамды ғана таниды. Бұл қылмыстық заңнамалардың міндеттеріне, оның қағидаларына, қылмыстың ұғымы мен қылмыстың мақсатына сай келеді. Адамдар, түрлі қылықтар, соның ішінде қылмыстар жасай отырып, өздерінің күштерін біріктіріп және ұжымдасып шешім қабылдауы да мүмкін. Алайда, қылмыстық жауаптылық қатаң түрде дербес екедігін ұмытпау керек. Сөйтіп, егер байлаудағы шынжырынан босатып жіберген ит адамды қауып алса, онда итке қатысты емес, сол иттің қожайынына қатысты азаматтық-құқықтық немесе әкімшілік жауаптылық туралы мәселе көтеріледі. Ал қожайын тарапынынан қасақана ниет болып, итті арандатып босатып жіберген болса, қожайынға қатысты денсаулыққа қасақаналықпен зиян келтіргені үшін қылмыстық жауаптылық туралы мәселе қозғалады. Ит қылмыс субъектісі болып таныла алмайды.

Заң ережелеріне байланысты ұйымдар, мекемелер, кәсіпорындар мен басқа да заңды тұлғалар қылмыс субъектісі болып табылмайды. Қандайда бір кәсіпорында адамның денсаулығына зиян келтіруге әкеп соқтырған еңбекті қорғау ережелері өрескел бұзылған жағдайда, қылмыстық жауаптылыққа кәсіпорын емес, осы ережелерді сақтауға жауапты лауазымды адам жауаптылыққа тартылатын болады (ҚР ҚК 156-бабы – «Еңбекті қорғау

қағидаларын бұзу). Дегенмен, қылмыстық жауаптылыққа заңды тұлғаларды тарту мәселесі қылмыстық құқық теориясында бірнеше дүркін көтерілді. Қазақстан Республикасында заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын белгілеу мәселелерін профессор И.Ш.Борчашвили зертеуде. «Қылмыстық құқық ғылымы мен заңдық қоғамдастықтардың арасында заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы туралы мәселелер өзектіге айналып отыр, – деп атап өтеді И.Ш.Борчашвили. Бұл мәселенің өзектілігі, менің ойымызша, 2003 жылдың 10-қыркүйегіндегі Астана қаласында өткен құқықтық тәртіп пен заңдылықты сақтау мәселелер жөніндегі кеңесте сөйлеген Президент Н.Ә.Назарбаевтың сөзінен кейін өсе түсті. Заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын енгізудің жақтаушылары да, қорсыластары да бар. Оның ішінде республика көлеміндегі ғалымдардың арасында қылмыстық жауаптылықты енгізуге қарсылылық білдірушілер асып түседі. Біздің ойымызша, экономикалық өрлеудің арқасында заңды тұлғалардың небір меншіктегі түрлерінің көбеюі және олардың қоғамдық өмірдегі беделінің өсуі олардың қызметтерін қатаң реттеу мен бақылау қажеттілігі пайда болды».

Қазақстандағы шындығында қалыптасқан жағдайлар (қоршаған ортаны қорғау мәселесінен гөрі өздерінің дәл қазіргі бас қамы мен пайдасын ойлайтын түрлі кіші жеке меншік кәсіпорындар, жауапкершілігі шектеулі серіктестіктер және басқа да коммерциялық құрылымдардың құрылуы) заңды тұлғалардың экологиялық қылмыстар үшін қылмыстық жауаптылық белгілеудің орынды екендігін айғақтайды. П.Ф.Повелицина заңды тұлғалардың қасақана немесе абайсыздықта жасаған экологиялық қылмыстары, егер ол халықтың денсаулығына ауыр зардап әкелетін болса, елеулі түрде экономикалық немесе экологиялық зиян келтіретін болса, сондай-ақ олар қоршаған ортаның ластануы немесе табиғат қорларын пайдалану жөніндегі мәліметтік есепті бұрмалайтын болса қылмыстық жауаптылық белгілеуді ұсынады. Экологиялық қылмысы үшін заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы шараларының бірі ретінде, П. Ф. Повелицинаның пікірі бойынша, экологияға зияны бар өндіріс жұмысын тоқтата тұру немесе оларды толығымен жабу және жоғары мөлшерде ақшалай айыппұл салу керек.

Бұл мәселе жөнінде бұдан басқа да бірнеше пікірлер бар. Мысалы, А.М. Плешаков, мұндай көзқараспен келесідей себептерге байланысты келіспейтіндігін білдіреді. Біріншіден, мұндай болжамды заңнамалық белгілеуде қиын шешілетін көптеген мәселелер бар. Жеке кінә заңды адамның кінәсімен қалайша байланысады? Жалпы алғанда заңды тұлғаның әрекетіндегі қасақаналық пен абайсыздық деген не? Жеке тұлға мен заңды тұлғаның әрекетіндегі қылмыстың объективті жағының белгілері бірдей бола ма? Екіншіден, отандық қылмыстық құқық пен англо-американдық заңнамалардың негізіндегі сай келмейтін ойларды үйлестіруге деген онша сәтті емес қадам жасалған. Айта кету керек, ойлар бірі біріне түптеп келгенде көптеген қылмыстық-құқықтық санаттарға, әсіресе кінәға, жауаптылыққа, қылмысқа, қылмыстық әрекет субъектісіне және басқаларға қатысты қарама-қайшы

келеді. Шындығына келгенде, заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығын заңнамаларда белгілеу үшін қазіргі заманғы отандық қылмыстық құқықтық тұжырымдамаларды және әсіресе қылмыс, қылмысқа қатысу, субъективті айып тағу қағидалары туралы ілімдерді және басқаларды толығымен қайта қарап шығу қажет. Өзгеше жағдайларда мұндай құқықтық ой-болжамдар қолданыстағы заңдық қағидалармен сыйыспайтын сияқты болып көрінеді. Заңды тұлғаларға қатысты қылмыстық жауаптылық енгізуге қатысты қарсы пікірлерді Е.И. Қайыржанов та қолдайды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15-бабының 1-бөлігіне сәйкес, қылмыс жасаған кезде он алты жасқа толған адам қылмыстық жауапқа тартылады деп көрсетілген. Заңмен анықталған белгілі бір жасқа толу қылмыстық жауаптылыққа тартудың негізгі шарттарының бірі. Балиғатқа толмаған адам, өзінің жас шамасына қарай жеткілікті дәрежеде өз әрекетіне есеп бере алмайтындықтан және өзінің қылықтарын басқара алмайтындықтан қылмыс субъектісі бола алмайды. Он төрт жастан он алты жасқа дейінгі қылмыс жасаған адамдар ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігінде көзделген қылмыстар үшін ғана қылмыстық жауапқа тартылады. Заңгерлердің біраз бөлігінің арасында заңда 14 жастан бастап жауаптылық қолданылатын қылмыстардың арасында кейбір негіздемелерге байланысты неғұрлым ауырырақ қылмыстар қарастырылған деген қайшы пікірлер де орын алған. Шындығында ҚР ҚК 15-бабының аталған бөлігіндегі қарастырылған қылмыстардың дені ауыр және аса ауыр қылмыстар. Бірақ, заң шығарушы осы қылмыстық-құқықтық норманы қалыптастыруда оның ауырлығын ойластырмаған сыңайлы.

Біріншіден, олай дейтініміз, егер қылмыстың ауырлығын ескеретін болсақ, онда ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігінде бірінші кезекте бандитизм (ҚР ҚК 268-бабы), жаппай тәртіпсіздік (ҚР ҚК 272-бабы), конституциялық құрылыс негіздеріне қарсы қылмыстар үшін жауаптылық қарастырылған болар еді, алайда бұл қылмыстар үшін жауаптылық он алты жастан басталады. Екіншіден, назар аударатын мәселе, қарастырылған қылмыстардың біраз бөлігі ауыр қылмысқа жатпайды, атап айтқанда: ҚР ҚК 194-бабының 1-бөлігіндегі қорқытып алушылық, ҚР ҚК 294-бабындағы тағылық орташа ауырлықтағы қылмыстарға жатады. Мұндай іріктеу заңның тек қана 14 жасқа толған адамның өз жасаған іс-әрекетінің қоғамдық қауіптілігін ұғына білуімен түсіндіріледі. Мұндай қол сұғушылық әрекеттің қауіптілігі мен мәні, мамандардың пікірінше, жас өспірім үшін көзге көрініп тұруы және қолдан келетіндей болуы керек. ҚР ҚК 15-бабының 2-бөлігінде қарастырылған тізімнің қатарына бұзақылық (ҚР ҚК 293-б. 1-бөл.) құрамының енгізілмеуін тек қана осымен түсіндіруге болады. 14-15 жастағы жас өспірім әлі де болса тентектікті, шалдуарлықты, сотқарлықты, дөрекілікті қарапайым бұзақылықтан айыра білмейді. Жай ғана бұзақылыққа қоғамдық орындарда жаман сөз айтып, балағаттау, төбелес кезінде күш көрсету жас өспірімдердің өзін өзі көрсетуі, өзін танытуы, өтпелі жас кезеңіндегі балаларға тән бойкүйездік тән. Қылмыстық жауаптылыққа тартуға жасы толмағандар қылмысы құрамын талдау (ҚР ҚК 15-б. 2-бөл.) 14-15

жастағы жас өспірімдерді абайсызда жасаған қылмысы үшін жауаптылыққа тартуға болмайтындығын көрсетті. 16 жастан бастап қылмыстық жауаптылыққа тартылатын жалпы жасты белгілеу дәл осы жасқа толғанда ҚР ҚК 14-бабының 2-бөлігінде көрсетілмеген қылмыстардың кез келгенін жасаса жауаптылық басталады дегенді білдірмейді. Кодексте ерекше субъективті белгілері мен объективті жақтарының ерекшеліктеріне қарай тек кәмелетке толғандар ғана жасай алатын қылмыстар да бар. Кейде бұл жөнінде Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің өзінде де айтылады. Мысалы, ҚР ҚК 132-бабы бойынша кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тартқаны үшін тек қана он сегіз жасқа жеткен адам жауаптылыққа тартылады. ҚР ҚК 139-бабының 2-бөлігінде кәмелетке толған еңбекке жарамды адамның сот шешімі бойынша өзінің еңбекке жарамсыз ата-анасын асырауға арналған қаражатты төлеуден әдейі жалтарғаны үшін жауаптылық белгіленген.

Профессор И.Ш. Борчашвили бұл жөнінде жеткілікті түрде негізделген және дәлелденген пікірлерді айғаққа тарта отырып, былай дейді: «кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін ҚР ҚК 15-бабының 3-бөлігіндегі ережені қолдану қылмыстық құқық пен қисынға сыйыспайтын қағида болып табылады. Қылмыстық заңнамаға осы бөлікті енгізе отырып, заң шығарушы оны құрудың негізіне қылмысты санатқа бөлуді (кішігірім немесе орташа ауырлықта) емес, қылмыс жасаған адамның ең алдымен психикалық ауруына қатысы жоқ психикалық дамуының кешеуілдеуін, яғни адамның өзінің әрекетінің (әрекетсіздігінің) іс жүзіндегі сипаты мен қоғамға қауіптілігін толық мәнде ұғына алмайтын, не оны басқара алмайтын жағдайын алған. Осыған байланысты мынадай әдеттен тыс ереже туындайды: егер олар кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмыс жасаған болса, қолданыстағы заңнама бойынша мұндай адамдар қылмыстық жауапқа тартылмайды.

ҚР ҚК Ерекше бөлімінің нақты баптарының диспозицияларында көзделген басқа да заңдық белгілерге ие болған адамдар ғана тартылады (мысалы, дәрігер, лауазымды адам, көлік қызметкері, сарапшы, куә, көлік құралдарын жүргізуші адам, әскери қызметкер және басқалар). Кейбір ретте заң әдебиеттерінде орынды түрде факультативті, қосымша, арнайы, ал кейде өзгеше немесе ерекше деп атайды. Қылмыстың арнайы субъектісінің белгісі заңда сипатталған немесе заңның тура өзінен туындайды. Арнайы субъектілердің белгілері, тәртіп бойынша Ерекше бөлімнің диспозицияларында көрсетіледі. Кейбір жағдайларда, Е.И. Қайыржанов атап өткендей, арнайы субъектінің белгілері қылмыстық заңды ашық түсіндіру жолымен белгіленеді. А.Н: Трайнин, ережелерді бекіте отырып, былай деп дұрыс жазады, «қылмыс субъектісіне сипаттама беру үшін қылмыс құрамына заңмен енгізілген белгілер келесідей мақсаттарға бағытталған: заң шығарушы осы белгілердің көмегімен белгілі бір қылмыс үшін қылмыстық жауаптылық артылуы мүмкін адамдардың немесе қылмыстың белгілі бір топтарының шеңберін тарылтады, сөйтіп, кез келген есі дұрыс адам қылмыстың осы түрінің немесе тегінің субъектісі бола

алмайды. Қылмыстың субъектісі болуы мүмкін жеке және есі дұрыс адамның кең шеңберін, заң шығарушы құрамға шектеуші – арнай және нақты белгілерді енгізу жолымен тарылта түседі».

Мәселен, өткен жүз жылдықтың 60-жылдарының аяғына дерлік жалпы алғанда қандайда бір жіктеу ұсынылған жоқ, тек қана Қылмыстық кодекстің бір қатар баптарында арнайы субъектінің сипаттамасы ғана белгіленді. Негізінен бұл субъектілердің мынадай түрлері айырықша көрсетілді: лауазымда адамдар ретінде – әскери қызметшілер мен әскери міндеттілер, сондан кейін көлік қызметкерлері. Алғаш рет жіктеу жолымен арнайы субъектілердің түрлерін жүйелендіруді 1968 жылы Н.С. Лейкина мен Н.П. Грабовский қолданды. Көптеген арнайы субъектілер, мысалы жаңа туған сәбидің анасы (ҚР ҚК 100-бабы), Қазақстан Республикасының азаматы (ҚР ҚК 175-бабы) ҚК 361-бабының 3-бөлігінде (Лауазым өкілеттігін теріс пайдалану) (ҚР ҚК 131-бабы Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іске тарту) (ҚР ҚК 136-бабы Балаларын немесе еңбекке жарамсыз ата-анасынасырауға арналған қаражатты төлеуден әдейі жалтару) (ҚР ҚК 366-бабы Пара алу); (ҚР ҚК 412-бабы Көрінеу кінәсіз адамды қылмыстық жауаптылыққа тарту, ҚР ҚК 416-бабы Айғақтарды бұрмалау); ҚР ҚК 317-бабы Медицина қызметкерінің, кәсіптік міндеттерін тиісінше орындамауы(ҚР ҚК 186-бабы Мемлекеттік құпиялары бар құжаттарды, заттарды жоғалту(ҚР ҚК 151-бабы Сайлау құжаттарын, референдум құжаттарын бұрмалау немесе дауыстарды қате есептеу), (ҚР ҚК 344-бабы Темір жол, әуе немесе су көлігі қозғалысы мен оларды пайдалану қауіпсіздігінің ережелерін бұзу) Қылмысты саралау кезінде арнайы субъектінің белгілерін анықтау елелулі мағызға ие болады. Біріншіден, арнайы субъекті белгілері шешуші болғанда, яғни заң оны қылмыстың негізгі құрамына қосады. Екіншіден, субъектінің қосымша белгілері негізгі құрамының құрылымына емес, ауырлатушы мән-жайлар құрамына енгізіледі. Үшінші, факультативті белгілердің маңызы арнайы субъекті белгілері заңда мүлдем , негізгі құрамда да, ауырлатушы мән-жайлардағы құрамда да қарастырылмаған жағдайда пайда болады. Олар қылмыскер тұлғасының сипаттамасына жатады және егер олар ҚР ҚК 54-бабымен қарастырылған болса, жаза тағайындау кезінде сотпен ауырлатушы мән-жайлар ретінде ескеріледі деген анықтама береді. Кейбір ғалымдар "қылмыс субъектісі" ұғымын "қылмыстық жауапкершілік субъектісі" ұғымымен алмастыруды ұсынады, ол "қылмыстық заңда қарастырылған әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған, ақыл-есі мен жасына сай адам"ретінде анықталады. Басқа көзқарас бойынша, "қылмыс субъектісі" және "қылмыстық жауапкершілік субъектісі" ұғымдары мазмұны жағынан әр түрлі: қылмыс субъектісі-бұл өзінің ықтимал әрекеті мен оның салдары туралы психикалық көзқарасы бар адам, ал қылмыстық жауапкершілік субъектісі "белгілері қылмыстық жауапкершілікті ажырататын адам"болып табылады.

Список использованной литературы:

1. Советское уголовное право. Общая часть. – М., 1988, 87-бет
2. Борчасвили И.Ш. Экон.преступления: понятие и квалификация– Караганда, 1995, 39-бет.
3. Борчасвили И.Ш. Перспективы развития уголовного законодательства Республики Казахстан. Мат.научно-практической конференции «Актуальные проблемы уголовного права, криминологии и уголовно-исполнительного права», – Қарағанды, 2004.
4. Повелицина П.Ф. Көрсетілген еңбек. 272-273-беттер.
5. Плешаков А.М. Экономические преступления (понятие и квалификация). – М., 1994. 46-47-беттер
6. Каиржанов Е.И. Уголовное право Республики Казахстан. (Общая часть). 2-ое изд. Дополненное. – Алматы, 1998. 92-бет.
7. Молдабаев С.С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве. – Алматы, 1998. 115-бет.
8. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. – Л., 1968. 37-бет; 9. *Гельфер М.А.* Уголовное право зарубежных социалистических государств. Учебное пособие. – М., 1973. 77-бет
10. Владимиров В.А., Левицкий Г.А. Көрсетілген еңбек. 8-бет.
11. Бурчак Ф.Г. Учение о соучастии по советскому уголовному праву. Киев, 1969. 189-бет.
12. Тельнов П.Ф. Көрсетілген еңбек. 148-бет.
13. Советское уголовное право. Общая часть. 1969. Вып. 6. 7-бет.; Советское уг. право.
14. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1946.– М., 1972. 202-бет.
15. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. 1958. 138-187.
16. Нормативное постановление Пленума Верховного суда РК № 6 от 11.04.2002. № 19 «О судебной практике по делам о преступлениях несовершеннолетних и о вовлечении их в преступную и иную антиобщественную деятельность».

**ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАЛАЛАРДЫ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ
НЕОБХОДИМОСТЬ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ
ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ
THE NEED TO ORGANIZE PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR CHILDREN WITH
SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS**

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы

п.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

muratbekovna1980@mail.ru

Нұрбекова Аида Муратбековна

к.п.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент

muratbekovna1980@mail.ru

Nurbekova Aida Muratbekovna

Ph.D., associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent

muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы

п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан

Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиевна

к.п.н., доцент МКТУ им.К.А.Ясави, г. Туркестан

Kog_G@mail.ru

Kozhageldieva Gaziza Nuralievna

PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan

Kog_G@mail.ru

Абенова Раушан Бекмырзақызы

магистрант М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

Aben_R@mail.ru

Абенова Раушан Бекмырзаевна

магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент

Aben_R@mail.ru

Abenova Raushan Bekmyrzaevna

master's student of M.Auezov SKU, Shymkent

Aben_R@mail.ru

Түйіндеме: «Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды психологиялық қолдауды ұйымдастырудың қажеттілігі» атты мақала біздің қоғамымыздың өмірлік барлық салаларында, оның ішінде білім беру саласында жүзеге асырылатын жаңғырту қазіргі әлемнің жаһандық-тарихи үдерістеріне байланысты. Осыған сәйкес, әлемдік халықаралық стандарттарға сай келетін кәсіби білім беру сапасының жоғары деңгейіне жетуге жаңа әлеуметтік талаптар қойылып отыр. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларға психологиялық қолдау көрсетудің нәтижелілігін, икемділігін, мақсатқа бағыттылығын, жүйелілігін қамтамасыз ететін әдістерді еркін меңгерген, стандартты емес кәсіби міндеттерді шешуге қабілетті және шығармашылық әлеуетін іске асыруға дайын және қабілетті білікті психолог педагогты даярлау қажетті.

Кілтті сөздер: Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар, педагогикалық психологиялық қолдау, қолдау, психологиялық қолдауды ұйымдастыру, ерекше білім беруді қажет ететін балаларды психологиялық педагогикалық қолдау.

Аннотация: В статье «Необходимость организации психологической поддержки детей с особыми образовательными потребностями» рассматривается проблема психологической поддержки детей с ООП как актуальная проблема в современном образовании. В соответствии с этим, установлены новые социальные требования к достижению высокого уровня качества профессионального образования, соответствующего мировым международным стандартам. Детям, нуждающимся в особом образовании, необходима поддержка квалифицированного педагога-психолога, свободно владеющего методами, обеспечивающими результативность, гибкость, целенаправленность, системность, способного реализовать творческий потенциал, способного решать нестандартные профессиональные задачи.

Ключевые слова: Дети с особыми образовательными потребностями, психологическая педагогическая поддержка, организация психологической поддержки, педагогическая поддержка детей с особенностями в развитии.

Annotation: The article "The need to organize psychological support for children with special educational needs" examines the problem of psychological support for children with as an urgent problem in modern education. In accordance with this, new social requirements have been established to achieve a high level of quality of vocational education that meets international standards. Children in need of special education need the support of a qualified teacher-psychologist who is fluent in methods that ensure effectiveness, flexibility, purposefulness, consistency, able to realize creative potential, able to solve non-standard professional tasks.

Keywords: Children with special educational needs, psychological and pedagogical support, organization of psychological support, pedagogical support for children with developmental disabilities.

Қазіргі әлемде, сонымен қатар Қазақстанда да әлеуметтік-экономикалық ахуалдары ауыр жағдайдағы отбасылар санының өсуіне байланысты педагогика мен психологияда «өмірлік қиын жағдайда жүрген балалар» түсінігі жиі қолданыла бастады. Кейінгі жылдары бұл өмірлік қиын жағдайда жүрген балаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдау қазіргі күннің көкейтесті мәселелерінің бірі айнала бастағаны да белгілі болды. Бұл мәселенің басты себептерінің бірі өскелең ұрпақтың қалыптасуында айтарлықтай әсері бар, балалар мен жасөспірімдердің дамуы үшін аса маңызды отбасы, білім беру, дем алу уақытын ұйымдастыру, денсаулықты сақтау секілді салаларға әсер еткен соңғы онжылдықтағы әлеуметтік-экономикалық дағдарыстың зардаптары да болуы мүмкін.

Өмірлік қиын жағдайда жүрген балалар ұғымының мағынасы көптеген мәселелерді қамтитын күрделі мазмұн болып табылады. Өмірлік қиын жағдайға душар болған балалар қатарына әлеуметтік аз қорғалған және жағдайы төмен отбасылардан шыққан, ата-аналарының қамқорлығынан айрылған, мүгедектігі бар және дамуында бұзылыстары бар, оқыс жағдайларға тап болған, зорлық-зомбылық көрген және де бұл қалыптасқан мән-жайлардың салдарынан тыныс-тіршілігі бұзылған және осы мән-жайларды өз бетінше немесе отбасының көмегімен еңсере алмайтын балалар жатады [1].

Өмірлік қиын жағдайда жүрген балалар ұғымына толық түсінік бере отырып, бұл балалардың әлеуметтік-педагогикалық сипаттамасын берудің маңызы бар. Бала – бұл әрбір жас кезеңіне тән өзіндік морфологиялық, физиологиялық және психологиялық ерекшеліктері бар, үнемі өсу және даму үстіндегі организм. Әрбір бала, өз өмірінің әртүрлі кезеңдерінде, әлеуметтік жағдайына да қарамастан, өзінің де қалауынсыз түрліше қиын жағдайларға тап болып әртүрлі деңгейдегі көмекке, қолдау мен қорғауға мұқтаж болуы мүмкін.

Психологиялық - педагогикалық қолдау көрсету (көмек) – әр баланың мүмкіндіктері мен қажеттіліктеріне сәйкес табысты оқыту мен дамыту үшін әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық шарттар құру барысындағы педагогтар мен мамандардың ұйымдастырылған қызмет жүйесі. Мектеп ортасын даярлау Инклюзивті мектеп ортасын дайындау келесі міндетті шарттарды сақтауды көздейді: - оқушының мүмкіндіктеріне қарамастан педагогтардың әрбір оқушыны теңдей қабылдауы; - білім беру процесінің барлық қатысушылары мен техникалық қызметкерлердің төзімді мінез-құлық мәдениетімен қамтамасыз ету;

- ЕБҚ бар оқушының жақын даму аймағына сәйкес оқу мақсаттарын анықтау;

- ЕБҚ бар оқушыны оқудан тыс мектеп іс-шараларына қосу;

- оқушыға қолдау көрсетуде отбасы әлеуетін пайдалану.

Инклюзивті орта құру бойынша мектеп жұмысының күтілетін нәтижесі:

а) оқушының мектепке, мұғалімдерге, сыныптастарына жағымды көзқарасы;

б) жалпы білім беру, қысқартылған немесе жеке бағдарлама шеңберіндегі академиялық табыстылығы;

в) оқушының әлеуметтік бейімделуі.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларға психологиялық педагогикалық қолдау көрсетуді ұйымдастырудың негізгі бағыттары:

- психологиялық - педагогикалық қолдау көрсетудің жергілікті нормативтік негізін құру;

- білім беру процесіне қатысушылардың қызметін анықтау;

- мектептің ағымдық жағдайын талдау және бағалау;

- мектептің педагогикалық ұжымын кәсіби дайындау;

- мектеп қауымдастығын дайындау;

- одақтастар мен әлеуметтік серіктестерді іздеу.

Психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің жергілікті нормативтік негізін құру мектеп құжаттамасына (мектеп жарғысы, мектепті дамыту жоспары және т. б.) қажетті өзгерістер мен толықтырулар енгізуді, оқушыларға қолдау көрсету нәтижелерін тіркейтін ішкі нормативтік актілерді жасауды және үдерісті реттеуді болжайды [2].

Білім беру процесіне қатысушылардың қызметтік міндеттері. Директор психологиялық - педагогикалық қолдау көрсету қызметін (ППҚҰ) құру туралы бұйрық шығарады, ППҚК қызметі, арнайы сыныптардың қызметі туралы

ережені бекітеді, мамандардың тиісті міндеттерін бекітеді; мамандардың бағыну иерархиясын және олардың өзара әрекеттесу принциптерін қалыптастырады; басқарудың әрбір деңгейінде ақпаратты жинау және өңдеу тәртібін айқындайды; балалар ұжымының бөлінуіне жол бермейтін жағдайлар жасайды; пәнаралық негізде мұғалімдер мен мамандардың кәсіби өсуіне жағдай жасайды.

ЕБҚ бар оқушылардың жетістіктерін бағалау және оқыту процесін дараландырады. Мұғалім психологиялық - педагогикалық қолдау көрсету қызметінің мамандарымен бірігіп жұмыс жасайды [3]. Мектептің психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету қызметі (психолог, логопед, арнайы педагог, әлеуметтік педагог, тәрбиеші, педагогассистент):

- оқыту қиындықтары бар оқушыларды анықтайды, қиындықтардың сипатын және олардың пайда болу себептерін бағалау мақсатында психологиялық-педагогикалық тексеру жүргізеді;
- тексеру нәтижелерін тиісті формаларда құжаттайды;
- зерттеу нәтижелері бойынша оқушылардың ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтайды;
- оқушыларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің жеке бағдарламаларын жасайды;
- оқушылармен жеке және топтық сабақтар жүргізеді;
- мұғалімдерге, ата-аналарға, мектеп әкімшілігіне кеңес береді;
- психологиялық - педагогикалық қолдау көрсету бағдарламаларын іске асыру нәтижелерінің мониторингін жүзеге асырады;
- әлеуметтік серіктестермен өзара қарым-қатынас жасайды.

ППҚК мамандары мектептің педагогикалық кеңесінің құрамына енгізіледі. Олардың педагогикалық кеңестің жұмысына қатысуы оқушылардың үлгермеушілігінің және мінез-құлқының бұзылу себептерін анықтауға және оларды жету тәсілдерін талқылауға мүмкіндік береді [4].

Психологиялық - педагогикалық сүйемелдеу қызметі мамандарының ерекше білім беру қажеттілігі бар баланы тексеруіне, сондай-ақ жеке білім беру бағдарламаларын жасауға қатысады. Оқыту және дамыту жұмыстары барысында ерекше білім беру қажеттілігі бар бала туралы деректерді жинауды, білім беру бағдарламасын меңгеру нәтижелерін хаттамалауды, білім беру, әлеуметтік-бейімделу (мінез - құлық) дағдыларын дамыту динамикасын, оқыту процесінің динамикасын мониторингілеу және баланы әлеуметтендіру үшін психологиялық - педагогикалық сүйемелдеу қызметінің мамандарына ақпарат беруді жүзеге асырады және жүргізеді. Ерекше білім беру қажеттілігі бар баланың өмір сүру қауіпсіздігі мен денсаулығының қажетті жағдайларын сақтайды, ілесіп жүру кезеңінде қорғау педагогикалық режимін сақтайды. Белгіленген нысан бойынша есеп беру құжаттамасын жүргізеді. Білім беру процесінің барлық субъектілерінің, оның ішінде балалар отбасының қатысуымен ұйымда «құндылықтарға негізделген білім беру» тұжырымдамасын енгізеді [5].

Педагог - ассистенттің қызметін ұйымдастыру инклюзивті білім беру процесінің жалпы құрылымындағы ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады.

Педагог -ассистенттің ерекше білім беру қажеттілігі бар баланы қолдауы педагогикалық практикада жеке - бағдарланған тұлғалық-бағдарланған тәсілдерді жүзеге асыру үшін кең мүмкіндіктер береді. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қолдау аясында педагог-ассистенттің қызметі пәнаралық командаға қатысушылардың барлығымен тығыз байланыстағы және өзара іс - қимыл жасаудағы өлшеусіз еңбектен тұрады. Бұл жұмыстың тиімділігі ерекше білім беру қажеттілігі бар бала өмірінің салаларын:

1. когнитивті (танымдық) саласын: білімі мен дағдыларын;
2. коммуникативті саласын: қарым-қатынас жасай білуін, қарым-қатынас жасау процесінде туындайтын әртүрлі жағдайлардан өз бетінше шыға білуін;
3. эмоционалдық саласын: сыныпта оқу процесіне психологиялық бейімдеуді, оқыту процесіне және мектеп ортасында болуға қатысты жақсы эмоционалдық көңіл-күйдің туындауын және оны сақтауды;
4. дербестігін: өз-өзіне қызмет көрсету, психикалық және физикалық реттеуді дамыту тұрғысынан анықталуы тиіс.

Ерекше оқушының мектепте болуы үшін жағдайлар шын мәнінде қолайлы және оның дамуына түрткі болуы үшін педагог-ассистенттің жұмысының негізінде, балаға сену, оның жеке тұлғасына шынайы қызығушылық, оның ерекшеліктерін қабылдау, ізгі ниеттілік, шыдамдылық, жүйелілік сияқты ұғымдар жатуы тиіс. Осы міндеттерді шешкен кезде межеленген мақсатқа қол жеткізуге болады деп сенемін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оралбекова А.К. Информационно-коммуникационные технологии как ресурсы инклюзивного образования //Матер. IXмеждунар. науч. конф. молодых ученых Казахстан в международном образовательном пространстве. – Алматы, 2017. – С. 216-220
2. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері. -Астана, 2015. -152б.
3. Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя // Педагогика. – 2006. №9. – С. 55-60
4. Ушаков Д.Н. Толковый словарь. М., 2015. -350 с. 11. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал (психологические проблемы). М., 1994. - 185с.
5. Дружилов С.А. Психология профессионализма. Харьков: Изд-во Гуманитарный центр. 2017. 360с.
6. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: дисс. ..пед. ғыл. докт.: Қарағанды, 2005. – 267 б
7. Жалпы білім беру мектептеріндегі ерекше білім алуды қажет ететін

балаларға психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету: әдіс.нұсқаулық/
Елисеева И.Г.,Ерсарина А.К. – Алматы: ТП ҰҒПО, 2019. 90– 92 б.

ӘОЖ 37.013.28

**СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУ МОТИВАЦИЯСЫН ДАМУДЫҢ
ЖОЛДАРЫ
ПУТИ РАЗВИТИЯ У СТУДЕНТОВ МОТИВАЦИИ К УСПЕХУ
WAYS TO DEVELOP STUDENTS' MOTIVATION FOR SUCCESS**

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы

п.ғ.к.,доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

muratbekovna1980@mail.ru

Нурбекова Аида Муратбековна

к.п.н.,доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент

muratbekovna1980@mail.ru

Nurbekova Aida Muratbekovna

Ph.D.,associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent

muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы

п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан

Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Газиза Нұралиевна

к.п.н.,доцент МКТУ им.К.А.Ясави, г. Туркестан

Kog_G@mail.ru

Kozhageldieva Gaziza Nuralievna

PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan

Kog_G@mail.ru

Баймағанбет Назира Дәулетқызы

магистрант М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

Baim_N@mail.ru

Баймағанбет Назира Дәулетовна

магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент

Baim_N@mail.ru

Baimaganbetova Nazira Dauletovna

master's student of M.Auezov SKU, Shymkent

Baim_N@mail.ru

Түйіндеме: «Студенттердің жетістікке жету мотивациясын дамытудың жолдары» атты мақала біздің қоғамымыздың өмірлік барлық салаларында, оның ішінде білім беру саласында жүзеге асырылатын жаңғырту қазіргі әлемнің жаһандық-тарихи үдерістеріне байланысты. Осыған сәйкес, әлемдік халықаралық стандарттарға сай келетін кәсіби білім беру сапасының жоғары деңгейіне жетуге жаңа әлеуметтік талаптар қойылып отыр. Студенттердің жетістікке жету мотивациясын дамытудың нәтижелілігін, икемділігін, мақсатқа бағыттылығын, жүйелілігін қамтамасыз ететін әдістерді еркін меңгерген, стандартты емес кәсіби міндеттерді шешуге қабілетті және шығармашылық әлеуетін іске асыруға дайын және қабілетті білікті маман даярлау қажетті.

Кілттік сөздер: Жетістікке жету мотивациясы, мотивация, студенттерді жетістікке жетелеу, жеке тұлға, белсенділік, психология, мотив, кәсіби кұзіреттілік, оқыту мотивациясына жетекшілік.

Аннотация: В статье «Пути развития у студентов мотивации к успеху» рассматривается пути формирования у студентов мотивации к успеху, как необходимому качеству будущего специалиста. В соответствии с этим, установлены новые социальные требования к достижению высокого уровня качества профессионального образования, соответствующего мировым международным стандартам. Необходима подготовка квалифицированного специалиста, свободно владеющего методами, обеспечивающими результативность, гибкость, целенаправленность, системность в обучении. Развитие мотивации студентов к достижению успеха является важным компонентом в формировании знаний у будущего специалиста, способного к реализации творческого потенциала и умеющего решать нестандартные профессиональные задачи.

Ключевые слова: мотивация достижения, мотивация, успешность студентов, индивидуальность, активность, психология, мотив, профессиональная компетентность, руководство мотивацией обучения

Annotation: The article "Ways of developing students' motivation for success" examines the ways of forming students' motivation for success as a necessary quality of a future specialist. In accordance with this, new social requirements have been established to achieve a high level of quality of vocational education that meets international standards. It is necessary to train a qualified specialist who is fluent in methods that ensure effectiveness, flexibility, purposefulness, consistency in training. The development of students' motivation to achieve success is an important component in the formation of knowledge in a future specialist capable of realizing creative potential and able to solve non-standard professional tasks.

Keywords: achievement motivation, motivation, student success, individuality, activity, psychology, motivation, professional competence, management of learning motivation

Білім беру жүйесін жетілдірумен, өскелең ұрпақтың өз бетінше білім алу қабілетін, өмірлік ұстанымның тұрақтылығын және олардың жетістікке жету уәждемесінің басым болуын қалыптастыруға бағытталған тұтас жүйені кұрудың өткір әлеуметтік қажеттілігімен анықталады. Қазіргі әлемде жеке компонент адамның өміршеңдігінің маңызды шарты болып табылады. Соның ішінде жетістікке жету мотивациясы проблемасы қазіргі психологиядағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Оның өткірлігі мен басымдығы - қоғамда қалыптасқан қиын әлеуметтік-экономикалық және тұрмыстық жағдайлардың салдары. Қазақстандық білім берудегі маңызды стратегиялық бағыттарының бірі – жастардың жетістікке жету мотивациясын психологияда жағдай жасайтын педагогикалық технологияларды оқу үрдісіне енгізу.

Жетістік мотивациясы мәселесінің психологиялық аспектілері көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды (Л.С.Выготский, В.К.Виллюнас, А.Н.Леонтьев, М.Ш. Магомед-Эминов, Л.И.Божович, В.С.Собкин, Ю.М.Орлов, Л.Ф.Обухова). Табысқа жету мотивациясы мәселесімен Г.Мюррей, Д.К.Макклелланд, Х. Хекхаузен, К. Левин айналысты.

Мотивация психология ғылымында жеке тұлғаның дамуындағы мінез-құлқы мен іс-әрекеті, әрекеттегі белсенділігін реттейтін фактор ретінде қарастырылады. Ал жеке тұлға іс-әрекеттің қай түрі болмасын, оның мотивациялық ерекшеліктерін ескермей, әлеуметтік психологиялық тиімді

өзара әрекет, қатынас жасау мүмкін еместігі белгілі. Әрбір жеке тұлғаның мотивациясы өзіндік сипатқа ие болатындықтан, нақтылы фактілер мен заңдылықтарды талқылауға өтпей тұрып, негізгі ұғымдарды анықтап алу керек. Қазіргі кез- дегі психология ғылымы мотив, мотивация ұғымдарына әртүрлі анықтамалар береді. Сондықтан бұл ұғымдарды бірегей анықтау белгілі ғылыми мәселе болып табылады. Кейбір авторлар (В.В. Юрчук, М. Кордуэлл) мотив ұғымы арқылы психикалық құбылысты сипаттаса [1], ал басқалары (А.К. Маркова, В.И. Ковалев) жеке тұлғаның қылықтары мен іс-әрекетті таңдау себептерін түсіндіреді [2]. Сонымен қатар, мотивация қызметі адамды қандай да бір күшке итермелеуші, қозғалмалы күштердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Бұл күштер адамның ішкі және сыртқы жағында орналасады және оны саналы немесе саналы еемес кейбір іс-әрекеттерге итермелейді. Осыған байланысты іс-әрекет түрткісі мен адамның реакциясы өмірлік тәжірибеге, тәрбиеге, эмоциялық күйіне байланысты адамдар бірдей әрекетке әртүрлі қабылдауы мүмкін. Сондықтан мотивацияның нақты анықтамасын беру керек: «Мотивация - бұл жеке тұлғаны немесе топты ішкі немесе сыртқы әсерлер ықпалынан өз қажеттіліктерін қанағаттандыру және ұйымның мақсатына жету процесі» [3].

Мотивацияның күші оның құрылымында және оқыту мотивациясының жетекшілігінде, кәсіби құзіреттілікті кәсіби меңгерілуінде. Студенттерді оқыту қызметінде міндетті түрде мотивтік құрылымды білу керек, ол жұмысты түзету әдістерінде, позитивті оқыту мотивациясын көтермелеуде, оқыту процесінің нәтижелілігінде көрініс табады.

Оқу мотивациясының қызметтілігін анализдеуде міндетті түрде басымырақ қозғаушысын анықтай келе, мотивациялық сферадағы адамның барлық құрылымын ескеру керек. Оқу мотивациясында ішкі, сыртқы және жекешелік көздерінің әрекеттесуі оқыту қызметі мен оның нәтижесіне ықпал етеді. Бір қайнар көзінің болмауы оқу мотивіне немесе оның өзгеруіне алып келеді. Мотивацияның атқару тәртібі келесідей психикалық процестерден тұрады: түрткіні қабылдау, оның эмоционалдық бағасының мағынасы, мәнін түсіну және түрткі бағасы, түрткіге көз жеткізу. Мотивтің мазмұны мотив түріне тәуелді. Ішкі мотив мазмұны оқып жатқан материалдың дүниетанымдылығы, сол объектіні практикалық қызметте тану болып табылады. Осы білімді игеру сана-сезімнің туындауын көрсетеді. Сөйтіп, мотив мазмұны - оның әділетті негізі. Субъектілік мотив негізі – тұлғаның дара ерекшелігіне байланысты оқу материалының маңызы. Субъектілік мағынаның қалыптасуы оның объектілік мағынасы субъектілік жүйе құндылығын салыстыруда және эмоционалдық күйзелістерінің нақтылылығында, адамилығында.

Эмоционалдық бағалаудың білімде орны - оның мазмұндылығымен және объектілік мағынасымен, сонымен қатар ішкі жалғаспалы факторлармен, ең алдымен оның жеке оқытушысымен сипатталады. Оқытушының негізгі оң эмоционалдық бағасы мынадай болу керек: тартымды, өзінің пәніне деген ішкі

терең талап қоя алушылық және оқушыларға өз білімін жеткізе алушылық. Жасандылық пен жалған әрекет жасау тез байқалады және оқушылардың пәнге деген қызығушылығын жоғалтады [4]. Егер оқу процесінің нәтижесі болмаса, тартымдылық жоғалады.

Мазмұн ұғымы мен мотив бағасы – бұл білім алушы жұмысының ішкі ойы, ол білім мен басқа бір жұмысты тандауда осы білімнен алынған нәтижеге ақы төлеу болып табылады (уақыт, күш).

Мотивке көз жеткізуде нақты және бекітуші күш бар, ол көбінесе оқу процесінде – білім, біліктілікті өңдеуде, анықтауда көрінеді. Жоғарғы қарастырылған белсенділіктің негізінде В.А. Гордашников және А.Я. Осин [5] келесідей мотив топтарын көрсетті:

- коммуникативтік мотив (қарым-қатынас қажеттілігіне байланысты);
- сәтсіздікке ұшырамау мотиві (қызметті орындау кезінде болуы мүмкін сәтсіздіктерге, ұнамсыздықтарға, жайсыздыққа, жазалауға байланысты);
- мотив мәртебесі – (жоғарғы әлеуметтік статуска ие болуна немесе оған қол жеткізуіне байланысты);
- кәсіби мотив (өзі білім алып жатқан мамандығының кәсіби жетекшісі болуына байланысты);
- өзін-өзі қалыптастырудағы шығармашылық мотив (берілген тапсырмаға шығармашылықпен қарауда өз бойындағы қасиеттерімен және өзін-өзі қалыптастыруымен байланысты);
- оқу – танымдық мотив (оқу қызметінің мазмұны мен және оның орындалуымен байланысты; жаңа білім беруде студенттерге бағытбағдар беру; білімге терең қызығушылық таныту; сонымен қатар студенттердің білімді игеруі үшін арнайы тәсілдерді қолдануда мынандай мотивтер кіреді: қызықтырған білімді өз еркімен игеру, студенттерді өздігінен білім алуға итермелеу, өздігінен білім алуға бағыттылығы);
- әлеуметтік мотив (студенттердің қоғамның әртүрлі өкілдермен қарым-қатынас жасауы; басқа адамдармен қарым-қатынас жасай отырып қоғамда өз орнын табу және қоғамның беделді мүшесі болуы);

Педагогикалық процесс осыдан білім беру, тәрбиелеу және дамыту міндеттерін шешуге бағытталып, арнайы ұйымдастырылған педагог пен тәрбиеленуші арасындағы өзара ықпалды қызметті көрсетеді, яғни педагогикалық процесс - бұл арнайы тар мағынадағы оқу мен тәрбиенің бірлігін қамтамасыз ету жолымен кең мәндегі тәрбиені іске асыруды көздеген біртұтас процесс [6].

Фактордың жоғары қабілетінің жеткіліксіздігін компенсациялауда жоғары белсенді мотивация үлкен рөл атқарады; бірақ кері байланыста осы фактор іске аспаса – ешқандай қабілеттіліктің деңгейі оқу мотиві мен оның төменгі көрсеткішін компенсациялауда, оқу үрдісінде нәтиже бермейді.

Студенттердің оңды белсенді мотивациясын қалыптастыру үшін, міндетті түрде олардың оқу мотив қозғалысын бақылау керек. Ол үшін міндетті түрде оқу процесінде студенттердің өз ойын, доминантты мотивін қалыптастыру

керек. Сондықтан да, мотивация туралы мәселе студенттің оқу-танымдық жұмысының сапасының мәселесі [7].

«Оқу мотивациясы үнемі өзгеріп отыратын және бір-бірімен жаңа қатынастарға түсуші түрткілер қатарынан қалыптасады. Сондықтан мотивацияның жетілуі бұл жай ғана оқуға деген жағымды қатынастың өсуі немесе теріс қатынастың тереңдеуі емес, ал оның артында тұрған мотивациялық аясы құрылымының, оған енетін түрткілердің күрделенуі, олардың арасында жаңа, неғұрлым кемелденген, кейде қарамақайшы қатынастардың пайда болуы». Осыған сәйкес оқу іс-әрекетінің мотивациясын талдауда тек үстем түрткіні анықтап қана қоймай, сонымен қатар адамның мотивациялық аясының бүкіл құрылымын есепке алу да қажетті.

Қорытындылай келе, студенттердің жоғары оқу орындарында мотивация бойынша резервтері айтарлықтай кең көлемді және оқу әрекетінде студенттің мотивация құзыреттілігін қалыптастыруға жалпы ұйымдастырушылық – басқарушылық жүйе жұмыс күшін кеңейтуді талап етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Юрчук В.В. Современный словарь по психологии. – М.: «Современное слово», – С. 216-220
2. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности// Педагогика. – 2006. №9. – С. 55-60
3. Г.К. Джумажанова, Ш.О. Орынғалиева Студенттердің оқу іс – әрекет мотивациясының ерекшеліктері // ҚазҰУ Хабаршысы. – Алматы: 2014. –267 б
4. Айсмондас Б. Б. Педагогическая психология: учебное пособие. – М.: Московский городской психолого-педагогический университет, 2017. 360с.
5. Самарин Ю.А. Психология студенческого возраста и становление специалиста // Вестник высшей школы. – № 8 – С. 55-60
6. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения: дис...док. псих.наук. – М., 2009. – С. 216-220
7. Сейтешов А.П. Профессиональная направленность личности: (Теория и практика воспитания). – Алма-Ата: Наука, 2014. – С 267

**ЖЕТКІНШЕК ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ
АДДЕКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
ОСОБЕННОСТИ АДДИКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ДЕТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ
ВОЗРАСТЕ
FEATURES OF ADDICTIVE BEHAVIOR OF CHILDREN IN ADOLESCENCE**

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы

п.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

muratbekovna1980@mail.ru

Нурбекова Аида Муратбековна

к.п.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент

muratbekovna1980@mail.ru

Nurbekova Aida Muratbekovna

Ph.D., associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent

muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы

п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан

Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиевна

к.п.н., доцент МКТУ им.К.А.Ясауи, г. Түркістан

Kog_G@mail.ru

Kozhageldieva Gaziza Nuralievna

PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan

Kog_G@mail.ru

Омаров Нурперзент Еламанович

магистрант М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

Aben_R@mail.ru

Омаров Нурперзент Еламанович

магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент

Aben_R@mail.ru

Omarov Nurperzent Elamanovich

master's student of M.Auezov SKU, Shymkent

Aben_R@mail.ru

Түйіндеме: «Жеткіншек жас аралығындағы балалардың аддективті мінез-құлық ерекшеліктері» атты мақала біздің жеткіншек жастағы балалардың қылмысты істерге душар болуының басты себептерінің бірі – материалдық ахуалының төмендегі, әлеуметтік жай-күйін нашарлығы балалар бойындағы қабілеттері мен қызығуы енді ғана көрініс беріп, байқала бастаған кезде кемшіліктерді толықтыру мақсатында заңсыз істерге барып, қылмыстық жолға түсуі. Осының кесірінен ұрлық, қарақшылық, қорқыту, кейде өлтіру секілді жаман істерге бару мәселелердің пайда болу себептері мен оларды шешу жолдары қаралады.

Кілттік сөздер: Жеткіншек жас, жеткіншек жастағы балалардың ерекшеліктері, аддективті мінез-құлық, аутодескруктивті мінез-құлық, аддикция, жеткіншек жастағы балалар қылмысы, өтпелі кезең.

Аннотация: В статье «Особенности аддиктивного поведения детей в подростковом возрасте» рассматривается одна из главных причин, по которой дети подросткового возраста вовлекаются в преступные дела. Тяжелое материальное положение, ухудшение социального

положения являются причиной для проявления в детском поведении признаков аддиктивного поведения, негативных увлечений с целью восполнения и компенсации недостатков внимания и общения. Также в статье рассматриваются причины возникновения и пути решения таких проблем, как воровство, разбой, запугивание и убийства детьми подросткового возраста.

Ключевые слова: особенности детей подросткового возраста, аддитивное поведение, аутодеструктивное поведение, аддикция, детская преступность, подростковый возраст, переходный период.

Annotation: The article "Features of addictive behavior of children in adolescence" examines one of the main reasons why teenage children are involved in criminal cases. The difficult financial situation, the deterioration of the social situation are the reason for the manifestation in children's behavior of signs of addictive behavior, negative hobbies in order to make up and compensate for the shortcomings of attention and communication. The article also discusses the causes and solutions to problems such as theft, robbery, intimidation and murder by teenage children.

Keywords: features of adolescent children, additive behavior, autodestructive behavior, addiction, juvenile delinquency, adolescence, transition period.

Аддективті мінез-құлық «аддективті мінез» термин ағылшын тілінен аударғанда жаман әдет. Короленко Ц.П. бойынша аддиктивті мінез-құлық ол жеткіншектің өзінің психикалық жағдайын кейбір зиянды заттарды пайдалану немесе басқа да бір нәрсеге үнемі зейін қою арқылы қазіргі уақытта болып жатқан жағдайлардан қиял әлеміне ену. Аутодеструктивті мінез-құлыққа араласу ерекшелігі аддикция түрі мен тәуелділік дәрежесіне байланысты болады. Әр түрлі елдердің тәжірибелерін бағалай отырып, тәуелді мінез-құлықты тұлғаға әсер етудің ғаламдық әлеуметтік стратегияларын 3 топқа бөлуге болады: біріншіден, жазалау саясаты; екіншіден, қауіпті азайту саясаты – прагматикалық әдіс; үшіншіден, қайтадан әлеуметтендіру саясаты.

Жеткіншек жастағы балалар қылмысы және оның себептері. Жеткіншек жастағы балалардың қылмысты істерге душар болуының басты себептерінің бірі – материалдық ахуалының төмендегі, әлеуметтік жай-күйін нашарлығы. Бойындағы қабілеттері мен қызығуы енді ғана көрініс беріп, байқала бастаған кезде оны қанаттандыруға қаражатының жетпейтін қатты түйсінген олар осы кемшіліктерді толықтыру мақсатында заңсыз істере барып, қылмыстық жолға түседі. Осының кесерінен ұрлық, қарақшылық, қорқыту, кейде өлтіру секілді жаман істерге барады [1].

Мұндай істерге барудағы негізі мақсат – ақшалы болу, құрбыларынан қалыспай соңғы үлгімен киіну, ерлігін көрсету, өш алу т.б. Көп жағдайда жеткіншек балалар қылмысқа спирт ішімдігін ішкен соң, не бәзгі заттарын қабылдаған соң баратыны анықталған.

Жеткіншек кезеңнің баланың дамуындағы ерекше орын оның “өтпелі”, “бетбұрыс”, “қиын”, кезең деген атауларында бейнеленген. Бұл атауларда осы жастарда болатын, өмірдің бір дәуірінен екіншісіне өтуімен байланысты даму даму процестерінің күрделілігі мен маңыздылығы айтылған. Балалық шақтан ересектікке өту осы кезеңдегі дене, ақыл-ой, адамгершілік, әлеуметтік дамудың барлық жақтарының негізгі мазмұны мен өіне тән ерекшелігі болып табылады. Барлық бағыттарда сапалық жаңа құрылымды, организмнің сана-сезімнің,

үлкендермен және жолдастарымен қарым-қатынастық, олармен әлеуметтік өзара іс-әрекет әдістерінің, мүдделердің, іс-әрекет пен қарым-қатынасқа арқау болатын моральдық-этикалық нормалар мазмұнының қайта құрылуы нәтижесінде ересектік элементтері пайда болады. Жеткіншек кезеңінің маңыздылығы адамның жеке басының моральдық және әлеуметтік негіздері қолданады және олардың қалыптасуының жалпы бағыты белгіленеді. Жасөспірімдік шақта олардың қалыптасуы саналады. Бұлай бағалау, біріншіден, осы уақытта болатын көптеген сапалық өзгерістерге байланысты: бұл өзгерістер кейде баланың бұрынғы ерекшеліктерін, мүдделері мен қарым-қатынастарын түбірімен өзгертін сипатта болады; мұның өзі біршама қысқа мерзімде болуы мүмкін, көбінесе күтпеген жерден болады да, даму процесі секірмелі, қауырт сипат алады. Екіншіден, болып жатқан өзгерістер екінің бірінде, бір жағынан жеткіншектің өзінде әр түрлі елеулі субъективтік қиыншылықтардың болуымен қабаттасады, ал екінші жағынан, оны тәрбиелеудегі қиыншылықтармен ұштасады: онда тіл алмаудың қарсылық пен наразылықтың түрлі формалары шығады (қиқарлық, дөрекілік, қарсылық, тұйықтық) [2].

Өтпелі кезеңде балалар сабағы өзгереді, жақсы оқып жүрген балалар сабағы нашарлайды. Балаларда өзімдік “ мен ”сезімі пайда болады. Олар еркін жасауға құмар келеді. Тым еліктегіш болады. Жасөспірімдік шақта оларда өзін - өзі тануға күшті болады. Олардың өз көзқарастары мен пікірлері әрекеттері барысында айқын байқалады. Сонымен қатар бұл кезеңде балалар отбасымен, мектептен оқшауланып, өз құрбыларының ықпалында болады. Олар әсіресе өздерін еркін сезінетін ортаға орналасуға бейім болып келеді. Олар спорт секциялары, техникалық үйірмелер болуы мүмкін, тіпті, темекі шегетін, арақ ішетін орын ретінде үйлердің жертөлелері болуы мүмкін. Бұл кезеңде балаларды ересектермен, әсіресе ата-аналармен көбірек ерегіске барып, ортақ тіл табыса алмайды. Балалар ата-аналарының тең құрдастай қарым - қатынас жасауын қалайды. Бұл кезде балалар көбірек өз бетінше өмір сүруге тырысады. Олар өзіне кумир (пір) сайлап алады да, соған еліктейді. Басқа балалардан ерекшеленуге тырысады.

Қоғамда қалыптасқан мінез - құлықтан ауытқыған балаларды “қиын” немесе “ тәрбиесі қиын ” бала деп санау қабылданған тәрбиесі “қиын” балалардың әрекеті девиация деп аталады. Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына көбінесе тұрмыс жағдайының қиын әрі төмен болуынан. Жеткіншек кезеңде бала қалып пен ауытқудың ортасында болғандықтан бұл мәселеге тек педагог емес, сонымен қатар дәрігерлерде көңіл аудару керек [3].

Жеткіншектік жаста адамның мінез - құлқы және басқа да жеке басының негіздері қалыптасады. Міне, осы кезеңде жеткіншектермен жасалатын тәрбие жұмысында кемшіліктер айқын көріне бастайды. Соңғы кездері жеткіншектер тәртібінің төмендегенін байқауға болады:

- ата - анамен келіспеушілік жағдайда болу
- мектептегі қиындық пен сәтсіздік

- тәртібі қиын құрбы-достарымен байланыс орнату .

Отбасындағы жақсы қарым - қатынасты жоғалту, мектептегі сәтсіздік, келеңсіз топтағы құрбыларымен жақындық әр түрлі жолдарға итермелейді. Ендеше осы үш элемент : отбасы, мектеп, құрбы - құрдастар тобы – барлық жеткіншектердің нағыз табиғи ортасы. Олар кәмілеттік жасқа толмағандардың ең маңызды қоғамдық факторы болып табылады.

Демек, жас баланың мінез - құлқының қалыптасуына отбасы ерекше әсер етеді, солай болғандықтан оның көп қырлы, жан - жақты болуы отбасына байланысты. Ал педагогикалық әлеуметтік жағынан жіберілетін әлсіздік оқу жүйесіндегі сәтсіздің, аномалді мінез - құлықтың қайнар көзі болып табылады.

Жеткіншектің мінез - құлығындағы ауытқулар көбіне туа пайда болмайды, олар физиологиялық ауытқулардан емес, отбасындағы және мектептегі дұрыс тәрбие бермеуден пайда болады. Осы аталып көрсетілген ауытқу девиантты мінез - құлық деп аталады. “Қиын бала” дегеніміз кім? Осы сұрақ көптеген ата-ана мен педагогтарды, жалпы жұртшылықты жиі толғандырады және бір сөзбен жауап бере салу жеткіліксіз, өйткені баланың “қиын” аталуы аз ғана уақыттың нәтижесі емес [4]. “Қиын бала” қатарына қосылуына не себеп? Қазіргі таңдағы ғалымдардың ойы бойынша негізгі себеп мыналар:

- көңіл аударғанға күрес. Тіл алмаушылық – бұл дегеніміз өзіне көңіл аударуға мүмкіндік береді. Көңіл аударған эмоциялық көңіл-күйдің жақсаруына қажет.

- өз көзқарасы, билік үшін күрес. Жеткіншек ескертулерге, ережелерге өз қарсылығын білдіріп, барлығына қарсы шығады. Өз шешімдері, көзқарастарының болуына деген мүмкіндік – бұл деген өзінің өмірлік тәжірибесінің жинауына мүмкіндік. Қате тәжірибе болса да.

- Ақысын алуға деген ұмтылыс. Жеткіншек кек сақтайды: оны іні, қарындастары мен ағаларымен басына тұрып салыстырғаны үшін; отбасы мүшелерінің алдында басынғаны үшін; ата-анасының ажырасуы немесе отбасында жаңа адамның пайда болдуы.

- Оның мектептегі, оқуындағы, мұғалім мен құрбыларымен қарым-қатынасындағы жетістігіне сенбеу, өзін-өзі бағалауының төмендігі. Бұл жас аралығында бала ағзасы дамуының бір сатысынан екінші бір сатысына өтіп, ал әлеуметтік статусы бойынша олар әлі балалық шақта жүрген кезең. Психологияда мұндай құбылыс даму дағдарысы деп те аталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Корпилова Т.В., Смирнов С.Л. , Григоренка Е.Л Факторы социального неблагополучия подростков в показателях методик стандартизованного интервью и листов наблюдения // Вопросы психологии 2001 .№ 1 С .107 – 122.

2. Курек Н.С. Эмоциональное общение матери и дочери как фактор формирования аддиктивного поведения в подростковом возрасте // Вопросы психол № 2. 1997. С . 48 – 60 .

3. Курек Н.С. О взаимосвязи эмоциональной экспрессии и потреблении психоактивных веществ в диадах мать-дочь // Психол.журн. Т . 17,№ 1 . 1996. С 128 – 137 .

4. Мангутова И.Ю. Психосоциальные аспекты конфликтов в диаде “мать-дочь” В период становления сексуальности девочек-подростков (в связи с задачами психопрофилактики) автореферат. Санкт-Петербург. 2001

5. Москаленко В.Д., Милгрэм Г.Г Факты употребления алкоголя// Вопр.наркол. 1993. № 2 С.94-96.

6. Москаленко В.Д. Резенция по книгу Б.Робинсона “Работа с детьми больных алкоголизмом ” // Вопр.наркол. 1993 № 3 С.89-95

7. Л.И. Божович. Личность и ее формирование в детском возрасте .

ӘОЖ 37.013.28

**ПЕДАГОГ МАМАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕГІ
ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ МӘНІ**

**ЗНАЧЕНИЕ ОБЩЕНИЯ СПЕЦИАЛИСТОВ ПЕДАГОГОВ В
ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ**

**THE IMPORTANCE OF COMMUNICATION BETWEEN SPECIALISTS AND
TEACHERS IN THE PEDAGOGICAL PROCESS**

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы

п.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

muratbekovna1980@mail.ru

Нурбекова Аида Муратбековна

к.п.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент

muratbekovna1980@mail.ru

Nurbekova Aida Muratbekovna

Ph.D., associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent

muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы

п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан

Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиевна

к.п.н., доцент МКТУ им.К.А.Ясауи, г. Туркестан

Kog_G@mail.ru

Kozhageldieva Gaziza Nuralievna

PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan

Kog_G@mail.ru

Шайырбеков Нұржан Асанович

магистрант М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент

Aben_R@mail.ru

Шайырбеков Нұржан Асанович

магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент

Aben_R@mail.ru

Түйіндеме: «Педагог маманның педагогикалық үдерістегі қарым-қатынасының мәні» атты мақала біздің қоғамымыздың өмірлік барлық салаларында, оның ішінде білім беру саласында жүзеге асырылатын жаңғырту қазіргі әлемнің жаһандық-тарихи үдерістеріне байланысты. Осыған сәйкес, әлемдік халықаралық стандарттарға сай келетін кәсіби білім беру сапасының жоғары деңгейіне жетуге жаңа әлеуметтік талаптар қойылып отыр. Педагог маманның педагогикалық үдерістегі қарым-қатынасының икемділігін, мақсатқа бағыттылығын, жүйелілігін қамтамасыз ететін әдістерді еркін меңгерген, стандартты емес кәсіби міндеттерді шешуге қабілетті және шығармашылық әлеуетін іске асыруға дайын және қабілетті білікті педагогты даярлау қажетті.

Кілттік сөздер: Қарым - қатынас, педагог маманның қарым - қатынас шеберлігі, педагог этикасы, мұғалімнің кәсіби шеберлігі, біліктілік, іскерлік қарым – қатынас, кәсіби құзыреттілік.

Annotation: The article "The importance of communication of teachers' specialists in the pedagogical process" reveals the essence of pedagogical communication in the pedagogical process. This problem is connected with the global-historical processes of modern education, the modernization of which is carried out at all levels of education in the field of education. In accordance with this, new qualification requirements have been established to achieve a high level of quality of vocational education that meets international standards. It is necessary to train a qualified teacher who is fluent in methods that provide flexibility, purposefulness, systematic relationships of a pedagogical specialist in the pedagogical process, capable and able to realize creative potential, able to solve non-standard professional tasks. Pedagogical communication is an important component in the implementation of professional tasks in the field of education.

Keywords: communication, pedagogical communication, pedagogical ethics, professional skills of a teacher, qualification, business relations, professional competence.

Бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сәйкес білім беру мәселесі республикамызда ғылыми педагогикалық тұрғыда ізденіспен әлемдік жинақталған тәжірибеге отандық қол жеткен табыстарды саралай отырып, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып тәрбиелеуде жаңаша ұйымдастырумен көкейкесті мәселе болып отыр. Біздің ең басты мақсатымыз сапалы білім, саналы тәрбие беру. Мұғалім өзіне жүктелген осы абыройлы міндетті жүзеге асыру жолында қолданылатын амал-тәсілдер құрамынан қарым қатынас елеулі орын алады. Қарым-қатынас ұғымы - адамның ішкі жан дүниесінің сыртқы көрінісі, олардың күнделікті өмір тіршілігіндегі бейнесін жасаудағы іс-әрекеті. Өмірдегі әр түрлі тіршілік жағдайына, өмірлік, қоғамдық қажеттілікке қарай адамдар арасындағы қарым-қатынасты бөліп қарауға болады. Жеке тұлғаның қалыптасуындағы мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынастың орны ерекше. Қандай адам болсын, мейлі оқымысты, мейлі қарапайым жұмысшы болсын, мектеп өмірі туралы аса бір жылылықпен еске түсіндіруі жиі кездеседі. Бұл қарым-қатынас оқушының жеке қасиеттерінің қалыптасуына зор ықпал етеді.

Мұғалім мен оқушы - әр түрлі екі субъект. Мәселенің негізгісі осы әр түрлі рухани дүниені біріктіру. Педагог міндетті түрде ықпал ету нысанын көріп қана

қоймай, жасалған ықпалдың нәтижесінде көру керек. Мұғалім көп жағдайда өзінің сәтті ұйымдастырылған іс-әрекеттің тәрбиеленушіге сәтті ықпал ететіні сөзсіз сенеді. Алайда баланың бағынуы, келісімі, эмоциясы, іс-әрекеті міндетті түрде ескерілуі керек. Мұғалім үшін кері байланысты түсініп, қабылдауы өте маңызды [1].

Мұғалімдер қалыптасқан әдет бойынша өзімен әңгімелескен оқушыға өз сырларын айта бермейді. Өзінің оқушылары, жұмысы туралы бәріне әңгімелеп өз сырларын айта бермейді. Өзінің оқушылары, жұмысы туралы бәріне әңгімелеп бергісі келіп тұрса да, ол басқа әңгімелесушінің жан дүниесіне саңырау болады. Оқушылармен қарым-қатынаста да осы «мамандақ қасиеті» айқын көрінеді, көп жағдайда мұғалімнің оқушымен әңгімесі өзінің монологын, ал мазмұны ескертумен толы болады. Қарым-қатынас басқа біреудің жан дүниесіне «мен» ұғымын ендіру. Бұл оңай емес, өйткені өзіңе ұқсамайтын басқаның жан дүниесіне ену үшін психологиялық дайындық қажет. Сондықтан қарым-қатынасты ұйымдастырғанда субъектінің психологиялық жағдайын ескеру өте маңызды [2].

Кез-келген адам баласымен қарым қатынаста оның психологиялық ерекшелігін ескеріп, оған уақыт беру қажет. Мұғалім мен мұғалімнің, мұғалім мен басшының қарымқатынасы қарама-қарсы нақтылық пен сөз мәдениетін талап етеді. Сөз жүйесі, сөйлемдер айтылуы тез әрі түсінікті болуы шарт. Оқыған адамдар тез түсініп, дәл қабылдай алатын болу керек. Ең бастысы - іскерлік қарым-қатынаста екі жақты пікірдің келісім табуы. Білімділіктің, кәсіби шеберліктің жемісі ең басты нәтиже болмақ [3]. Ол үшін:

- 1) сөз өте жинақы, тұжырымды болып құрылуы;
- 2) уақытты шебер пайдалану;
- 3) істің жоспары, шарты, заңдылығы болуы;
- 4) мұғалім білім, білік, кәсіби шеберліктің шебері болуы;
- 5) құқықтық білімнің болуы;
- 6) сөз мәдениетін меңгеруі;
- 7) азаматтық, адамгершілік тәртіптерді қатаң сақтау;
- 8) әдеп нормаларына сай жүріс-тұрыс, киім кие білу мәдениетіне мән беру.

Сыныппен алғаш кездескен жас педагогтар, жаңадан үйретіп жүрген тәрбиешілер, практикадағы студенттер сыныппен қарым қатынас жасаудың қиын екенін айтады. Педагогикалық практика кезінде мынадай сұрақтарды жиі естуге болады? «Балалармен қалай сөйлесу керек?», «Әзіл айтуға бола ма?», «Балалар неге тыңдамайды?», «Бұйығылық пен ұялшақтықты қалай жеңуге болады?» т.б. Осы сұрақтардың барлығы - педагогикалық қарым қатынасты меңгере білмеудің нәтижесі. А. С. Макаренко былай деп жазған болатын: «Мен үшін менің практикада, сондай-ақ сіздер үшін, көптеген тәжірибелі мұғалімдер үшін мұндай «түкке тұрмайтындар» қалай тұру, стол қасындағы орындыққа қалай дұрыс отырып, қалай дұрыс көтеру, күлу, қарау өте мәнді бола бастады. Бізді бұған ешкім үйретпеді, ал мұны үйренуге болады және үйрену қажет те, ең үлкен шеберліктің мәні осы және осы болуы тиіс» [4].

Балалармен педагогикалық өзара әрекетте ұсақ-түйек жоқ барлығы да, көзқарас, көз жанарының қозғалысы, дене қимылы және т.б. жұмыс істейді. Өйткені біз жай қарым-қатынас емес, кәсіптік іскерлік пен қарым-қатынас жасаймыз. Өз тобында мынадай жаттығу өткізіп көр: екеуара жұптасып, әр нәрсе туралы әңгіме-дүкен құр (фильм, кітап, заттар т.б.). Ал енді сонда отырғанның біреуі аудиторияға шығып, барлығының алдында жаңағы айтқан сөздерін қайталап көрсін [5]. Сонда қарым-қатынас жүйесінде қандай өзгеріс болғанын сіз бірден сезінесіз. Көпшілік алдында сөйлеушіде байқалатын ең негізгі сезім түсініктері мынадай:

1. Әңгімені қалай бастауды білушілік.
2. Толық ұғынықты, әрі түсінікті айтып бере алмаймын-ау деген қобалжу.
3. Қарым-қатынас мақсатындағы еленбейтін өзгерістер.
4. Бұрын пайдаланылған қарым-қатынас амалдарын өзгерту қажеттігі жайлы түсінік.
5. Қарым-қатынас жүйесіндегі бір нәрсені өзгерту қажет деген түсінік, бірақ не екені-онша айқын еместік.
6. Жұрт алдында сөйлеуге дағдыланбағандық.
7. Бұрын табиғи болып келген дене қимылының, қозғалыстың, жалпы мінез-құлқының ерсілеу сияқты болып сезілуі.
8. Қарым-қатынастың өзгерген формадағы, мәнерлі атқару компоненттерін қажет етуі.
9. Өзіңізді дұрыс түсіну үшін жоспарланған информацияны неғұрлым сол қалпында жеткізуге талпынушылық.
10. Таңдаушыны қызықтыруға тырысу.
11. Информацияны сұрыптауға, мазмұндауға және беру формасы жайында өзіне едәуір талап қоюдың пайда болуы. Байқаған боларсыздар, көпшілік алдында сөйлеу үшін қарапайым қарым-қатынасты барынша жаттықтыра түсу қажет. Тек осындай кәсіптік-педагогикалық қарым-қатынаста, оған қоса балаларды шынайы жақсы көргенде ғана педагогикалық процестің бүкіл мәні айқындала түседі. В. А. Сухомлинский айтқандай, тәрбиеші өнері ең алдымен сөйлеу өнерімен, адам жүрегін баулап алу өнерімен көрінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана,
2. Назарбаев Н.А. Қазақстан халқына арнаған 2012 жылғы «Қазақстан – 2050 стратегиясы». – Астана, 2012
3. Тұрғынбаева Б.А. «Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе». – Алматы, 2005.
4. Құдайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы,
5. Құрманалина Ш.Х. Оценка качества профессиональной компотентности учителя. – Алматы,

6. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед.ғыл. докт...автореф.: 21.05.05. – Қарағанды: Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005. – 40 б.

ӘОЖ 37.013.28

**ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ
ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚЫЗМЕТІНІҢ МАЗМҰНЫ**
**СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ В
УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ**
**THE CONTENT OF THE TEACHER'S RESEARCH ACTIVITY IN THE
CONDITIONS OF UPDATED EDUCATION**

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы
п.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
muratbekovna1980@mail.ru

Нурбекова Аида Муратбековна
к.п.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент
muratbekovna1980@mail.ru
Nurbekova Aida Muratbekovna
Ph.D., associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent
muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы
п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан
Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиевна
к.п.н., доцент МКТУ им.К.А.Ясави, г. Туркестан
Kog_G@mail.ru
Kozhageldieva Gaziza Nuralievna
PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan
Kog_G@mail.ru

Балхибекова Жадыра Елубаевна
магистрант М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент
balx_g@mail.ru

Балхибекова Жадыра Елубаевна
магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент
balx_g@mail.ru

Balkhibekova Zhadyra Elubayevna
master's student of M.Auezov SKU, Shymkent
balx_g@mail.ru

Түйіндеме: «Жаңартылған білім беру жағдайындағы мұғалімнің зерттеушілік қызметінің мазмұны» атты мақала біздің қоғамымыздың өмірлік барлық салаларында, оның ішінде білім беру саласында жүзеге асырылатын жаңғырту қазіргі әлемнің жаһандық-тарихи үдерістеріне байланысты. Осыған сәйкес, әлемдік халықаралық стандарттарға сай келетін кәсіби білім беру сапасының жоғары деңгейіне жетуге жаңа әлеуметтік талаптар қойылып

отыр. Жаңартылған білім беру жағдайындағы мұғалімнің зерттеушілік қызметінің нәтижелілігін, икемділігін, мақсатқа бағыттылығын, жүйелілігін қамтамасыз ететін әдістерді еркін меңгерген, стандартты емес кәсіби міндеттерді шешуге қабілетті және шығармашылық әлеуетін іске асыруға дайын және қабілетті білікті педагогты даярлау қажетті.

Кілттік сөздер: Жаңартылған білім беру, зерттеушілік, мұғалімнің зерттеушілік қызметі, білім берудегі жаңа формация, білім беру саласы, іздену, ғылыми зерттеу жұмыстары, педагогтардың кәсіби құзіреттілігі.

Аннотация: В статье «Содержание исследовательской деятельности учителя в условиях обновленного образования» рассматривается связь исследовательской деятельности педагогов с глобально-историческими процессами современного мира, модернизация которых осуществляется во всех сферах жизни нашего общества, в том числе в сфере образования. В соответствии с этим, установлены новые социальные требования к достижению высокого уровня качества профессионального образования, соответствующего мировым международным стандартам. Необходимость квалифицированного педагога, свободно владеющего методами, обеспечивающими результативность, гибкость, целенаправленность, системность исследовательской деятельности в условиях обновленного образования, способного реализовать творческий потенциал и решать нестандартные профессиональные задачи возросла в связи с последними реформами в образовании.

Ключевые слова: обновленное образование, исследовательская деятельность учителя, новая формация в образовании, сфера образования, поиск, научно-исследовательская работа, профессиональная компетентность педагогов.

Annotation: The article "The content of the teacher's research activity in the conditions of updated education" examines the connection of the teachers' research activity with the global historical processes of the modern world, the modernization of which is carried out in all spheres of our society, including in the field of education. In accordance with this, new social requirements have been established to achieve a high level of quality of vocational education that meets international standards. The need for a qualified teacher who is fluent in methods that ensure the effectiveness, flexibility, purposefulness, consistency of research activities in the conditions of an updated education, able to realize creative potential and solve non-standard professional tasks has increased due to recent reforms in education.

Keywords: updated education, teacher's research activity, new formation in education, sphere of education, search, research work, professional competence of teachers.

Еліміздің әлемдік білім кеңістігіне ену кезеңінде, білім беру парадигмасы өзгеріп, жаңа ұлттық модель қалыптасып, болашақты жаңаша ойлайтын, дүниеге көзқарасы өзгеріп, мәдениеті мен санасы дамыған ұрпағымызды оқытып, еліміздің болашағын ойлайтын жастарға бағыт – бағдар бере алатын педагогикалық кадрлардың сапасын арттыру мәселесін шешуді жақсы жолға қойып келеміз.

Нәтижеге бағдарланған білім беру сапасын арттырудың жаңаша әдіс - тәсілдерін табуға дағдыланған жаңа форматтағы мұғалім дайындап, олар жаңаша оқытуды практикада қолданудың нәтижесін анықтап, кері байланыс жасаудың нәтижелерін көріп отырмыз. «Жаңа маман болу – білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Білім беруді түрлендіруде, білім процесін реформалауда зерттеуші мұғалім мен көшбасшы мұғалім жаңа формация мұғалімі ретінде орталық тұлға болып табылады. Ал педагог тұлғаның іс – әрекетінің нәтижесін зерттеулер мен зерделеуге сүйене отырып, бүгінгі мұғалім мына төмендегі сипаттамаға лайық болуы тиіс. Яғни, мұғалім

теорияны жақсы меңгерген, ұдайы ізденіп, өзінің пәндік, психологиялық, педагогикалық және әдістемелік білімін, мәдениет дәрежесін үнемі арттырып отыруы, коммуникативті қарым-қатынасқа түсе алатын, қоғамдық ортада өзін ұстай алатын, өз мамандығын жақсы көретін, біліктілігі жоғары, кәсіби шеберлігін ұдайы ғылымға негіздей отырып дамытатын болуы шартты. Мұғалімнің ұдайы ғылымға негізделіп дамуы білім беру жағдайында өзін дамытуы ол білім беру жағдайында оқыту мен тәрбиелеу үдерінде кездесетін мәселелерді шешу жолдарын зерттеуден басталады [1].

Кейінгі жылдары білім беру шеңберіндегі ғылыми-зерттеу жұмыстарының көлемі едәуір өсті. Білім беру ошақтарындағы педагогтар мен басшылар зерттеу-іздену жұмыстарының жаңа функциясын батыл түрде барлық кезеңдерін іске асыруға тырысуда, ал педагогикалық ізденіс педагогтер үшін кәсіптік қызметтің басты бағыттарының бірі болды. Педагогтердің мақсатқа бағытталған зерттеушілік қызметін жасау қажеттігі соңғы он жылда, яғни зерттеу міндеттері тек қана педагогтың құқығы ғана емес, сонымен қатар оның кәсіби міндеті екендігі қарала бастады [2]. Зерттеушілік қызметі субъектінің ғылыми методологияға негізделген білім алу процесі кезінде жаңа, ғылыми білімді өз бойына сіңіруі деп қаралады. Кәсіби қызмет педагог үшін құнсыз, егерде ол бір кездері меңгерілген кәсіби тәсілдер арқылы құрылған жағдайда. Мұндай қызмет тек қана ондағы білімнің биік нәтижесіне жеткізетін объективті мүмкіндіктердің қолданылмауында ғана емес, ол педагогтың өзінің жеке-дара өсуіне де еш пайдасын әкелмейтін құнсыз болып есептеледі. Алайда біздің тәжіриелер мен В.И.Боголовский, В.И.Загвязинский, И.А.Зимний, Н.М.Новиков, Н.М.Яковлевтің арнайы зерттеулерде, педагогтер комплексті зерттеу жұмыстарында қиыншылықтардың болатынын және көптеген жағдайларда зерттеу қызметтеріне дайындықтың аздығын көрсетеді [3]. Мұны білім беру мекемелерінің басшыларының берген бағасы да, педагогтардың өзін-өзі бағалауы да растайды. Мұндай жағдайлардың орын алуы жоғарғы оқу орындарындағы болашақ педагогтарда өткізілетін практикалардың кәсіби деңгейде өткізілмеуінен, яғни білім алушылардың зерттеушілік құзырлығын дамытатын, зерттеу жұмысын орындауға жағдайдың жасалмауынан болады. Қазіргі таңда болашақ педагогтарды зерттеу жұмыстарына дайындаудың әр түрлі қырына арналған бөлек зерттеулер жасалуда, алайда олар ғылыми базаны зерттеу қызметінің жалпы дамуын, кәсіби зерттеу жұмыстарын жасауда өзіндік шешімге келуге толықтай жарамды болуын қамтамасыз етпейді [4].

Ғалымдардың еңбектеріне талдау жасай келе оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің бір бірінен өзгешелігі, ол білім алушылардың өзбетімен зерттеу жүргізу мүмкіндігі және зерттеу нәтижесінің жаңалылығы. Ал зерттеушілік «оқу - зерттеу іс - әрекеті» және «ғылыми - зерттеу іс - әрекетінің» басты ортақ міндет ол мәселені шешудегі мақсатты бағытталған іс-әрекет, зерттеулерде нәтижеге жетуде саналы зерттеуді жүзеге асыратын білім қажет. Сол себепті де оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу іс-әрекеттерін біріктіретін «зерттеушілік іс-әрекет» терминін қолданудағы басты мақсат, мұғалімдердің

зерттеушілік іс – әрекеті өзбетімен ұйымдастырылады және зерттеу нәтижесі бұрын ғылымға белгілі жаңалыққа мұғалімнің өзінің көз жеткізуі сонымен қатар жаңа нәтиже алуға бағытталған зерттеу жұмыстары да орындалады [5].

Сонымен қорыта келе, зерттеушілік іс-әрекет дегеніміз – жаңалықты оқу үдерістерісінде анықтауға, олардың байланыстары мен қатынастарын орнатуға, нақты фактілерді теориялық және эксперименттік тұрғыдан дәлелдеуге, таным жүйесінің зерттеу әдістері арқылы заңдылықтарды анықтауға бағытталған шығармашылық мазмұндағы іздену іс-әрекет деген түсініктеме береміз. Мұғалімдердің зерттеушілік іс-әрекеті – оның қабылдаған білім, білік, дағдыларын белгілі бір ғылыми айналымға байланысты қолдана алуы, өзін-өзі әлеуметтендіруге дайындық деңгейі болып табылады. Бұл мұғалімнің өз білімін ғылыми түрде жобалау арқылы одан әрі өз пәндерін терең зерттеп меңгеру, жетілдіру біліктілігі дегенге саяды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. № 319-III ҚРЗ, Астана, Ақорда, 27.07.2007ж. // Егеменді Қазақстан. - 15 тамыз, 2007.
2. Бордовский Г.А. Научно-исследовательская деятельность - решающее условие повышения качества подготовки специалиста. //Подготовка специалиста в области образования: Научно - исследовательская деятельность в совершенствовании профессиональной подготовки. - СПб., 1999. - С. 3 - 7.
3. Беялова М.А. Формирование исследовательских умений студента в образовательном процессе вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. - Краснодар, 2002. – 139 с.
4. Беспалько В.П. О возможностях системного подхода в педагогике // Сов. Педагогика. - М., 1990. - № 7. - С. 59-60.
5. Загвязинский В.И. Исследовательская деятельность педагога. – 3-е издание. – М.: Академия, 2010. - 170 с.
6. Скамницкая Г.П. Формирование исследовательских умений учителя теория и практика: дис. ... док. пед. наук: 13.00.02. - М., 2000. – 359 с.

**МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ
ПАЙДАЛАНУДЫҢ ШАРТТАРЫ
ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В
ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
THE POSSIBILITIES OF USING MULTIMEDIA
TECHNOLOGIES IN THE LEARNING PROCESS**

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы

п.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
muratbekovna1980@mail.ru

Нурбекова Аида Муратбековна

к.п.н., доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент
muratbekovna1980@mail.ru

Nurbekova Aida Muratbekovna

Ph.D., associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent
muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы

п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан
Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нуралиевна

к.п.н., доцент МКТУ им.К.А.Ясави, г. Туркестан
Kog_G@mail.ru

Kozhageldieva Gaziza Nuralievna

PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan
Kog_G@mail.ru

Жұмахан Наргиза Бауыржанқызы

магистрант М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент
Aben_R@mail.ru

Жумахан Наргиза Бауыржановна

магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент
Aben_R@mail.ru

Zhumahan Nargiza Bauirjanovna

master's student of M.Auezov SKU, Shymkent
Aben_R@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада жоғары оқу орынның студенттерін оқытуда мультимедиялық технологияларды пайдалануға талдау жасалады; оқыту үдерісінде заманауи технологияларды қолданудың тиімділігін арттыру жолдары ұсынылады. Бұл мақалада жоғары оқу орындары студенттерінің өзін-өзі дамыту және өзін-өзі оқыту үдерісінде мультимедиялық технологиялардың үлкен рөлі көрсетілген. Мақала мультимедиялық білім беру технологиясының жағдайы мен дамуын талдайды. Білім берудегі мультимедиялық технологиялардың пайда болу себептерін көрсету. "Мультимедиа" ұғымының мазмұны ашылады. Мультимедианы пайдалану кезіндегі оқыту технологияларының айырмашылықтары көрсетілген. Мультимедианы пайдалану кезінде оқыту технологиясының артықшылықтары көрсетілген.

Кілтті сөздер: Білім беру, ақпараттық технологиялар, ақпараттық білім беру технологиялары, мультимедиа, мультимедиялық білім беру.

Аннотация: В статье проводится анализ использования мультимедийных технологий в обучении студентов вузов; предлагаются пути повышения эффективности использования современных технологий в процессе обучения. В данной статье показана огромная роль мультимедийных технологий в процессе саморазвития и самообучения студентов вузов. Статья анализирует состояние и развитие мультимедийных образовательных технологий. Показаны причины появления мультимедиа – технологий в образовании. Раскрывается содержание понятия «мультимедиа». Статья показывает когнитивность мультимедийного образования. Показаны отличия технологий обучения при использовании мультимедиа. Показаны преимущества технологий обучения при использовании мультимедиа.

Ключевые слова: Образование, информационные технологии, информационные образовательные технологии, мультимедиа, мультимедийное образование.

Annotation: The article analyzes the use of multimedia technologies in teaching university students; suggests ways to improve the efficiency of using modern technologies in the learning process. This article shows the huge role of multimedia technologies in the process of self-development and self-study of university students. The article analyzes the state and development of multimedia educational technology. The reasons for the emergence of multimedia technologies in education are shown. The content of the concept of "multimedia" is revealed. The article shows the cognitiveness of multimedia education. The differences of learning technologies when using multimedia are shown. The advantages of learning technologies when using multimedia are shown.

Keywords: Education, information technology, information educational technology, multimedia, multimedia education.

Мультимедиялық технологияларды пайдалану негізінде жүргізілетін оқыту әдісі оқытудың теориясы мен технологиясын бір-бірімен байланыстырып отыруды қажет етеді.

Оқыту әдісі деп оқытушы мен студенттің немесе мұғалім мен оқушының оқыту процесінде алға қойылған мақсатқа жету үшін бірігіп атқаратын іс-әрекетін айтамыз. Осы кездегі негізгі талап - үздіксіз білім беру тәсілдерін іздеу, жастарды өз бетінше оқу тәсілдеріне үйрету, жаңа оқыту құралдары арқылы білім алу жолдарын іздестіру, шығармашылық және шеберлік іске баулу.

Педагогикада белгілі бір пән бойынша оқыту жүйесін құру заңдылығын оқыту теориясы қарастырады. Оқыту теориясы мен әдістеріне негізделген түсінік - оқыту технологиясы, яғни, педагогикалық технология болып табылады.

Оқыту технологиясы оқу ақпаратын жинау, өңдеу, сақтау, ұсыну әдістері мен құралдарының нәтижелілігіне байланысты дамитын, әлеуметтік технологиялардың негізгі құраушыларының бірі. Әрбір дидактикалық құралды тиімді пайдалану үшін сәйкесінше оқыту технологиясы қажет. Сондықтан да, оқыту технологиясын оқытудың мақсатына жетуді қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдердің, құралдардың жүйесі деп айта аламыз [1].

Оқыту жүйесінде мультимедиялық технологияларды пайдалану кезінде көп жағдайда педагогикалық ерекшеліктер ескерілмейді. Сол себептен де, оқыту процесіне тек жаңа ақпараттық технологияларды (біздің жағдайымызда мультимедиялық технологияларды) ғана емес, жаңа педагогикалық оқыту

теорияларын да енгізу, қойылып отырған мәселенің шешімін табуға көп көмектеседі [2].

Әрбір оқытушы өзінің педагогикалық қызметін жоғары деңгейде көрсетуі үшін мультимедиялық технологияларды пайдалана білуімен қатар, сол аталған технологияларды тікелей оқыту процесінде қолданудың қажеттіліктерін анықтай білуі керек.

Бірінші қажеттілік – дәстүрлі оқыту әдісінде тәжірибелік дәлелдеулері жүзеге асырылуы мүмкін емес заңдылықтар мен теорияларды, ұғымдарды, макро және микроәлем жөніндегі түсініктерді, пәнаралық байланыс сипатындағы күрделі оқу материалдарын оқыту үшін студенттер мен оқушыларда қажетті білімдер жүйесінің болуы.

Екінші қажеттілік – студенттер мен оқушыларда репродуктивті дағдының қалыптасуы. Мұндай қажеттілік оқу экспериментін жобалау, оқу мазмұнына қатысты мәліметтерді жинақтау, жүйелеу, жіктеу, талдау секілді іс-әрекеттер кезінде байқалады.

Үшінші қажеттілік – студенттерде, оқушыларда шығармашалық (креативтілік) дағдының қалыптасуы. Бұл қажеттілік күрделі есептерді шешу, зертханалық эксперименттерді жүргізу, объектіні модельдеу, қандай да бір процестің өтуіне әсер етуші факторларды анықтау кезінде байқалады.

Төртінші қажеттілік – студенттер мен оқушыларда белгілі бір тұлғалық сапаның қалыптасуы. Бұл қажеттілік әлеуметтік мәселелерді шешу арқылы жас жеткіншектерді адамгершілікке, ізгілікке тәрбиелеу кезінде көрініс береді. Жастарда тұлғалық сапаның болуы оның қоғам алдында жауапкершілігін күшейтеді [3].

Осы аталған қажеттіліктерге байланысты мультимедиялық технологияларды пайдалану оқытудың мазмұнын өзгертіп, формасын жаңаша қалыптастыруға негіз болады.

Мультимедиялық технологияларды білім беруде қолдану мынадай педагогикалық мақсаттарға бағытталады:

1) Ақпараттық қоғамда студенттің, оқушының тұлғалық іс-әрекетін дамыту:

- жеке тұлғаның ойлау деңгейін жоғарылату, оның бойында білім қорын қалыптастыру мақсатында психологиялық-педагогикалық әрекеттер қарқынын арттыру;

- қабылдау, есте сақтау секілді іс-әрекеттерді жүзеге асыру іскерлігін қалыптастыру және дамыту;

- имитациялау, модельдеу процестерін ұйымдастыру негізінде студенттер мен оқушылардың экспериментті-зерттеушілік қызметтерді орындау ебейлігін қалыптастыру.

2) Үздіксіз білім беру жүйесіндегі оқыту процесінің барлық деңгейін жандандыру:

- мультимедиялық технологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану есебінен оқыту процесінің тиімділігін, сапасын арттыру;

- түрлі пәндік ортада ақпарат өңдеу құралдарын пайдалану арқылы пәнаралық байланысты тереңдету;

- мультимедиа-ресурстарды тиімді пайдалану негізінде ашық білім беру идеясын дамыту.

Қазіргі таңда өзіндік іс-әрекетті қалыптастыруда мультимедиялық технологиялар:

- микро және макроәлемдегі күрделі құбылыстар мен процестерді модельдеу арқылы оқытуды жүзеге асыруға;

- әртүрлі физикалық, химиялық, биологиялық, әлеуметтік т.б. өте жылдам немесе жай өтетін құбылыстарды кез келген уақытта оқып үйренуге мүмкіндік беру мәселелерін шешуге бағытталуы керек [4].

Осы ұстаным бойынша мультимедиялық технологияларды оқыту процесінде тиімді пайдаланудың мынадай алғышарттарын анықтауға болады: дидактикалық, психологиялық-педагогикалық, эргономикалық, техникалық.

1. Дидактикалық шарттар:

- Сабақтың мазмұны мен формасына байланысты мультимедиялық технологияларды мүмкіндіктеріне қарай алдын ала дайындаудың, кешендеудің перспективалы жоспарын жасау.

- Оқу материалдарына әдістемелік талдау жасау. Айталық, кейбір пәндерге қатысты оқу материалдары бірнеше ондаған жылдар бұрын дайындалған. Міне сол материалдарды жаңа мәліметтермен үйлестірудің жолдарын қарастыру, пәнге қатысты негізгі мәліметті қосымша мәліметпен толықтыру. Мультимедиялық технологияларда ұсынылатын оқу материалдары көрнекілік ұстанымына негізделген. Сондықтан да, оны оқытудың ажырамас бөлігі деп қарастыруымыз қажет [5].

2. Мультимедиялық технологияларды тиімді пайдалану үшін оның психологиялық-педагогикалық шарттарын қатаң бақылауда ұстау керек:

- Оқу материалдарын тұлғаның қабылдау ерекшеліктерін ескеру.

- Экрандық оқу материалдарының студенттер мен оқушылардың эмоциясына әсерін бақылау.

- Оқу материалдарын пайдалану кезінде тұлғаның ойлау қабілетін аттыруға қозғау салу.

- Экрандық оқу материалдарын пайдаланудың қалыпты деңгейін студенттер мен оқушылардың ойлау жүйесіне күш түсірмейтіндей деңгейде сақтау.

3. Эргономикалық шарттар мынадай мәселелерді қарастырады:

- Бөлмедегі ауаның физико-химиялық құрамының төмендеуі студенттердің, оқушылардың сабаққа қабілеттілігін төмендетеді. Сондықтан бөлме ауасын ауыстырып отыру.

- Аудиовизуалдық оқу материалдарын қалыпты жағдайдан артық көрсетуге болмайды.

4. Техникалық шарттар:

- Ерекшеліктеріне қарай мультимедиялық технологияларды дәрісханада дұрыс орналастыра білу.
- Құрылғылардың техникалық ақаулығын үнемі тексеріп отыру.
- DVD, CD дискілеріндегі, бейнетаспалардағы оқу материалдарын дұрыс сақтай білу.
- Дәрісхананы оқыту процесіне бейімдеу жұмыстарын авто-маттандыру.
- Дәрісхананы үнемі салқындатып отыру, яғни құралдарды қатты қызып кетуден сақтау.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. № 319-III ҚРЗ, Астана, Ақорда, 27.07.2007ж. // Егеменді Қазақстан. - 15 тамыз, 2007.
2. Бордовский Г.А. Научно-исследовательская деятельность - решающее условие повышения качества подготовки специалиста. //Подготовка специалиста в области образования: Научно - исследовательская деятельность в совершенствовании профессиональной подготовки. - СПб., 1999. - С. 3 - 7.
3. Белялова М.А. Формирование исследовательских умений студента в образовательном процессе вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. - Краснодар, 2002. – 139 с.
4. Беспалько В.П. О возможностях системного подхода в педагогике // Сов. Педагогика. - М., 1990. - № 7. - С. 59-60.
5. Загвязинский В.И. Исследовательская деятельность педагога. – 3-е издание. – М.: Академия, 2010. - 170 с.
6. Скамницкая Г.П. Формирование исследовательских умений учителя теория и практика: дис. ... док. пед. наук: 13.00.02. - М., 2000. – 359 с.

ӘОЖ 37.013.28

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ ПУТИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ WAYS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF STUDENTS

Нұрбекова Аида Мұратбекқызы

п.ғ.к.,доцент М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

muratbekovna1980@mail.ru

Нұрбекова Аида Муратбековна

к.п.н.,доцент ЮКУ им. М.Ауэзова, г.Шымкент

muratbekovna1980@mail.ru

Nurbekova Aida Muratbekovna

Ph.D.,associate Professor of the M.Auezov SKU, Shymkent

muratbekovna1980@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нұралиқызы
п.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан
Kog_G@mail.ru

Қожагельдиева Ғазиза Нуралиевна
к.п.н., доцент МКТУ им.К.А.Ясави, г. Туркестан
Kog_G@mail.ru
Kozhageldieva Gaziza Nuralievna
PhD, Associate Professor of the K.A.Yasavi IKTU, Turkestan
Kog_G@mail.ru

Қинят Айнұр Маратқызы
магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент
kian_a@mail.ru

Қинят Айнұр Маратовна
магистрант ЮКУ им.М.Ауэзова, Шымкент
kian_a@mail.ru
Kinyat Ainur Maratovna
master's student of M.Auezov SKU, Shymkent
kian_a@mail.ru

Түйіндеме: «Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың жолдары» атты мақала біздің қоғамымыздың өмірлік барлық салаларында, оның ішінде білім беру саласында жүзеге асырылатын жаңғырту қазіргі әлемнің жаһандық-тарихи үдерістеріне байланысты. Осыған сәйкес, әлемдік халықаралық стандарттарға сай келетін кәсіби білім беру сапасының жоғары деңгейіне жетуге жаңа әлеуметтік талаптар қойылып отыр. Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың нәтижелілігін, икемділігін, мақсатқа бағыттылығын, жүйелілігін қамтамасыз ететін әдістерді еркін меңгерген, стандартты емес кәсіби міндеттерді шешуге қабілетті және шығармашылық әлеуетін іске асыруға дайын және қабілетті білікті болашақ педагогты даярлау қажетті.

Кілттік сөздер: Өзіндік жұмысты ұйымдастыру, студенттің өзіндік жұмысы, шығармашылық жұмыс, білім беру, қабілетті тұлға, инновациялық білім беру, тұлғаға бағытталу, өзін өзі дамыту.

Аннотация: В статье «Пути организации самостоятельной работы студентов» рассмотрена проблема организации самостоятельной деятельности студентов. В соответствии с этим, установлены новые требования к достижению высокого уровня качества профессионального образования, соответствующего международным стандартам. Необходимо подготовить квалифицированного будущего педагога, свободно владеющего методами, обеспечивающими результативность, гибкость, целенаправленность, системность организации самостоятельной работы студентов, способного реализовать творческий потенциал и решать нестандартные профессиональные задачи.

Ключевые слова: Организация самостоятельной работы, самостоятельная работа студента, творческая работа, образование, способная личность, инновационное образование, личностная ориентация, саморазвитие.

Annotation: In the article "Ways of organizing independent work of students" the problem of organizing independent activity of students is considered. In accordance with this, new requirements have been established to achieve a high level of quality of vocational education that meets international standards. It is necessary to prepare a qualified future teacher who is fluent in methods that ensure effectiveness, flexibility, purposefulness, systematic organization of independent work of students, able to realize creative potential and solve non-standard professional tasks.

Keywords: Organization of independent work, independent work of a student, creative work, education, capable personality, innovative education, personal orientation, self-development.

Қазіргі заманымызда қоғамға өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сондай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғасы болуы керек. Мұндай тұлғаның дамуына бағытталған білім берудің негізі болып тұлғаның өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін жетілдіру процесі жатады.

Студенттердің танымдық қызметі барысында өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың маңызы зор. Бұл мәселеге көптеген ғалымдар, мысалы, Ястребова Е.Б., Ерецкий М.И., Гарунов М.Г., Блохина Р.А., Сабодашев В.П., Вербицкий А., т.б үлкен мән беріп, зерттеген. Бұл зерттеулердің өзектілігі – студенттердің теориялық және практикалық білімді саналы игеріп, интеллектуалдық қызмет жасай білуге тәрбиелеу болып табылады. Сонымен бірге студенттер жай ғана беріліп жатқан дайын біліммен қаруланып ғана қоймай, білімді тауып, ізденіп алуына, яғни студенттерді оқи білуге үйрету маңыздырақ [1].

Студенттердің өздік жұмысының басқа жұмыстардан ерекшелігі – студент өз алдына мақсат қояды, оған жету үшін жұмыс түрін, тапсырманы таңдайды.

«Өзіндік жұмыс» бәрінен бұрын басқа оқу жұмыс түрлерінің міндеттерін аяқтайды. Адамның ешбір білімі, егер де ол өзінің қызметінің объектісіне айналмаса, қажетті нәтиже бере алмайды, дейді Петровский. Өзіндік жұмыс жасай білудің негізі, алғашқы дағдысы мектепте қалануы тиіс. мектептен жаңа оқу орнына келген студент, өз бетімен жұмыс жасау қабілеттілігі төменділігінен, жұмыс жасау тәсілдерін білмегендігінен көп қиналады. Мысалы, 1-курс студенттерінің 80%-ы материалды талдау, жүйелеу, амал-тәсілді қолдану дағдылары жоқтың қасы. Электронды кітапхана, интернет ресурстарын пайдаланумен қатар, энци-клопедия, сөздікпен жұмыс жасау дағдысы жоқ студенттерде кездеседі. Сондықтан да, студенттердің өзіндік жұмыс жасауына көмек беру оқытушының негізгі міндет-терінің біріне айналады.

Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті тұлғаларды қажет етеді. Білім беру жүйесінің даму деңгейі қоғамдық дамудың дәрежесі. Осы заманғы ақпараттық технологиясын игеру болашақ мұғалімдерді даярлау ісінде міндетті кілт деуге болады. Инновациялық білім беру – тұлғаға бағытталу, білім берудің негізділігі, шығармашылық, кәсіби бағдар, ақпараттық технологияларды қолдану деген түсінік-тердің жиынтығы. Сондықтан оқытушыны студенттердің қандай қасиеттерін, сапаларын дамыту керек, қалайша өзін-өзі дамыта білуіне көмектесуге болады деген сұрақтар толғантуы керек. Студенттердің ең алдымен, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өз білімін жетілдіру, өзін-өзі бақылау мен бағалау әдет-дағдысын қалыптастыру тұлғаның шынға (акме-шын, акмеология) жету жолы болмақ [2].

Жоғары оқу орындарындағы студенттердің өздік жұмысы оқыту лекция, практикалық, лабораториялық жұмыстар арқылы жүзеге асады. Лекция ақыл-ой әрекетінің тек 1-деңгейін, (тану) және біліммен танысу деңгейін қамтамасыз етеді. Ал СӨЖ ақыл-ой әрекетінің 2-деңгейін: қабылдау мен қайта жаңғырту және білім көшірмесін игеруін қамтамасыз етеді. Одан әрі ол алған білімді практикада қолдану, ептілік, шығармашылық қабілеттерін дамыта алады. Оқытушы студенттің білім алуға деген мотивін дамытуға, ішкі ынта-ықыласымен білім алуға ұмтылуына көмектеседі. Оқытушының бақылауымен студент:

- зерттеушілік іскерлігімен дағдысын қалыптастырады;
- өткен материалдарды жалпылай алу және қайталау;
- алған білімді қолдану, оларды толықтыру, кеңейту дағдысын қалыптастырады;
- оқытушы студенттің психофизи-ологиялық және академиялық үлгерімін ескере отырып, өз бетімен жұмыс жасауға бағыт-бағдар беріп, олардың дербестігінің дамуына мүмкіндік жасайды.
- студентпен бірлескен іс-әрекет барысында оқытушы – студенттің уақытын тиімді пайдалануға беретін түсіндірмелі-иллюстративті (схема, таблица, тезис, т.б.) материалдарды қолдануды үйрету, қажетті әдебиетті іздеу жолдарын көрсету;
- өзіндік белсенділігін, дербестігін дамыту үшін проблемалық баяндау, шығармашылық ізденіс әдістерін қолданған дұрыс.
- оқытушы студентке жеке тапсырма таңдауға (курстық жұмыс, реферат, ғылыми баяндама, үлгі сабақ жоспарын құруға) көмектеседі.
- әдебиеттермен қамтамасыз болуға, олармен жұмыс жасай білуге;
- тиімді әдіс-тәсілдер, тапсырма орындау жолдарын қолдана білуге үйретеді;
- жеке не бірнеше студентке кеңес береді, студенттердің бір-бірімен жұмыс жасауын үйлестіреді [3].

Жоғары оқу орындарындағы студенттердің өздік жұмысы (СӨЖ) барлық оқу бағдарламасының басым бөлігін құрағандықтан, оның тиімді болуы маманның кәсіби бағыттылығының талаптарына сай жасалған өздік жұмысты ұйымдастыру үлгісінің дұрыс құрылуына байланысты болады. Алайда студентке қойылатын негізгі талаптар төмендегідей жіктелініп көрсетіледі:

- студенттің шығармашылық потенциалын белсендіру: студент оқу тапсырмасын өз бетінше орындау барысында ғылыми әдебиеттермен, әдістемелерді талдаумен танысу және шығармашылық технологиясын меңгеуді жүзеге асырады.
- өз бетінше білім алу және өзіндік дамуға ынтасын тәрбиелеу: шығармашылық белсенділігін қабілетін белсендіру, кәсіби даярлық қасиетін жоғарылату, кәсіби тапсырмаларды шешу барысында шығармашылық бағытын дамыту, жалпы және жеке дара зерттеу әдіс-тәсілдерін меңгеру т.б.

- оқу іс-әрекетке деген мотивациясын жоғарылату: білім беру процесінде тұлғаның позициясын белсендіру, субъективті жаңа білімдердің негізгі қатынасы, яғни білімді өз бетінше алу функциясы, нақты студент үшін жаңа және тұлғалық маңыздылығы.

- танымдық белсенділікті дамыту: өз бетінше ойлауға талпынысы, қандай да бір тапсырманы немесе мәселені шешуде өзіндік бағытты табу, өз бетінше білім алуға тырысуы, пікірлерді сыни тұрғыдан қалыптастыру, оқу процесіндегі оқу-танымдық процесс белсенділігінде студенттердің оқыту әдісінің белсенділігі жанама қызығушылығымен басымдылық танытып, жүзеге асады.

Студенттердің өзіндік жұмыс жасаудағы қабілеттерін қалыптастыру міндетін орындауда бүкіл педагогикалық ұжым үшін проблема туындайды. Ол осы жұмыс мазмұнына оқушыларды мақсатты түрде, әсіресе студенттерді оқытуда болып табылады. Мұндай оқыту оқу іс-әрекетінің өзінің модельдеу тәсілдерін қалып-тастыруды, студенттердің ең қолайлы күн тәртібін анықтауларын, оқу материалымен жұмыс істеудің ұтымды тәсілдерін саналы аңғаруын және оны кейіннен өңдеуін, терең, сонымен бірге тез оқу амалдарын игеруді, түрлі әрекеттердің, конспек-тілердің, оқу-практикалық міндеттерді қою мен шешудің жоспарын құруды қамтиды. Осы тұрғыда А.К. Маркова ұсынған оқу жұмысының тәсілдері үлкен қызығушылық тудыруы мүмкін: [4].

- «мәтінді мағыналық қайта өңдеу тәсілдері, оқу материалын үлкейту, оның ішінен бастапқы идеяларды, принциптерді, заңдарды бөліп көрсету, міндетті орын-даудың жалпыланған тәсілдерін саналау, мектеп оқушыларының белгілі бір санаттағы міндеттер жүйесін өз бетінше құру;

- оқу мәдениетінің (мысалы, ірі синтагмалар мен «динамикалық оқу») және тыңдау мәдениетінің тәсілдері, қысқа және неғұрлым ұтымды жазу тәсілдері (жазып алу, жоспарлар, тезистер, конспект, аннотация, реферат, рецензия, кітаппен жұмыстың жалпы тәсілдері);

- есте сақтап қалудың жалпы тәсілдері (оқу материалын құрылымдау, бейнелі және есту естеріне сүйене отырып мнемотехниканың ерекше тәсілдерін қолдану);

- зейінді шоғырландыру тәсілдері, яғни мектеп оқушысының өзіндік қадағалаудың әр түрлерін пайдалануына, өз жұмысын сатылап тексеруге, тексеру тәртібін, «бірліктерін» бөлуге сүйенетін;

- қосымша ақпаратты іздеудің жалпы тәсілдері (библиографиялық материал-дармен, анықтамалар, каталогтар, сөздіктер, энциклопедиялармен жұмыс) және оларды үйдегі кітапханада сақтау;

- емтиханға, сынаққа, семинарларға, зертханалық сабақтарға дайындалу тәсіл-дері; уақытты ұтымды ұйымдастыру, оны есептеу мен жұмсаудың, еңбек пен оқуды, ауызша және жазбаша қиын тапсыр-маларды дұрыс кезектеп отыру, еңбек гигиенасының жалпы ережелерінің (режим, серуен, жұмыс орнындағы тәртіп, оның жарықтығы, т.б.) тәсілдері». Бұл жерде ақыл-ой еңбегін ұйымдастырудың жалпы тәсілдері де, оқу жұмысының нақты тәсілдері де, мысалы, мәтінмен жұмыс істеу келтірілгені айқын [5].

Соңғылардың қалыптасқандығы студенттердің барлық оқу пәндері бойынша өзіндік жұмыстарының негізгі алғышар-ттарының бірі және де негізі болады. Тағы атап өтейік, жалпы студенттердің өзіндік жұмысы - оқу іс-әрекеті тұрғысынан, сыныптық оқу іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыруға негізделеді. Соның ішінде бұл оқытушының сыртқы қадағалауынан студенттің өзін-өзі қадағалауына және де сыртқы бағалаудан оның өзін-өзі бағалауының қалыптасуына өтуі мен олардың байланысына қатысты және бұл, өз кезегінде, оқытушының бақылау мен бағалауды жетілдіруін ұйғарады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. № 319-III ҚРЗ, Астана, Ақорда, 27.07.2007ж. // Егеменді Қазақстан. - 15 тамыз, 2007.
2. Бордовский Г.А. Научно-исследовательская деятельность - решающее условие повышения качества подготовки специалиста. //Подготовка специалиста в области образования: Научно - исследовательская деятельность в совершенствовании профессиональной подготовки. - СПб., 1999. - С. 3 - 7.
3. Беялова М.А. Формирование исследовательских умений студента в образовательном процессе вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. - Краснодар, 2002. – 139 с.
4. Беспалько В.П. О возможностях системного подхода в педагогике // Сов. Педагогика. - М., 1990. - № 7. - С. 59-60.
5. Загвязинский В.И. Исследовательская деятельность педагога. – 3-е издание. – М.: Академия, 2010. - 170 с.
6. Скамницкая Г.П. Формирование исследовательских умений учителя теория и практика: дис. ... док. пед. наук: 13.00.02. - М., 2000. – 359 с.

**РАБОТА С ГЛУБОКИМИ НЕЙРОННЫМИ СЕТЯМИ ДЛЯ ЗАДАЧИ
РАСПОЗНАВАНИЯ ЭМОЦИЙ**

**ЭМОЦИАЛАРДЫ ТАҢУ ТАПСЫРМАСЫ ҮШІН ТЕРЕҢ НЕЙРОНДЫҚ
ЖЕЛІЛЕРМЕН ЖҰМЫС**

**WORKING WITH DEEP NEURAL NETWORKS FOR THE TASK OF
RECOGNITION OF EMOTIONS**

Өтежан Санжар Мейрамулы,
Костангельдинова Алма Акжановна, к. ф-м.н., доцент,
Мухарский Дмитрий Васильевич – магистр,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
sotezhan@gmail.com

Отежан Санжар Мейрамулы,
Костангельдинова Алма Акжановна, к. ф-м.н., доцент,
Мухарский Дмитрий Васильевич – магистр,
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
sotezhan@gmail.com

Otezhan Sanzhar Meiramuly,
Kostangeldinova Alma Akzhanovna, Candidate of Physical and Mathematical Sciences,
Associate Professor,
Mukharsky Dmitry Vasilyevich - master,
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
sotezhan@gmail.com

Түйіндеме: Нейрондық желілерді терең оқытуды қолдана отырып, эмоцияларды тану міндеті қарастырылады. Нейрондық желілерді, оның сипаттамаларын және эмоциялар бойынша жіктеуді үйрету үшін қолданылатын мәліметтер жиынтығы. Конвульсиялық нейрондық желі моделінің архитектурасы келтірілген. Желілерді Оқыту нәтижелері бойынша жіктеу дәлдігіне салыстырмалы талдау ұсынылған.

Түйін сөздер: конволюциялық нейрондық желілер, эмоцияларды тану, жіктеу, терең оқыту.

Аннотация: рассматривается задача распознавания эмоций с использованием глубокого обучения нейронных сетей. Приведен набор данных, используемый для обучения нейронных сетей, его характеристики и классификация по эмоциям. Приведена архитектура модели сверточной нейронной сети. По результатам обучения сетей представлен сравнительный анализ точности классификации.

Ключевые слова: сверточные нейронные сети, распознавание эмоций, классификация, глубокое обучение.

Annotation: The problem of emotion recognition using deep learning neural networks is considered. The data set used for training neural networks, its characteristics and classification by emotions are given. The architecture of the convolutional neural network model is given. Based on the results of network training, a comparative analysis of classification accuracy is presented.

Keywords: convolutional neural networks, emotion recognition, classification, deep learning.

Эмоции являются неизбежной частью любой межличностной коммуникации, выражают отношение человека к окружающему миру, к самому себе. В последнее время потребность в выявлении человеческих эмоций возросла. Это и мониторинг состояния водителя за рулем, и системы видео аналитики «умного города», и маркетинговые исследования, и системы безопасности. Эмоции могут быть выражены разными способами: мимикой, голосом, поведением, реакциями систем организма [1]. С возрождением интереса к нейронным сетям для этого всё шире стали использоваться методы машинного обучения

Наибольший интерес представляет распознавание эмоций человека по выражению его лица. Эта задача является достаточно популярной в настоящее время по ряду причин: такие изображения несложно получить, они содержат много полезной информации, собрать большой набор данных изображений лиц достаточно легко [2].

Данная работа посвящена задаче распознавания эмоций по изображению лица человека. Для полного цикла исследования – формирования набора данных, создания, обучения и тестирования моделей используется язык Python с библиотеками tensorflow и keras как одни из наиболее популярных языков и инструментов для решения задач в области анализа данных и машинного обучения.

В качестве набора данных для обучения глубоких сетей был выбран MMA FACIAL EXPRESSION (MMAFEDB) [3]. Этот набор данных содержит 112 060 изображений с разрешением 48×48 пикселей.

Набор содержит древовидные каталоги для обучения, валидации и тестирования. Первые два участвуют при обучении сети. Обучающий набор используется для оптимизации весов модели, а валидационный набор предоставляет метрики после каждой эпохи обучения, которые помогают оценить качество обучения модели. Тестовый набор необходим для оценки обученной модели.

Каждый каталог содержит семь подкаталогов, соответствующих семи категориям выражений лица: удивление (surprise), страх (fear), счастье(happy), гнев (angry), отвращение (disgust), грусть (sad) и нейтральное состояние или спокойствие (neutral) (Рисунок 1). FER имеет большое число вариаций в изображениях, включая частичное перекрытие части изображения рукой, низко контрастные изображения и лица в очках.

Рисунок 1. Набор данных MMA FACIAL EXPRESSION – диаграмма распределения данных по различным классам эмоций

Свёрточные нейронные сети, возникшие в результате исследований зрительной коры головного мозга, на сегодняшний день являются самым популярным способом анализа изображений [4]. Согласно последним исследованиям, свёрточные нейронные сети с несложной архитектурой способны показать приемлемую точность распознавания эмоций (точность на тестовых данных может превышать 60%), а модели, состоящие из ансамбля свёрточных нейросетей, - точность, сравнимую с результатами победителя соревнования «Kaggle» [<https://www.kaggle.com/>] (точность на тестовых данных достигает 75%), не требуя дополнительного сбора данных для обучения [5].

Для распознавания эмоций в работе используется архитектура сверточной нейронной сети (Convolutional neural network, CNN). Схематично CNN представляет собой последовательность слоев. Для организации свёрточной нейронной сети применяется 3 основных слоя: свертка (convolution), пулинг (иначе слой подвыборки или субдискретизации, англ. pooling) и полносвязный (fullyconnected, FC) слой. Слои свертки и пулинга используются для извлечения карты признаков из исходного изображения, а полносвязные слои используются для конечной классификации изображения по извлеченным признакам. Размер входного слоя сети равен $48 \times 48 \times 1$, в соответствии с размером изображений из набора данных. Выходной слой сети – это вектор из 7 элементов, соответствующих вероятностям принадлежности входного изображения к каждому из классов. В результате входное изображение относится к классу, имеющему максимальное значение вероятности. В процессе исследования была построена модель CNN (Рисунок 2).

Layer (type)	Output Shape	Param #
conv2d (Conv2D)	(None, 48, 48, 64)	1792
dropout (Dropout)	(None, 48, 48, 64)	0
conv2d_1 (Conv2D)	(None, 48, 48, 32)	18464
dropout_1 (Dropout)	(None, 48, 48, 32)	0
flatten (Flatten)	(None, 73728)	0
dense (Dense)	(None, 32)	2359328
dense_1 (Dense)	(None, 16)	528
dense_2 (Dense)	(None, 7)	119

Рисунок 2. Архитектура сверточной нейронной сети

После обучения первая сеть продемонстрировала точность распознавания эмоций 37 % на тестовом наборе данных. При этом на обучающем наборе данных точность распознавания составила 84 %. График изменения точности в процессе обучения модели представлен на рисунке 3.

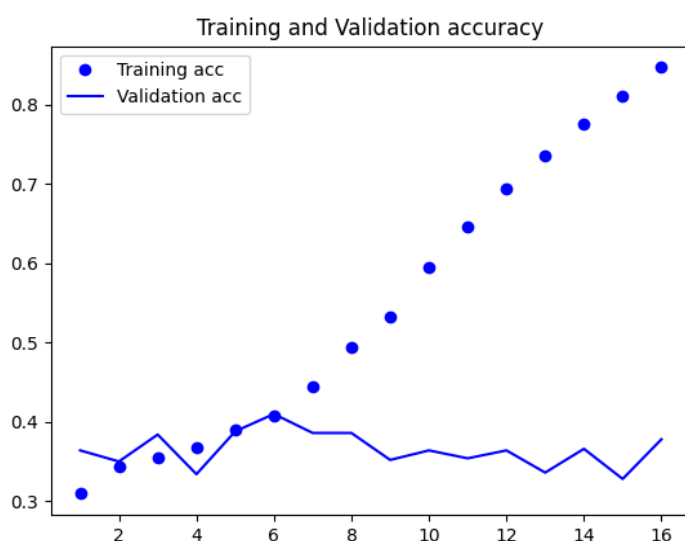

Рисунок 3. График изменения точности распознавания модели в зависимости от эпохи обучения

В результате проведенного проектирования сетей и их последующего обучения наилучшая полученная точность классификации эмоций по изображению лица составила 37 %. Дальнейшее исследование будет направлено как на улучшение используемого набора данных, так и на развитие текущей модели сверточной нейронной сети.

Литература

1. Gaind, B. Emotion Detection and Analysis on Social Media / B. Gaind, V. Syal, S. Padgalwar // Global Journal of Engineering Science and Researches (ICRTCET-18). 2019. – P. 78-89.
2. Тимофеева Ольга Павловна, Неимуцев Сергей Андреевич, Неимуцева Любовь Ивановна, Тихонов Иван Александрович Распознавание эмоций по изображению лица на основе глубоких нейронных сетей // Труды НГТУ им. Р. Е. Алексеева. 2020. №1 (128). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/raspoznvanie-emotsiy-po-izobrazheniyu-litsa-na-osnove-glubokih-neyronnyh-setey> (дата обращения: 01.04.2022).
3. M.Amine Mahmoudi, MMA FACIAL EXPRESSION Facial expression images// Kaggle URL: <https://www.kaggle.com/datasets/mahmoudima/mma-facial-expression> (дата обращения: 02.04.2022).
4. Mehendale N. Facial emotion recognition using convolutional neural networks (FERC) // URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s42452-020-2234-1#citeas> (дата обращения 02.04.2022).
5. Talegaonkar I., Joshi K., Valunj S., Kohok R., Kulkarni A. Real time facial expression recognition using deep learning // URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3421486 (дата обращения 03.04.2022).

УДК 342 ББК-67.99 (1)

ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Рахметулина Б.С з.ғ.к.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Нукиев Б.А. з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

nukiev.b@mail.ru

Тлеубердина У.Т з.ғ.м.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Анасова А.А

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ

Аңдатпа: Мақала отбасындағы зорлық-зомбылықтың өзекті мәселесіне арналған, ол отбасының ғана емес, сонымен бірге қоғамның әлеуметтік, ұлттық-мемлекеттік қауіпсіздігінің негізін бұзады.

Түйін сөздер: зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылық, әйелдерге қатысты қылмыстар, балаларға қатысты қылмыс, тұрмыстық зорлық-зомбылық түрлері.

БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ-АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Рахметулина Б.С к.ю.н.
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Нукиев Б.А. м.ю.н.
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
nukiev.b@mail.ru
Тлеубердина У.Т м.ю.н.
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
Анасова А.А
Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

Аннотация: Статья посвящена актуальной проблеме насилия в семье, которая подрывает основы социальной, национально-государственной безопасности не только семьи, но и общества.

Ключевые слова: насилие, бытовое насилие, преступления в отношении женщин, преступления в отношении детей, виды бытового насилия.

DOMESTIC VIOLENCE IS AN URGENT PROBLEM OF MODERN SOCIETY

Rakhmetulina B.S. Candidate of Juridical Sciences
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
Nukiyeu B.A. Master of Laws
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
nukiev.b@mail.ru
Tleuberdina U.T Master of Laws
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city
Anasova A.A
Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Annotation: The article is devoted to the urgent problem of domestic violence, which undermines the foundations of social, national and state security not only of the family, but also of society.

Keywords: violence, domestic violence, crimes against women, crimes against children, types of domestic violence

Тұрмыстық зорлық-зомбылық - отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның басқаға қатысты дене зардабын және психикалық зардап келтіретін немесе келтіру қаупі бар, құқыққа қарсы қасақана әрекеті (іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі) болып табылады. Тұрмыстық зорлық-зомбылық қазіргі қоғамның әлеуметтік проблемасы болып табылады.

Қазіргі кезде өз мәселелерін зорлық-зомбылықпен шешетіндер көбейіп келеді. Басты құндылық - мейірімділік пен жауаптылық емес, мықты болу, қарсы тұра білу. Барлық жанжалды жағдайлар бейбіт әңгіме арқылы емес, бір-біріне тіл тигізу және төбелес арқылы шешіледі. Көптеген ғалымдар әлі күнге дейін «сонша қатыгездік қайдан?» деген сұраққа жауап таба алмауда. Философтар, ақындар, теологтар, жазушылар мен суретшілер ғасырлар бойы адам зорлық-зомбылығының құпиясын ойластырды. Алайда, жақында ғана ғалымдар зорлық-зомбылықты өздерінің зерттеу объектісіне айналдырды.

Зорлық-зомбылықтың өзі кез-келген қоғамға әр түрлі даму кезеңдерінде, әр түрлі әлеуметтік-экономикалық формацияларға тән, дегенмен бұл басқа қоғамның көріну формалары мен «зорлық-зомбылыққа қанығу» деңгейіне сәйкес. Сонымен қатар, бұл проблема қоғам өміріндегі түбегейлі қайта құрулар, күрт тарихи бұрылыстар кезеңінде ерекше өзектілікке ие болды.

Ең қызығы, зорлық-зомбылық мәселесі бойынша іс жүзінде ресми статистика жоқ. Алайда, бұл мәселенің өзектілігі қоғамымыздааса танымал. Зорлық-зомбылық тек отбасыда ғана емес, оның көріністері қоғамның көптеген әлеуметтік институттарында, оның ішінде әлеуметтену институттарында тіркелетіндігінде жатыр. Біздің елімізде осы мәселеге деген көзқарас екіұшты болып келеді. Яғни, көп азаматтар зорлық-зомбылықтың кейбір түрлерін рұқсат етілген, сонымен қатархалқымыздағы сана сезіміндегі еркек адамның, немесе күші бар тұлғаның құқығы одан әлсіз адамға қарағандаартықшылығы бар деп санайды. Сондықтан зорлық-зомбылық көрген адамдарға әлеуметтік көмек жүйесін қалыптастыру, негізгі проблеманы шешу баяу жүруде.

1.Тұрмыстық зорлық-зомбылық қазіргі қоғамның әлеуметтік проблемасы ретінде. Тұрмыстық зорлық-зомбылық - отбасы-тұрмыстық қатынастар аясында бір адамның басқаға (басқаларға) қатысты дене зардабын және (немесе) психикалық зардап келтіретін немесе келтіру қаупі бар,құқыққа қарсы қасақана әрекеті (іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі) болып табылады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық қазіргі қоғамның әлеуметтік проблемасы болып табылады.

Дәлел ретінде: Біріншіден, ол баланың жеке басын әлеуметтендірудің маңызды институттарының бірі. Қоғамның тәуелсіз бірлігі ретінде отбасына деген қызығушылық артады; Екіншіден, әлеуметтік-педагогикалық қолдау. «Қауіпті отбасыларды» қолдау және қорғау қажеттілігі туындайды.Себебі, көбінесе мұндай отбасылар бірінші кезекте. Яғни, оның әлсіз мүшелеріне бағытталған зорлық-зомбылық пайда болады.Үшіншіден, әлеуметтік — педагогикалық профилактика,алдын алу шараларына ата-аналарға педагогикалық білім берудің қажеттілігі.Яғни,дәрістер, семинарлар, іскерлік ойындар, сынып сағаттары және т. б. арқылы, сондай-ақ әлеуметтік педагог үйлестіре алуы бүгінгі таңда аса маңызды шаралардың бірі.

Зорлық — зомбылық адамға тек физикалық зиян келтірмейді. Ол эмоционалды және әлеуметтік, сондай-ақ үй шаруашылығына қатысты терроризм түрінде болуы мүмкін. Психология мен педагогика тұрғысынан зорлық-зомбылық әрқашан теріс тәжірибелермен, стресстік жағдайлармен, зорлық-зомбылық объектісінің депрессиялық күйлерімен бірге жүреді. Яғни, ауырсыну, күйзеліс, ашуланшақтық, қорқыныш, жеккөрушілік сияқты жағымсыз эмоциялар және өзін-өзі бұзатын мінез-құлық, сонымен қатар жеке және әлеуметтік дамуға айтарлықтай зиян келтіреді. Бұл қоғамға толықтай бейімделуге мүмкіндік бермейді, тұтастай алғанда әлеуметтену процесінің бұзылуына әкеледі.

Бала үшін ата-анасының үйі әрқашан ең қауіпсіз жер бола бермейтінін айғақтайтын фактілер жиі кездеседі. Балаларға қатысты зорлық-зомбылық көрсету проблемасы бойынша мәліметтер мен жетік статистикалық деректердің жетіспеу проблемасы бар елдердің қатарына Қазақстан да жатады. Мәселенің тереңдігі мен көлемі әлі де белгісіз, ал біздің қолымыздағы біркелкі емес және үзінді зерделеу нәтижелері іс жүзіндегі жағдай туралы болжамдар жасауға ғана мүмкіндік береді.

Балаларға, әсіресе кішкентай балаларға зорлық-зомбылықтың үй, отбасы ішінде көрсетілуі көзге түсе қоймағандықтан, көп жағдайда мойындалмайды. Балаларға қауіп-қатер сыртта жүргенде бөгде адамдар тарапынан төнеді деген, жалған пікір қалыптастыру үрдісі байқалуда. Жағдайдың шатақ болуы мәселенің күрделілігіне байланысты, сондай-ақ балалар жайлы пікірдің индивидум және отбасының басқа мүшелері сияқты қорғалу құқығы бар құқық субъектісі болудан гөрі, ата-анасының меншігі ретінде қалыптасудың салдары.

Қазақстанда отбасылық зорлық-зомбылық проблемасы өзекті болып отыр. Азаматтар отбасындағы осындай проблемаларды ашық қоғамдық талқылау объектісіне айналдырғысы келмейді. Дағдарыс орталықтары одағының мәліметі бойынша ағымдағы жылдың наурыз-қыркүйек айларында ғана 150 нөмірі бойынша жедел желіге тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарынан 2300-ден астам өтініш келіп түсті.

Қазіргі уақытта тұрмыстағы зорлық-зомбылықтың қайнар көзі туралы консенсус жоқ. Бұл отбасындағы өзіндік себептеріне толықтай байланысты. Сондықтан тұрмыстағы зорлық-зомбылықтың әмбебап түпкі себептерін анықтау мүмкін емес. Оның нәтижесі психикалық, созылмалы депрессиялық күйлер, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, қарым-қатынастың төмен деңгейі, және тағы басқа қиындықтар кіреді.

2. Тұрмыстық зорлық- зомбылық: себептері, белгілері, түрлері. Біздің заманауи дамыған қоғамда тұратынымызға қарамастан, отбасылардағы тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайлары өте жиі кездеседі. Көбінесе адамдар бұл туралы ашық айтпайды – онысы бекер. Қазақстан Республикасының Конституциясында адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды, әркімнің ар-намысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар деп анық жазылған.

Отбасындағы зорлық-зомбылық түрлері әртүрлі болуы мүмкін. Бұларға экономикалық, физикалық, психологиялық, жыныстық бағдарлардың әсері кіреді. Отбасындағы зорлық-зомбылық қоғамның барлық әлеуметтік-этникалық топтарында болуы мүмкін. Отбасындағы зорлық-зомбылық нәсілдік және мәдени аспектілерге, әлеуметтік мәртебеге, қоғамда кездесетін моральдық-этикалық нормаларға, дінге, материалдық қауіпсіздігіне байланысты емес. Сондай-ақ, зорлық-зомбылық сипаты гетеросексуальдық қарым-қатынастарда және гомосексуальдық жұптарға тең болады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық себептері көп. Олар әртүрлі факторлардың аралас әсерінен туындаған. Зорлық-зомбылық әрекеттерінің қоғамның әлеуметтік-мәдени сипаты арқылы анықталуы мүмкін деп саналады. Олар

отбасылық қарым-қатынастың мәні туралы стереотиптік идеялардың нәтижесі болуы мүмкін, тәрбиелеуден шабыттандырады, бұл сыртқы қатынастармен байланыстырудың және күшейтудің жалғыз ықтимал үлгісі болып көрінеді. Сондай-ақ, теріс некеде Ерлі-зайыптылардың мінез-таптаурын үлгісін жасайды, ол негізделген, жеке тұлғаның жеке өмірлік тәжірибесі нәтижесі болып табылады.

Созылмалы зорлық-зомбылық, физикалық сипаттың салдары – зиянды болмыс, қорқыныш, шатастық, қаталлық, дөрекілік. Мұндай реакциялар жалпыға бірдей, сол сияқты барлық жағдайларда адам өзін ұстайды.

Отбасындағы зорлық-зомбылық проблемасы қауіпті, себебі ол психологиялық дамуға, физикалық денсаулыққа және адамның өзін-өзі бағалауына жағымсыз зиян келтіреді.

Тұрмыстық зорлық белгілері:

- серіктес жиі немесе жоқсыз бақыланбайтын ептілікке түседі;
- жұбайым шамадан тыс күдіктенуде, атап айтқанда, үнемі мемлекеттік сатқындыққа күдіктенеді;
- серіктес көңіл-күйдің өзгеруіне ұшырайды, оған күнделікті күнделікті өмір тәуелді болады;
- оның қатысуынсыз кез келген әлеуметтік өзара әрекетке тыйым салынады;
- әріптес қорқынышқа шабыттандырады;

Отбасындағы психологиялық тұрмыстық зорлық-зомбылықты тану қиын деп есептеледі. Және дәлелдеу қиын. Психологиялық сипаттағы отбасылардағы зорлық-зомбылық мәселесі – бір серіктес ештеңе білмейтін және ештеңе білмейтін екіншісін сендіретін айбынды манипуляция.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы қорыта келсек, бұл белгілі бір отбасылық қарым-қатынастағы адамдар арасында шиеленіс орнап, оның нәтижесінде пайда болған физикалық, психологиялық және эмоционалды қысымдар. Бұндай қысымдар тек ерлі-зайыптылар арасында ғана болмайды. Мысалы, ағалы қарындас немесе балалар арасында туындайды. Егер сізге зорлық-зомбылық көрсетілсе, құқық қорғау органдарына хабарласу өте маңызды. Елімізде тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қылмыс деп танылмайтынын түсінеміз. Оны тоқтату үшін құқық қорғау органдарының қолдауын табу ауыр. Бірақ не болса да олар қабылдайтын әрбір арыз міндетті түрде тіркеледі. Осылайша көп әйел арыз жазса, біз Қазақстандағы тұрмыстық зорлық-зомбылықтың шынайы статистикасын білеміз. Ал статистиканың нәтижесі парламенттің тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы заңын қайта қарастыруына және оны қылмыстық жаза ретінде тануына себеп болар еді деп ойлаймын.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Джекебаев У.С. О социально-психологических аспектах.- Алма-Ата, 1971.
2. Сарсенбаев Т.Е. Теория и практика охраны прав и законных интересов беспомощных жертв преступления в досудебном производстве (по материалам Казахстана и России): автореф...д.ю.н.- М., 2005.
3. Шестаков Д.А. Криминология: Новые подходы к преступлению и преступности: Противодействие преступности в изменяющемся мире: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / предисл. В.П. Сальникова. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юрический центр Пресс», 2006.
4. Побегайло А.Э. Семейное неблагополучие в системе детерминации преступного поведения несовершеннолетних: дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2007.

УДК 37.012

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ

Сарсембаева Калима Ертайкызы

Казахская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова

sarsembaeva_ke@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются методы обучения в формировании исследовательской компетентности, это комплекс исследовательских заданий в целях приобщения студентов к исследовательской научной деятельности. Мотивация одним из эффективных способов развития познавательной исследовательской деятельности, и формирования условий к творчеству, алгоритмический метод, учит самостоятельно составлять их, формирует умения и навыки практической исполнительской деятельности самостоятельное ее планирование, коррекция, контроль, разработка алгоритмов. Методы проблемного обучения, формирую объем знаний умений и навыков, развивает творческое мышление, навык к самостоятельной работе, способности к самообучению формируя исследовательскую активность.

Ключевые слова: мотивация, познавательная деятельность, алгоритмический метод, проблемное обучение, эвристический метод, поисковый исследовательский метод.

Приобщение к исследовательской деятельности студента очень сильно связано с развитием мотивации, заинтересовать, мотивировать студента к исследовательской деятельности, чрезвычайно важна для достижения эффективности процесса в новейших открытиях в области технологии педагогики археологии и так далее, развитие мотивации должно происходит непосредственно в процессе учебной деятельности. Учебная деятельность даст первые шаги для развития заинтересованности в исследовательской поэтому в

психологии и педагогике под «мотивацией» подразумевают психический процесс, в результате которого определенная деятельность приобретает для субъекта личностный смысл, устойчивый интереса к деятельности превращает внешние заданные цели во внутренние потребности личности.

Мотив — это пусковое звено деятельности. Необходимо учитывать, что основной внутренний мотив учебной деятельности - мотив развития личности, а затем - познавательные мотивы. Наиболее же важным для мотивации является доступность объяснения, которая позволит студенту самому пробовать силы в решении проблем исследовательской работы, выполнять проект, простота начальных этапов исследования, которая будет побуждающей силой для поиска и решения в дальнейшем более сложных исследованиях [1.2.3.4].

Познавательная деятельность студента, связано со способами осмысления и обработки учебного материала, с приемами умственной деятельности и характером стремления к познанию, чтобы сформировать творческую активность необходимо снабдить студента определенной суммой знаний, следует сделать так, чтобы он овладел методами познавательной, научной, организаторской и другими видами деятельности.

Одним из самых эффективных способов развития познавательной мотивации, интереса к исследовательской деятельности, и формирования условий к творчеству является переход от программированных и алгоритмизированных методов и форм организации процесса обучения в вузе к развивающим. Проблемному изложению материала, частично-поисковому, поисковому, которые обеспечивают творческий уровень мыслительной деятельности.

Алгоритмический метод, конечно же является репродуктивным методом, он позволяет организовать решению поисковых исследовательских научных задач, тем самым развивая у студента определенный стиль мышления, воспитывая требовательность к четкости и последовательности приобретению необходимых важных знаний.

Итак подведем итоги, основной признак алгоритмического метода это инструктировать обучающихся, устный показ образца действия, это совокупности правил и предписаний его выполнения, наличие деятельности по образцу и алгоритму, есть и такие ситуации когда алгоритмы разрабатывают сами студенты, основное определение алгоритмический метод обучения — это обусловленная принципами обучения система регулятивных правил организации преподавателем процесса усвоения новых знаний и способов действий включая усвоение алгоритмов путем предписаний и показа алгоритмов выполнения заданий.

Основные функции же формирование у студентов умений работать по определенным правилам и предписаниям, по инструкциям организованная работа лабораторных и практических заданий, формирование умения самостоятельно составлять новые алгоритмы деятельности.

Основные правила же — это, во-первых, студентов подробно инструктируют, как выполнить исследовательское задание, во-вторых, им показывают образец практического выполнения исследовательского задания и, в-третьих, при выполнении исследования студенты пользуются предложенным преподавателем алгоритмом или разрабатывают его сами и в четвертый пункт контроль и оценка осуществляются в ходе и по результатам деятельности.

Применяя алгоритмический метод обучения, преподаватель имеет возможность показать студентам готовые образцы действий, он дает предписания, учит их алгоритмам действий, учит самостоятельно составлять их, формирует умения и навыки практической исполнительской деятельности самостоятельное ее планирование, коррекция, контроль, разработка алгоритмов. На основе этого метода формируются индивидуальные способности усвоения новых знаний и овладения умениями.

Реализуется данный метод в форме исследовательского задания, выполняемых по алгоритму или поиску нового алгоритма. В основе алгоритмического метода лежит передача алгоритма действия в форме инструктажа о целях, задачах, способах выполнения предстоящего задания, зачем, что и как делать. В зависимости от уровня развития обучающихся инструктаж может быть кратким, обобщенным или подробным, детальным, может проводиться в вопросно-ответной форме или с применением письменных предписаний, карточек, технических средств обучения.

Например, при выполнении лабораторно-практических работ можно предложить такой план деятельности как цель предстоящей работы

Задать вопрос, что нужно сделать, чтобы усвоить новое знание, каким способом овладеть, какое умение выработать? и что для этого необходимо сделать? Что нужно определить в работе? Какую закономерность необходимо проверить? Как она формулируется, как доказывается? и т. д.

Проблемное изложение материала позволяет переходить от репродуктивного уровня умственной деятельности к продуктивному [5.6.7.8. 9].

Суть проблемного обучения заключается в построении проблемной ситуации, задачи и обучении умению находить оптимальное решение для выхода из этой ситуации. При этом обучающийся активно включается в ход исследования. Они уже не получают готовое знание, а должны, опираясь на свой опыт и умения, найти способ разрешения новой проблемы. Еще один важный момент: проблемная ситуация заставляет студента осознавать недостаточность своих знаний, побуждает к поиску новых знаний и умений. А поиск — одно из главных условий развития творческого мышления. Кроме того, такое построение занятий, работает на мотивацию обучения.

Проблемное обучение помогает достичь сразу нескольких целей:

- формирование необходимого объема знаний умений и навыков.
- развитие творческого мышления.
- развитие навыков самостоятельной работы.
- развитие способности к самообучению.

-формирование исследовательской активности.

Важнейшей чертой содержательного аспекта проблемной ситуации является отражение противоречий, возникающих в процессе познания научного или учебного и любой деятельности. В процессе преодоления противоречий проблемное обучение формирует мышление, особенно необходимое для решения нестандартных ситуаций исследования. Однако проблемное обучение не всегда связано с решением нестандартных задач исследования, проблемными мы считаем ситуации, когда студент решает исследовательскую задачу, ситуацию, ход решения исследования которой ему неизвестен, и это его вовлекает в активную мыслительную деятельность. Цель проблемного обучения - не потребление готовых истин, а производство знания, гипотез, их решений и т.д.

М.Н. Скаткин пишет «...учитель не только сообщает конечные выводы науки, неизвестно откуда взявшиеся, но и показывает «эмбриологию истины» [10]. Преподаватель по отношению к студенту должен быть повитухой мыслей, помочь родить собственную мысль (Сократ).

Методы проблемного обучения использовались еще в школе Сократа. Для обучения этот метод был предложен американским ученым и педагогом Джоном Дьюи в 1894 г. Четкую формулировку концепция приобрела благодаря трудам советского ученого С. Рубинштейна, который и предложил способ развития сознания через постановку познавательных проблем.

Частично-поисковый или эвристический метод обучения подразумевает постановку преподавателем какого-либо вопроса и поиск обучающемуся ответа на него.

Таким образом, обучающиеся не получают готовых знаний, но активно участвуют в поиске решения, тем самым развивая свои способности к мышлению.

Благодаря активной деятельности мозга и увлеченности поставленной задачей обучающийся получают более осознанные и прочные знания.

Методы эвристического обучения включают в себя различные конкурсы, исследования.

Эвристические формы занятий – это олимпиады, интеллектуальные форумы, творческие защиты, интерактивные формы обучения.

Частично-поисковый метод направлен на активный поиск решения познавательных задач в исследовании, студенты должны стать соучастниками исследовательского поиска. Процесс мышления приобретает продуктивный характер, но направляется и контролируется преподавателем при большой самостоятельной работе студентов.

Поисковый исследовательский метод дает возможность студентам заниматься активной самостоятельной работой, предусматривающий творческое овладение обучающимися знаниями и использующийся, прежде всего для того, чтобы обучающийся научился получать знания, проводить исследования предмета или явления, осуществлять выводы и использовать

обретенные умения и навыки в жизни. Таким образом, суть исследовательского метода обучения заключается в организации поисковой, творческой деятельности обучающихся по разрешению новых для них проблем:

- обучающий совместно с обучающимися определяют проблему;
- обучающиеся самостоятельно ее решают;
- обучающий помогает лишь когда возникают затруднения в разрешении проблемы.

Они сами обозначают проблемы, ставят цели, задачи, планируют этапы решения исследования, контролируют весь процесс и приобретают навыки научного исследования.

Метод проектов также является средством активизации познавательной деятельности, является исследовательским методом, который способен сформировать у студентов опыт творческой деятельности. Когда студенты работают над проектом, у них вырабатывается устойчивый интерес, постоянная потребность в творческих поисках. В процессе подготовки проекта обучающиеся самостоятельно приобретают новые знания из разных источников, вместе с этим учатся пользоваться приобретенными знаниями для решения познавательных и практических работ, приобретают коммуникативные умения, работая в группах, развивают исследовательские умения, выявление проблем, сбор информации, наблюдение, анализ и т.д., системное мышление, развития креативности и одновременно формирования исследовательских качеств студентов. Под проектом подразумевается специально организованный преподавателем и самостоятельно выполняемый группами студентов комплекс действий, завершающихся созданием продукта и его представления в рамках устной или письменной презентации. На рисунке 7 представлены методы обучения, преобладающие на этапах освоения разных видов деятельности.

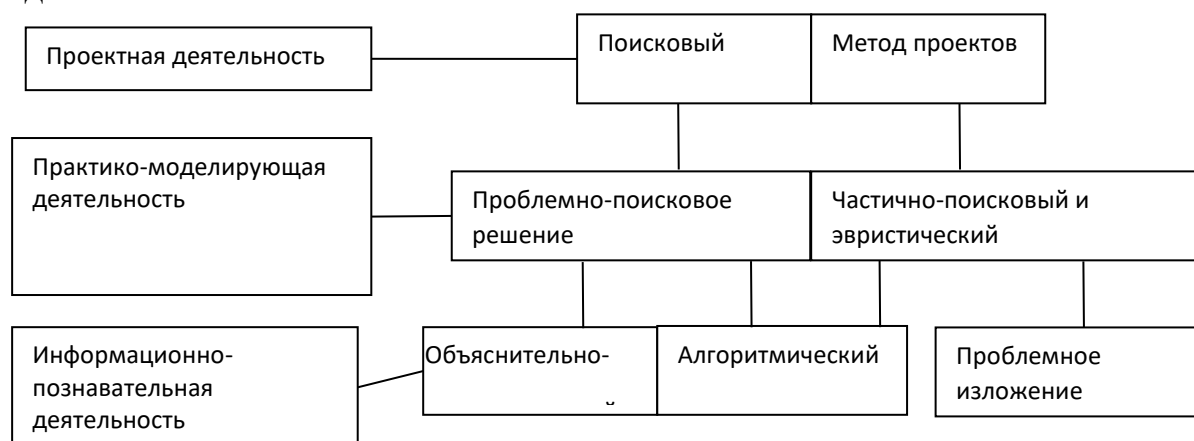

Рис. 1 Методы обучения

Дидактические средства обучения

В качестве универсального дидактического средства развития ИК, применимого к учебным предметным и профессиональным предметным областям, можно использовать комплекс исследовательских заданий. Он органично сочетается с деревом целей развития ИК, так как постепенно усложняющиеся задания позволяют развивать исследовательские компетенции студентов.

Комплекс исследовательских заданий.

Следуя логике нашего исследования, мы выделили комплекс исследовательских заданий:

Информационно- познавательная- предпроектный сбор информации полезны для воспитания внимания студентов, для обучения умению анализировать определить важное главное и необходимое, аналитика -анализ собранной информации, изучение стандартов, правильная постановка задач в исследовании, особое внимание целесообразно уделить принципам объективности и детерминизма, целостности и системности изучаемых объектов и явлений, противоречивости, изменчивости и развития, проверяемости и наблюдаемости выявляемых закономерностей и фактов, предметной соотнесенности исследовательской деятельности.

Формирование и доказательство, метод логических рассуждений, аналитические доказательства способствуют развитию способностей генерировать идеи, выдвигать гипотезы, аргументировано обосновывать свои предположения. Возможно, сначала доказательство будет проводиться по образцу, что тоже неплохо, так как это развивает творческое мышление, но в дальнейшем у студентов будет возникать потребность предложить свой неповторимый вариант доказательства.

Составление и создания структурно-логический блок развивают умения анализировать и систематизировать исследовательский материал, видеть главное, выявлять основные идеи, следить за логикой;

Утверждения, метод решения и результат ожидаемой работы, способствует развитию гибкости мышления, готовит студентов к овладению креативности, учит способам проверки результатов теоретических и практических знаний, развивает сообразительность, уверенность.

Практической направленности необходимы для осознания и понимания тесной связи предмета с жизнью, основами других наук, для подготовки студентов к использованию предметных знаний в предстоящей профессиональной деятельности;

Проектно-творческое развивают умения выдвигать гипотезы, составлять план исследования, использовать определенные методы исследования, обобщать, делать выводы, оформлять и представлять результат.

Оценочно-аналитический создания и согласования развивают умения анализировать, применять теоретический материал, оценивать работу.

Основанием для выделения данных типов задач в качестве основного дидактического средства развития исследовательской компетенции является

принцип - постепенного освоения студентами приемов и основных этапов исследовательской деятельности, а также последовательное движение в предметной области с целью развития исследовательской компетентности с целью овладения выделенными исследовательскими компетенциями.

Список использованной литературы:

- 1.Вербицкий А., Бакшаева А. Развитие мотивации в контекстном обучении // Alma mater. 1998. № 1-2. С.47-50. 44. Вербицкий А., Кругликов В. Контекстное обучение: формирование мотивации // Высшее образование в России. 1998. № 1. С.101- 107.
- 2.Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб.; Питер, 2000. 512 с.
3. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения: в 2 т. Т. 1. М.: Педагогика, 1983. 392 с.
- 4.Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. М.: Смысл, 2001. 511 с.
5. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981. 185 с.
- 6.Лернер И. Я. Проблемное обучение. М.: Знание, 1974. 64 с.
7. Матюшкин А. М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. М.: Педагогика, 1977. 208 с.
8. Петунии, О.В. Учебно-исследовательская и научно-исследовательская деятельность старших школьников по биологии /О.В. Петунии //Инновации в образовании. – 2006. - № 2. – С. 58-68. дл
- 9.Махмутов М. И. Проблемное обучение. Основные вопросы теории. М.: Педагогика, 1975. 368 с.
10. Скаткин М. Н. Совершенствование процесса обучения. М.: Педагогика, 1971. 206 с.

РИСКИ ПРИ РАБОТЕ НА МЕЖБАНКОВСКОМ РЫНКЕ
БАНК АРАЛЫҚ НАРЫҚТА ЖҰМЫС ЕТУДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕР
RISKS IN OPERATING IN THE INTERBANK MARKET

**Сарсембаев Жомарт Жунусович, Султанова Алия Булатовна,
Ргебаева Роза Муратовна**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
zhosars@mail.ru, sultanova_a_80@mail.ru, rgebaeva.roza@inbox.ru

**Сарсембаев Жомарт Жунусович, Султанова Алия Булатовна,
Ргебаева Роза Муратовна**

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
zhosars@mail.ru, sultanova_a_80@mail.ru, rgebaeva.roza@inbox.ru

**Sarsembayev Zhomart Zhunusovich, Sultanova Aliya Bulatovna,
Rgebaeva Roza Muratovna**

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
zhosars@mail.ru, sultanova_a_80@mail.ru, rgebaeva.roza@inbox.ru

Аннотация. Цель исследования – раскрыть особенности рисков на межбанковском рынке. В статье показаны преимущества банков перед другими участниками рынка в аккумуляции и распределении денежных средств. Научная новизна исследования заключается в разработке организационно-методической системы подготовки студентов к работе на межбанковском рынке, научить их распознавать новые виды банковских рисков. В результате исследования выделены и охарактеризованы риски, возникающие на межбанковском рынке и пути их минимизации. Для этого использован глубокий анализ баланса банка, прибыльность его различных активов и их ликвидность

Аннотация. Зерттеудің мақсаты – банкаралық нарықтағы тәуекелдердің ерекшеліктерін ашу. Мақалада. банктердің қаражатты жинақтау мен бөлудегі, нарықтың басқа қатысушыларына қарағанда. артықшылықтары көрсетілген. Зерттеудің ғылыми жаңалығы, студенттерді банкаралық нарықта жұмыс істеуге дайындаудың ұйымдық-әдістемелік жүйесін жасау, банктік тәуекелдердің жаңа түрлерін тануын үйрету. Зерттеу нәтижесінде .банкаралық нарықта туындайтын тәуекелдер және оларды азайту жолдары анықталып, сипатталған. Ол үшін банктің балансын, оның әртүрлі активтерінің табыстылығын және олардың өтімділігін терең талдау пайдаланылды.

Annotation. The purpose of the study is to reveal the features of risks in the interbank market. The article shows the advantages of banks over other market participants in the accumulation and distribution of funds. The scientific novelty of the study lies in the development of an organizational and methodological system for preparing students for work in the interbank market, teaching them to recognize new types of banking risks. As a result of the study, the risks arising in the interbank market and ways to minimize them are identified and characterized. For this, a deep analysis of the bank's balance sheet, the profitability of its various assets and their liquidity was used.

Негізгі сөздер: Тәуекелдер, банкаралық нарық, банктік тәуекелдер, тәуекелді бағалау.
Ключевые слова: Риски, межбанковский рынок, банковские риски, оценка рисков.
Key words: Risks, interbank market, banking risks, risk assessment.

Нестабильная макроэкономическая ситуация в стране требует постоянного учета рисков при работе на межбанковском рынке. Это касается выбора банка как финансового партнера, имеющего преимущества перед предпринимателями и частными лицами. Этому способствует несколько факторов.

Во-первых, банк, как структура, ориентированная на денежный рынок, глубоко интегрируется в этот рынок, что позволяет заниматься размещением и привлечением средств, и спекулятивными операциями.

Во-вторых, банк по форме своей деятельности является с одной стороны местом аккумуляции средств клиентов, а с другой кредитует их. Следовательно, он имеет и большой объем временно свободных средств, и большие потребности в привлечении дополнительных ресурсов. Это означает спрос и предложение денег. Как отмечал П. Самуэльсон, «Первая экономическая функция коммерческих банков состоит в аккумуляровании бессрочных депозитов (ведение текущих счетов). Вторая важная функция состоит в предоставлении кредитов» [1]

В-третьих, банк является в большей степени платежеспособным, оперируя не только собственными, но и клиентскими деньгами.

В-четвертых, банк - структура более открытая для изучения, так как наличие ежедневного баланса позволяет запросить самую своевременную информацию о положении дел и проанализировать финансовое состояние в динамике.

Теперь, более подробнее рассмотрим типы рисков на межбанковском рынке. К основным рискам на межбанковском рынке следует отнести риск потери оборотных средств и риск убыточности, имеющие каждый свои разделы. Перечень рисков показан в таблице 1.

Таблица 1.

Риски, возникающие на межбанковском рынке

Риск потери оборотных средств			Риск убыточности	
Риск выбора партнера	Риск операционный	Риск временной	Процентный риск	Риск повышенной затратности

Наша следующая задача, детально рассмотреть риск потери оборотных средств и его основную составляющую – риск выбора партнера. Выбор партнеров на межбанковском рынке осложнен состоянием последнего. В Казахстане на 1 января 2022 года зарегистрировано 22 банка второго уровня. [2]_Однако, все ли они являются надежными партнерами? Банковская система

страны за последние 30 лет претерпела глубокие изменения и отнюдь не в лучшую сторону. В начале 90 –х годов в Казахстане числилось около 200 банков. Опыт потерь очень велик. Особенно, когда подверглись банкротству такие крупные, системообразующие банки, как БТА Банк и Казкоммерцбанк. Поэтому на стабильность работы участников межбанковского рынка влияет много факторов. По нашему мнению, к ним относятся: наличие собственных средств и состоятельных учредителей, наличие стабильной клиентуры, надежность заемщиков, участие в государственных программах и другие. Задача оценки рисков на межбанковском рынке состоит в том, чтобы попытаться все это выяснить. Наиболее доступная нам информация - это баланс банка.

Первоначально следует определить подходы к оценке финансового состояния банка. В банковской практике существует несколько методик оценки финансового состояния банка. Их показатели определяются в зависимости от поставленных целей. Так, например, методика Национального Банка предусматривает контроль за показателями, имеющими важное значение - минимальный размер капитала, максимальный размер привлеченных денежных вкладов населения и юридических лиц. В случае несоблюдения этих показателей взимаются штрафы, отказывается в разрешении на проведение этих и новых операций, открытия филиалов и другие ограничения. Особая роль отводится организациям, составляющим рейтинги. Они имеют большое количество коэффициентов, позволяющих отнести банки к той или иной категории и представляющих собой соотношение определенных групп активов и пассивов баланса банка.

Основная задача при учете рисков на межбанковском рынке не только наблюдение и контроль за банками, но и определение нормы прибыли, объем обращающихся денежных средств на этом сегменте рынка. Ведь снижение или потеря одного из этих показателей, может сделать убыточным весь межбанковский рынок. При выборе банка партнера мы должны особое внимание обратить с одной стороны на его запас мгновенной ликвидности, а с другой стороны, наличие стабильных источников средств. Иными словами, если даже у нашего партнера неожиданно возникли финансовые проблемы, у него останется достаточно средств, чтобы погасить долг.

При выборе партнера на межбанковском рынке, следует обратить особое внимание в его балансе на активы, определяющие стабильность банка. Следовательно, ликвидность баланса банка представляет собой меру согласованности активов и пассивов по суммам и срокам и является основополагающим фактором ликвидности банка [3]. По нашему мнению, определяющими здесь являются: доля активов обладающих мгновенной ликвидностью в совокупных активах банка; и доля собственных и приравненных к ним средств в совокупных пассивах банка.

Следует четко определить, что относится к активам, обладающим мгновенной ликвидностью.

Во-первых, это средства, находящиеся на корреспондентских счетах. Средства, находящиеся в Национальном Банке, сомнений не вызывают, а на корреспондентских счетах в других кредитных учреждениях требуют регулярной проверки, поскольку это может быть формой межбанковского кредита или другой операцией.

Во-вторых, это средства в кассе банка: в оборотной кассе, тенговой и валютной, в кассе обменных пунктов.

В-третьих, это средства в государственных ценных бумагах. Государственные ценные бумаги - это форма существования государственного внутреннего долга; долговые ценные бумаги, эмитентом которых выступает государство. Среди государственных ценных бумаг наиболее распространены казначейские векселя и обязательства, облигаций государственных и сберегательных займов.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что доля активов, обладающих мгновенной ликвидностью, представляет для нас наибольший интерес, но важно также оценить и состояние других групп активов, которые могут быть включены в наш показатель, но с понижающим коэффициентом. Наиболее крупные суммы приходятся на межбанковские кредиты, ссуды предприятиям и частным лицам. Потребительское кредитование остается главным драйвером роста, продолжается рост и ипотечных займов. На фоне роста деловой активности объем выданных кредитов реальному сектору демонстрировал существенный рост. [4] Показателем ликвидности данных активов может быть их оборачиваемость.

Различные операции банка: предоставление межбанковского кредита, покупка – продажа иностранной валюты, покупка векселей и операции на форвардном рынке - в разной степени содержат риск потери оборотных средств. Поэтому серьезным вопросом является учет операционного риска.

Мы предлагаем учитывать этот вид риска путем установления лимита использования средств с различными коэффициентами надежности (понижающими коэффициентами). Например, риск при предоставлении межбанковского кредита примем равным 1, то есть лимит на эту операцию будет равен сумме, на которую мы согласны рискнуть в отношениях с этим банком.

Покупка-продажа иностранной валюты как правило, осуществляется на встречных платежах. Риск здесь меньше, чем при предоставлении банковского кредита, поскольку средства партнера приходят одновременно с переводом средств нами, однако он все равно существует, поскольку средства партнера мы увидим на следующий день. По этой операции можно установить коэффициент надежности, к примеру 1, 2.

Коэффициент надежности при покупке векселей банка-партнера может быть больше 1 в случае дополнительной ликвидности этих векселей. Дополнительная ликвидность возникает вследствие наличия на них спроса на

вторичном рынке. Таким образом коэффициент надежности позволяет снизить риски по операциям на межбанковском рынке и увеличить объемы операции между банками-партнерами.

Необходимость учета временного риска связана с нестабильностью межбанковского рынка. Чем дальше отодвинут срок завершения сделки, тем больше риск наступления неплатежеспособности банк – партнера. Для учета данного вида риска можно эффективно использовать шкалу понижающих коэффициентов, о которых было сказано выше. Это могут быть сроки размещения средств и коэффициент надежности.

Из других рисков особого внимания заслуживает риск убыточности, когда мы не уверены в конечном финансовом результате от работы на межбанковском рынке.

Если говорить о процентном риске, то он возникает при предоставлении межбанковского кредита и связан с короткими сроками данной операции. Процентный риск на межбанковском рынке возникает в двух случаях.

Первый. Арбитражные (спекулятивные) операции на межбанковском рынке. Купить короткие ресурсы – разместить на длительный срок. Опасность состоит в нестабильности процентных ставок на рынке и в росте затрат в связи с капитализацией процента.

Второй. Размещение в межбанковские операции временно свободных средств банка. Обычно на межбанковском рынке продаются все средства, оставшиеся на корреспондентском счете. Следует учесть, что на этом счету обезличиваются все источники и в их числе могут оказаться и дорогие, такие, как долгосрочные депозиты. Поэтому здесь должен быть строгий, постоянный учет источников и размещение средств по стоимости и срокам.

И в завершение рассмотрим риск повышенной затратности, который имеет место в связи с тем, что при снижении нормы прибыли на межбанковском рынке растут затраты на оборудование, средства связи и персонал. Эти затраты должны быть учтены и установлены контрольные цифры по обороту и прибыльности операций, обеспечивающие безубыточность.

В представленном материале был показан методический подход к оценке рисков на межбанковском рынке.

Литература

1. Самуэльсон П. Экономика. Том 1. Москва, МГП «Алгон» 1992. 265 с.
2. www.nationalbank.kz
3. Батракова Л.Г. Экономический анализ деятельности. М.: Логос, 2007. 235 с.
4. www.nationalbank.kz

ЕСІЛ-КӨКШЕ Өңірінің Өзен-көлдер тарихы

ИСТОРИЯ РЕК И ОЗЕР РЕГИОНА ЕСИЛЬ-КОКШЕ

HISTORY OF RIVERS AND LAKES OF THE ESIL-KOKSHE REGION

Салимов Арғын Қайыргелдіұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ
magistr_kz@bk.ru

Салимов Арғын Каиргельдыұлы

Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
magistr_kz@bk.ru

Salimov Argyn Kairgeldyuly

Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau
magistr_kz@bk.ru

Түйіндеме: Есіл-Көкше өңірі, яғни Ақмола облысы тарихи орындар мен ескерткіштерге өте бай. Қазіргі күні өңірімізде 1793 тарихи-мәдени мұра ескерткіштері бар. Олардың 4-еуі республикалық дәрежедегі ескерткіштер болса, 1032-сі жергілікті мәні бар ескерткіштер. Сонымен бірге, 757 алдын ала есепке алынған тарихи-мәдени нысандар бар.

Киелі жерлерге қатысты ұғым-түсініктер өзгермелі, оның жалпыұлттық сипаты талай жылдарда қалыптасып, орнығатынын есте ұстағанымыз жөн. Және ол біздің осы бағытта жүргізілетін жүйелі істеріміздің, жаңа сападағы насихат, зерттеулеріміздің нәтижесіне де байланысты.

Түйін сөздер: Ескерткіш, киелі, мұра, өзен, көл, аңыз, қала, аудан, жер.

Аннотация: Регион Есиль-Кокше, то есть Акмолинская область, очень богат историческими достопримечательностями и памятниками. На сегодняшний день в регионе насчитывается 1793 памятников историко-культурного наследия. Из них 4 памятника республиканского значения, 1032 памятника местного значения. Вместе с тем, на предварительном учете находится 757 объектов историко-культурного назначения.

Следует иметь в виду, что понятие сакральности изменчиво, его общенациональный характер формируется и закрепляется в течение многих лет. И это зависит от результатов наших системных дел в этом направлении, исследований, пропаганды нового качества.

Ключевые слова: Памятник, святилище, наследие, река, озеро, легенда, город, район, земля.

Annotation: The ESIL-Kokshe region, Akmola region, is very rich in historical sites and monuments. Currently, there are 1,793 monuments of historical and cultural heritage in the region. 4 of them are monuments of national significance, and 1032 are monuments of local significance. At the same time, there are 757 pre-registered historical and cultural objects.

It should be borne in mind that the concept of sacred places varies, its national character has been formed and established over many years. And it also depends on the results of our systematic work in this direction, propaganda of a new quality, research.

Keywords: Monument, sacred, heritage, river, lake, Legend, City, district, land.

Ақмола облысы табиғи-мәдени ескерткіштерге өте бай. Мұндағы әртүрлі формадағы таулары, әдемі көлдері, сыңсыған ормандары облыс өлкесіне көрік беріп тұр.

Ақмола облысы аумағында көлдердің көп болуымен ерекшеленеді. Облыс аумағындағы ірі көлдерге Теңіз және Қорғалжын көлдері жатады. Қорғалжын атауының шығу тегі туралы көптеген болжамдар бар, бірақ дәл этимологиясы жоқ. Ауыл тұрғындарының айтуы бойынша, моңғол тілінде «Қорғалжын» атауы «сағым» дегенді білдіреді. Бұл жерде өсетін боз шөп алыстан қарағанда су сияқты көрінеді. Сондықтан да бұл жер осылай аталса керек-ті. «Қорғалжын» атауының екінші нұсқасы бойынша атау «қорғал» және «жың» сөздерінен тұрады. «Бұл жерде өте көп жыңғыл өседі. «Қорғалжын» сөзіндегі сөз тіркесі «жын» емес, «жың». Атауы жыңғыл сөзінен шыққан». «Жың» деп қалың шөп өсетін жерді айтады дейді ауыл үлкендері.

Көл термині барлық түркі тілі кеңістігінде кең таралған терминологиялық элемент. Сонымен қатар парсы тілі, кавказ халықтарында кездестіруге болады. Зерттеу барысында аумақта орналасқан көлдердің басым бөлігінің атауы «көл» термині арқылы жасалғаны анықталды: Бескөл, Болғанкөл, Алакөл, Қоскөл, Баскөл т.б.

Облыс аумағында батпақты, сазды жерлерді білдіретін басқа да топонимдер (Батпақкөл, Милысор, Балқаш т.б.) кездеседі. Сондай-ақ, аймақта жер асты суларымен қоректенетін, ми батпақты көлдер бар (Былқылдақ, Қопа, Қосқопа, Қопасор т.б.). В.В. Радлов бойынша қопа термині «қалың қамыс өскен көл» мағынасында, ал, Г.К. Конкашпаев бойынша «қалың қамыс пен қоға өскен батпақты жер немесе көл». Бұл термин көлдер мен батпақ атауларының құрамында жиі кездеседі [1].

Қопа көлі - [Ертіс](#) алабындағы көл. [Ақмола облысының](#) орталығы – [Көкшетау](#) қаласының солтүстік-батыс іргесінде, теңіз деңгейінен 223,5 метр биіктікте орналасқан.

XIX ғасырдың аяғында құрғақшылық пен жер асты сулары деңгейінің табиғи төмендеуі кезінде, соның салдарынан көл деңгейінің күрт төмендеуі кезінде Шағалалы (Чаглинка) өзенінің арнасын көлге бағыттау туралы шешім қабылданды. Бұл келетін судың өлшенбейтін мөлшері мен үлкен аланның табиғи булану (буланудың орташа жылдамдығы бір шаршы метрден сағатына 200 мл) себебінен көлді уақытша таяздан құтқармады. Красный Яр ауылының маңында ескі өзен арнасының іздері әлі де сақталған. Соңғы күшті таяз 1960 жылдардың аяғында – 1970 жылдардың басында, көлдің оңтүстік бөлігінде пайда болған таязда (қамыс қазір өсіп келеді) картоп отырғызылған кезде байқалды. 1977-1978 жылдары көлдің солтүстік жағалауында құрылыс қоқыстардан бөгет құйылып, осы бөгеттің арқасында көл құтқарылды. Су деңгейі 60-80 см-ге көтеріліп, көлдің толық кебуіне жол бермеді. 1950 жылдардың аяғында тың игеру кезінде көлдің шаңнан тұнбасы басталғанға дейін көлдің тереңдігі 16 метрге жетіп, су ішуге жарамды болды [2].

Жөкей көлі – Еңбекшілдер ауданының аумағындағы Жөкей селосы маңында орналасқан. Көлге қарама-қарсы «Көк шоқы» шоқысы орналасқан.

Жерлесіміз Біржан сал Ақмола облысы Еңбекшілдер ауданы Ербол атты жерде туылған шындық. Ол кезде бұл ауыл «Қожағұл ауылы» деп аталынған. Барлық деректер яғни, Қазақ ССР-нің (Алматы 1985 жыл), Қазақ Кеңес энциклопедиясы, сонымен қатар Қазақ ұлттық энциклопедиясы (Алматы қаласынан 2000 жылы шыққан) жинақтарда осылай деп берілген. Барлық деректер бойынша оның 1834 жылы дүниеге келгендігі жазылған.

Танымал Біржан сал зираты, Степняк қаласы Қожағұл бұлағы жанында орналасқан. Біржанның ұрпағы немересі Теміртастың айтқан деректеріне сүйенсек, арғы атасы Бертіс Құшмұрын көлі бойынан Обаған өзені бойына, одан кейін Көкшетау еліне Жөкей көлінің жанына қоныс аударған. Көлдің «Жөкей» атануына себеп осы жерде бірнеше табын жылқысы бар, Жөкей бай тұрған. Сондықтан ел ауызында сондай атау қалған. Көлдің солтүстік шығысына қарай «Көк шоқы» шоқысы бар, тұрғындар оны «Кирзуха» деп те атайды осы аталмыш шоқының басына көтерілген кезде, Біржан айналаға қарай отырып, өзінің әсем әндерін дүниеге әкеліп, халыққа ұсынған. Сол кездерде оның белгілі әндері «Телқоңыр» мен «Ақ серкеш» әндері жазылып, таралған [3].

Келесі көліміз Көкшетау қыратының көпшілік демалатын орында орналасқан – Бурабай көлі. Бурабай ауданындағы Көкше тауының шығыс баурайында, теңіз деңгейінен 320,6 метр биіктікте орналасқан. Бурабайдың суы жұмсақ және мөлдір, түбіне дейін айқын көрінеді. Жақын жатқан көлдер (Үлкен және Кіші Шабакты, Шортанды, Қотыркөл, Жөкей, т. б.) аласа жоталармен бөлінген. Көлдің солтүстік-батыс бөлігінде жартасты-жарқабақты келген кішігірім «Жұмбақтас» аралы орналасқан. Солтүстік, батыс және оңтүстік жағалауларын айнала қоршаған әртүрлі пішіндегі жартастар мен жарқабақтар, көлге сұғына енген әсем мүйістер, сыңсыған қарағайлы-қайыңды ормандар Бурабайға ерекше көрік береді. Көл табанын қалыңдығы – 30-35 сантиметр болатын емдік қасиеті бар батпақ жауып жатыр. Батпағының органикалық қасиеті мол, сапасы мен емдік қасиеті жағынан Кавказдың батпағынан кем түспейді. Бурабай көлінің ерекше сұлулығы көптеген әдебиет және көркемсурет шығармаларына, аңыздарға арқау болған.

Бурабай атауына орай халық арасында бірнеше аңыз таралған:

1-нұсқа. Арқадағы Көкшенің өңірінде елі мен жұрты әулиедей санаған ақбас бура мекен етіпті дейді. Соның сұлулығына қызыққан бір батыр андып жүріп, жаңағы бураны қос жебемен атады. Ауыр жарақат алған бура биік тауды айнала қашып барып, бір тұстарға жеткенде шөге кетеді. Боздаған дауысын естуге, көзден аққан жасын көруге дәті бармаған батыр да, ел де көп уақытқа дейін жаңағы тұсқа жолай алмапты. Бураның үні тоқтап, елдің көңілі басылғаннан кейін батыр бір топ серіктерімен әлгі жерге келсе, сол бура тасқа айналып, көзінен аққан жасы көлге айналыпты.

2-нұсқа. Алла дүниені жаратқанда бір халыққа орман байлығын, біруге ұлан-ғайыр даланы және ірі өзендерді, енді біреулерге әдемі таулар мен көгілдір көлдерді берген екен. Қазаққа тек қана дала тиіпті. Оған өкпелі қазақтар Жаратқанның өздеріне назар аударуын және таңғажайып табиғаттың бір бөлігін беруін сұрапты. Сонда Алла өзінің қоржынынан ерекше мүсінді тау мен тасты аймақты, көгілдір суы мен сұлу көлді даланың ортасына төге салыпты. Қазақтар оны ежелден-ақ «Бурабай» деп атап кеткен [4; 87-90-бет].

Ақтайлақ көлі – Ақмола облысы Қорғалжын ауданындағы тұзды тұйық көл. Өркендеу ауылының батысында, 16 шақырым жерде орналасқан, теңіз деңгейінен 307 метр биіктікте жатыр. Халық арасында емдік қасиетімен танылған әрі ертерекете тұз өндірген сор. XIX ғасырдағы қазақтың жылқылы ірі байларының бірі, 17 мың жылқы біткен. Кенесары жасағына қолдау білдірген, Қорғалжын өңіріндегі мектеп-медресе үшін Қазан қаласына 350 түйе керуен жасақтап, Құран кітаптар, әліппелер алдырған Ақтайлақ байдың аты берілген [4; 75-бет].

Кіші Теңгіз көлі – Қорғалжын қорығының аймағында орналасқан. Кіші Теңгіз көлінің тартымдысы оның жағасында мамырдан қазан айына дейін ұялайтын ерекше құс – Қызғылт фламингоны байқауға болады. Қорғалжын қорығы фламинго популяциясы әлемінде солтүстікте орналасқан мекені болып табылады. Бірақ, құстардың миграция жолдарының торабында бола тұрып, бұл көлдер басқа да қанаттылар көпшілігінің топтану орнына айналған – мұнда 300 астам құстар түрлері мекен етеді. Олардың ішінде ең қызықтылары бұйра бірқазан, лашын (сұңқар), ақ басты савка және тағы да басқа құстар. Мұндай түрлілік бірнеше жыл бұрын қорықтық көлдердің әлемнің түйінді орнитологиялық аймағына енудің себебі болды [5].

Көшпелі шаруашылықты жүргізу кезінде басты факторлардың бірі жайылымдық жерлерді жер асты су ресурстарымен қамтамасыз ету болды. Сондықтан да бұлақтар мен құдықтардың тұщы суы жылдың жаз мезгілінде негізгі су көзі болды. Далалық жазық аймақта жер асты суларын пайдалану жоспарлы әрі тұрақты көшпелі шаруашылықты тиімді жүргізуге мүмкіндік берді.

Жер асты суларымен қоректенетін су көзін білдіретін бұлақ гидрологиялық терминінің қатысуымен жасалған топонимдер түркі және моңғол тілдерінде сөйлейтін халықтардағы ең көп таралған терминдердің бірі. Термин су нысандарының атауларының құрамында жиі кездеседі. Өзеннің ағын суы, еріген қар мен жаңбыр суы үнемі аңғарларда жиналады. Бұл сулар қиыршық-құмды жыныстар мен малтатастар арқылы өтіп сүзіледі, осылайша тұщы жер асты суларының көзі түзіледі. Мұндай сулар бұлақтар болып табылады, олар көбінесе топонимдерде «бұлақ» терминінің қатысуымен кездеседі. Топонимикалық зерттеу нәтижесінде Ақмола облысының аумағында Айнабұлақ, Ақбұлақ, Сарыбұлақ, Тасбұлақ, Бетгібұлақ, Жалтырбұлақ, Қарабұлақ, Жаманбұлақ және т.б. топонимдер тіркелді.

Жабай өзені – табиғат ескерткіші. Есіл алабындағы өзен, Зеренді, Сандықтау аудандары жерімен ағып өтеді. Ұзындығы – 196 км, су жиналатын алабы – 8800 шаршы километр. Бұл өзеннің бұрынғы атауы «Атбасар» болған екен. «Жабай» атауына келсек, ел аузында қалған аңыз әңгімелерге қарағанда XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бас кезінде осы Атбасар өзенінің жағасында Жабай аулының қыстауы болыпты, уақыт өте келе сол байдың атымен Жабай өзені болып аталып кеткен [4; 102-бет].

Күркіреуік өзені – табиғат ескерткіші. Бурабай көлінен Шабактыға қарай ағатын қысқа өзен. Халық арасында қасиетті саналған. Өзен қысқа болғанымен ағыны өте қатты болған. Казак-орыстар Күркіреуікті «Громовая» деп, кейде «Громотуха» деп те атаған.

Өзеннің барлық ұзындығы бір жарым шақырым болғанымен, Күркіреуік Бурабай көлін тазартатын негізгі тармағы болып табылады [4; 116-117-бет].

Қорыта келгенде, Есіл-Көкше өңірі – қазақтың тарихында әрқашан ерекше орынға ие болып келген, тарихы бай, аңызға толы киелі өлке. Әсіресе, Қазақ хандығы дәуірінің соңғы кезеңіндегі шешуші тұлғалар мен оларға қатысты оқиғалардың көбі-ақ Есіл-Көкшетау өңіріне қатысы бар. Иә, Есіл-Көкшетау – өз тұсында қазақ мемлекеттілігің іргесін бекітіп, түтінін түзу ұшыру жолында аянбай қызмет қылған Абылай ханның қарапайым сарбаздан тақ иесі хан дәрежесіне дейінгі өсу жолына куә болған өңір. Мағжан мен Сәкен жарыса жырға қосқан, талай сал мен серіні саясында серуендеткен, Шоқандай дана туған көрікті Көкшені кім білмесін?!

Киелі ескерткіштердің картографиясы және ғылыми жүйелеу, Ақмола облысының киелі география нысандарының жалпыұлттық тізімін құруға, сонымен қатар тағзым ететін орындар тарихын неғұрлым терең зерттеуге мүмкіндік туғызары сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Ақмола облысының топонимдері. [Электрондық ресурс] // <https://e-history.kz/kz/news/show/32914/>. (Өтініш берген күні 09 сәуір 2022 жыл).
2. Ақмола. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 400 стр.
3. Біржан Қожағұлұлы // Қазақ әдебиеті тарихы: XIX ғасырдың II жартысы. 5 том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – Б. 387-404.
4. Қасиетті Қазақстан. Бірінші том. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2017. – 480 бет.
5. Ақмола облысының тарихи және мәдени мұрасы. Ескерткіштер жиынтығы – Алматы: «Қазқалпына келтіру» РМК ҒЗЖФ, 2008. – 496 бет.

**XX ҒАСЫРДЫҢ 20-50 ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАРИХЫНДАҒЫ
АЗАЛЫ ЖЫЛДАР**

**ТРАУРНЫЕ ГОДЫ В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В 20-50-Е ГОДЫ XX
ВЕКА**

**MOURNING YEARS IN THE HISTORY OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE 20-
50S OF THE TWENTIETH CENTURY**

**Сейткасымов Аманай Асылбайұлы,
Шытырымбекова Жұлдыз Өмірбекқызы**

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Ж.Мусин ат.Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі, Көкшетау қ.

Pvch_1@mail.ru

Shytyrymbekova.98@gmail.com

Сейткасымов Аманай Асылбаевич,
Шытырымбекова Жулдуз Омирбековна

Кокшетауский высший казахский педагогический колледж им.Ж.Мусина, г. Кокшетау
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

Pvch_1@mail.ru

Shytyrymbekova.98@gmail.com

Seitkasymov Amanay Asylbaevich,
Shytyrymbekova Zhulduz Omirbekovna
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau,

Kokshetau Higher Kazakh Pedagogical College named after Zh.Musin, Kokshetau

Pvch_1@mail.ru

Shytyrymbekova.98@gmail.com

Түйіндеме. Кез-келген өркениетті кемелденген мемлекет өз тарихын қастерлейді, оны ұрпақтардың санасына енгізуге жағдай жасайды. Өйткені тарих халықтың мыңжылдап жинаған тәжірибесі, асыл қазынасы. Сондықтан Қазақстанның ұлттық бірегейлі және біртұтас болуы үшін оның жаңа талапқа сай тарихы да болуы шарт. Кеңестік тоталитарлық қоғам тұсындағы ұлт мүддесінің аяқ асты болған тұстарын ақиқатты тұрғыда зерттеп, парасатпен зерделеу тарихшылардың басты парызы. Себебі, тарих тағылымы жарқын болашақтың негізі. Ұрпақ арасындағы білім мен біліктілікке негізделген тарихи сабақтастықты жалғастыру, дамыту арқылы ұлттың рухы биіктей түседі. Тарих дегеніміздің өзі бір ұрпақтың жасаған құндылығының екінші ұрпаққа ауысуы.

Кеңестік қоғам тұсындағы қазақ тарихының қайғысы мол, қасіреті ауыр парақтары жеткілікті. Қазақ елінің заңғар ойшылы Әбіш Кекілбаев айтқандай «Адам да қоғам да ешқашан өз тағдырын өзі енжар қарап көрген емес», сондай-ақ халық та өз тағдырына өзі ешуақытта немқұрайлы қарай алмаған. Небір ғасырлар өтсе де соның тұла бойында болған тұлғалар мен тарихи құбылыстардың ел санасында Мәңгілік сақталуының сыры да осында жатса керек. Солардың бірі бұрынғы Кеңес елінде болған қуғын-сүргін қасіреті.

XX ғасырдың 20-50 жылдары Қазақ халқының тарихындағы аса бір азалы жылдар болғаны белгілі. Сонау зобалаң жылдары елдің ертеңін ойлаған ұлттық

зиялылар «ұлтшылдар» ретінде негізсіз айыпталды. Және осы жазықсыз жазаланған жандар ұлт зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері еді. Ұлттық зиялылар деп кімді айтамыз. Бұл сауал жөнінде қазақ халқының ардақты азаматтарының бірі М. Шоқай: «оқыған, тәрбие көрген адамдардың бәрін зиялы деп атап, оны сол адам өзі тән болған ұлттың «ұлттық зиялысына» қоса беруге болады деп ойласақ, сөзсіз қателесеміз. Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды зиялы деп айтуға болады.

Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады [1]

- деген болатын. Сондықтан да, ұлттық зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті

болды. Олар мақсатқа жету жолының ауырлығына мойымай, туған халқының жарқын болашағы үшін еңбек етті.

Алайда, өңін айналдырған большевиктік отаршылдардың саясатына ұлт зиялыларының ұстанған бағыты кереғар келді де, қазақ халқының қоғамдық санасының қалыптасуына, ұлттың сана-сезімінің оянуына қазақ зиялыларының қосқан үлесі еленбей, саяси қуғын-сүргін құрбандарына айналды.

Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» мәселелерінің бірі жаппай саяси қуғын-сүргін тарихы болып табылады. Өйткені, әміршіл-әкімшіл мемлекет пен оның таптық идеологиясының жетегінде кеткен елімізде болған оқиғаларға тарихилық принципі негізінде әділ баға беріп, объективтік зерттеулер жүргізу мүмкін емес еді.

Ұлттық тарихтың ақиқаты айтылмады, тарих коммунистік идеологияға сай жазылып келді. Тарихты ойдан шығарып, бұрмалай жазу ешкімге де, ешбір халыққа опа бермейтінін өмір өзі айқын көрсетті.

Қазіргі Тәуелсіз Қазақстан Республикасы тарих ғылымының негізгі міндеті - Отан тарихын объективтік тұрғыдан қайта қарап, отарлық кезең мен коммунистік жүйе дәуіріндегі қатаң саясаттың нәтижесінде оның елеусіз қалған, бұрмаланған және зерттеуге тыйым салынған мәселелерін зерделеп, халқымыздың шынайы тарихын қалпына келтіру болып табылады. Бұл тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің дамуындағы тарихи сабақтастықты жалғастыруға, еліміздің әргі-бергі тарихын түгендеуге, халықтың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған шаралар қатарында қарастырылуы тиіс.

Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасында саяси қуғын-сүргін тарихы маңызды орын алады. Осы орайда мәселеге тарихнамалық зерттеу жүргізіп, оның зерттелуінің бағыттары мен қалыптасқан көзқарастарын көрсете отырып, бұдан кейінгі зерттеулерде қандай мәселелерге назар аударылуы керектігі жөнінде қорытындылар жасау өте өзекті мәселе болып табылады.

XX ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанның саяси-экономикалық және әлеуметтік өмірі қарама-қайшылықтарға толы кезең болды. Қазақстандағы саяси идеологиялық күреске байланысты мәселелердің ішінде ең бірінші кезекте «ұлтшылдық» деген кең тарап, сол кездегі ұлттық интеллигенция өкілдеріне негізсіз айыптар тағылды.

«Ұлтшылдыққа айыптау науқанының жүргізілуі В. Лениннің тірі кезінен-ақ басталды. Большевиктер 1917 жылдары отар болып келген елдерге азаттық күні жақындағанын уағыздаумен болды. 1917 жылғы сәуір айында Петерборда өткен большевиктер конференциясында: «Ресейдің құрамына кіретін езілген халықтарға Ресей мемлекетінің құрамында қалу немесе дербес мемлекет болып бөлініп шығу мәселесін өздігінен шешуге құқық берілуге тиіс...»[1; 184] – депмәлімдесе, көп ұзамай большевиктер Ресей мен шығыстың мұсылман еңбекшілеріне үндеу жолдады. Онда мынадай жолдар бар еді: «Уақытты өткізіп алмаңдар, ғасырлар бойы жерлеріңді жаулап алып келгендерді серпіп тастаңыздар! Ендігі жерде күлге айналған жерлеріңізді олардың тонауына жол бермеңіздер, өз елдеріңіздің қожайыны өздеріңіз болуға тиіссіздер! Тұрмыс-тіршіліктеріңізді сіздер өздеріңіздің салт-дәстүрлеріңізге сай, өз қалау-ықтиярларыңызға орай құруға тиіссіздер!...»[2;256 б.].

1937-1938 жылғы жаппай саяси репрессия өзінің жүргізілу кезеңінде мемлекеттегі тоталитарлық-авторитарлық билік жүйесіне сәйкес келді.

Тоталитарлық жүйе ол тек идеологиядан ғана емес, жаңа қоғамды құру процестері мен алғышарттар нәтижесінен пайда болды. Оның КСРО сияқты алып мемлекеттегі үлгісі биліктегілердің саяси репрессия шараларын өз халқына қарсы қаруы ретінде ұстап, қоғамдық өмірдің барлық саласына: экономика саласына, қоғамның әлеуметтік құрылымына, саяси институттарына толық бақылау жүргізіп отыру түрінде болды және ол заңды қарама-қайшылыққа әкелді. Осы қарама-қайшылықтарды басып-жаншу мен тұншықтыру саяси қуғындау шараларымен жүзеге асты. Сондықтан пролетариат диктатурасы атанған Сталиндік режимнің өз халқына қарсы жүргізген "үлкен терроры" әрине кездейсоқ жаңылыс құбылыс емес-тін. Ол бүкіл империя көлемінде орнаған Саяси билік жүйесінің табиғи болмысынан туындап жатты. Репрессиялау саясатының негізі сонау 1920 жылдары қаланса, ол мемлекеттегі биліктегілердің жеке саясаттарының негізінде өзгере келіп, 1937-1938 жылдары өз шыңына жетті. Репрессия шараларының жүргізілу әдіс-тәсілдерінің сипатына байланысты КСРО-да, оның жекеленген аймақтарында жүргізілуінің өз ішкі логикасы мен реті болды деп айта аламыз [12,160].

30-жылдардың екінші жартысында, дүние жүзілік соғыстың қара бұлты қаптап келе жатқан тұста әміршіл-әкімшіл басқару жүйесі өзінің бойындағы ең бір жексұрындық қасиеттерін көрсете бастады. Соның салдарынан Кеңес қоғамы аса ауыр да, зардапты қиындықтарға кездесті. Одан Қазақстан да тыс

қалған жоқ. Жергілікті партия, кеңес, комсомол, кәсіподақ ұйымдары шаруашылық орындары үлкен соққыға душар болды.

Әдебиеттер:

1. Шоқай М. Түркістанның қилы тағдыры. - Алматы: Жалын, 1992. - 184 б.
2. Ахмедов Ғ. Қилы – қилы заман болды // Жұлдыз. - 1992. - № 5.
3. Нұрпейісов К. Алаш хәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
4. Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.
5. Рысқұлов Т. Р. Собрание сочинений в трех томах. Алматы: Казахстан, 1997. – Т. 1. – 336 с.
6. Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы: Қайнар, 1998. – Т. 1. – 511 б.
7. Рысқұлов Т. Р. Собрание сочинений в трех томах 1998. – Т. 3. – 444 с.
8. Қойгелдиев М. Ұлтшылдық пен күрес науқаны // Социалистік Қазақстан. - 1991. - 9 мамыр.

КЕНЕСАРЫ – ҚАЗАҚ ТӘУЕЛСІЗДІГІНІҢ ҰРАНЫ!

Сейіткасымов Аманай Асылбаевич, Базархан Толовех

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы

E-mail: puch 1@mail.ru (Сейіткасымов А.А), bazarhan_t_84@mail.ru (Базархан Т)

Түйіндеме. Мақалада Кенесары Қасымұлының 1837-1847жылдардағы ұлт азаттық көтерілісінің тарихы, барысы, Хан Кене туралы зеттеу, жазбалар, қазақ зиялыларының зеттеген шығармалары жалы айтылады. Кенесары хан туралы өтілген конферециялар, қайтпас қайсарлығы, елінің тұтастығы мен тәуелсіздігі жолындағы ерлігі зерттелді

Кенесары Хан десе елең етпейтін қазақ жоқ! Ол түсінікті де, өйткені, Қазақтың соңғы ханы – өшпес өршілдігімен, қайтпас қайсарлығымен, елге деген риясыз көңілімен ел есінде мәңгі қалған. Хан туралы зерттеулер, жазбалар, ауыз әдебиетіндегі толғамдар, біршама баршылық. Кенесары ханның ерлікке толы, аяғында қасіретке айналған, трагедиялы өмір жолын, кезінде Алаш ардақтылары да (Әлихан Бөкейхан; Х. Досмұхамбетұлы т.б.), қазақ аяулылары да (М. Әуезов; С. Мұқанов; І. Жансүгіров; Қ. Бекқожин; М. Хакімжанова т.б.) зерттеген, шығармаларына арқау еткен. Қазіргі еліміздің тәуелсіздік тұсында ондай зерттеу-ойлар жалғасын таба бермек. Ол түсінікті де, себебі: хан бейнесі – қазақ тәуелсіздігінің ұраны! 2017 жылы, Кенесары ханның туғанына – 215, опат болғанына (Наурызбай және де басқа туыс, серіктерімен бірге) - 170, Ұлт-Азаттық күрестің басталғанына – 180, Сұлтан Сыздықтың (Садық) туғанына – 180 жыл толады. Осы айтулы күндерді қазақ халқы қалай атап өтпек? Ынталы топтар ақылдаса келе, алдағы күзде, діни-қазақи іс-шара

ретінде «Ас» беру туралы бастама көтерді. БАҚ-да хабарландырулар берілді. Осы тұста, Жамбыл облыстық әкімдігі, «аталған іс-шараларды толығымен қолдайтындықтарын білдіріп, оларды, «Қазақ Хандығының 550 жылдығы» аталған, қасиетті Таразда өткізуді» ұсынды. Тақырыпқа сай, ғылыми-танымдық конференция ұйымдастыру қолға алынды. Бастаманың, Республикалық-Халықаралық деңгейге көтерілгеніне тек қана қуанышпен, үлкен алғыспен қараймыз. Алдағы уақыттарда, Үкімет тарапынан да іс-шаралар өткізілетіндігіне сеніміміз зор. Осыған орай, Кене хан туралы (әсіресе кейінгі) жазылғандардың жинағын шығару да қолға алынды. Әрине, алдында айтқанымыздай, хан турасында аз жазылған жоқ. Солардың ішіндегі ең сүбелі еңбек (тіптен сол еңбегі үшін қудалауға да ұшыраған), атақты тарихшымыз - Е. Бекмахановтың және әдеби-тарихи тұрғысында жазылған, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы екендігі дау туғызбас. Өкінішке орай, Алаш ардақтыларының еңбектерімен енді-енді ғана танысып келе жатырмыз.

Тумысы бөлек, өршіл хан бейнесін, әлемдік жазушы Ж. Верн; ақын-жазушылар - Г. Шевченко; А. Орлов; В. Дубинский т.б. өз шығармаларында (прототип) келтірген. Хан және оның ұрпақтары туралы деректер беруде, сол заманның орыс зерттеушілері, офицерлері және мемлекеттік қызметкерлері де тыс қалған жоқ. Кене Хан туралы халық ауыз әдебиетіндегі шығармалар да өте молшылық. Ол түсінікті де! Алайда, сол өзіміздің ардақтыларымыздың кейбір еңбектері, Кеңес Өкіметі идеологиясы «салқынымен», ал орыс зерттеушілерінің көпшілігі, шовинистік тұрғыда (ханды «разбойник, ведет себя как главарь банды» т.б. дегендер сияқты) жазғандықтарын да ескеруіміз қажет.

Кенесары хан тұлғасына жаңаша қарап, оның шынайы бағасын беру ісі Қазақстан, тәуелсіздікке жеткен соң, қарқынды түрде қолға алынды. Көптеген тарихшылар, зертеушілер т.б. өз еңбектерін жариялады. 2002 жылы Ханның туғанына 200 жыл толуына орай халықаралық ғылыми конференция өтті. Астана қаласында Кенесары ханға ескерткіш қойылған және оның есімімен аталатын көшелер бар. Хан туралы, академик М. Қойгелді ағаның кеңесімен түсірілген документальды фильм көпшілік көңілінен шықты.

Жақында, Москвада, түркітанушы Зайцевтің, ханның ұлы - сұлтан Ахмет Кенесариннің өз қолымен жазған қолжазбасын 105 жыл өткен соң тауып, жариялағаны туралы қуанышты хабар айтылды. Ол кітап та елімізге жетері анық.

Осы жинақты құрастыруда, біз алдымызға, бұрыннан белгілі кейбір еңбектермен қатар, хан туралы кейінгі, нағыз халықтық көзқараспен жазылған дейтіндей, көпшілікке аса танымал да емес, қарапайым шығармаларды да қамтуды мақсат етіп қойдық. Жанр түрлеріне шектеу қоймауға тырыстық. Әр шығарма алдында, қысқаша, авторы және шығарма туралы аздап, түсініктер де беріп отырдық. Шығармалардағы, естеліктердегі, жазбалардағы автор-иелерінің

өз сөздерін сол қалпында, мәнер-стистикасын сақтай отырып, өзгертпестен келтірдік, тек қана көпе-көрінеу қателерді ғана түзетіп, сәл өңдедік. Барлық келіп түскен жазбаларды түгел қамту мүмкін болмады және бұрынғы белгілі еңбектердегі сөздерді қайталай берген, мазмұны сын көтермейтін кейбір шығармаларды өкінішке орай, кіргізе алмадық. Ұсынушылардың түсіністікпен қарауын сұраймыз.

мақалаларды әр автордың өздері ұсынғанын да айта кетелік. Барлығы 37 автордың шығармаларын қамтыған, 25,5 баспа табақтық жинағымызда, кейбір, көпшілікке былай да танымал, ірі-атақты тұлғалардың еңбектерін емес, сол еңбектер туралы зерттеулерді келтіруге де тырыстық.

Әрине, бір жинақта хан туралы жазбаларды түгел қамту мүмкін емес, сондықтан көпшілік қауым түсіністікпен қарар, өзінің бағасын берер деген үміттеміз.

Кене ханның ұлт-азаттық көтерілісіне басынан-аяғына дейін қатысқан жорық жыршысының өзі өмір сүрген заманда қандай ақын болғаны, абырой-беделі, сыншылдығы мен шыншылдығы осы жолдарда сайрап тұр.

1847 ж. Кенесары көтерілісі жеңіліске ұшырап, Кенесары қаза болғаннан кейін Нысанбай жырау қырғыз жерінен қашып шығып, Орта Азия елдерінде біршама уақыт жасырынып жүреді. Туған жеріне қай жылдары қайтып келгені туралы нақты дерек жоқ. Ақынның ақырғы деміне дейін (1883 ж.) өмір сүрген жері — Аққошқар жеріндегі Еңбек ауылы. Бұны журналист, жазушы Т. Бекниязов жазып, дәлелдеп жүр: «Ақын Аққошқар ауылының солтүстік-батысында екі шақырымдай жердегі Күлтарыда жерленген». Төрегелді Бекниязов Еңбек ауылында туып-өскен, көнекөз қариялар сөзін тыңдап, солардан естіп-білгенін жазған [5].

Нысанбай жыры көпке қадірлі, бар қазаққа кең тараған туынды болғандықтан, әр түрлі өзгерістерге ұшырап, бірнеше нұсқамен тараған. Бұл шығарма алғаш рет 1872 ж. (кейбір деректерде 1875 ж.) С. Жантөрин мен Т. Сейдалиннің аудармасымен «Записки Оренбургского отдела императорского Русского географического общества» журналының 3-бөлімінде орысша әріппен басылып шығады. Ал 1912 ж. «Кенесары-Наурызбай» жыры Қазан баспасынан жеке кітап күйінде жарық көреді.

Кеңес үкіметі тұсында Нысанбай туындысы екі рет кітап болып шықты. 1923 ж. Х. Досмұхамедұлының алғысөзімен Ташкентте басылып, 1924 ж. Мәскеуде Н. Төрөқұловтың алғысөзімен жарияланады. Бұл жарық көрген кітаптардың екеуі де Ә. Диваев жинаған Ж. Басығарин нұсқасы еді [6; 24–26].

Кеңес дәуірінде Кенесары-Наурызбай бастаған көтеріліс бұрмаланып көрсетілгені, кейін, тіпті, олардың аттарын атауға тыйым салынғаны белгілі. Осыған орай Нысанбай есімі де халық жадынан өше бастаған еді. Тек

тәуелсіздігімізді алғаннан кейін ғана «Кенесары-Наурызбай» жыры қайтадан жарыққа шығып, Нысанбай есімі қайта жаңғырды.

Ақынның дастаны 1996 ж. «Қазақ халық әдебиеті» көп томдық жинағының 17-томында профессор Ш. Ыбыраевтың алғысөзімен жарық көрді. Соңғы жылдары «Парасат» және «Жұлдыз» журналдарында, 2008 ж. жарық көрген «Батырлар жырының» жетінші томында басылды. Осы басылымдардың тек соңғысында ғана аты-жөні толық жазылып, «Нысанбай жырау Жаманқұлұлы» деп көрсетілген.

Алдағы уақытта бүгінгі және келешек ұрпаққа еліміздің тәуелсіздігінің қадір-қасиетін қастерлетіп, олардың жүрегіне қазақ еліне деген патриоттық сезім еккіміз келсе, Нысанбай сияқты тарихи тұлғамызды барынша ұлықтап, лайықты бағасын беру керек. Өйткені намыс туын көтеріп, ел азаттығы жолында күрескен, сол жолда мерт болған Кенесары, Наурызбай сияқты ерлеріміздің ерлік істерін жырлаған Нысанбай Жаманқұлұлының аты ешқашанда өшпек емес.

Кенесары хан қоныстан ауғанда Досқожа ақынның шығарған қоштасу жыры

Кенесарының күресін жақтаған қазақ ақындары сарбаздардың рухын көтеруге өз үлесін қосты. Сондай ақындардың бірі Алтай-Қалқаман руының өкілі Досқожа Тоқбөріұлы, өзінің айтуы бойынша, Кенесары ханның қолына Ақмола аймағында қосылған. Кенесарының күресін жақтаған ақындар қатарында белгілі қазақ драматургы Қалтай Мұхамеджановтың бабасы Күдеріқожа ақын да болды.

Досқожа жыраудың (1801–1866) есімі «Кенесары қоныстан ауғанда айтқаны» деген жырынан [7] мәлім. Бұл жыр мекенін тастап ауа көшкен елдің туып-өскен жерін қимай жылап айрылысқан қоштасуын бейнелейді [8].

Досқожа ақын қазақтың бейбіт, еркін бақытты күн кешкен шағын еске түсіреді. Бұл қоныстың ата-бабалар қайратымен қолға түскенін айта кетеді

ПРАВОВОЙ СТАТУС БЕЖЕНЦЕВ И МИГРАНТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Сейтенова С.Ж.

Лектор кафедры права Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова

Saule.Seitenova@mail.ru

Аннотация: В статье рассмотрены вопросы определения правового статуса беженцев и мигрантов в соответствии с международными документами и законодательством Республики Казахстан, сделан анализ теоретических подходов в толковании терминов «беженец» и «мигрант».

Ключевые слова: беженец; лицо, ищущее убежище; миграция.

Исследование института правового статуса беженцев, мигрантов является актуальной проблемой юриспруденции, особенно в периоды кризиса, будь то экономического или политического. В мире происходит постоянная миграция населения внутри государств, а также в более развитые страны из неблагоприятных территорий или регионов. Одной из гуманистических идей в современном обществе, наряду с оказанием помощи детям, женщинам, инвалидам, является защита той категории людей, которая оказывается уязвимой в силу того, что вынуждена покинуть свой дом, родину.

В этой связи представляется необходимым разграничить правовые категории, такие как мигрант, переселенец и беженец.

В научной литературе дается различное толкование термина «миграция». К примеру, под миграцией понимают «движение людей с целью проживания на территории иностранного государства, сроком, превышающим один календарный год» [1]. А.Н. Чувелева дает следующее определение: это «переселение, изменение постоянного места жительства или принудительное перемещение социальных групп, людей в другой географический регион, административно-территориальную единицу или на территорию другой страны на срок не менее 6 месяцев» [2]. Также высказывается мнение, что «миграцией можно считать в широком смысле любое перемещение населения за границы определенной территории, независимо от того, на какой срок и с какой целью оно предпринимается. В узком смысле слова миграция – это перемещения, связанные с изменением места постоянного проживания» [3].

О. Д. Воробьёва миграцией называет «любое территориальное перемещение населения, связанное с пересечением как внешних, так и внутренних границ административно-территориальных образований с целью перемены постоянного места жительства или временного пребывания на территории для осуществления учёбы или трудовой деятельности независимо от того, под превалирующим воздействием каких факторов оно происходит — притягивающих или выталкивающих» [4]. Таким образом, главными

признаками, характеризующими миграцию, являются перемещение, изменение места жительства людей, групп людей на длительное время.

Существуют различные классификации миграции. Если за определяющий критерий взять время и место переселения, то можно выделить следующие виды:

- внутренняя (внутри одного государства, по типу: город/село, село/город, город/город, село/село) и международная;
- постоянная и временная (например, к ней можно отнести трудовую);
- маятниковая и эпизодическая.

Также выделяют легальную и нелегальную миграцию, организованную и стихийную, добровольную и принудительную (или насильственную).

Государства несут ответственность за безопасность и защиту прав своих граждан. Когда правительства не могут или не хотят этого делать, люди могут столкнуться с такими серьезными угрозами, что они будут вынуждены покинуть свою страну и искать безопасности в другом месте. Если это происходит, другая страна должна вмешаться, чтобы обеспечить соблюдение основных прав беженцев..

Согласно ст. 13 Конституции Республики Казахстан каждый имеет право быть признанным субъектом закона и защищать свои права и свободы всеми способами, не противоречащими закону, включая необходимую защиту. С этой точки зрения, для лица, ищущего убежища на основании ходатайства о предоставлении статуса беженца, есть основания быть субъектом конституционных прав. Соискателем убежища является иностранец или лицо без гражданства, подавшее заявление о предоставлении убежища в Республике Казахстан до принятия уполномоченным органом окончательного решения по ходатайству о предоставлении статуса беженца. На основании Конституции Республики Казахстан и Закона Республики Казахстан «О беженцах» право беженцев формируется как один из институтов конституционного права [5]. Согласно закону, субъектов прав беженцев можно разделить на две группы: основные и специальные.

Основными субъектами являются лица, ищущие убежища и беженец, а особыми субъектами являются уполномоченные органы, занимающиеся беженцами. Беженец -это лицо, которому решением уполномоченного органа предоставлен статус беженца. Соискатель убежища -это лицо, обратившееся в уполномоченный орган. Соискатели убежища - это новая легализованная категория прав казахстанских беженцев. Уполномоченный орган выдает лицу, ищущему убежища, документ, подтверждающий регистрацию его заявления.

Часто в литературе причиной получения статуса беженца называют стихийные бедствия, вооруженные конфликты, экономические катастрофы или иные бедствия природного или техногенного характера. Следует отметить, что в этих случаях речь не идет о беженцах, более корректно говорить об экологической или экономической миграции населения [6].

В соответствии с Конвенцией ООН «О беженцах», принятой 28 июля 1951 года, беженцем признают «лицо, которое является жертвой преследований по признаку расы, гражданства, вероисповедания, принадлежности к определенной социальной группе или политических убеждений и находится вне страны своей гражданской принадлежности и не может или не желает пользоваться защитой этой страны вследствие того, что имеет опасения преследований; или, находясь на территории государства, не являющегося страной гражданского происхождения, не может или не желает возвращаться в нее, опасаясь преследований»[7].

Казахстан ратифицировал данную Конвенцию «О беженцах» 15 декабря 1998 года, тем самым взяв на себя обязательства по предоставлению прав и гарантий беженцам на своей территории. Порядок присвоения статуса беженца, лишение и прекращение статуса, а также ищущих убежище в Казахстане определяется Законом РК «О беженцах».

Условием признания в качестве беженца является то обстоятельство, что причиной переселения служит опасность стать жертвой преследования по признаку принадлежности к определенной расе, национальности или социальной группе, либо преследования, гонения по политическим или религиозным взглядам. И самое главное отличие беженца от мигранта является то, что беженцы не находятся под защитой государства, гражданином которого они являются, или на территории которого постоянно проживали.

Следует отметить, что проблемы, связанные с миграцией, беженцами негативно отражаются на экономических, социальных и демографических процессах. После приобретения государственной независимости в Казахстане сделано немало для решения вышеперечисленных проблем. Одной из мер является создание условий для возвращения этнических казахов – кандасов на историческую родину в Казахстан. Этот процесс был начат в 1991 году. Всего в Казахстан вернулись более 1 миллиона этнических казахов[8]

Законодательством предусмотрены социальные и другие гарантии для обеспечения нормальной жизнедеятельности кандасов: это и содействие занятости, льготы для занятия предпринимательской деятельностью, освобождение от таможенных платежей при пересечении границы, выплата единовременного пособия, компенсация расходов на проезд к месту жительства. Упрощена процедура получения гражданства. На праве безвозмездного временного землепользования предоставляются земельные участки для ведения личного подсобного хозяйства, садоводства и дачного строительства, а после приобретения кандасами гражданства эти земельные участки оформляются в частную собственность.

В целом, все названные мероприятия свидетельствуют, что ведется планомерная работа по восстановлению исторической справедливости в отношении тех, кто стал жертвой политических репрессий и сохранению социально-политической идентичности граждан, населяющих Казахстан.

Литература:

1. Ю. Лайши. Классификация мировых миграций. - М., 2011. -154 с.
2. А.Н. Чувелева. Миграция населения и ее виды. – М.,2018.- 187 с.
3. Миграция населения. Вып.1: Теория и практика исследования / А.Г. Гришанова, В.А. Ионцев, Л.Б. Карачурина и др.; под ред. О.Д. Воробьёвой. – М., 2017. – 176 с.
4. Воробьёва О. Д. Миграционные процессы населения: вопросы теории и государственной миграционной политики // Проблемы правового регулирования миграционных процессов на территории Российской Федерации / Аналитический сборник Совета Федерации ФС России — 2009. — № 9 (202). — С. 35
5. «О беженцах» Закон РК от 04.12.2009 г. № 214-IV
6. Полян П.М. Насильственные миграции и география расселения.//Мир России. № 8,2010г.с.102-113
<https://mirros.hse.ru/article/view/5405>
7. Конвенция ООН « О статусе беженцев» Женева, от 28 июля 1951 г.
garant.ru
8. Земельный кодекс РК от 20 июня 2003 г. [ИПС "Әділет" \(zan.kz\)](http://zan.kz)

УДК 640

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІН ДАМУ
ЖОЛДАРЫ.
ПУТИ РАЗВИТИЯ ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ
КАЗАХСТАН.
WAYS OF DEVELOPMENT OF THE HOTEL BUSINESS IN THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN.**

Сейтиков А.Т., Умурзаков А.Г., Кайкенова А.А., Алиева А.Ж.
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Oskar_turk@mail.ru

Сейтиков А.Т., Умурзаков А.Г., Кайкенова А.А., Алиева А.Ж.
Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау.
Oskar_turk@mail.ru

Seitikov A.T., Umurzakov A.G., Kaikenova A.A., Alieva A.Zh.
Sh.Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau.
Oskar_turk@mail.ru

Түйіндеме: Қазақстан Республикасында қонақ үй шаруашылығының даму перспективасына жаңа қонақ үй жобаларының жүзеге асырылуы және ірі халықаралық қонақ үй шынжырларының Қазақстанға келіп, өз құрылыстарын жүргізуі өз үлесін қосады.

Қазақстан қонақ үй шаруашылығының дамуы үшін барлық мүмкіншіліктерді иеленеді. Жоғары динамикалық нарықтық қоршаған ортаның бар болуына байланысты қонақ үйлер әрқашан технология, маркетинг және өнімді кеңейтуді ескере отыра, болашақта қалай жұмыс істейтінін ойластыруы қажет.

Түйін сөздер: қонақ үй, компьютерлік жүйе, туризм

Қазақстандағы қонақ үй бизнесі жоғары рентабелді болып қала береді. Қонақ үй кешендерінің спектріне инвестицияларды салу тиімді. Бірақ та, жұлдызды отельдердің өсіп келе жатқан санына қарамастан, қонақ үй нөмірлерінің тапшылығы өзекті болып қала береді және Алматы мен Астананың кейбір отельдері ғана халықаралық қонақ үй шынжырларына кіріп, бесжұлдызды статусты иеленеді.

Қазақстанға келетін туристердің көбі іскерлік және конгресстік туризм категориясына жатады. Қазақстанда іскерлік және әкімшілік орталықтың белсенді дамуы бұл бағытты ынталандырады. Бизнес-қонақтардың үлесіне туристердің жалпы санының 80%-ы жатады. Сәйкесінше, қонақ үй бизнесі көбінесе Алматы мен Астанада дамыған.

Туризмнің дамуына, сәйкесінше қонақ үй шаруашылығының дамуына кедергі жасайтын кейбір мәселелердің бар болуына қарамастан, Қазақстан Республикасының қонақ үй шаруашылығы мен туристік кешені нарықтың жоғары табысты және тұрақты сегменті болып қала береді. Қонақ үй – туристік кешендердің қазіргі жағдайы туризм, демалыс және қызмет көрсету аясының халықаралық стандарттар талабына толығымен жауап бермейді[1].

Жаңа технологиялар мен туризм инфрақұрылымының жетілдірілінуі үшін көп инвестиция қажет. Ішкі республикалық инвесторлар қонақ үй – туристік инфрақұрылым дамуына, негізінен санаторлы-курорттық кешендерді қалпына келтіруге және спорттық объектілерді салуға қаражатты жаңа ғана сала бастады.

Қазақстан қонақ үй шаруашылығының дамуы үшін барлық мүмкіншіліктерді иеленеді. Республиканың бай тарихы, сирек кездесетін тарихи ескерткіштер, өзіне тән мәдениет, саясаттық тұрақтылық – осылардың барлығы туристік және қонақ үй аясының интенсивті дамуына жағдай жасайды. Шетел эксперттері Қазақстанды өңделмеген алмаспен салыстырады. Егер бұл алмасты өңдеп, дұрыс пайдалана білсек, өте жоғары нәтижеге жету мүмкіншілігі бар.

Қазақстан Республикасында қонақ үй шаруашылығының даму перспективасына жаңа қонақ үй жобаларының жүзеге асырылуы және ірі халықаралық қонақ үй шынжырларының Қазақстанға келіп, өз құрылыстарын жүргізуі өз үлесін қосады. Қонақ үй шынжырларының пайда болуы қонақ үй қызметтерінің отандық нарықтан сапалы жаңа күй-жағдайға ауысуын куәландырады. Олар Қазақстанның қонақ үй секторын ұйымдастыруға жаңа жолдарды құрастырады және қонақ үй қызметтерінің деңгейін көтеру процессіне маңызды үлесті еңгізеді.

Қонақ үй қызметінің нәтижесі табысты болу үшін ішкі перспективаларына келесілерді жатқызуға болады:

- менеджмент – меншікті, қызметкерлерді басқару және болашаққа жоспарды құру. Қонақ үй менеджменті қонақ үй табыстылығын анықтайтын негізгі іс-әрекет және фактор болып табылады;

- операциялар – бизнесті күн сайын жүргізу қонақ үй функционирленуінің негізгі әрекеті болып табылады;

- жүйелер – дұрыс жұмысты қамтамасыз ететін ішкі процесстер, мысалы, қажетті бөлімге жіберілген ақпарат;

- ақпарат – барлық қонақ үйлер есеп жүргізу тиіс, мысалы, клиенттердің және қаржылардың;

- байланыс – клиенттердің қажеттілігін қанағаттандыру үшін қонақ үйдің қызмет көрсетуші персоналы және менеджерлер бірге қызмет етуі қажет, сондықтан әрқашан эффективті байланыс құралдары қажет[2].

Жоғары динамикалық нарықтық қоршаған ортаның бар болуына байланысты қонақ үйлер әрқашан технология, маркетинг және өнімді кеңейтуді ескере отыра, болашақта қалай жұмыс істейтінін ойластыруы қажет.

Қазақстан Республикасында қонақ үй бизнесінің дамуы мен қалыптасуын талдау және зерттеу келесі шешімдер мен ұсыныстарды жасауға мүмкіндік берді:

1. Кәсіпкерлік қызмет түрі ретінде қонақ үй қызметтерінің бизнесі сұраныс пен ұсыныстың нарықтық тербелісіне жақын болып келді. Қонақ үй қызметтерін ұсынатын жеке мекемелер үшін нарықта сервис бойынша баға жүйесін құрастыру мүмкіндігі туады.

2. Қонақ үй кешендерінің функциялауын талдау қонақ үй бизнесінің эффективтілігі ең біріншіден менеджмент эффективтілігінің дәрежесімен байланысты екенін көрсетеді.

3. Басқару инфрақұрылымын құрастыру ірі инвестициямен байланысты емес, ал ең біріншіден жоғарыпрофессионалды кадрлардан тұратын басқарушылық потенциалының бар болуын талап етеді. Қонақ үй бизнесінде олардың тапшылығы өткір сезіледі және бұл облыста мәселе өткірлігіне із қалдырады.

Соңғы онжылдықта толығымен қалыптасқан Қазақстанда қонақ үй шаруашылығының даму перспективасының негізгі тенденцияларына келесілерді жатқызуға болады:

- қонақ үй шаруашылығы саласында мамандандырылуды тереңдету;

- халықаралық және мемлекеттің өз қонақ үй шынжырларының болуын құрастыру;

- кіші қонақ үй шынжырларын дамыту;

- қонақжайлылық индустриясына жаңа компьютерлік технологияларды еңгізу.

Соңғысына тоқталып кететін болсақ, қонақ үй бизнесін компьютеризациялау келесілерге мүмкіншілік береді:

- басқару жүйесінің эффективтілігін жоғарлату;
- қонақтардың және жеке мүлігінің қауіпсіздігін, сонымен қатар қонақ үй мүлігінің қауіпсіздігін жоғарлату;
- қонақ үйдің клиенттік базасын кеңейту және маркетингтік мәселелердің бір қатарын шешу;
- қонақ үйдің қосымша қызмет көрсетулерін ұсынуды кеңейтумен байланысты табыс көзін ұлғайту.

Жоғарыда аталып кеткен міндеттер орналасу жеріне, категориясына, нөмірлер санына қарамастан қазіргі уақытта кез келген қонақ үй үшін өзекті болып табылады.

Егер де қонақ үйдің қызметтік орындары және нөмірлері электронды құлыптармен жабдықталған болса, компьютер арқылы оларды біріңғай желіге біріктіруге болады. Ол келесі қосымша функцияларды жүзеге асырады:

- орталық пульт командасы арқылы бір немесе бірнеше нөмірлерді ашу, блоктау;
- нөмірге кіруге рұқсат етілмеген әрекеттер жағдайында үрей сигналын алу;
- есік статусы (ашық/жабық, қандай кілтпен) жөнінде ақпарат алу;
- нөмірде қонақтың бар ма, жоқ па жөнінде ақпарат алу. Бірақ та мұндай функцияның болуына кейбір елдерде тыйым салынады, өйткені қонақтың жеке өміріне басып ену болып саналады[3].

Қонақ үй кешенін орталықтандырылған басқарудың компьютерлік жүйесі ешбір күш-жігерсіз ірі отельдің жұмысын үйлестіруге мүмкіндік береді. Жүйе келесі міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- бизнес-процесстерді ықшамдау, қағаз құжат айналымын төмендету;
- бөлімдер және персонал қызметін бақылауды жоғарлату;
- қонақтарға қызмет көрсету сапасын көтеру;
- операциялық шығындарды ықшамдау;
- статистикалық және аналитикалық функциялар.

Кәсіпшілік жүйенің негізіне жыл сайын жаңа кәсіпшілік өңдеулермен жинақталып, жетілдірілініп отыратын қонақ үйлердің үлкен санының табысты тәжірибесі тиісті.

Қонақ үй кешендеріне туристерді орналастыру мен оларға қызмет көрсету бойынша ірі орталықтар жатады. Негізгі қызмет көрсетулер орналастыру мен тамақтандыру болып табылатыны белгілі. Негізгі қызметтерден басқа қонақ үй кешендері туристерді қосымша қызметтердің бірқатар түрлерімен қамтамасыз етеді. Оларға келесілерді жатқызуға болады:

- бағдарламаларды ұйымдастыру;
- конгресс, симпозиум, кеңестер және т.б. өткізу үшін орындармен қамтамасыз ету;
- бос уақытты өткізу үшін жалға берілетін қызмет түрлерін ұсыну (бильярд, сауна, бассейн және т.б.)[4]

Қонақ үй және туристік қызметтердің әр түрлері бойынша қазақстандық және шетел азаматтарының қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін кең мүмкіншіліктерді қамтамасыз ететін республикада қазіргі заманға сай жоғары эффективті және бәсекеге қабілетті туристік кешеннің функциялау үшін шарттар туғызу қажет.

Сонымен қатар ұлттық туристік өнім сапасын қамтамасыз ету үшін арнайы стандарттарды құрастырып, қабылдау керек. Қазақстан республикасында қонақ үй шаруашылығы мен туризмнің материалды-техникалық базасын дамытуға инвестицияларды тарту үшін шарттарды анықтап, орындау қажет. Сонымен қатар туризм аясында Қазақстан Республикасының Шетел елдерімен халықаралық ынтымақтастығының нормативті-құқықтық базасын кеңейту қажет. Қазіргі уақытта туризм облысында 26 келісім шарттар іске асырылып жатыр. Келісу үшін контрагенттерге туризм облысында келесі елдермен өзара серіктестік жөнінде келісім жобалары жіберілген: Жапония, Греция, Франция, Катаром, Сауд Арабиясы, Словения; Польша, Монғолия. Қазіргі уақытта Біріккен Ұлттар Ұйымының мамандандырылған мекемесі болып табылатын Дүниежүзілік туристік ұйыммен (ВТО) және Дүниежүзілік туристік ұйымның мүше-елдерінің ұлттық туристік әкімшіліктерімен серіктестікті нығайту қажет[5].

Қонақ үй кешендерінің негізін қонақ үй – мейрамханалық шаруашылық құрайды. Жалпы тамақтандыру орындары қонақ үй кешендерінің бірінғай жүйесіне кіретініне қарамастан, олар да акцентті рационды (меню) жоспарлаудан жалпы пайда түсушілікке жоспарлауға жіберу қажет. Сондықтан осы мақсатпен басқарудың автоматтандырылған жүйелері, компьютерлік технологиялар еңгізіліп, әрдайым персоналды оқыту жүргізілу қажет.

Сонымен қатар қонақ үй кешендерінің ақпараттық жүйелері де жетілдірілуі керек: орынды резертеу және ақпарат бөлімдері үшін жаңа техника, автоматты кассалық аппараттар еңгізіліп, билетті сату және көлік құралдарында орындарды резервілеу бойынша технологиялар дамытылуы қажет. Қонақ үй кешендерінің мекемелері қаржылық, кадрлық, ұйымдастырушылық ресурстарды шоғырлай отыра, қымбат маркетингтік зерттеулерді өткізіп, масштабты жарнамалық компанияларға маңызды қаражат құралдарын салып, қоғаммен байланыс (PR) бойынша мерекелерді құрастырып, жүзеге асыру, сонымен қатар жалпы қонақ үй кешендерінің сәтті, әрі табысты дамуын қамтамасыз ете отыра, масштабты презентациялар, өкілдік пресс-конференциялар өткізу қажет.

Қазақстандық бренд ең алдымен ұлттық масштабта, ал болашақта халықаралық аренада лайықты орынды иеленіп, қонақ үй саласында жоғары жетістіктерге қол жеткізер болса, Қазақстан Республикасын тек аймақтық деңгейде емес, халықаралық және әлемдік масштабта танымал етуге өз үлесін тигізер еді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Медлик С., Инграм Х. Гостиничный бизнес; Юнити-Дана - М., 2014. - 224 с.
2. Волков Ю. Ф. Введение в гостиничный и туристический бизнес; Феникс - М., 2015. - 352 с.
3. Федцов В.Г. Культура гостинично-туристского сервиса; Феникс - М., 2014. - 953 с.
4. Концепция развития туризма в Республике Казахстан
5. Закон РК о туристской деятельности от 13 июня 2001 года

УДК 615.851

ПЕСОЧНАЯ ТЕРАПИЯ КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ АРТ-ТЕРАПИИ ҚҰМ ТЕРАПИЯСЫ АРТ-ТЕРАПИЯНЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ SAND THERAPY AS ONE OF THE TYPES OF ART THERAPY

Стукаленко Нина Михайловна

педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ПФА ҚР, МАИН
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
nms.nina@mail.ru

Барчан Алина Сергеевна

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Vvv.alina18@mail.ru

Стукаленко Нина Михайловна

доктор педагогических наук, профессор, академик АПН РК, МАИН
Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
nms.nina@mail.ru

Барчан Алина Сергеевна

Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова, г. Кокшетау
Vvv.alina18@mail.ru

Stukalenko Nina Mikhailovna

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Academician of the Academy of Sciences, ANE
RK, MAIN
Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
nms.nina@mail.ru

Barchan Alina Sergeevna

Kokshetau University named after Sh.Valikhanov, Kokshetau
Vvv.alina18@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые аспекты использования песочной терапии. Авторами описывается история становления песочной терапии, особенности применения, а также возможности использования в современной психологической практике. В заключении представлен вывод о проведенном исследовании.

Ключевые слова: арт-терапия, песочная терапия, психокоррекция.

В последнее время методы арт-терапии все больше привлекают внимание как педагогической деятельности, так и психологической. Изначально арт-терапия использовалась в качестве лечения художественным творчеством, на сегодняшний день используется для коррекции и развития личностных качеств. «Арт-терапия и детская психология – отличная пара!», – так выражает потенциал арт-терапевтических средств Л.Н. Иваненко [1].

Одним из эффективных методов по психокоррекции в арт-терапии является песочная терапия. Песочная терапия — это погружение в мир детских переживаний, релаксация и экзистенциальный поиск. Благодаря песочной терапии мы можем узнать о себе немного больше, можем проложить символическую «тропинку», которая приведет нас к пониманию и принятию себя и своей жизни.

Использование методики песочницы, является уникальной возможностью исследовать внутренний мир посредством множества маленьких фигур, подноса песка, небольшой воды, и почувствовать свободу и безопасность самовыражения в ходе общения с психотерапевтом. С помощью песочной терапии можно выразить то для чего не находится слов, коснуться с тем, к чему сложно обратиться напрямую. В отличие, например от рисуночных форм арт-терапии использование песочных композиций, не требует каких-то особых умений. Во время работы с песком невозможно сделать что-то неправильно, это важно особенно для тех, кто привык оценивать себя особо строго.

Песочная психотерапия является невербальной формой психотерапии. Основная цель психотерапии – достижение эффектов самоисцеления спонтанным самовыражением. Песок имеет особенную способность струиться и уходить где-то вглубь неизвестности собственных страхов и переживаний. Поэтому результатом песочных занятий чаще всего становится освобождение ребенка от всего, что беспокоит и волнует. Занятия песочной терапией при помощи психологов и педагогов, которые тактично направляют ребенка к освобождению от внутренних проблем, развивают самооценку ребенка и помогают ему самоутвердиться в обществе. Детская песочная терапия не ставит цель переделать ребенка, а помогает через игру научиться быть самим собой.

Хотя песочная игра ассоциируется скорее с детской терапией, песочная терапия может эффективно использоваться и в работе с взрослыми людьми. Песочная психотерапия - это в первую очередь оригинальный способ общаться с миром и с его внутренним «Я» и способ разрешать внутренние психологические конфликты и обрести целостность. [2].

Техника песочной арт-терапии уникальна тем, что предлагает использовать песок и технику рисования песком, как основу для творчества и

самопознания. Рисование песком - это необычное искусство создания картин с помощью песка, это возможность выразить свои чувства и эмоции без слов. Рисование песком улучшает память, пластику движений, работу мозга, ведет борьбу со стрессом. Именно при таком состоянии лучше всего снимаются стрессы, внутреннее напряжение, уходят проблемы. Рисованию песком это особенно свойственно: манипулируя сыпучими материалами, человек избавляется от негативных эмоций. Рисование происходит непосредственно пальцами по песку, что способствует развитию сенсорных ощущений, раскрепощает и гармонизирует, а так же способствует развитию двух полушарий, так как рисование происходит двумя руками [3].

Метод сочетает в себе (процесс построения композиции) и вербальной (рассказ о готовой композиции, сочинение истории или сказки, раскрывающей смысл композиции) экспрессии личности. Одинаково успешно применяется в работе со взрослыми и детьми.

В 1929 впервые для работы с больными и неблагополучными детьми использовать песок стала британский психолог Маргарет Ловенфельд. Маргарет придавала большое значение тактильному контакту ребенка с песком и водой, дополнявшему проективную игру с различными предметами и куклами. Она работала с двумя подносами, один из подносов был наполнен песком, другой — водой. Также детям были предложены обычные формочки для игры в песочнице и коробки с миниатюрными игрушками. Детям предоставлялась возможность свободно играть с песком, водой и фигурками. Дети называли этот процесс «строить мир». М. Ловенфельд так и назвала свою методику — техника «построения мира» [4].

На сегодняшний день методы песочной терапии используют в когнитивно-поведенческой гештальт-терапии, семейной терапии и детском психоанализе. В качестве материалов используются песок, вода и миниатюрные фигурки. С их помощью клиентам предлагается создавать композиции на специальном подносе. Чаще всего после завершения работы с песком детям предлагается придумать название своему творению и рассказать о нем психологу. Психолог в свою очередь отмечает важные моменты процесса, фиксирует композицию на фото, подробно слушает и анализирует рассказ клиента.

Соприкосновение с вытесненным и подавленным материалом личного бессознательного, его включение в сознание является основной задачей песочной терапии. Данный метод позволяет гармонизировать внутренний душевный хаос с помощью некоторых механизмов:

- 1) проработки психотравмирующих ситуаций на символическом уровне;
- 2) расширения внутреннего опыта за счет осознания содержаний глубинных уровней психики, в том числе архетипического, и укрепления сознательного Я;
- 3) изменения отношения к себе, к своему прошлому, настоящему и будущему, к значимым другим, в целом к своей судьбе;

4) укрепления (или пробуждения) доверия к миру, развития новых, более продуктивных отношений с миром [5].

В процессе упражнений с песком можно корректировать какие-то негативные установки и иррациональные ощущения. Одним из главных механизмов позитивного воздействия песочной терапии основан на том, что ребенок получает опыт создания маленького мира, который является символическим выражением его способности и права строить свою жизнь, свой мир собственными руками. Применение песочной терапии предполагает следующие стадии игры с песком.

1. Хаос. Этот этап отражает ощущение эмоциональное смятение и хаоса, который существует в жизни ребёнка. Проходит постепенное реагирование на болезненное эмоциональное состояние и своеобразное освобождение от него. Многократно повторяющиеся символические повторения психотравмирующих ситуаций способствуют изменению отношений к ним. Стадия «хаоса» может продолжаться от одного занятия до нескольких занятий.

2. Борьба. В данном случае в песочницу переносятся внутренние конфликты например: агрессия, тревога, реальные конфликты и взаимоотношения и пр.

3. Гармония. Жизнь возвращается в нормальное русло. Восстанавливается порядок и равновесие [6].

Таким образом, песочная арт-терапия как инструмент психологической помощи (вне зависимости от того в работе с кем будет использоваться) обеспечивает снижение уровня тревожности, позволяет осознать свои страхи, активизирует потенциальные ресурсы личности, закрепляет новые формы позитивного поведения и взаимодействия, повышает самооценку, способствует формированию эмоциональной устойчивости. Все возможности использования песочной арт-терапии с миниатюрными игрушками в психологической работе еще достаточно мало изучены, что открывает перспективы для новых исследований и творческих находок.

Литература

1. Иваненко Л.Н. Изотерапия как метод арт-терапии. [Электронный ресурс]. URL: http://ext.spb.ru/2011-03-29-09-03-14/89-preschool/11224-Izoterapiya_kak_metod_artterapii.html

2. Грабенко Т. М. Чудеса на песке. Песочная игротерапия. Методическое пособие для педагогов, психологов и родителей. - СПб. : Питер, 2013. 128 с.с

3. Специфика песочной терапии, ее роль в практике психолога [Электронный ресурс] информационный ресурс varmine.ru. – Режим доступа: <https://varmine.ru/stati/konsultirovanie/specifika-pesochnoj-terapii-ee-rol-v-praktike-psiologa>

4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д., Грабенко Т. М. Чудеса на песке. Практикум по песочной терапии. Изд. «Речь», 2005.

5. Штейнхардт Л. Юнгианская песочная психотерапия. - СПб.: Питер, 2001. 320 с.

6. Лебедева Е.С. Применение песочной терапии в психологическом консультировании // Материалы Международной научно-практической конференции «Психологическое консультирование и психотерапия: на стыке наук, времен, культур» / Е.С. Лебедева, Е.Г. Лопес. – Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2007. – С. 363.

ӘӨЖ 347.1 ББК67.99

ІСКЕ ҚАТЫСУШЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Тлеубердина У.Т., з.ғ.м.

umsin.tleuberdina@mail.ru

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Нукиев Б.А., з.ғ.м.

Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Омаров А.Ж., з.ғ.м.

Аңдатпа: Мақалада заңнамаға сәйкес азаматтардың бұзылған құқықтарын қорғауға қатысты негізгі құқықтары мен міндеттерін танудың қазіргі қоғамдағы өзектілігін білудің маңыздылығын көрсетеді

Түйін сөздер: талапкер және жауапкер, дау нысаны, құқық қабілеттілік, әрекет қабілеттілік, заңды тұлғалар, мемлекеттік органдар.

ОСНОВНЫЕ ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ УЧАСТВУЮЩИХ В ДЕЛЕ

Аннотация: Статья рассматривается в обществе значение актуальности признания основных прав и обязанностей граждан при судебной защите.

Ключевые слова: истец и ответчик, объект спора, правоспособность, дееспособность, юридические лица, государственные органы

THE MAIN RIGHTS AND OBLIGATIONS OF THE PARTICIPANTS IN A CASE

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Tleuberdina U.T Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Nukiyev B.A. Master of Laws

Kokshetau Shoqan Ualikhanov University, Kokshetau city

Omarov A.Zh. Master of Laws

Keywords: plaintiff and defendan, object of dispute, legal capacity, capacity, legal entities, government bodies

Мемлекеттің аумағында азаматтық істер бойынша әділ сот жүргізу конституциялық қағидаттар талаптарына қарай іске қатысатын адамдардың барлығы: заң мен сот алдында барлық адамдардың теңдігі /146/ Конституция бойынша сақталады және қорғалады[1]. Демек, қолданыстағы АПК -43бабына сай: іске қатысушы адамдардың құрамына : тараптар, үшінші тұлғалар, прокурор, мемлекеттік органдар, жергілікті өзін өзі басқару органдары, заңды ұйымдар немесе Кодекстің 57 және 58-баптарында көзделген негіздер бойынша процеске қатысатын жекелеген азаматтар, сот ерекше іс жүргізу тәртібімен қарайтын істер бойынша мәлімдеушілер мен мүдделі адамдар (осы Кодекстің 286-бабы) іске қатысушы тұлғалар болып танылады [2].

Тараптар деп талап қоюшы мен жауапкерді атайды. Талап қоюшы мен жауапкер ретінде жеке тұлғалар (ҚР–ның азаматы, шетел азаматы және азаматтығы жоқ адам) мен заңды тұлғалар (мекемелер, ұйымдар және кәсіпорындар) болып табылады.

Кез-келген талап қоюшы – сотқа талап арыз беру арқылы өзінің субъективтік құқықтары мен заңмен қорғалатын мүддесін қорғаушы тұлға болып саналады. Қазіргі азаматтық іс жүргізу заңында талап қоюшының азаматтық процеске қатысуының екі негізі көрсетілген: 1-ден, талап қоюшы өз мүдделері және құқықтарын көздеп талап қою арқылы қатысады; 2-ден, басқа тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінеді. Бірінші жағдайда талап қоюшы іс жүргізуін өзі бастайды, ал екінші жағдайда ол іске қатысуға соттан рұқсат сұрайды. Жауапкер – талап қоюшының талабы бойынша сот алдында жауап беретін тұлға болып саналады. Талап қоюшының айтуы бойынша жауапкер оның субъективтік құқығын немесе заңмен қорғалатын мүддесін бұзып не дауға салып отырғандықтан әрқайсысы заң алдында теңдігі қағидасына байланысты құқықтарды иелене алады. Басқаша айтатын болсақ екі жақ, яғни талап қоюшы мен жауапкер – сотта қаралуға жататын даулы құқық қатынасының немесе заңмен қорғалатын мүдденің субъектілері. Сөйтіп, талап қоюшы мен жауапкер азаматтық процесте тараптар болып табылады[3]. Өз мүдделерін немесе талап қойылған мүдделерді көздеп талап қоюшы азаматтар мен заңды тұлғалар талап қоюшылар болып табылады. Өздеріне қуыным талабы қойылған азаматтар мен заңды тұлғалар жауапкерлер болып табылады.

Заңда көзделген жағдайларда заңды тұлғалар болып табылмайтын ұйымдар да тараптар болуы мүмкін. Басқа тұлғалардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінуге заң бойынша құқығы бар адамдардың өтініші бойынша мүдделері қозғалып іс басталған адамға сот пайда болған процесс туралы хабарлайды және ол адам сотқа талап қоюшы ретінде қатысады. Азаматтық процесте мемлекет бір тарап болуы мүмкін. Тараптар іс жүргізу құқықтарын тең пайдаланады және бірдей іс жүргізу міндетін мойнына алады. «Азаматтық іс

жүргізуде тараптар ретінде қатысушы үшін азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттігі болуы тиіс, ал сотта өзінің іс жүргізу құқықтарын жүзеге асыру үшін азаматтық іс жүргізу әрекет қабілеттігі қажет»[4]. Азаматтық іс жүргізудегі құқық қабілеттігі – азаматтық іс жүргізу құқықтары мен міндеттеріне ие болу қабілеттілігі, материалдық құқық субъектілері болып табылатын барлық азаматтар мен ұйымдар үшін бірдей дәрежеде танылады.

Сондықтанда азаматтық іс жүргізу әрекет қабілеттігі – сотта құқықтарын өз іс әрекетімен жүзеге асыру және міндеттерін орындау, іс жүргізуді өкілге тапсыру қабілеттігі деп ұғынылады. Азаматтық іс жүргізу құқықтары мен міндеттеріне ие болу қабілеттілігі (азаматтық іс жүргізу құқық қабілеттілігі) материалдық құқық субъектілері болып табылатын барлық азаматтар мен ұйымдар үшін бірдей дәрежеде танылады. Сотта құқықтарын өз іс-әрекеттерімен жүзеге асыру және міндеттерін орындау, іс жүргізуді өкілге тапсыру қабілеттілігі (азаматтық іс жүргізу әрекет қабілеттілігі) он сегіз жасқа толған азаматтарда және ұйымдарға толық көлемде болады. Он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ әрекет қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сотта олардың ата-аналары немесе өзге де заңды өкілдері қорғайды, алайда сот мұндай істерге кәмелетке толмағандардың немесе әрекет қабілеті шектеулі деп танылған азаматтардың өздерін және прокурорды тартуға міндетті. Он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың, сондай-ақ әрекет қабілеттілігі шектеулі деп танылған азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сотта олардың заңды өкілдері, прокурор қорғайды. Заңда көзделген жағдайларда, азаматтық, отбасылық, еңбек, кооперативтік, әкімшілік және өзге де құқық қатынастарынан және тапқан табысына немесе кәсіпкерлік қызметтен түскен кірістеріне билік етуге байланысты мәмілелерден туындайтын істер бойынша он төрт жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың өз құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сотта өз басы қорғауға құқығы бар. Кәмелетке толмағандарға көмек көрсету үшін кәмелетке толмағандардың заңды өкілдерін мұндай істерге қатысуға тарту соттың қалай шешуіне байланысты[5].

Адамның іс-әрекеті әралуан әлеуметтік қағидалармен сәйкес реттеліп отырады. Адам өмір сүретін қоғамдық ортада оның сана-сезіміне, іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына әдептік қағидалар, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар өз әсерін тигізеді. Өзіне де, өзгеге де жалпыға бірдей әдеп сақтаған адамды жұртшылық тәрбиелі адам деп санап, мәдениетті, зиялы адам ретінде қошеметтеп, құрметтейді. Ал көпшілікке тән әдеп-ғұрыптарды сақтамай, тәртіп бұзғандарға жұртшылық күдікпен қарайды. Ондайлар көпшіліктің теріс пікіріне тап болады. Ұяты бар арлы адам басқалардың, қоғамның пікірін жоғары бағалап, әдепсіз қылықтардан, жаманаттан өзін аулақ ұстайды. Адамгершілік принциптер мен қағидалар, әдеп-ғұрып, дәстүр, сондай-ақ құқық ережелері т.б. барлық әлеуметтік қағидалардың негізі болып саналады.

Егер адамдардың басым көпшілігі заң нормаларын сақтап, оның ережелерін дұрыс орындайтын болса, онда қоғам қалыпты өмір сүретін болады. Мұндай қоғамда әрбір адам тыныштықта қалыпты өмір сүреді, өзінің денсаулығын, дүние мүлкін сақтау жөнінде көп алаңдамайды. Егер қоғамдық ортаның қалыпты өмір сүруі төмендеп кетсе, онда ел ішінде адамгершілік қасиеттері төмендеп, бірден қылмыс көбейіп кетеді. Тараптардың азаматтық іс жүргізу құқықтарын: жалпы және арнайы деп бөліп қарастырамыз.

Жалпы – бұл тараптардан басқа да іске қатысушы тұлғаларға тән құқықтар: іс материалдарымен танысуға, олардан үзінділер жазып алуға және көшірмелер түсіруге, қарсылықтарын мәлімдеуге, дәлелдеме табыс етуге және оларды зерттеуге қатысуға және т.б (АПК-нің 46-бабы)

Арнайы – ҚР АПК-нің 31, 48, 50, 156, 158 және т.б баптарында көзделген. Мысалы, талап қоюшы талаптың негіздемесін немесе нысанасын өзгертуге, талап қою талабының мөлшерін ұлғайтуға не азайтуға немесе талап қоюдан бас тартуға құқылы.

Іске қатысушы адамдардың іс материалдарымен танысуға, олардан үзінділер жазып алуға және көшірмелер түсіруге; қарсылықтарын мәлімдеуге; дәлелдеме табыс етуге және оларды зерттеуге қатысуға; іске қатысушы басқа адамдарға, куәлерге, сарапшылар мен мамандарға сұрақтар қоюға; өтініш жасауға, соның ішінде қосымша дәлелдеме талап ету туралы өтініш жасауға; сотқа ауызша және жазбаша түсініктемелер беруге; сот процесі барысында туындайтын барлық мәселелер бойынша өз дәлелдерін келтіруге; іске қатысушы басқа тұлғалардың өтініштері мен дәлелдеріне қарсылық білдіруге; сот жарыссөздеріне қатысуға; сот отырысының хаттамасымен танысуға және оған жазбаша ескертпелер беруге; соттың шешімі мен ұйғарымына шағымдануға; азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдарда берілген басқа да іс жүргізу құқықтарын пайдалануға құқығы бар. Олар өздеріне берілген барлық іс жүргізу құқықтарын адал пайдалануға тиіс. Іске қатысушы адамдар, орындалмауы азаматтық сот ісін жүргізу туралы заңдарда көзделген салдарларды туғызатын жағдайда, өздерінің іс жүргізу міндеттерін атқарады. Судья сот отырысы залына кірген кезде залдағы барлық қатысушылар орындарынан тұрады. Іс шешім шығарусыз аяқталатын сот шешімін немесе сот ұйғарымын сот отырысы залындағы жұрттың барлығы түрегеп тұрып тыңдайды.

Процеске қатысушылар судьяға түрегеп тұрып жүгінеді және өздерінің айғақтары мен түсініктемелерін айтады. Осы ережені орындамауға төрағалық етушінің рұқсатымен ғана жол берілуі мүмкін.

Процеске қатысушылар, сондай-ақ сот отырысы залындағы барлық азаматтар белгіленген тәртіпті сақтауға міндетті.

Істі қарау кезінде тәртіп бұзған адамға төрағалық етуші соттың атынан ескерту жасайды. Тәртіпті қайталап бұзған кезде іске қатысушы адам сот ұйғарымы бойынша сотта іс қараудың барлық уақытына немесе оның бір бөлігіне сот отырысы залынан шығарылып жіберілуі мүмкін. Соңғы жағдайда

төрағалық етуші отырыс залына қайта жіберілген адамды ол жоқ кезде жасалған іс жүргізу әрекеттерімен таныстырады. Іске қатыспайтын және істі қарау кезінде қатысушы азаматтар тәртіпті қайталап бұзғаны үшін төрағалық етушінің өкімімен отырыс залынан шығарылып жіберіледі. Істі қарау барысында оған қатысушы азаматтар жаппай тәртіп бұзған кезде сот іске қатыспайтын азаматтардың барлығын сот отырысы залынан шығарып, істі жабық отырыста қарауы немесе істі қарауды кейінге қалдыруы мүмкін. Істі талқылау үшін белгіленген уақытта төрағалық етуші сот отырысын ашады және қандай азаматтық іс қаралуға тиіс екенін жария етеді. Сот аудио-бейнежазба құралдарын пайдаланған жағдайда төрағалық етуші ол туралы хабарлайды.

Сот отырысының хатшысы осы іс бойынша шақырылған адамдардан кімнің келгенін, келмеген адамдарға хабар берілген-берілмегенін және олардың келмеу себептері туралы қандай мәліметтердің бар екенін сотқа баяндайды. Төрағалық етуші келгендердің кім екенін анықтайды, сондай-ақ лауазымды адамдар мен өкілдердің өкілеттіктерін тексереді.

Аудармашыға оның міндеттерін түсіндіру. Төрағалық етуші аудармашыға - оның сот жүргізіліп отырған тілді білмейтін адамдардың түсіндірмелерін, айғақтарын, мәлімдемелерін, ал бұл адамдарға іске қатысушы адамдар мен куәлардың түсіндірмелерінің, айғақтарының, мәлімдемелерінің, жария етілетін және істе бар құжаттардың, дыбыс жазбалардың, сарапшылар қорытындыларының, мамандар консультацияларының, сондай-ақ судья өкімдерінің, сот қаулылары мен шешімдерінің мазмұнын аудару міндетін түсіндіреді[4].

Төрағалық етуші аудармашыға көрінеу дұрыс аударма жасамағаны үшін Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген жауапкершілік жөнінде ескертеді. Аудармашының бұл туралы қолхаты сот отырысының хаттамасына қоса тіркеледі. Келген куәлар сот отырысы залынан шығарылады. Төрағалық етуші жауап алынған куәлардың жауап алынбаған куәлармен сөйлеспеуіне шаралар қолданады.

Төрағалық етуші сот құрамын жария етеді, прокурор, сарапшы, маман, сот отырысының хатшысы ретінде кімдердің қатысатынын хабарлайды және іске қатысушы адамдарға олардың қарсылық білдіру құқығын түсіндіреді. Қарсылық білдіру үшін негіздер, мәлімденген қарсылықты шешу тәртібі және осындай мәлімдеулерді қанағаттандыру салдарлары Кодекстің 41-42-баптарымен айқындалады.

Төрағалық етуші іске қатысушы адамдарға және өкілдерге олардың іс жүргізу құқықтары мен міндеттерін, соның ішінде тараптарға дауды шешу үшін аралық сотқа жүгіну құқығын және осындай әрекеттің салдарларын түсіндіреді.

Іске қатысушы адамдардың және өкілдердің істі қарауға байланысты мәселелер жөніндегі өтініштері іске қатысушы басқа адамдардың пікірлері тыңдалған соң сот ұйғарымдарымен шешіледі. Іске қатысушы адамдар келмеу себептері туралы сотқа хабарлауға және бұл себептердің дәлелді екендігіне дәлелдемелерді ұсынуға міндетті. Іске қатысушы адамдардың біреуі сот

отырысына келмеген жағдайда, оларға хабарланғаны жөнінде мәліметтер жоқ болса, істі қарау кейінге қалдырылады.

Қорыта айтқанда, өз құқықтары мен міндеттерін кез-келген азаматтың жақсы білуі, жариялы мемлекеттің келешектегі жарқын өмірінің кепілдігі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж. (2007ж. .21.05 енгізілген өзгерістер мен толықтыруларымен қоса). // АҚЖ «Заң»

2 Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі. 2016ж 1 қолданысқа енгізілді.

3 Баймолдина З.Х. Гражданское процессуальное право РК. В 2-х томах. – Алматы: КазГЮА, 2001.-121с

4 Егембердиев Е.О. Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: Жалпы бөлім. Ерекше бөлім. Оқу құралы. - Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2003. – 102 б.

5 Нұрмашев Ү., Нұрмашева Ф Қазақстан Республикасының азаматтық іс жүргізу құқығы: - Оқу құралы. -Алматы : Жеті жарғы ,2009.-400б

УДК 657

ББК 65.052

«БУХГАЛТЕРЛІК БАЛАНС: ОНЫҢ НЕГІЗІНДЕ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙДЫ ТАЛДАУ ЖӘНЕ ҚҰРУ ТЕХНИКАСЫ, ӘДІСТЕМЕСІ»

"БУХГАЛТЕРСКИЙ БАЛАНС: ТЕХНИКА, МЕТОДИКА АНАЛИЗА И ПОСТРОЕНИЯ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ НА ЕГО ОСНОВЕ»

"BALANCE SHEET: TECHNIQUE, METHODOLOGY OF ANALYSIS AND CONSTRUCTION OF FINANCIAL CONDITION ON ITS BASIS"

Тлеубаева З.Д., Кальжанова К.А., Байгарина А.Т. (PhD)
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
Zauresh.tleubayeva@bk.ru , Ali_dim11 <ali_dim11@mail.ru>

Тлеубаева З.Д., Кальжанова К.А., Байгарина А.Т. (PhD)
Кокшетауский университет Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
Zauresh.tleubayeva@bk.ru , Ali_dim11 ali_dim11@mail.ru

Tleubayeva Z.D., Kalyzhanova K.A. Baigarina A.T. (PhD)
Kokshetauskiy University Valikhanova, G.Kokshetau
Zauresh.tleubayeva@bk.ru, Ali_dim11 ali_dim11@mail.ru

Аннотация: Мақалада баланстың рөлі мен мақсаты, оның құрылымы мен құрылымы, зерттелетін кәсіпорынның экономикалық сипаттамасы, сондай-ақ зерттелетін кәсіпорынның балансын құру тәртібі қарастырылады.

Түйінді сөздер: бухгалтерлік теңгерім, теңгерім активі, теңгерім пассиві, теңгерім бабы, бухгалтерлік теңгерім бөлімі, теңгерім жасау техникасы, өтімділік, төлем қабілеттілігі, қаржылық орнықтылық

Баланс құру - бухгалтерлік баланстың экономикалық мәні, оны құру принциптері, баптарды бағалау ережелері және кәсіпорынды басқару мақсатында баланстық ақпаратты пайдалану туралы ғылым. Баланстың негізі баланстың екі бөлігінің теңдігі принципі, сондай-ақ тіркеу және жіктеу әдістері болып табылады.

Оның пайда болуы заңгерлердің қызметіне, саланың құрылуына байланысты – баланстық заң. Балансқа келесі талаптар қойылады: дәлдік, толықтық, анықтық, шыншылдық, сабақтастық, тепе-теңдік бірлігі.

Бастапқы құжаттар ҚР комитетімен бекітілген бастапқы есепке алу құжаттамасының ведомство аралық нысандарының альбомына сәйкес 01.01.1995 жылдан бастап енгізу мерзімімен 16.11.1994 ж. № 73 бұйрық жасалады[3].

Кесте 1 - «Гормолзавод» ЖШС-нің негізгі техникалық - экономикалық көрсеткіштерінің талдау, мың теңге

Көрсеткіштер	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	Ауытқуы(+/-)		%	
				2020-2019 ж.	2021-2020ж.	2020-2019ж.	2021-2020ж.
Өнімдерді сатудан немесе көрсеткен қызметтен түскен пайда, мың. Тг	1123074	1721944	2910110	598870	1188166	1,53%	1,69%
Сатылған өнімдердің немесе көрсетілген қызметтертің өзіндік құны, мың . тг	1189857	1509711	2233921	319854	724210	1,27%	1,48%
Еңбекақының қоры, мың. Тг	43186	43310	136884	124	93574	1%	3,16%
Жұмыс істеушілердің орташа тізімдік саны, адам	113	122	143	9	21	1,08%	1,17%
Жиынтық табыс, мың теңге	-66783	212233	676189	279016	463956	3,18%	3,19%
Кезең шығындары,	72645	105375	232868	32730	127493	1,45%	2,21%

мың. тг							
Көзделмеген жұмыстан түскен табыс, мың. тг	145166	563545	421270	418379	-142275	3,88%	0,75%

Ескерту: «Гормолзавод» ЖШС-нің бухгалтерлік баланс мәліметтері негізінде жасалған

Кәсіпорын жұмысын бағалау едәуір тиімді, кесте 8-де көрсетілген, яғни, өнімдерді сатудан немесе көрсеткен қызметтен түскен пайда 2019 жылда 1 123 074 мың тенге құраған, 2020 жылмен салыстырғанда 598 870 мың тенгеге ұлғайды, яғни үлесі 153,32%-ға жоғарланған. 2021 жылда 2 910 110 мың тенге құрады, 2020 жылмен салыстырғанда 169%-ға өскен.

Еңбекақының қоры 2019 жылда 43 186 мың тенге, 2020 жылда 124 мың тенгеге өскен, өйткені жұмысшылар саны 9-ға өскен. 2020 жылдан 2021 жылға дейін 93574 мың тенгеге, яғни 346,06%-ға үлесі өскен.

Қорытынды келе, кәсіпорын жұмысын жалпы бағалау оң. Кәсіпорынның солғұрым тиімділігін артыру үшін шараларды кеңес беруге болады:

- 1)Кәсіпорынның алдына қойылған мақсаттарға жету дәрежесі;
- 2)Кәсіпорынның қол жетімді ресурстарды пайдалану;
- 3)Кәсіпорын өнімінің саны мен тиісті өнімді өндіруге жұмсалатын шығындар санының арақатынасы;
- 4)Кәсіпорын қызметкерлерінің кәсіпорынның әлеуметтік-техникалық аспектілеріне, таңдаған жолына қалай қарайтындығы;
- 5)Жаңашылдықты енгізу.

Кәсіпорынның балансын және оның құрылымын талдау.

Қаржылық талдаудың негізгі мақсаты - компанияның қаржылық жағдайының объективті көрінісін, оның пайдасы мен шығындарын, активтер мен міндеттемелер құрылымындағы өзгерістерді, дебиторлар мен кредиторлармен есеп айырысуды қамтамасыз ететін ең ақпараттық параметрлердің максималды санын алу.

Қаржылық талдау әдістерінің әртүрлі жіктелімдері бар. Қаржылық талдау практикасы қаржылық есептерді талдаудың негізгі ережелерін (әдістемесін) жасады.Олар:

- 1)Көлденең (уақытша) талдау - есептіліктің әрбір позициясын алдыңғы кезеңмен салыстыру;
- 2)Тікелей (құрылымдық) талдау - жалпы нәтижеге есептіліктің әрбір позициясының әсерін анықтай отырып, қорытынды көрсеткіштердің құрылымын анықтау;
- 3)Трендтік талдау - есептіліктің әрбір позициясын алдыңғы кезеңдер қатарымен салыстыру және трендті анықтау, яғни кездейсоқ әсерлерден және жеке кезеңдердің жеке ерекшеліктерінен тазартылған көрсеткіш динамикасының негізгі үрдісі;

4)Коэффициенттік талдау - есептіліктің салыстырмалы деректерін есептеу, көрсеткіштердің өзара байланысын анықтау.

5)Салыстырмалы талдау - бұл кәсіпорынның, бөлімшелердің, цехтардың жеке көрсеткіштері бойынша есептіліктің жиынтық көрсеткіштерін ішкі өндірістік талдау, сондай-ақ осы компанияның көрсеткіштерін бәсекелестердің көрсеткіштерімен, орташа салалық және орташа өндірістік көрсеткіштерімен шаруашылық аралық талдау. Салыстырмалы талдау салыстыруға мүмкіндік береді:

- жоспарлы шешімдердің негізділігіне баға беретін жоспарлы көрсеткіштері;

- өндірістің ішкі резервтерін бағалауды қамтамасыз ететін нормативтік көрсеткіштермен нақты көрсеткіштер;

- зерттелетін параметрлердің динамикасын анықтау үшін өткен жылдардың ұқсас деректерімен есепті кезеңнің нақты көрсеткіштері;

- басқа кәсіпорындардың (үздік немесе орта салалық) есептік деректері бар кәсіпорынның нақты көрсеткіштері.

б)Факторлық талдау - жеке факторлардың тиімді көрсеткішке әсерін құрамдас бөліктерге бөлудің тікелей әдісімен де, жеке элементтер жалпы тиімді көрсеткішке қосылған кезде кері әдіспен де бағалауға мүмкіндік береді.

Бұл әдістер қаржылық талдаудың барлық кезеңдерінде қолданылады, ол кәсіпорынның экономикалық қызметінің жалпылама көрсеткіштерінің қалыптасуымен бірге жүреді.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайының зерттеу үшін "Гормолзавод" ЖШС - нің 2019 - 2021 жылдардағы бухгалтерлік балансын кесте 9-да баланстың көлденең талдауды жүргіземіз.

Ақша қаражат және ақша қаражатының баламалары 2019 жыл бойынша 104 756 мың тг. құрайды, ал 2020 жыл 44 676 мың тг. Абсолюттік өзгерісі - 60 080 мың тг құрады, яғни 0,43%- ға төмендеді. 2021 жылмен салыстырғанда +822 617 мың тг-ге өсті, яғни 19,41%- ға ұлғайды. Қысқа мерзімді дебиторлық берешек 2018 жыл бойынша 170 638 мың тг., ал 2019 жыл 336 608 мың тг. Абсолюттік өзгерісі +165 970 мың тг., яғни 1,97%- ға ұлғайды. 2021 жылда 1079 687 мың тг. Сонымен 2020 мен 2021 абсолюттік өзгерісі +743 079, яғни 3,21%- ға ұлғайды. Қорлар бойынша 2019 жылы және 2019 жылдар бойынша абсолюттік өзгерісі +275 051 мың тг., яғни 2,94%- ға ұлғайды. 2021 жылда 1 079 687 мың тг. Сонымен 2020 мен 2021 абсолюттік өзгерісі -118934, яғни 0,71%- ға кеміді. Ағымдағы салық активтері бойынша 2019 және 2020 жылдар бойынша абсолюттік өзгерісі -126 мың тг. 2021 жылмен салыстырғанда 1 079 687 мың тг. Сонымен 2020 мен 2021 абсолюттік өзгерісі +2430, яғни 20,29%- ға өсті. Өзге қысқа мерзімді активтер бойынша 2019 жыл бойынша -100 мың тг., ал 2021 жылда 132 мың тг. Сонымен 2020 мен 2021 абсолюттік өзгерісі +132 мың тг., яғни 1,32%- ға ұлғайды.

Негізгі құралдар бойынша 2019 жыл бойынша 103848 мың тг., ал 2020 жыл 117207 теңге құрайды. абсолюттік өзгерісі +13359мың тг., яғни, 1,13% ұлғайды. 2020 мен 2021 абсолюттік өзгерісі +246111 мың тг., яғни 3,10%- ға ұлғайды.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаудағы бухгалтерлік баланстың негізгі рөлі бухгалтерлік есеп беру процесінің соңғы сатысы болып табылады және өте маңызды ақпараттық функцияны орындайды: ол кәсіпкерлік қызметке тартылған ресурстардың мөлшері, меншік иелері мен несие берушілердің капиталы туралы ақпаратты ашады.

Есеп беру құрамындағы бухгалтерлік баланс кәсіпорынның шаруашылық қызметін талдау, бағалау және одан әрі жоспарлау үшін бастапқы сәт болып табылады. Бухгалтерлік баланс негізінде "Гормолзавод" ЖШС қызметінің тиімділігін талдау бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді, келесі қорытындылар жасалды және негізгі проблемалар анықталды. Қорытынды: жоғарыда келтірілген материалға сүйене отырып, бухгалтерлік баланс кез-келген кәсіпорынның қызметінде үлкен мәнге ие деп нақты айтуға болады. Бухгалтерлік баланс-бұл кәсіпорынның есепті кезеңдегі қаржылық жағдайы туралы маңызды ақпарат көзі. Баланс қатаң есеп беру нысаны болғандықтан, сипатталған материалда осы нысанды құрастыру және мақалаларды бағалау талаптары келтірілген. Сондай-ақ, бухгалтерлік баланс болып табылады нақты коммуникация құралы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1.2021 жылы кірістер мен салықтарға байланысты бухгалтерлік түзетулер, Палаткина Л. В., 2021 ж

2.Бухгалтерлік есептің жаңа стандарттары, қорлар, негізгі құралдар, жалдау, күрделі салымдар, Палаткина Л. В., 2021 ж

3.2020 жылға арналған есептіліктің жаңа нысандары мен ережелері, Шилкин С. А., 2021

4.<https://uchil.net/?cm=77191>

5.<https://kursovik.kz/page/buhgalterskiy-balans-i-metodika-ego-analiza>

КӘСІПОРЫННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН БАСҚАРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Утегенова Ж.С., PhD докторы

КЕАҚ Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: juldyz_kokshe@mail.ru

Түйіндеме: Кәсіпорынның инновациялық даму модельдерін іске асыру және әлемнің бірқатар елдерінде инновациялық қызметті институционалдық қамтамасыз ету тәжірибесін зерттеу нәтижелерінің негізінде республиканың әлеуметтік-экономикалық даму көрсеткіштерін және оның бәсекеге қабілеттілігін жақсартуға мүмкіндік беретін қорытындылар жасалды.

Түйін сөздер: инновациялық саясат, инновациялық әлеует, корпоративті инновациялық жүйе

Экономикалық дамыған елдерде мемлекеттік инновациялық саясат тұтастай алғанда ғылым саласындағы алға қойылған өндірістік міндеттер мен байланыстырушы буын болып табылатын инновациялық процестерді қарқынды және тиімді жүзеге асыру үшін өте қолайлы экономикалық климат құруға бағытталған.

Кәсіпорынның инновациялық әлеуетін басқарудың шетелдік тәжірибесін қарастыруға тікелей көшейік.

Біз білетіндей, инновациялық қызмет федералды штаттарда (мысалы, АҚШ, Германия) және унитарлық (Франция), сондай-ақ конституциялық монархия жағдайында (Ұлыбритания, Нидерланды, Испания) сәтті дамып келеді. Қытайдағы коммунистік режим кезіндегідей [1].

Швейцариядағы кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін басқару.

Инновациялық даму

Швейцариядағы индустриялық дамудың орталық элементі-инновацияларды мемлекеттік қолдау. Швейцариядағы инновациялық даму мәселелері дәстүрлі түрде мемлекеттік басқарудың басым бағыттарының бірі болып табылады, өйткені маңызды шикізатқа ие емес ел үшін «нақты экономика» деп аталатын салаларға жоғары технологияларды белсенді енгізу ғана мүмкіндік берді. әлемдегі жетекші индустриалды елдердің біріне айналды.

Жоғары инновациялық әлеуетінің арқасында швейцариялық компаниялар көптеген онжылдықтар бойы өздерін бәсекелестеріне қатысты әртүрлі салаларда орналастырып келеді.

Инновациялық әлеуетті қалыптастыру

Ең табысты швейцариялық компаниялардың тәжірибесі көрсеткендей, келесі кезеңдерге бөлуге болатын бизнес-процестердің нақты ұйымдастырылуы инновациялық әлеуеттің жоғары деңгейінің орталығында:

1. Мақсаттар кәсіпорынның ерекшеліктерімен анықталады және мыналар болуы мүмкін: жаңа өнімді шығару және жаңа технологияларды игеру арқылы бәсекеге қабілеттілікті арттыру, жаңа нарықтарға шығу, корпоративтік беделді арттыру және т.б.

2. Индекс жүйесін қолдана отырып, кәсіпорынның инновациялық әлеуетін бағалау. Халықаралық тәжірибеде инновациялық әлеуетті бағалаудың тағы бір маңызды индикаторы - бұл жапондық компаниялар алғаш рет ұсынған ТАТ индикаторы (инверсия уақыты немесе бұрылу уақыты). Бұл индекс жаңа тауарға деген қажеттілік немесе сұраныстың пайда болу сәтінен бастап, оның көп мөлшерде тікелей мақсатты нарықтарға кету сәтін анықтайды [2].

3. Инновациялық қызметтің түрі бастапқы жоба негізінде немесе үшінші тұлғалардың сатып алуы арқылы анықталады. Бірінші жағдайда кәсіпорында ғылыми-зерттеу жұмыстарын немесе ғылыми-инновациялық бөлімді жүзеге асыратын арнайы топ құрылады. Соңғы жағдайда, компания ғылыми ұйыммен стратегиялық серіктестікті ұйымдастырады, бұл бір реттік шығындарды талап етеді [3].

Инновациялық қызметтің формалары мен әдістері кәсіпорынның ерекшеліктеріне байланысты.

Бұл жағдайда негізгі тәуекелді инновацияларды әзірлеушілер көтереді, бірақ олардың ықтимал шығындары айтарлықтай төмен. Шағын бизнес өз кезегінде жаңа мүмкіндіктер мен ресурстарға ие болады.

Швед кәсіпорындарының инновациялық әлеуетін басқарудың ерекшелігі.

Швециядағы заманауи өндіріс зауыттары ақылды фабрикаларда, фабрикаларда немесе фабрикаларда немесе роботтармен байланысқан машиналармен бірге жұмыс істей алатын адамдарды нақты уақыт режимінде үздіксіз ақпарат алмасуға сенетін адамдарды іздеуге бағытталған.

Өндірістік процестерді бұл қайта құру сізге инновацияларды шығаруға арналған уақытты қысқартуға және шығындарды барынша азайтуға мүмкіндік береді.

Өндіріс желілері мен құндылықтар тізбегіндегі күрделі процестерді терең түсіну қазіргі заманғы операцияларда өте маңызды. Швеция индустриясындағы автоматтандыру деңгейі жоғары, бұл деректерді талдауға, топтық жұмысына және проблемалар туындаған кезде жеке адамдардың тез араласу қабілетіне үлкен талап қояды. Шведтік жалпақ ұйымдардың мәдениеті біліктілікті арттыруға және өндірісте оқуға жағдай жасайды, нәтижесінде жоғары өнімді және ынталы жұмысшылар пайда болады.

Америка Құрама Штаттарындағы (АҚШ) кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін басқару.

Американдық инновациялық шындықтың ерекшелігі - онда шағын бизнес те, алып корпорациялар да бейбіт өмір сүреді. Американдық кәсіпорындардың басым көпшілігі қандай-да бір жолмен инновациялық процеске қатысады және осы мағынада нақты инновациялық эпидемия туралы айтуға болады [4].

1992 жылғы кейіннен өзгерістер мен толықтырулар енгізу (бар «шағын бизнесте инновациялық қызметті дамыту туралы» Шағын бизнес инновациялық даму актісі бойынша 1982 - PL 102-567, және 1992 - PL 102-564), негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

1. Технологиялық инновацияларды ынталандыру.
2. ҒЗТКЖ-ға федералдық тапсырыстарды орындау үшін ШОК әлеуетін пайдалану.
3. Технологиялық инновациямен айналысуға дарынды адамдарды тартуға көмек.
4. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша ғылыми-техникалық жетістіктерді коммерциализациялауда жеке секторға федералдық тапсырыстар бойынша көмек.
5. Ұлттық ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін АҚШ-тың инновациялық фирмаларының біліктілік тізіміне шағын бизнесті тарту.

Инновациялар мен жаңа технологиялар - Америка экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі. Бүгінде инновациялық жобаларды жасау мен жүзеге асыруда сөзсіз көшбасшы болып табылатын АҚШ болып табылады.

Мұндай өзара іс-қимыл ғалымдарға өздерінің әзірлемелерін коммерциализациялау мүмкіндігін алуға мүмкіндік береді, және көбінесе федералды мемлекеттік органдардың қатысуынсыз. ҒЗТКЖ саласындағы мемлекеттік органдар ұзақ уақыт бойы ұйымдарға іс-әрекетке толық еркіндік беріп келеді. Бірақ жақында бұл салаға үкіметтің араласу деңгейі едәуір өсті [5].

Қытайдағы кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін басқару

Қытай экономикасы дамуының алдыңғы кезеңдері бүкіл экономикалық жүйені түрлендіру реформаларымен нығайтылды. Бұл қайта құрулар, оның ішінде реформалар мен ашылу саясаты экономиканы мемлекеттік реттеуді төмендетіп, өндірістік инфрақұрылымның негізін қалауға көмектескен шетелдік инвестициялар мен технологияларды тартты. Қытай өнеркәсіптік өндірісті ұлғайтуға бағытталған мақсатты үкімет саясатын бастағаннан кейін ол біртіндеп әлемдік индустриялық орталыққа айналды. Келесі қадам - инновациялық әлеуетті арттыру және шетелдік компаниялар («Қытайда жасалған») өндірген тауарларды өндіруден өз шешімдерін («Қытайда жасалған») дамытуға көшу. Ғылым мен технологияны дамытудың 2006 жылға арналған орта және ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарының басты мақсаты - 2020 жылға қарай Қытайда инновациялық бағыттағы қоғам құру және Қытайды әлемдік инновациялық державаға айналдыру [6].

Пилоттық жоба 2018 жылға дейін жүзеге асырылған 28 орталықтың желісін құруды қамтыды. Үкімет ұсынған тағы бір шара - білім беру жүйесін реформалау, ол инновациялық оқыту тетіктерін енгізуді және инновациялар мен кәсіпкерлік курстарына байланысты білім беру бағдарламаларын тереңдетуді көздейді [7].

Өз кезегінде, кәсіпорындардың өздері, басқа елдердегідей, өз кәсіпорындарында: ғылым мен бизнестің өзара іс-қимылына ықпал ететін корпоративтік инновациялық жүйені КИЖ, білімді басқару жүйесін ББЖ ұйымдастырады, бұл тұтастай алғанда инновациялық корпоративтік мәдениетті (ИКМ) дамытудың жоғары деңгейін сипаттайды.

Осылайша, Қытайдың тиімді инновациялық дамуының негізгі факторлары:

- жаһандық инновациялық салаға интеграциялауға назар аудару;
- ғылым мен білім саласындағы мемлекеттік саясаттың басымдығы;
- инновациялық бизнес үшін қолайлы институционалдық жағдайлар жасау;
- инновациялық менеджменттің иерархиялық жүйесі (әр провинцияда ғылым және жаңа технологиялар бойынша өз комиссиялары бар, ал жергілікті мемлекеттік органдарға, мысалы, аймақтың нақты әлеуметтік, экономикалық және географиялық жағдайларына мемлекеттік саясатты «түзету» мүмкіндігі беріледі);
- әр кәсіпорында инновациялық корпоративтік мәдениетті (ИСС) және корпоративті инновациялық жүйені (ТМД) дамыту.

Ресейдегі кәсіпорындардың инновациялық әлеуетін басқару

Ресей Ғылым академиясының Сібір филиалының Экономика және өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастыру институты жалпы: ғылыми қызмет, жоғары білікті кадрлар даярлау және жалпы аймақтың дамуына үлес қосатын ғылыми ынтымақтастықты жүзеге асырады. атап айтқанда.

Университет секторы - Ресейдегі ең қарқынды дамып келе жатқан зерттеу секторларының бірі. Бұл саясаттың негізгі идеясы - ғылыми зерттеулерге үнемі қатысатын ғалымдар заманауи білімді магистранттар мен докторанттарға тиімді қолдана алады. Білім беру мекемесінің жаңа моделінің мысалы ретінде Массачусетс технологиялық институтының қолдауымен халықаралық озық тәжірибелер негізінде салынған Сколково ғылыми-технологиялық институты (Сколтех) табылады.

Лифтінің негізгі құрылымдық элементтері-ғылым мен технологиядағы шағын бизнесті дамыту қоры (қолдау қоры), РУСНАНО-ның Сколково қоры, РВК, Внешэкономбанк, Ресейдің шағын және орта кәсіпкерлік банкі (ШОБ банкі) және өнеркәсіп Даму қоры (IDF). Даму институттарының жүйесін бірқатар аймақтық венчурлық қорлар, үкіметтік емес ұйымдар, Ресейдің венчурлық капиталы қауымдастығы және инновациялар мен инвестициялар нарығы, сондай-ақ MISCX қор биржасы қолдайды, бұл жоғары платформалар үшін арнайы платформа құрды. технологиялық компаниялар.

Мемлекеттік инновациялық қаржыландырудың негізгі бағыттарының бірі - жоғары технологиялық стартаптарды дамыту үшін қажетті инфрақұрылым құру. Осы тұрғыда мыналар белсенді түрде дамыды:

- арнайы экономикалық аймақтар ғылыми-зерттеу және өндіріс үшін қажетті жағдайлардың, сондай-ақ тиісті өндірістік, логистикалық және ғылыми

инфрақұрылымның болуына байланысты инновациялық компаниялардың маңызды массасын алудың өсу нүктелері ретінде қызмет етеді;

- дамыған аумақтар (ТОР) - жаңа типтегі экономикалық аймақ;
- инновациялық аумақтық кластерлер (WTC), оның мақсаты шектеулі аумақта өндірістік кәсіпорындардың, білім беру және ғылыми ұйымдардың қатысуымен бір немесе бірнеше секторларда (экономикалық қызметтің негізгі түрлері) ғылыми-өндірістік тізбек құру;
- технопарктер мен бизнес-инкубаторлар инновациялық экожүйенің маңызды объектілері болып табылады және ісін жаңа бастаған кәсіпкерлерді, шағын және орта бизнесті қажетті материалдармен, сондай-ақ техникалық және сервистік инфрақұрылыммен қамтамасыз етеді.

Өз кезегінде, кәсіпорындардың өзі, басқа елдердегідей, өз кәсіпорындарында ұйымдастырады: корпоративті инновациялық жүйе (ТМД), білімді басқару жүйесі (KMS), ғылым мен бизнестің өзара әрекеттесуіне ықпал етеді, бұл жалпы алғанда жоғары деңгейді сипаттайды инновациялық корпоративті мәдениетті дамыту (ҚИК).

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, кәсіпорынның инновациялық әлеуетін дамыту үшін маңызды: елде дамыған ұлттық инновациялық жүйенің болуы, мемлекеттің белсенді көмегі және корпорация ішіндегі инновациялық менеджмент жүйесін дамыту инновациялық әлеуетті пайдалану және кәсіпорынның инновациялық белсенділігін арттыру мүмкіндігі.

Әдебиеттер:

1. Утегенова Ж.С. Американский опыт управления инновациями // Вестник университета «Туран». – 2017. – №2(74). – С. 193-198.
2. Шаймарданова П.А., Яковлева С.Г. Инновационный потенциал предприятия, его оценка и методы реализации // Бизнес и проблемы долгосрочного устойчивого социально-экономического развития: сб. науч. ст. – СПб.: НОУ ВПО «Институт бизнеса и права», 2013. – С. 145.
3. Korolev V.I., Sekerin V.D. et al. Innovation potential of Small–Scale business: international experience // Espacios. – 2017. – Vol. 38, №49. – P. 1.
4. Булава А.С. Опыт США в формировании инновационной экономики и развитии человеческого капитала // Международный студенческий научный вестник. – 2017. – №3. – С. 20.
5. Рыхтик М.И., Корсунская Е.В. Национальная инновационная система США: история формирования, политическая практика, стратегии развития // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – №6(1). – С. 263-268.
6. Россия и Китай: инновации и предпринимательство: аналит. отчет // <https://sk.ru/news/b/pressreleases/archive/2016/10/05/opublikovan>. 25.09.2019.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫН ҚОЛДАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Утегенова Ж.С., PhD докторы

КЕАҚ Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: juldyz_kokshe@mail.ru

Түйіндеме: Мақалада инновацияны қолдаудың негізгі құралдары қарастырылған. Қазіргі жағдайда өнеркәсіптік кәсіпорындардың инновациялық қызметін қолдауды жетілдіруге бағытталған іс-шараларға ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: инновациялық даму, индустриалды - инновациялық даму, индустриялық мемлекеттік бағдарламалар

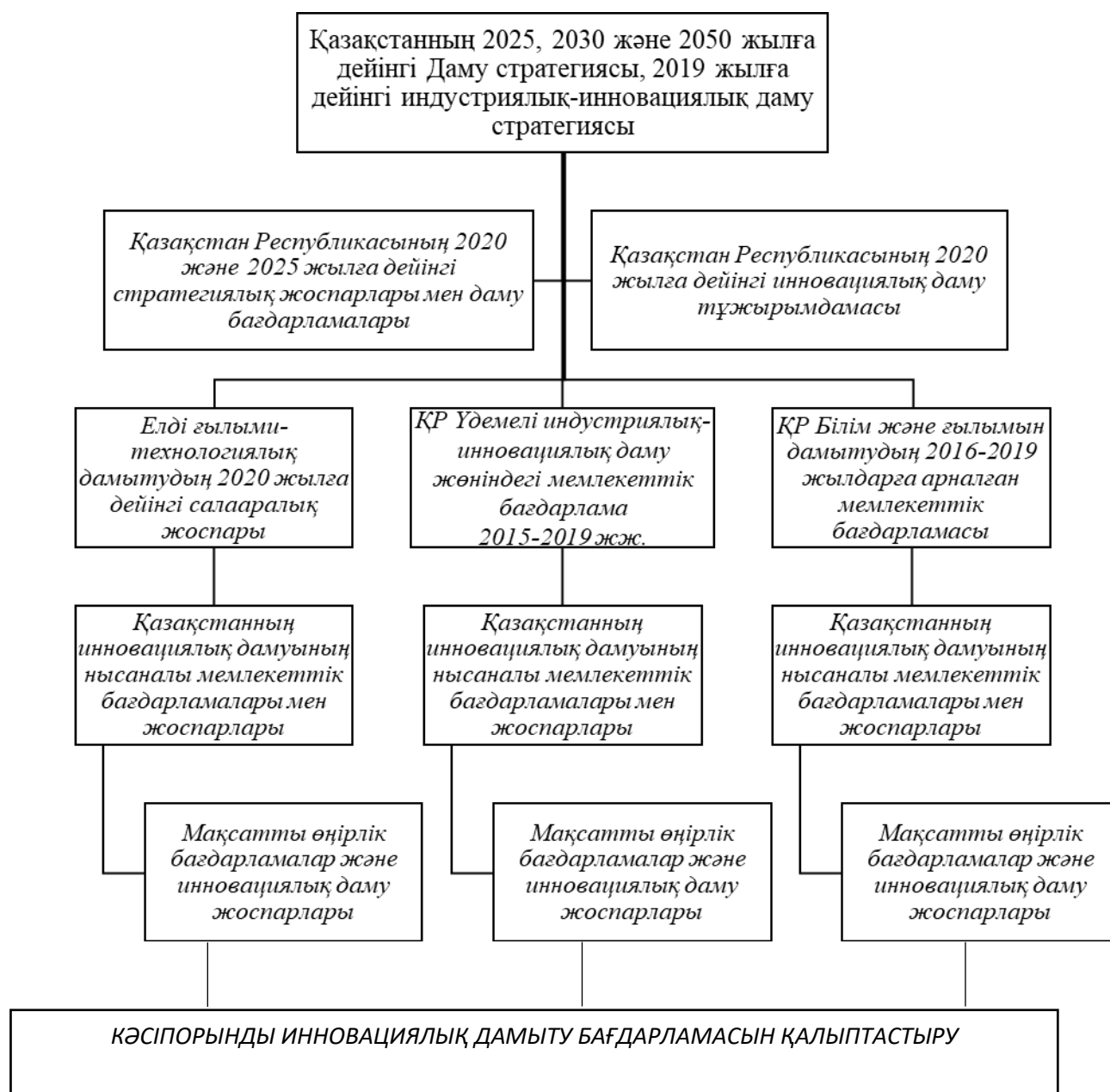
Инновациялық дамуды жүзеге асыру - Қазақстанның 2030 жылға дейінгі ұлттық даму стратегиясының басым бағыттарының бірі [1] және 2050 жылға дейін. [1] және оларды жүзеге асырудың саясаты мен стратегиялық жоспарлары. Сонымен, Қазақстанды дамытудың 2030 жылға дейінгі стратегиясында білім беру саласындағы ұлттық саясаттың басымдықтары және инновациялық зерттеулерді дамыту саласындағы жаңа саясаттың бағыттары көрсетілген (сурет 1).

Ғылыми зерттеу пәні ретінде инновацияға ерекше назар 2012 жылы Ұлт Көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың «2050 Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауының шығуына байланысты болды, мұнда елдің мақсаттары мен бағыттары нақты айқындалды және сол кезден бастап инновациялық жобаларды белсенді қаржыландыру басталды.

Қазақстанның 2050 даму стратегиясында елдің одан әрі инновациялық дамуының негізгі бағыттары көрсетілген. Индустриалды - инновациялық даму Стратегиясының қабылдануы Қазақстанда ғылыми-зияткерлік әлеуетін тиімді пайдалану арқылы ұлттық ғылыми сыйымды өндірістер дамыған инновациялық жүйені қалыптастыруға барлық қажетті жағдайларды жасады. ел, отандық ғалымдардың жаңалықтары - жанашылдар.

Үдемелі индустриялық мемлекеттік бағдарламасының нәтижелері - 2010 жылға арналған Қазақстанның инновациялық дамуы - 2014 Қазақстан инновациялық экономикаға көшудің негізі ретінде ауқымды индустрияландыру жолына түсті. Болашақта бұл жолды жүзеге асыру Қазақстанның 2010-2014 жылдарға арналған индустриалды-инновациялық даму бағдарламасында, 2020 жылға арналған индустрияландыру бағдарламасында және т.б. жалғасын тапты. Қазақстанның индустрияландыру бағдарламасын іске асыру төрт негізге негізделген негізгі бюджеттік бағдарламалар, атап айтқанда: «Өнімділік - 2020», «Инвестор - 2020», «Экспорт - 2020», «Бизнестің жол картасы - 2020».

Осы уақытта Қазақстанда технологиялық парктерден, конструкторлық бюролардан, инновацияларды коммерциализациялау кеңселерінен, инновациялық технологиялар трансфертінің халықаралық орталықтарынан тұратын тиімді мемлекеттік инновациялық инфрақұрылым қалыптасты.

Сурет 1 – Қазақстанның инновациялық дамуын қолдаудың негіздемелік шарттарын қамтамасыз ететін негізгі құжаттар иерархиясы

Ескерту – Автор зерттеу материалдары негізінде құрастырған

Сонымен, қазіргі уақытта атауы QazTech Ventures болып өзгертілген «Ұлттық инновациялық қор» АҚ қызмет ету шеңберінде оның миссиясы «Қазақстандағы инновациялық қызметке тиімді қолдау көрсету» болып табылады. инновациялық қызметті қаржыландыру үшін гранттар түрінде де, тікелей инвестиция түрінде де көптеген бағдарламалар ұсынылады. АҚ Ұлттық

эл-ауқат қоры Холдинг инвестициялық қызметінің бір бөлігі ретінде «Самұрық - Қазына» (жалғыз акционері болып табылады, Қазақстан Республикасының Үкіметі), Қазақстан Республикасының ұлттық эл-ауқатын жақсарту және қолдау болып табылатын миссиясын басым инновациялық жобаларды іске асыруда көмек (ұйымдастырушылық және қаржылық) арқылы ұлттық экономиканы жаңғырту. Сонымен. Қазіргі уақытта, ағымдағы жобалар қоры «Самұрық бірі - Қазына» - 50 МВт, екінші жобасын күн электр станциясының құрылысы - инновациялық әлемдік нарықтарға шығуға ұмтылатын стартаптар мен Оңтүстік нарықтарға қолдау - Шығыс Азия.

Қазақстандағы инновациялық қызметті дамыту және инновациялық қызмет субъектілерін қолдау үшін базалық жағдайлар жасаудың маңызды факторы ретінде венчурлық қаржыландыруды дамытуға ерекше назар аудару қажет. Осылайша, тікелей шетелдік инвестицияларды тарту, сондай-ақ капитал нарықтарын дамыту және Қазақстанның тұрақты экономикалық дамуын ынталандыру мақсатында құрылған «Қазына Капитал Менеджмент» АҚ (Kazyna Capital Management »жеке капиталы» Құралдары) белсенді дамуы мүмкіндік берді. компания нарықтық әлеуеті жоғары кәсіпорындарға инвестициялаудың кең спектрін ұсынатын 13 қордан тұратын желіні қалыптастырады: қарапайым үлестік қатысудан шығу және аралық қаржыландыру нұсқаларына дейін, бұл 2007-2017 жылдар аралығындағы қор инвестицияларының өсу динамикасы [3].

Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдаудың ұйымдастырушылық шаралары тұрғысынан мынаны атап өтуге болады:

- күнтізбелік жыл ішінде инновациялық гранттарға өтінімдерді жүйелі түрде қабылдауды көздейтін арнайы инновациялық гранттар беру схемасын жеңілдету;

- корпоративтік табыс және мүлік салығы, стратегиялық инвестициялық жобалар үшін жер салығы бөлігіндегі салық демалыстары;

- венчурлық капиталдағы қатысу үлестерін (немесе үлестерін) сатып алуға кеткен шығындардың жалпы көлемінің 50%-на тең мөлшерде салық салынатын кірісті азайту.

Жалпы, бүгінде Қазақстанда инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау шараларының үлкен көлемі жүзеге асырылуда, сондай-ақ оларға тиісті нормативтік-құқықтық қолдау қалыптасты.

Сонымен қатар, қазіргі уақытта Қазақстанның инновациялар мен технологиялар трансферті саласындағы ынтымақтастық туралы бірқатар халықаралық келісімдері бар екендігін атап өту маңызды. Мәселен, мысалы, 2018 жылы технологиялар трансферті мен коммерциализацияны ілгерілету миссиясымен KAIST GCC аймақтық орталығы ретінде Корея мен Қазақстан арасындағы бірлескен желіні құру туралы ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды .

Әдебиеттер:

1. «Қазақстан – 2030» Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы // <https://adilet.zan.kz/kaz>. 27.11.2019.
2. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs. 27.11.2019.
3. Қазына Капитал Менеджмент // <https://kcm-kazyna.kz/kz>. 27.11.2019.

ӘОЖ 061.5:338.92

КБК 65.291.801

КӘСІПОРЫН ӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕННІҢ НЕГІЗГІ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Утегенова Ж.С., PhD докторы
КЕАҚ Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: juldyz_kokshe@mail.ru

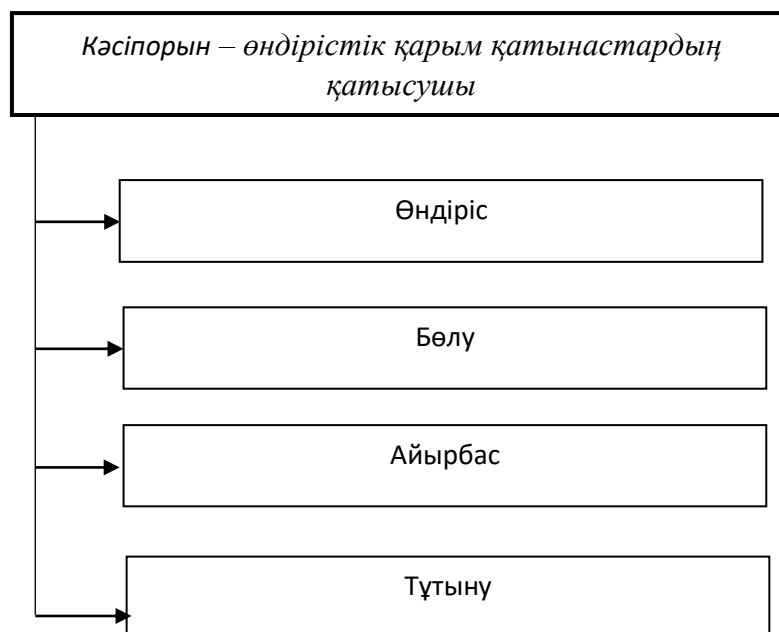
Түйіндеме: Мақалада «өндірістік кәсіпорын» экономикалық санатының мәні мен мазмұны ашылады. Бұл ұғымды анықтауға отандық зерттеушілердің ғылыми тәсілдері қарастырылады. «Өнеркәсіптік кәсіпорынның өндірістік құрылымына» түсіндірмесі ұсынылады.

Түйін сөздер: кәсіпорын, өнеркәсіп, өндірістік кәсіпорын, инновациялық қызмет, өндіріс сферасы

Қоғамдық өндіріс жүйесіндегі бастапқы элемент - бұл кәсіпорын.

Экономикалық әдебиеттерде кәсіпорын деп элементтердің жиынтығы, яғни өзара байланысты, біртұтас даму бағытына бағынатын және ортақ мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған жүйе деп түсінеді. Кәсіпорын - бұл материалдық өндірістің кез-келген саласы мен қызмет көрсету саласындағы өндірістік буын, ал өнімнің сипаттамалары немесе өндіріс технологиясы бойынша біріктірілген кәсіпорындар топтары филиалдар құрайды [1].

Өндірістік кәсіпорын - өндірістік-техникалық, ұйымдастырушылық, экономикалық және әлеуметтік келісімділікпен сипатталуы мүмкін (сурет 1).

Сурет 1 – Өндірістік қатынастар жүйесіндегі кәсіпорынның рөлі

Ескерту – Әдебиет негізінде құралған [2]

Инновациялық қызмет кез келген өндірістік кәсіпорында болуы керек. Бұл қазіргі заманғы технологияларсыз, өнімнің номенклатурасын көбейтпей және сапасын жақсартпай, кәсіпорын нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыра алмайтындығымен байланысты. Оның үстіне, бәсекеге қабілеттілікті сақтау үшін инновация бір реттік емес, тұрақты үрдіске айналуы қажет [3].

Тұжырымдамасы *ретінде* кәсіпорынның *инновациялық қызметі болып табылады* қабылдауға оның қабілеті сипатталады және ғылыми, ғылыми пайдалану – мемлекеттік және халықаралық деңгейлерде де, осы саладағы жинақталған техникалық және интеллектуалдық әлеуетін. Кәсіпорынның инновациялық қызметінің негізі өндірісті принципіалды жаңа жабдықтар өндірісіне көшіру, жаңа технологияларды қолдану, қызметтердің жаңа түрлерін ұсыну болып табылады [4].

Кәсіпорындардың алдына өнімдер мен бизнестің құндылығын арттыра отырып, тұрақты даму үшін инновациялар енгізу өте күрделі міндет қойылды-бір уақытта олардың өндірістік қызметінің әлеуметтік-экологиялық салдарын азайту. Мұндай инновациялардың тиімділігін бағалау проблемасы өнімділікті Өлшеудің жалпы қабылданған тәсілдері мен жүйелерінің, сондай-ақ ресурстарды пайдалану тиімділігін бағалауға болатын жалпы қабылданған параметрлердің болмауына байланысты туындайды. Көптеген еңбектерде авторлар инновация мен тұрақтылықтың Бизнестің тиімділігімен байланысын тек тұжырымдамалық тұрғыдан зерттейді. Сонымен қатар, осы мәселе бойынша аналитикалық және эмпирикалық зерттеулер әлі де талдаудың саны мен тереңдігінде шектеулі [5].

Басқаша айтқанда, инновацияның мәні - технологиялар, технологиялар және өндірісті ұйымдастыру саласындағы жаңа идеяларды іздеу.

Табысы жоғары елдерде инновациялық зерттеулер мен әзірлемелер саласында да жоғары бәсекеге қабілеттілік бар, оны инновация деңгейін арттыру арқылы тұрақты деңгейде ұстап тұру керек [6].

Қазіргі ғылымда «инновациялық қызмет» ұғымын анықтауға бірнеше тәсілдер бар. Кейбір авторлар оны мақсатты және шығармашылық қызмет деп атайды, әртүрлі жұмыс түрлерінің жиынтығынан тұрады, инновацияларды құру мен өндірудің бірыңғай процесінде өзара байланысты, басқалары инновация - бұл пайда табу мақсатында жаңалықтарды қолдану процесі, коммерциялық мақсаттар үшін, яғни кәсіпкерлік қызмет, басқалары инновациялық қызметті жаңа білімді игерумен және оны нарықтың басқа қатысушыларымен жүзеге асырумен байланысты коммерциялық қызмет ретінде қарастырады.

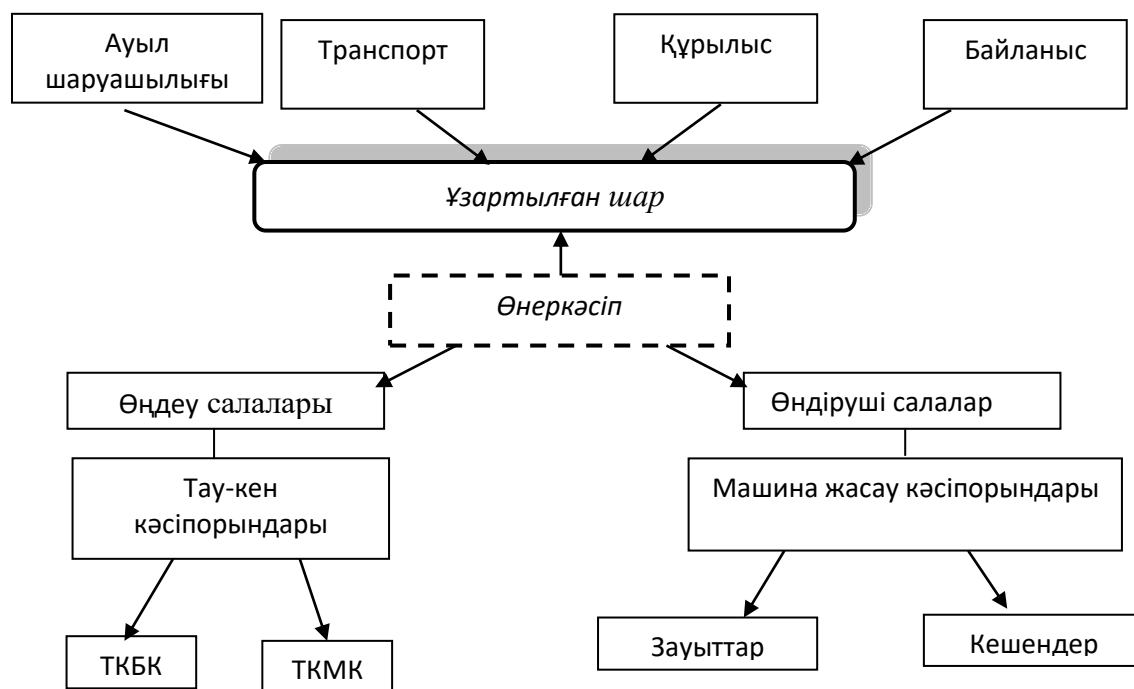
Мазмұны бойынша қазіргі заманғы отандық жағдайларда бұл қызмет - бұл оның даму тиімділігін арттыру үшін таңдалған инновациялық жобалар негізінде іске асырылатын (дәйекті немесе параллельді) инновациялық процестер жиынтығы. Бұл жағдайда жобаларды іске асырудың дәйектілігі немесе параллельдігі жүйенің мүмкіндіктеріне (инновациялық потенциал), жүйені басқару жүйесінің мүмкіндіктеріне, инновация сипаты мен сыртқы ортаның динамикасына сүйене отырып таңдалады [7].

Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі инновациялық қызметті инновацияларды құруға бағытталған қызмет (ғылыми, ғылыми-техникалық, технологиялық, инфокоммуникациялық, ұйымдастырушылық, қаржылық және (немесе) коммерциялық қызметті қоса алғанда) деп түсіндіреді [8].

Инновацияны стратегиялық ұйымдастыру тұжырымдамасын қолдану кәсіпорында басқарушылық шешімдердің сапасын жақсартуға мүмкіндік береді және инновацияның тиімділігі мен тұтастай алғанда әрбір инновацияның инновацияны әзірлеуге және енгізуге кететін уақытты қысқарту есебінен тиімділігін арттыруды қамтамасыз етеді; және, демек, материалдық және қаржылық ресурстардың құнын барынша азайту [9].

Нәтижесінде инновациялық қызметтің нәтижесі жаңа тауарлар мен қызметтер немесе жаңа сапаға ие тауарлар мен қызметтер, сондай-ақ бұрыннан бар тауарлар мен қызметтерді өндірудің және өндірісті ұйымдастырудың жаңа әдістері, сонымен қатар экономикалық жүйенің сапалық өзгерістері болып табылады өзі, оның жаңа жүйелік сапаларға ие болуы. Басқаша айтқанда, қазіргі кезде инновациялық қызмет дегеніміз - оларды өндірудің жаңа немесе жаңартылған әдісінің арқасында өнімнің жаңа сапасын алу мақсатында ғылыми-техникалық және интеллектуалдық әлеуетті пайдалану жөніндегі арнайы шаралар жүйесі.

Қазіргі экономикалық әдебиеттерде «өндіріс сферасы» термині әр түрлі аспектілерде, атап айтқанда, «материалдық өндіріс сферасы» ретінде түсіндіріледі, бірақ түбегейлі түрде олар аз ерекшеленеді (сурет 2).

Сурет 2 – Өндіріс секторының құрылымы

Ескерту – Әдебиет негізінде құралған [10, 11]

Кез-келген мемлекет экономикасының материалдық негізін өндіріс жасау, тауар жасау процесі ретінде қалыптастырады. Өнімді өндіру кезінде табиғат объектілеріне әсер болады, мұнда материалдық қажеттіліктерді қанағаттандыруға қолайлы форма беріледі.

Тау-кен кәсіпорны – пайдалы қазбаларды өндіру және байыту мақсатында құрылатын тау-кен өнеркәсібінің негізгі буыны. Тау-кен геологиялық жағдайларға байланысты өндіру ашық немесе жер асты тәсілімен жүргізілуі мүмкін. Тау-кен кәсіпорны өндірістік–техникалық бірлікпен сипатталады, ол өндірілетін өнімнің немесе оны өндіру үдерістерінің жалпы мақсаттарымен анықталады.

Кен байыту комбинаты (тау-кен байыту комбинаты) – кен өндіруді (ашық немесе жерасты тәсілімен) және байытуды жүзеге асыратын тау-кен кәсіпорны. Соңғы өнім – концентрат.

Металлургия комбинаты бұл металлургия кәсіпорны (комбинаты), толық металлургиялық өндіріс циклі бар зауыт. Тау-кен металлургия комбинаты (ТМК)-кен қазбаларын өндіру және өңдеу жөніндегі кәсіпорын [10].

Машина жасау кәсіпорны – бұл өзара байланысты әр түрлі өндірістік бөлімшелер кешені – шеберханалар, учаскелер, қызмет көрсететін шаруашылықтар. Машина жасау кәсіпорнының барлық цехтары мен құрылыстары белгілі бір функцияларды орындайды; олардың қызметінің түпкі мақсаты – дайын өнімді шығаруды жүзеге асыруға бағытталған. Әр түрлі

экономикалық факторларға байланысты машина жасау кәсіпорны әр түрлі бөлімшелерді (цехтарды) қамтиды.

Кәсіпорын цехтарының құрамын келесі өндірістік бөлімшелер негізінде анықтауға болады:

1. Машина жасаудың барлық кезеңдерін қоса алғанда, толық өндірістік циклі бар машина жасау зауыттары; мұндай фабрикалардың үш негізгі топтары бар: сатып алу, өңдеу және құрастыру.

2. Машина жасау зауыттары, тек әртүрлі машина бөлшектеріне арналған дайындамалар шығарады, құяды, соғады, штамптайды яғни олар басқа машина жасау зауыттарын қамтамасыз ететін. Негізгі цехтар – ірі құю және ұста цехтары, сонымен қатар кейбір жағдайларда мұндай кәсіпорындарда беткі ақауларды анықтау үшін, сондай-ақ тасымалданатын металдың көлемін азайту үшін алдын ала механикалық өңдеу (сыдырма) жүргізіледі.

3. Басқа кәсіпорындардан алынған дайындамаларды механикалық өңдейтін және машиналарды құрастыратын зауыттар, сондай-ақ басқа зауыттардан алынған бөлшектерден, түйіндерден және агрегаттардан машиналарды құрастыратын зауыттар («бұрауышты құрастыру» – көбінесе өнімді жаңа нарықта жылжытуды бастаған кезде қолданылады). Мұндай зауыттардың құрамына өңдеу (механикалық) және құрастыру цехтары кіреді, екінші жағдайда – тек құрастыру цехтары [11].

Қорытындылай келетін болсақ өңдеуші өнеркәсіп кәсіпорындары өндірістік сала кәсіпорындары арасында үлкен үлесті құрауы тиіс, өйткені олар тек қана бүкіл экономикалық жүйенің маңызды буыны, ұлттық экономиканың негізі болып табылады.

Қалған салалар тарихи түрде тек өз қызметіне мамандануға мүмкіндік беру үшін өндірістік кәсіпорынның қызметіне қызмет көрсетудің қажетті құралы ретінде пайда болды.

Әдебиет:

1 Семенова Н.В. Предприятие как фактор развития рыночной экономики // Теория и практика общественного развития. – 2013. – №10. – С. 354-357.

2 Чалдаева Л.А. Экономика предприятия: курс в схемах. – М.: Юрист, 2003. – 334 с.

3 Герасимов В.В., Минина Л.С., Васильев А.В. Управление инновационным потенциалом производственных систем: учеб. пос. – Новосибирск: НГАСУ, 2003. – 64 с.

4 Баскакова О.В., Сейко Л.Ф. Экономика предприятия (организации): учеб. – М.: Дашков и К, 2013. – 372 с.

5 Гамидуллаева Л.А., Досжан Р.Д. Устойчивые инновации: систематический обзор литературы // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. – 2020. – №3(35). – С. 30-42.

6 Utegenova Z.S., Suslov V.I. Foreign experience of innovative capacity management // Bulletin of the Karaganda University. – 2017. – №4(88). –

Р. 152-158.

7 Поникарова А.С. Методология управления инновационными промышленными рисками хозяйственных систем на разных стадиях инновационной деятельности: дис. ... док. экон. наук: 08.00.05. – Казань, 2015. – 429 с.

8 Предпринимательский кодекс Республики Казахстан: принят 29 октября 2015 года, №375-V ЗРК // <http://adilet.zan.kz>. 17.04.2020.

9 Утегенова Ж.С. Анализ смысловых характеристик понятия «инновационный потенциал» // Инновационный менеджмент и технологическое предпринимательство: матер. всеросс. молод. форума. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2015. – С. 254-260.

10 Казанцева И.Г., Гущина Л.А. Экономика и менеджмент горного производства: учеб. пос. – Пермь: Березниковский филиал Перм. нац. исслед. политехи, ун-та, 2013. – 106 с.

11 Булавинцева И.А. Машиностроительное производство: учеб. – М.: Академия, 2010. – 176 с.

ӘОК 372.4:398.9

**ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
КОММУНИКАТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ
ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ**

**COMMUNICATIVE PECULIARITIES OF SCHOOLCHILDREN IN THE PROCESS
OF TRAINING AND EDUCATION**

**Умирзаков Арман Галимтаевич, Рақымжан Әсел Қайроллақызы,
Шаменов Абылай Тыныштыкович**

Ақмола облысы білім беру басқармасы жанындағы "Облыстық балалар мен жасөспірімдер туризмі, өлкетану және экология орталығы" МКҚК, п.ғ.к.,
Ж.Мусин атындағы Көкшетау жоғары қазақ педагогикалық колледжі, п.ғ.м., Ортағежія қолданбалы ғылымдар мен менеджмент институтының докторанты, Көкшетау қаласының техникалық лицейі

umar0704@mail.ru, aselih@inbox.ru, ablai_10@mail.ru

**Умирзаков Арман Галимтаевич, Рақымжан Әсел Қайроллақызы,
Шаменов Абылай Тыныштыкович**

КГУ «Областной центр детско-юношеского туризма, краеведения и экологии» при УО
Акм.обл., к.п.н.,

Кокшетауский высший казахский педагогический колледж им.Ж.Мусина, г.Кокшетау,
м.п.н., докторант Среднечешского института прикладных наук и менеджмента,
технический лицей г.Кокшетау

umar0704@mail.ru, aselih@inbox.ru, ablai_10@mail.ru

**Umirzakov Arman Galimtayevich, Rakhymzhan Assel Kairollakyzy,
Shamenov Ablai Tynyshtykovich**

CSA "Regional center for youth tourism , local history and ecology" under the Department of
Education of the Akmola region,
Zh.Mussin Kokshetau higher kazakh pedagogical college, Kokshetau, Technical lyceum of
Kokshetau
umar0704@mail.ru, aselih@inbox.ru, ablai_10@mail.ru

Түйіндеме: Адамның дамуы өзара байланысты екі процесті – оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыруды талап етеді. Бұл екі процестің міндеттері әртүрлі, сондықтан бір-бірімен қиылыса отырып, кейде тіпті уақыт бойынша сәйкес келеді, ұйымдастыру әдістері мен формалары бойынша бір-бірінен түбегейлі ерекшеленеді. Оқыту процесінің жүйе ретіндегі жүйе құраушы концепциясы – оқытудың мақсаты, мұғалімнің іс-әрекеті (оқыту), оқушының әрекеті (оқыту) және нәтижесі. Бұл процестің айнымалы құрамдастары басқару элементтері болып табылады.

Түйін сөздер: таным, психика, сана, тәрбие, оқыту, коммуникация, педагог.

Аннотация: Развитие человека требует организации двух взаимосвязанных процессов - обучения и воспитания. Задачи этих двух процессов различны, поэтому они пересекаются, а иногда даже совпадают во времени, коренным образом различаясь методами и формами организации. Системообразующая концепция процесса обучения как системы состоит из цели обучения, действия учителя (обучения), действия ученика (обучения) и результата.

Ключевые слова: познание, психика, сознание, воспитание, обучение, коммуникация, педагог.

Abstract: Human development requires the organization of two interrelated processes - training and education. The tasks of these two processes are different, therefore they intersect, and sometimes even coincide in time, radically differing in methods and forms of organization. The system-forming concept of the learning process as a system consists of the goal of learning, the actions of the teacher (learning), the actions of the student (learning) and the result.

Key words: cognition, psyche, consciousness, education, training, communication, teacher.

Ежелгі Грецияда Сократтан кейін Платон былай деген болатын: «Әлемнің барлық қаскүнемдігі, адамдардың өзіншілдігі, олардың теңсіздігі ең бірінші, отбасыларында балалар тәрбиесі жағдайында теңсіздіктің болуына әкеліп соқтырады». Ата-аналардың өз баласына деген шектен тыс сүйіспеншілігі пайдакүнемдікке, басқа да адамдарды бір-бірінен ажырататын, жауласуға әкеліп соқтыратын қасиеттерді тудырады. Маркс және Энгельс бағалаған ғылыми коммунизм ағымдарында, француз ағартушылары: отбасы ауыр үй шаруашылығынан, теріс түйсіктерді пайда болдыратын, адамдар сезімі мен қарым-қатынасының ара қатынасын, пайдакүнемсіздігін бұзатын, нақты күшті күресті қажет ететін жылжымалы және жылжымайтын мүлікке иелік етуден босатылуы керек деп есептеді. Олардың түсінігі бойынша отбасының үлесінде өзіне пайдаланатын нәрселер ғана болуы керек: төсек-орын, киім-кешек, ең қажетті деген бұйымдар. Басқалардың барлығы қоғамның меншігінде болады. Балалар тек ең кішкентай кезінде ғана отбасында тәрбиеленеді, содан кейін тәрбиенің түрлі тәсілдерін басынан өткізе білуі үшін, әрбір кішкентай азамат үшін тең тәрбие және даму жағдайын жасау үшін қоғамдық балалар мекемесінде тәрбиеленуі керек деп санады[3].

Осыдан 15-20 жыл уақыт бұрын арамызда кейбір ғылыми беделділердің мемлекет балаларды жөргектегі кезінен бастап университетке дейін өз тәрбиесіне алуы керек деген пікірлер болды.

Соңғы жылдары ғалымдар бұл орайдағы өз пікірлерін өзгертті, өйткені өз тәжірибелерінде ата-ананың сүйіспеншілігі, үнемі олармен қарым-қатынастың бүлдіршіндер үшін қажеттігі ауа мен күн көзі әсерінен кем еместігіне көздері жетті. Қоғам мен бірлесе отырып нығайтылатын адамның өсіп-жетілуіндегі үйлесімдік отбасының тәрбиесінсіз болуы мүмкін емес. Қазірде психологтар мен дәрігерлер тіпті бірнеше ай ғана ата-ана сүйіспеншілігінен айырудың өзі баланың ақыл-есінің, құлықтылығының және эмоционалдық дамуына орны толмас залал әкеліп, адамның барлық қалған өмірінде оның жандүниесінің психикалық және физикалық дамуына кері әсерін тигізетінін айтады.

Адамның жандүниелік, эмоционалдық негізіне үңілу үшін отбасындағы тәрбиенің мәні бар дейтініміз де сол.

Ата-анасының сүйіспеншілігінсіз даусыз нәрсе, ата-анасы тірі бола тұра бала – жетім. Олардың өзара қарым-қатынасы бала үшін немқұрайды нәрсе емес. Педагогикалық ғылымның докторы В.И.Кочеткова: «Ата-аналардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі балаға әсер ететін басты тәрбиелік фактор бола алады. Әкесі мен анасы бір-бірін жақсы көрсе олардың сүйіспеншілігінен бәрінен де көп әсер, жылулықты бала алады. Онысыз бүкіл әлем қуарып тұрады да, сол кемшіліктің орнын ешқандай педагогикалық шаралар бала үшін толтыра алмайды».

В.А.Сухомлинский: баланы сүйюге үйрету, ол өмірде ең басты нәрсеге үйрету деп санады.

Таным психикалық процестерінің (түйсік, қабылдау, зейін, ойлау, сөйлеу т.б.) дамуымен бірге баланың психикалық қасиеттері де (қабілет, бейімділік, мінез) қалыптаса бастайды. Осыған байланысты ойлаудың қабылдағыштық, байқағыштық, білуге құмарлық, тапқырлық, ізденімпаздық сияқты болымды жақтары да жетіле түседі.

Іс-әрекет процесінде әр түрлі қиыншылықтарды жеңу үшін жеке адамға шешімділік, өзін ұстай білу, батылдық, табандылық, төзімділік сияқты ерік қасиеттері пайда болады. Ал ерік дегеніміз – адамның белгілі бір мақсатқа ұмтылуы мен белсенді қимылы.

Жеке адамның психикалық дамуы - бұл оның іс-әрекеті мен мінез-құлқындағы саналығының өсіп жетілуі. Сананың дамуы мен адамның қоршаған дүниені жете түсінуін, яғни оның табиғи, әлеуметтік ортаға көзқарасы мен қатынасын айтады. Ал сана дегеніміз – объективтік шындықтың бейнеленуінің жоғары формасы.

Сана адамның іс-әрекеті барысында пайда болады. Еңбек және қоғамдық қатынастың нәтижесінде адам өзіне және өзінің іс-әрекетіне қоршаған ортаға жете түсінеді. Оның сана-сезімі дамиды. Дамудың нәтижесінде адамның сыртқы көріністері байқалады. Оларға өзін-өзі бақылау мен бағалау, намыс, өз қадірін сезу, өздігінен жетілуге талаптану т.б. жатады. Сана-сезімнің осындай

сыртқы көріністерін мұғалім оқыту және тәрбие беру ісінде психология мәліметтеріне сүйеніп, еске алып отыруы қажет. Өйткені, сана мен өзіндік сананың дамуы қоғамдық қатынастардың жүйесіндегі (үйелерінде балалар тәрбие және білім алатын мекемелерде, өндіріс орындарында т.б.) адам баласының белгілі орын алып тәрбиеленіп, өсіп жетілуінің қажетті шартты жағдайларының бірі.

Сонымен, жеке адамның дамуы дегеніміз – оның нерв жүйесіндегі функционалдық мүмкіншіліктерінің, психикалық процестерінің, адамгершілік қасиеттерінің, білімінің, көзқарастарының, оқу қабілетінің адам баласы жасаған материалдық және рухани байлықты игерудің және сол байлықты келешекте жасаудың даму тарихы.

Мектеп жасына дейінгі және кіші мектеп жасындағы балаларға тән және олардың құмартып кірісетін іс-әрекетінің бір түрі – ойын. Ойынның бірнеше түрлері бар. Оларға шығармашылық, ақыл-ой, спорт ойындары т.б. жатады. Ойын – балалардың денесін, ақыл-ойын дамытудың сарқылмас көзі. Балалар «дәрігер», «мұғалім», «суретші», «құрылысшы-инженер», «теңіз кемесінің капитаны», «ұшқыш», «космонавт» болып ойнағанда, олардың бейнесін есіне түсіреді, әр маманның іс-әрекетіне тән ерекшеліктерін өздерінің түсінігі бойынша ескеріп, ролін атқаруға талаптанады. Бұл жастағы балалар, әсіресе, геолог, теңіз кемесінің капитаны, космонавт болып ойнауды сүйеді және солардай болуды арман етеді. Мұндай шығармашылық ойындар айналадағы ортаны тануда балалардың ой-өрісін бірте-бірте дамытады. Ал әр түрлі ойындарды мамандыққа бағдар беру тұрғысынан қарастырсақ, онда олар балалар үшін келешек мамандық танудың беташары болуы мүмкін.

Қазіргі кездегі зерттеушілер отбасы мәселелерін зерттегенде: ерлі-зайыптылар бірінші баланы дүниеге әкелгенде сол бала үшін әкелмейтінін айтады, алғашқы бала жастар үшін – «сюрприз» (күтпеген нәрсе). Ата-анасының оған көңіл бөлуге шамасы жоқ, олар өз-өздерімен болуда. Әсіресе баланың пайда болуы егер оның ата-анасы ортақ кәсіби бір іспен айналыспаса, әртүрлі нәрселермен әуестеніп, түсініктері, білім деңгейлері тең дәрежеде болмаған жағдайда отбасыларда ерекше орын алады. Олардың некеге отырғанға дейінгі бағыттары да әр жаққа бағытталған. Ортақ бала жастардың сүйіспеншілігін арттырып қана қоймайды, оларды нағыз туысқандар етіп қояды. Сондықтан да бала өз ата-аналарының бірлесуіне, мүдделі, ынталы болуларына, көмектесулеріне себепкер болады. Балаларға қарап, араласа отырып адамдарда тек құлықтылық пайда болып қоймайды, олардың көмегімен өздерінің танымын кеңейтіп, пайдалы әдеттерді көбейтеді. Өздері кез келген іске жұмылуға дайын болады. Балалар өздерінің сабақтарын бірге оқытуға шақырады. Жас ата-аналардың ұзақ уақыт қыдыруға уақыттарын бөлуіне, орман аралауға баруына тура келеді. Бала болмаса олар мұндай нәрселерге уақыт таппаған болар еді.

Үнемі дамып, өзгеріп отыратын баланың ішкі болмысы мен табиғатын қалыптастыруда мұғалімнің ерекше ықпалы бар. Мектепке жаңа келген

балаға өзінің сыныптас достарынан гөрі мұғалімнің айтқан әр сөзі өтімді, әрбір әрекеті мәнді. Егер мұғалім өзінің осы бір үлкен жауапкершілігін шын сезініп, өзіне-өзі есеп бере отырып жұмыс жүргізсе ғана оның оқыту ісі өзі ойлағандай жүйемен дамитыны сөзсіз. Сөзі басқа, ісі басқа, ал талабы да төмендейді, әрекеті де нәтижесіз болып қала бермек.

Мұғалімнің жеке басы мәдениетін танытатын әр бір компонент— сөйлеу мәдениеті мен ойлау мәдениеті, сезім-күй және эстетикалық мәдениеті, адамгершілік қасиеті ретіндегі де, маман ретіндегі де орнын танытады[4].

Өз мамандығын сүйетін, шебер мұғалімдердің тәжірибелеріне талдау жасағанда олардың барлық жетістіктерінің негізі - балаларды сыйлау, олармен санасу, әр оқушысын субъект теп тану арқылы туған түсіністікте екенін көруге болады. Мұғалімнің маман ретінде қол жеткізер табыстарының кілті-оның адамдық қасиеттерімен қабысып жатқан мәдени қарым-қатынасы екені белгілі. Жеке тұлғаның биік сапалық қабілеті мен өз мамандығының қоғамдық мән-маңызын терең түсінетін, оларды тығыз ұштастыра алатын мұғалім ғана сандаған шәкірттердің жүрегіне жол таба алады. Ал, сол жолдың алғашқа сұрлеуі оқушының қызығушылығын ояту, білімнің терең құпияларына жетелеу, бала бойындағы таланттың көзін ашу, талабын ұштау болса, мұның барлығының да қарым-қатынас кілті— мәдениетті де, әдепті сөз.

Мұғалім үшін кәсіби біліктілігін арттырудың бір жолы – жеке кітапханасының болуы. Мұғалім үнемі оқып, ізденіп жүргенде ғана мұғалім. Халық педагогикасының алтын қазығы, тағылымы мол қағидаларын бүгінгі күннің өршіл жаңалықтарымен ұштастырып отырудың ұстаз үшін орны ерекше[19].

Мұғалім – мектептің жүрегі. Жүрек арқылы қан тамырлары тіршілік беріп, жан бітіріп тұратын болса, мұғалімсіз ешқандай оқулық, кітап, әдістемелік құралдарға жан бітпейді, яғни олар мұғалімсіз – жансыз дүние болып қала береді. Сонымен қатар адами қасиеттерін де дамыту, бала бойына сіңіру мен қалыптастыруда мұғалімнің алатын орны ерекше[5].

Мұғалімдер «адам жанының хирургі» деп бекер айтпаса керек. Сондықтан ең алдымен мұғалімнің жеке тұлғасы мен оның кәсіптік мәдениетіне айрықша көңіл аудару қажет. Біріншіден, қай қоғамда болмасын мұғалім сол қоғамның белсенді мүшесі, белгілі бір әлеуметтік топ болып саналады. Сондықтан қоғамда болып жатқан әлеуметтік, саяси-экономикалық, рухани өзгерістер мен жаңалықтардан тыс қала алмайды. Сол қоғам қажеттілігі мен сұранысына, мемлекет жүргізіп отырған саясатқа тәуелді болатыны сөзсіз. Осыған орай оқыу мен оның формалары да жаңғырып, заман талабына сай өзгеріске түсіп отырады. Сол себептен де мұғалімдерді даярлау және міндеті басты мәселе болып табылады.

Мұғалім қызметінің табыстарына қатысты жәйттерді зерттеу, оларды күнділікті тәжірибеге ендіру болашақ ұстаз кадрларды даярлап шығаруда

да маңызы айрықша екендігінде күмән жоқ. Ұстаз бен шәкірт арасындағы тартыстың шығу себебі мен оның өрбу жолын педагогикалық шеберлік пен тиімді әдістерді қолданып жеңе білу оқушының сана-сезіміне ықпал етіп, оған дұрыс бағдар берудің тәлім-тәрбиелік маңызы айрықша.

Әдебиеттер:

- 1.В.А.Сластелин, В.П.Каширин. Психология и педагогика М: изд. Центр «Академия» 2003. 480 с.
2. Н.Д.Хмель. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы, Алматы - 2003, 128 б.
- 3.Н.Тоқсанбаева. «Қарым-қатынастағы таным үрдісінің ерекшеліктері» // Өзіндік таным//, 2004 ж. № 2, 19-20 бет.
- 4.Ә.Алдамұратов. Жалпы психология , Алматы «Білім» 1996 .
- 5.Г.М.Андреева Социальная психология М: Аспект Пресс, 2003, 364 с.
6. Г.М.Андреева Социальная психология М: изд-во, Москва, 1980, 416 с.
- 7.С.Б.Бап-баба. Жантану негіздері, Алматы- 2003, 306 б.
- 8.Т.Ұ.Болатқызы. Оқушылардың танымдық қызығушылығын қалыптастырудағы сабақтастық - Алматы, 2004.
- 9.С.Елеусізова. Қарым-қатынас психологиясы.Алматы: «Рауан», 64 б.
- 10.Қ.Жарықбаев. Жалпы психология, Алматы- 2004, 380-б.
- 11.Қ.Жарықбаев, С.Қалиев. Қазақ тәлім-тәрбиесі, Алматы, «Санат» - 1995,352-б.
- 12.М.Жұманқұлов, Қ.Оразбеков Ұстаз психологиясы (метод. құрал), Алматы, 1990.

УДК 93/94
ББК 63.3 (5Каз)64

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ВОЕННЫХ КРЕПОСТЕЙ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ РЕГИОНА (50-Е ГГ. XVIII В. - 60-Е ГГ. XIX В.)

СОЛТҮСТІК-БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӘСКЕРИ БЕКІНІСТЕРІНІҢ ӨНІРДІҢ САЯСИ ӨМІРІНДЕГІ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҢЫЗЫ (XVIII Ғ. 50-ШІ ЖЖ. - XIX Ғ. 60-ШЫ ЖЖ.)

STRATEGIC IMPORTANCE OF MILITARY FORTRESSES OF NORTH-WESTERN KAZAKHSTAN IN THE POLITICAL LIFE OF THE REGION (50 S OF THE XVIII CENTURY – 60 S OF THE XIX CENTURY)

Шарипов Акан Аскарбекович,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
87014773943@mail.ru

Шарипов Акан Аскарбекович,
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
87014773943@mail.ru

Sharipov Akan Askarbekovich
Sh.Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau city
87014773943@mail.ru

Аннотация. Бұл мақалада Солтүстік-Батыс Қазақстан әскери бекіністерінің өңірдің саяси өміріндегі стратегиялық маңызы мәселелері зерттеледі.

Кілт сөздер. Бекініс, стратегия, қорғаныс, сауда, саясат.

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы стратегического значения военных крепостей Северо-Западного Казахстана в политической жизни региона.

Ключевые слова. Крепость, стратегия, защита, торговля, политика.

Annotation. This article examines the issues of strategic importance of military fortresses of North-Western Kazakhstan in the political life of the region.

Keywords. Fortress, strategy, defense, trade, politics.

В начале XVIII века Россия, как мощная империя с передовой для того времени вооружением и войсками, стремилась приблизиться к мировым торговым коммуникациям. Российская промышленность остро нуждалась в источниках дешевого сырья и рынках сбыта своих товаров, к основным торговым путям в Центральной Азии. В этих целях сооружались военные крепости и перебрасывались войска. Царское правительство рассчитывало продвинуть свои владения вдоль реки Иртыш для создания здесь безопасного пути в Западный Китай. Была организована экспедиция И. Бухгольца и других первопроходцев. Здесь были созданы крепости Семипалатинская, Усть-Каменогорская и т.д. В действительности русским войскам удалось значительно продвинуться вперед. Была освоена большая и малоизвестная для

российских войск территория. Главное, что это оправдывало расходы и риск возникновения крупной и дорогостоящей войны с такими сильными государствами, как Джунгарское ханство или Цинский Китай. Однако, умелыми дипломатическими действиями царскому правительству удалось избежать войны и оставить за собой этот важный в стратегическом отношении регион.

За короткое время, малыми силами удалось закрепить за собой нынешний Северо-Восточный Казахстан и преградить путь для проникновения сюда других иностранных держав. Следует отметить, что созданные линии и военные крепости, препятствовали традиционному кочеванию здесь казахского населения. Богатые луга и пастбища, лес были переданы в собственность военных и казаков, которые создали здесь военные крепости и линии. Казахи были вынуждены скитаться по безводной степи, что ухудшило их положение.

Правительство Российской империи пыталось усилить влияние в Приишимье. На правом берегу реки Ишим в 1752 году была создана крепость Святого Петра. Крепость была защищена мощными стенами и бастионами. Здесь находился основной склад оружия на Новоишимской линии. Гарнизон крепости Святого Петра - это пехотный батальон, казаки и башкиры. С 1755 г. 327 солдат и офицеров [1, с.39]. Крепость Святого Петра была создана для отражения атаки кочевых народов, но этого не произошло. Опасность возникла только, когда в 1773–1775 годах было восстание под предводительством Е. Пугачева. Комендант крепости Святого Петра Сумароков просил предоставить ему подкрепление. Ему выдали тобольскую команду из г. Кузнецка в количестве 166 человек и легкую полковую команду [2, с.29]. Контингент войск только увеличивался.

В крепости Святого Петра находились части Сибирского казачьего войска. Напомним, что из Петропавловска был направлен отряд подполковника Григоровского для строительства Кокшетауского окружного приказа, а также в 1832 году был основан комендантом Петропавловской крепости Ф. Шубиным Акмолинский окружной приказ. Причем созданный окружной приказ несколько раз был усилен казачьими войсками.

С 1840 года гарнизон Акмолинской крепости состоял из солдат и офицеров 2-го Сибирского линейного батальона. Здесь в 1843–1844 гг. были 2 роты линейного батальона – 567 солдат и офицеров, 276 казаков, 1 конно-артиллерийский взвод – 15 человек, команда гарнизонной артиллерии – 13 человек [3, с.297]. Акмолинский гарнизон по количеству войск был наиболее военизированным среди Актауского, Джаркаинского, Кушмурунского укреплений. Российская администрация была обеспокоена тем, что казахское население сможет оказать им противодействие и совершит атаку на Акмолинское укрепление. Как известно, в это время кавказские горцы под предводительством Шамиля вели ожесточенную войну с российскими войсками. В области Сибирских киргизов аналогичным образом вспыхнуло

восстание под руководством внука Абылай хана Кенесары Касымова (1837–1847 гг.).

Крепости мешали традиционным маршрутам кочевания в Казахской степи. Для Российской империи, основанные окружные приказы были крайне необходимы, так как они гарантировали присутствие здесь российского влияния. Отметим, что ранее казахи Среднего жуза фактически были независимы. С основанием российских приказов ситуация кардинально изменилась.

Отряды К. Касымова совершили атаку на Акмолинское укрепление и смогли сжечь находившейся рядом поселок [4, с.37]. В срочном порядке были усилены оборонительные сооружения Акмолинского укрепления, а именно: были построены казармы, которые были местом для отдыха солдат, а также и местом для защиты. Кроме того, был улучшен земляной вал. Однако, крепость была сооружена наспех и не отличалась особым благоустройством. Офицер, инженер Белокопытов докладывал, что во время проверки состояния крепости в 1844 г. были выявлены нарушения в строительстве [4, с.29]. Основанная и усиленная армейскими и казачьими частями Акмолинская крепость была, тем не менее, подготовлена к защите. В дальнейшем им не приходилось обороняться, так как царские войска изменили тактику военных действий. Прежде чем ждать нападения и обороняться, было решено атаковать противника в степи.

Усиленный войсками гарнизон Акмолинской крепости предпринимал участие в борьбе с участниками национально-освободительной войны. Были собраны сведения о местонахождении К. Касымова. В 1838 году из Акмолинского окружного приказа направлялись к последнему правителю казахского народа Кенесары Касымову агенты – бий Джакан Скопин и Сасак Копынбаев [5, с.302]. Как мы видим, в составе гарнизона Акмолинской крепости были еще и местные агенты, которые докладывали о положении в Казахской степи. В итоге из Акмолинской крепости в 1840 году был двинут отряд сотника Лебедева численностью в 300 человек при 1-м орудии для ликвидации повстанцев [4, с.39]. Цель не была достигнута, пострадали в основном мирные жители.

Акмолинский внешний окружной приказ, основанный в 1832 году, шаг за шагом превратился в военную крепость. Здесь дислоцировались армейские части и казаки. Служили они здесь временно. Гарнизон Акмолинской крепости постоянно обновлялся. Вообще, в Акмолинском внешнем округе находился один из самых крупных контингентов российских войск: в 1851 году - 1200 солдат и офицеров. Это в основном регулярные войска. В связи с отсутствием угрозы нападения, армейские части были переброшены в другие места, в Акмолинский округ перебросили части сибирских казаков. С каждым разом их становилось все больше: в 1851 году их было 234, в 1856 году – 454 [4, с.48-49]. Причинами было то, что Акмолинская крепость находилась на стратегически важном отрезке пути из Петропавловска в Ташкент. Крепость гарантировала

безопасный проход торговых караванов. С помощью Акмолинского укрепления удалось российским войскам вытеснить отряды под руководством К. Касимова в Тургайские степи.

С каждым годом значение Акмолинской крепости увеличивалось. Усилиями казаков здесь были построены лазарет, штаб, казармы, церковь, два хлебных магазина, тюрьма, мукомольная мельница. Около крепости возникла солдатская и татарская слободка. Из Сибири переселилось 100 казачьих семей и возникла здесь казачья станица [6, с.10-16].

По сравнению с крепостью Святого Петра Акмолинская крепость подверглась военным действиям. В Петропавловской крепости происходили важные исторические события, связанные с открытием торговли со степными народами в 1759 году, регулярные контакты Абылай хана и командования крепости, церемония официальной присяги хана Уали российскому престолу в 1782 году. Здесь были организованы и отправлены в степь российские отряды А. Григоровского и Ф. Шубина для основания Кокшетауского и Акмолинского окружных приказов.

В 1876 году Петропавловская и Акмолинская крепости были официально упразднены [7, с.441]. Крупные армейские и казачьи части были переброшены на юг. Военно-стратегическое значение Петропавловской и Акмолинской крепостей отпало, так как они оказались в тылу царских войск. Хотя, первыми жителями Петропавловской и Акмолинской крепостей были военные. Своим трудом они смогли создать передовой для того времени военный объект. Они отнеслись серьезно к строевой подготовке и вообще к военным действиям, однако, сильного отражения неприятельских войск не произошло, причем бои в Акмолинском укреплении ограничились лишь нападением на рядом находившийся поселок.

С целью недопущения роста влияния движения под руководством К. Касимова в Тургайских степях, царским правительством было принято решение усилить свое присутствие и в этом неосвоенном регионе. Так, в 1845 году были освоены совершенно новые укрепления: на реке Тургай – Оренбургское, на реке Ирғиз – Уральское [8, с.8]. Как положено Уральское укрепление было основано в виде редута, состоявший из бруствера со рвом. Внутри укрепления все строения были сложены из сырого кирпича и покрыты камышом [8, с.39].

Военные укрепления были усилены армейскими частями регулярных войск, которые служили здесь на постоянной основе, а также казачьих отрядов, временно проходивших здесь службу.

Как положено военные укрепления были созданы на вершине сопки и вдоль реки. С высоты можно было наблюдать за окружающей территорией. Руководили строительством военные инженеры. При планировании укрепления учитывалось выгодное расположение объекта. Были сооружены крепостные валы. Строительством укрепления на Ирғизе командовал инженерный прапорщик Михайлов [9, с.340]. О том, как выглядело укрепление, мы можем

узнать из сообщения члена Аральской экспедиции Тараса Шевченко. Он в 1848–1849 гг. побывал в Уральском укреплении и написал об этом картину под названием «Укрепление Иргиз кала» [10, с.103]. Благодаря украинскому художнику мы можем увидеть картину Уральского укрепления.

В 1845 году руководителем строительства Оренбургского укрепления был майор Томилин [9, с.341]. Благодаря военным инженерам удалось построить в степи военно-оборонительное укрепление. Причем строительство и служба проходила в нечеловеческих условиях. В построенных помещениях была сырость, частыми были случаи массового заболевания солдат. При сооружении здания использовались дешевые строительные материалы из дерева, сырцового и воздушного кирпича. Конюшню построили вне крепостных стен, которая прикрывалась люнетом (полевое укрепление, открытое с тыла).

Около укрепления был создан редут с валом и рвом. Он находился между рекой и укреплением. Здесь находился меновый двор. В составе гарнизона укрепления находился и спецпредставитель Оренбургской администрации, который собирал развединформацию о положении в Казахской степи [11, с.113-114]. Необходимо отметить, что при основании Оренбургского и Уральского укрепления за основу брались именно географические факторы: удобное расположение объектов. В хозяйственном отношении были трудности. Так как укрепления находились в глухой, малонаселенной степи. В зимнее время здесь присутствовали сильные бураны. У гарнизона были проблемы с доставкой продуктов и почты из Орска и Оренбурга. Рядом с укреплениями отсутствовал строевой лес. Материалы доставлялись из Башкирии и Орска.

Как было уже отмечено, целью создания Оренбургского и Уральского укрепления в Тургайской степи было создать здесь военные пункты для борьбы с участниками национально-освободительного движения казахского народа под руководством К.Касымова. Созданные с большим трудом они фактически выполнили свои задачи. Отряды К. Касымова были вытеснены из Тургайских степей на юг. Реализовав свою задачу, гарнизоны Оренбургского и Уральского укрепления были сокращены. Из других частей империи сюда были переселены крестьяне и казаки. В 1868 году обоим укреплениям был присвоен статус уездных городов с названием Тургай (Оренбургское укрепление) и Иргиз (Уральское укрепление) [9, с.340-341].

Как и прежде царское правительство действовало уже выработанными стандартными мерами по освоению новых территорий. На месте военных укрепления были созданы уездные города. Действительно, на фронтирной территории российские военные вынуждены были строить именно крепости [12, с.38]. Так как, это обеспечивало безопасность и усиливала позиции Российской империи в регионе, там, где вообще не было русского населения. Кругом окружали казахские роды и племена. Причем, как известно в силу своей специфики хозяйствования и образа жизни, казахские племена были воинственны и независимы.

С введением Временного положения 1868 года казахи Оренбургского и Сибирского ведомств были обязаны платить государству кибиточный сбор по 3 рубля с кибитки. Кроме того, льготами от платежа кибиточного сбора и других повинностей освобождались семьи хана Ш. Айчувакова, султанов Б. Айчувакова, Ахмеда и Арслана Джантюриных, семьи противников движения под руководством К.Касымова, а также семьи Уали, Бокей ханов [13, с.334]. Казахи фактически теряли свободу передвижения в степи. По мнению царских стратегов, введение Временного положения 1868 года могло вызвать протесты в Казахской степи. Как и при основании Акмолинского приказа власти пытались опираться на авторитет местного родоначальника. В нашем случае это был султан Арынгазиев. Однако он не мог остановить волнения в степи. Тогда было принято решение основать в 1869 году укрепление в урочище Ак-Тюбе.

При создании укрепления использовались стандартные правила фортификации, то есть объект был расположен на вершине 2-х холмов, которые находились рядом. Около укрепления сливались две реки Каргалы и Илек [14, с.1-6]. Максимально использовался природный ландшафт. Так как это помогало лучше оборонять военный объект во время внезапной атаки противника. Место для будущего укрепления подобрал отряд под командованием подполковника Круторожина. Его отряд прибыл в конце марта 1869 года в урочище Ак-тюбе. Кроме того, Круторожин передал родоначальнику Арынгазиеву приказ военного губернатора Баллюзeka прибыть в Оренбург. Однако этого не произошло. Тогда Баллюзек вместе с отрядом графа Борха прибыл сам в урочище Ак-тюбе 9 мая 1869 года [15, с.6]. Здесь и было заложено укрепление Ак-тюбе.

В сентябре Оренбургским генерал-губернатором Крыжановским планировалось посетить укрепление Ак-тюбе с целью наградить местных казахских родоначальников за помощь при строительстве военного объекта. Для этого их казны выделялась сумма в количестве 500 рублей [16, л.1]. Царские власти понимали, что необходимо таким способом успокоить местное казахское население. Эти меры себя оправдали. Активных военных действий со стороны казахского населения против укрепления Ак-тюбе не было. Кроме того, созданное в степи военно-оборонительное сооружение усиливало позиции и влияние Российской империи в этом регионе.

В стратегическом отношении Актюбинское укрепление находилось в наиболее удобном для российских военных положений. Объект находился на пути из Оренбурга в Среднюю Азию. Здесь базировались временно армейские части, когда они перебрасывались на юг. Высоты холмов укрепления Акт-тюбе были обнесены глубокими рвами. В центре укрепления были построены подвалы, гауптвахта, оружейные помещения [15, с.5]. Если Уральское укрепление запечатлел в своей картине Т. Шеченко, то зарисовать укрепление Ак-тюбе смог русский художник Н. Каразин [17]. Как известно, в составе

многих экспедиции российских войск при походе в Туркестан были художники, которые создавали картины батальных сцен или городских объектов.

При строительстве военных крепостей в Северо-Западном Казахстане в 50-е гг. XVIII – 60-е гг. XIX вв. учитывалось прежде всего выгодное географическое расположение объектов. Так, например, удобное расположение крепости Святого Петра содействовало росту здесь торговли с кочевыми народами и увеличило экономическое значение этого объекта.

В 1832 году было построено Акмолинское укрепление в самом сердце Среднего жуза, объект позже превратился в крепкий военно-оборонительный пункт. Со временем сюда прибывали торговые караваны из Ташкента. Крепостные стены Петропавловского и Акмолинского укреплений гарантировали безопасность торговых путей из Сибири в Среднюю Азию.

Степные укрепления на Тургае и Иргизе препятствовали грабительским набегам Хивинского ханства. Кроме того, обеспечивали присутствие российской власти в этом регионе. Укрепление Ак-Тюбе было перевалочным объектом на пути российских войск из Оренбурга в Среднюю Азию, гарантировало сохранность российской власти на важном участке пути.

Фортификация в крепости Святого Петра имела свои особенности. Крепостные стены были созданы на случай внезапной и мощной атаки неприятеля. Длительное время в крепости были военные порядки, имелся крупный военный гарнизон. Крепость Святого Петра и Акмолинское укрепление располагались вдоль рек. Отличием является то, что в Акмоле объект был поменьше, ров и оборонительные казармы, бруствер были вообще снесены. Крепость Святого Петра долгое время служила военным целям царского правительства.

При строительстве Оренбургского и Уральского укреплений использовался дешевый строительный материал. Общими сходствами для всех крепостей является то, что они были сооружены на вершине холмов, вдоль рек, имелся бруствер и ров. Как и положено существовали казармы для солдат, склад оружия с боеприпасами.

По мнению современного исследователя А.Б. Шалгимбекова «в северном Казахстане российские крепости были основаны для колонизации края. Они укрепляли связи России с Казахской степью, и в то же время разрушали кочевой уклад жизни казахов» [18]. Тем не менее, в дальнейшем они эволюционировали в города, ставшие затем центрами экономического и культурного развития региона.

«Литература»

1.Туманшин, К.М. Основание Петропавловска и его уезда во второй половине XVIII – первой половине XIX вв. / К.М. Туманшин. Ученые записки. История. Том VI. Кустанайский государственный педагогический институт. – Кустанай. 1961.

2. Северо-Казахстанская область: страницы летописи родного края. Алматы. Казахстан. 1993 г. – 392 с.
3. Абдиров, М. Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казахской колонизации края в конце XVI- начале XX вв.) / М.Ж. Абдиров.– Астана: Елорда, 2000.- 304с.
4. Касымбаев Ж., Агубаев Н. История Акмола (XIX — начало XX века): исследования, источники, комментарии / Ж.К. Касымбаев. Алматы: Жеті жарғы. 1998. - 176 с.
5. Бекмаханов, Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века / Е. Бекмаханов. Алма-Ата : Қазақ университеті. 1992. – 400 с.
6. Алпыспаева, Г.А. Участие казачества в строительстве военных крепостей в Казахстане в 1-й пол. XIX в. (на материалах Акмолинской крепости). Актуальные проблемы гуманитарных и социально-экономических наук / Г.А. Алпыспаева. 2018. №12.
7. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней в пяти томах. Т.3. Алма-Ата : Наука КазССР. 1979. – 544 с.
8. Макшеев А. Путешествие по киргизским степям и Туркестанскому краю / А. Макшеев. Спб. Военная типография. 1896. - 141 с.
9. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край. Том 18 / А. Н. Седельников [и др.]. - Санкт-Петербург : А. Ф. Девриен, 1903. - 479 с.
10. Национальный музей Тараса Шевченко: Альбом/ под ред. Т. Андрущенко. Киев: Мистецтво. 2002. – 224 с.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба. Том 14. Ч.2. полковником Бларамбергом. Спб.: департамент Генерального штаба, 1848. - 119 с.
12. Муратова, С.Р. Фортификация городов-крепостей азиатской России. Проблемы востоковедения. 2019. № 1 (83).
13. Материалы по истории политического строя Казахстана. Том 1. / отв. ред. С.З. Зиманов. Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР. 1960. - 281 с.
14. Мощенский, В. Краткий исторический обзор Актюбинского уезда и его окрестных степей. Актюбинский городской вестник. 1913. №3.
15. Есеркепов, А.К., Нургалеев, И.Г., Тажибаев, М.К. История города Актобе (1869-1991) / А.К. Есеркепов. - Актобе: Главная редакция энциклопедии. Актобе. 2003.
16. Государственный архив Оренбургской области. Ф.6. Оп.6. Д. 14229.
17. Всемирная иллюстрация. Еженедельный иллюстрированный журнал. Спб.1873 г.
18. Шалгимбеков, А.Б. История военного продвижения и закрепления Российской империи в северном регионе Казахстана (вторая половина XVIII- первая четверть XIX в.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Шалгимбеков Айбек Батырханович. - Костанай. 2010. - 178 с.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ИНСПЕКЦИИ ТРУДА В РОССИИ

РЕСЕЙДЕГІ ЕҢБЕК ИНСПЕКЦИЯСЫ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАНЫҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ДАМУ ТАРИХЫ

HISTORY OF THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF LEGISLATION ON LABOR INSPECTION IN RUSSIA

Ю. О. Шишкина

"Құқықтық қолдау орталығы" ЖШҚ, Омбы қаласы
yulya_olegovna_91@mail.ru

Ю.О. Шишкина

ООО «Центр правовой поддержки», г. Омск
yulya_olegovna_91@mail.ru

Yu.O. Shishkina

LLC "Legal Support Center", Omsk
yulya_olegovna_91@mail.ru

Аннотация: Мақалада Ресейдегі еңбек инспекциясының пайда болу және даму тарихы, мәселесі қарастырылады. 1882 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі нормативтік құқықтық актілер талданады.

Түйінді сөздер: еңбек инспекциясы, заңнама, еңбек құқықтары және еңбек инспекциясының міндеттері.

Аннотация: В статье рассматривается вопрос, история возникновения и развития инспекции труда в России. Анализируются нормативные правовые акты с 1882 года по настоящее время.

Ключевые слова: инспекция труда, законодательство, трудовые права и обязанности инспекции труда.

Abstract: The article discusses the issue, the history of the emergence and development of the labor inspectorate in Russia. The normative legal acts from 1882 to the present are analyzed.

Keywords: labor inspection, legislation, labor rights and duties of labor inspection.

Как отмечает С.И. Федорова, «всякая национальная история индивидуальна и неповторима. Но ни один народ не существует изолированно. Природа человека едина, и отсюда общие черты в истории разных народов, возможность сравнения характеров и результатов их эволюции. В освещении национальной истории необходимо применять два подхода - внутренний и внешний. Они, по сути, дополняют друг друга, ибо особенное можно выявить лишь на фоне общего, и наоборот, общее познается при сопоставлении конкретных случаев» [1, с. 3].

Впервые в законодательных актах инспекция по труду упоминалась в Указе Российской империи «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах» от 29 июня 1882 года. В нем указано, что для наблюдения за малолетними учреждалась особая фабричная инспекция «...первый состав

насчитывал 5 инспекторов - четыре окружных и один главный инспектор... на практике в 1882 году были созданы два поднадзорных фабричных округа Московский и Владимирский, в полномочия фабричных инспекторов в 1882 году входило лишь только ознакомление с правовым положением рабочих на промышленных предприятиях, доведение норм Закона 1 июня 1882 года до фабрикантов и сбор статистического материала по данным вопросам» [2].

До Устава о промышленном труде 1913 года упоминания об инспекциях труда отсутствуют. В данном нормативном правовом акте в статье 2 говорится, что надзор за соблюдением на фабриках, заводах и горных промыслах должного благоустройства, порядка и безопасности возлагается на Фабричных Инспекторов [3, с. 330].

В Уставе о промышленном труде 1913 года фабричная инспекция выделена в отдельную третью главу, в которой прописаны права и обязанности Фабричной Инспекции и самих Фабричных Инспекторов.

Для сравнения, в вышеуказанный период, например, в Англии в 1833 году инспекциям по труду предоставлялись широкие полномочия, которые спустя некоторое время были упразднены. И только в 1901 году им было предоставлено право надзора над всеми казенными фабриками и заводами. Во Франции в 1841 году формально образовались инспекции по труду, но реальные полномочия они получили лишь в 1892 году. В Германской империи только в 1878 году назначение фабричных инспекторов стало обязательным [4, с. 66].

Е.Б. Хохлов, характеризуя дальнейшее развитие законодательства, отмечает: «Принято считать, что революция, произошедшая в России в октябре 1917 г., положила начало коренным изменениям самих основ общественного устройства, включая, разумеется, экономическую его составляющую, в том числе и в сфере правовой организации общественного труда» [5, с. 50].

10 июля 1918 года утверждается Народным Комиссариатом Труда «Наказ Инспекции Труда» и принимается Декрет Совета народных комиссаров РСФСР «Об учреждении инспекции труда», которыми ликвидируется понятие "фабричная инспекция" и вводится новое понятие "инспекция труда". У инспекции труда теперь расширенный перечень полномочий, по сравнению с ранее действовавшим законодательством.

«Акты о труде первого периода революционного законодательства были развиты в первом советском Кодексе законов о труде 1918 года, испытавшем на себе влияние ленинских идей и великих социальных перемен, происшедших в нашей стране. В сложных и тяжелых условиях конца 1918 года Советская власть, заботясь о благе народа, наряду с закреплением положения о всеобщности труда провозгласила в кодексе право на труд – эту великую мечту рабочих всего мира» [6, с. 5].

10 декабря 1918 года в Собрании узаконений РСФСР был опубликован и, таким образом, введен в действие первый советский Кодекс законов о труде (КЗоТ), в разделе 9 «Охрана труда» упоминавший об инспекции труда, а

именно: охрана жизни, здоровья и труда лиц, занятых какою бы то ни было хозяйственной деятельностью, возлагается на Инспекцию Труда, на технических инспекторов и на представителей санитарного надзора.

В данном нормативном правовом акте практически не было прописано правовое положение инспекции труда, ее функции, а права и обязанности регулировались отдельными нормативными правовыми актами.

Примерно в этот период времени появляются другие законодательные акты, так или иначе упоминающие про инспекцию по труду. Например, Постановление Народного комиссариата труда «О санитарной инспекции труда» № 170 от 17 марта 1919 года, Постановление Народного комиссариата труда и социального обеспечения РСФСР «Наказ инспекции труда» от 15 декабря 1919 года, Инструкция Народного комиссариата труда РСФСР и Народного комиссариата Юстиции РСФСР «О порядке производства инспекторами труда дознаний по трудовым делам» от 7 июня 1924 года и другие нормативные правовые акты.

Кодекс законов о труде РСФСР 1922 года также содержал раздел «Охрана труда» в котором упоминалось, что ни одно предприятие не может быть открыто, пущено в ход или переведено в другое здание без санкции инспекции труда и органов санитарно-промышленного и технического надзора.

23 июня 1933 года Постановлением ЦИК СССР, СНК СССР, ВЦСПС «Об объединении Народного комиссариата труда Союза ССР с Всесоюзным центральным советом профессиональных союзов» было принято решение о слиянии Наркомата труда СССР с ВЦСПС, согласно которому Инспекция Труда и осуществляемые ею функции государства в области охраны труда были переданы профсоюзам.

И практически в таком организационно - правовом положении инспекция по труду просуществовала до Указа Президента РФ от 04.05.1994 N 850, лишь некоторые нормативные правовые акты будут приниматься, которые будут регулировать правовое положение инспекции по труду.

«Не забудем: 1965 год — это преддверие «культурной революции» в КНР и запуска в СССР косыгинских реформ, ориентированных на внедрение хозрасчета, то есть элементов рыночной экономики. В Китае это было воспринято так же болезненно, как и хрущевское разоблачение «культ личности» Сталина. Именно с запуска этих реформ официальный Пекин ввел в пропагандистскую оценку ситуации в СССР такие, признаем, сильные аргументы, как «советский ревизионизм» и «буржуазное перерождение» [7, с. 69].

В принятых в то время Основах законодательства о труде были «объединены и систематизированы важнейшие правовые нормы о труде рабочих и служащих, отвечающие современному этапу коммунистического строительства. В них содержится целый ряд новых по содержанию норм, которые отражают современную экономическую и социальную политику партии...» [8, с. 52,7].

В Кодексе законов о труде Российской Федерации (утв. ВС РСФСР 09.12.1971) только можно предположить, что законодатель подразумевал трудовую инспекцию в ст. 244, так в соответствии с Основами законодательства Союза ССР и союзных республик о труде надзор и контроль за соблюдением законодательства о труде и правил по охране труда осуществляют: специально уполномоченные на то государственные органы и инспекции, не зависящие в своей деятельности от администрации предприятий, учреждений, организаций и их вышестоящих органов.

Воссоздание правовой инспекции труда в Советах и ЦК профсоюзов произошло с принятием Постановления Президиума ВЦСПС от 22 ноября 1976 года «О правовой инспекции труда» (вместе с «Положением о правовой инспекции труда»). Прописанные права и обязанности инспекции труда в вышеуказанном правовом акте схожи с правами и обязанностями, которые прописаны в действующих законах для инспекции труда.

«Закон теперь все реже говорит: «делай так и только так», но все чаще говорит: «делай, как лучше, надежнее, выгоднее, но как именно делать – решайте сами». Особая роль права при этом способе регулирования заключается, во-первых, в закреплении свободы действий (разумеется, в установленных пределах) и, во-вторых, в закреплении тех ли иных последствий этих действий, то есть установлении стимулов. Стимулы должны опираться на прочные правовые гарантии. Если стимулы не закреплены, то вся система стимулирования из регулятора общественных отношений превращается лишь в пожелание» [9, с. 4].

Указ Президента РФ от 04.05.1994 N 850 «О государственном надзоре и контроле за соблюдением законодательства Российской Федерации о труде и охране труда» установил, что до принятия законодательного акта о государственной инспекции труда государственный надзор и контроль за соблюдением законодательства Российской Федерации о труде и охране труда осуществляется Федеральной инспекцией труда при Министерстве труда Российской Федерации (Рострудинспекцией) и подведомственными ей государственными инспекциями труда республик, краев, областей, городов федерального значения, автономной области, автономных округов, районов и городов.

11 апреля 1998 года был принят Федеральный закон Российской Федерации N 58-ФЗ, которым была ратифицирована Конвенция Международной организации труда об инспекции труда в промышленности и торговле (Конвенция N 81) и Протокол 1995 года к Конвенции N 81.

Завершая рассмотрение данного вопроса в целом, нужно отметить, что выделение инспекции труда в отдельную главу 57 ТК РФ «Государственный контроль (надзор) и ведомственный контроль за соблюдением трудового законодательства и иных нормативных правовых актов, содержащих нормы трудового права», несомненно, является важным этапом развития российского законодательства, данные отношения, конечно же, прошли длинный путь,

начиная от зарождения в дореволюционной России, испытали на себе ограничения в период СССР, пережили промежуточный (так называемый «бесконтрольный») период в 90-е годы и получили непрерывно совершенствующееся нормативное закрепление в Трудовом кодексе РФ и других нормативных правовых актах в наше время.

Список литературы:

1. Федорова С.И. Модернизация России: общее и особенное // Материалы межвузовской студенческой научной конференции «Модели и особенности модернизации общества в отечественной истории XX – XXI вв.» / гл.ред. Ю.А. Лапшин. Ульяновск. 2008.
2. См.: Ташбекова И.Ю. Правовое регулирование деятельности фабричной инспекции в России в конце XIX — начале XX вв.: Автореф. ... канд. юрид. наук. М., 2007. URL: <https://www.sovremennoepravo.ru/> (дата обращения: 14.04.2020).
3. Киселев И.Я. Трудовое право России. Историко-правовое исследование Учебное пособие. М.: Издательство НОРМА .2001.
4. См. подробнее: Сапфинова А.А. Федеральная инспекция труда: возникновение и развитие // Современное право. М.: Новый Индекс, 2008. № 4.
5. Хохлов Е.Б. Теория и практика организации управления трудом в первые годы Советской власти // Российский ежегодник трудового права. 2010. №6.
6. Горшенин К.П. Новое законодательство о труде. Юридическая литература. М., 1971.
7. Павленко В. Б. Мифы «устойчивого развития». «Глобальное потепление» или «ползучий» глобальный переворот? М.: ОГИ. 2011.
8. См., например: Дворников И.С., Коршуков Ю.Н. Профактиву об основах трудового законодательства. М.: Профиздат, 1972г.; Величкин К.В. Рабочим и служащим о трудовом законодательстве. М.,1973г.
9. См.: Лившиц Р.З. Хозяйственная реформа и трудовое право. М., 1968.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦИЯ «ИНЖИНИРИНГ И ТЕХНОЛОГИИ» SECTION "ENGINEERING AND TECHNOLOGY" "ИНЖИНИРИНГ ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР" СЕКЦИЯСЫ

Байшагиров Х. Ж., Ислямова А. Б. (Көкшетау қ.) Композиттік қалақшалардың центрден тепкіш күштердің өрісіндегі кернеулі-деформацияланған күйі	3
Даиров А. С., Шукубаев Р. К., Какабаев Н. А. (г. Кокшетау) Перспективные решения к вопросу дефицита возобновляемой электроэнергии	9
Есжанов Г.С., Кабдулина А.Т., Конкаева Л.А. (г. Кокшетау) Ұн. ұн сапасының негізгі көрсеткіштері	14
Есмагамбетова Г. К. (г. Улан-Батор, Монголия), Исмуканова А. Н., Мурадилова Г. С. (г. Кокшетау) Преимущества квантовых вычислений и алгоритмов в информационной безопасности	17
Zhunusov T. T., Kakabaev N. A., Odintsov V. D., Uzbergenova S Z (г. Кокшетау) State and trends of development of agricultural engineering production in kazakhstan	22
Кусайнов Т.С., Жунусов Т. Т., Какабаев Н.А., Одинцов В. Д., Оразалина Б.К. (г. Кокшетау) Обоснование конструктивно-технологической схемы биогазовой установки	27
Манарбек М., (Нұр-сұлтан қ.) Фурье функциясының түрлендіруі үшін бочкарев теңсіздігінің екіөлшемді аналогы	31
Мусабеков Ж. С. (г. Кокшетау) Задачи удаленного администрирования в компьютерных сетях	34
Мұхамедин С., (г. Кокшетау) Узкоугольные приемники излучения	38
Оспанова Н. Қ. (г. Кокшетау) Ms visual studio с# бағдарламасында тест жасау жолдары	43
Поддубный А.А, Поддубная Д.М., (г. Кокшетау) Определение мощности на перемешивание пенной среды воздухом в барбатажных колонных аппаратах	50
Рудзутакова Н. Қ., Самбетбаева М. А. (г. Нур-Султан) Различные подходы к извлечению открытой информации	55
Рябыкин Н. Е., Хан С. И. (г. Кокшетау) Влияние увеличения пользователей на количество	59
Танашева Назгуль Кадыралиевна , Дюсембаева Айнура Нуртаевна, Тлеубергенова Акмарал Жарылхасынқызы (Қарағанды қ), Садвакасова Томирис Ахметбековна (Көкшетау қ) Үш қалақшалы желгенераторының аэродинамикалық сипаттамаларын зерттеу	61
Н.К. Танашева, Н.Н. Шуюшбаева, А.Р. Касимов (Көкшетау қ.), А.Ж. Тлеубергенова Академик Е.А. Бөкетов (Қарағанды қ) , Кедір-бұдыр бетті айнымалы цилиндрлер жүйесінің аэродинамикасын зерттеу	67
Н.К. Танашева, Н.Н. Шуюшбаева, А.Р. Касимов (Көкшетау қ.), А.Ж. Тлеубергенова Академик Е.А. Бөкетов (Қарағанды қ) Магнус эффектісіне негізделген жел қондырғысының жел энергиясын пайдалану коэффициенті мен тезжүрістілігін	74

- Туякбаев Т., Курманбаева А. С., Коновалова Г. Н. (г. Кокшетау)** Решение проблемы полноты извлечения полезных ископаемых и охраны недр с целью повышения эффективности развития цветной и черной металлургии рк 80
- Shunekeyeva A. A., Loskutova G. A/, Orazalina B. K., Koshekova S. A., Zhakupov M. M. (Kokshetau c)** Research of the range of rye-wheat flour bread products at the aksai enterprise in kokshetau 86

**СЕКЦИЯ «СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ И
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ»
"АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР" СЕКЦИЯСЫ
SECTION "AGRICULTURAL AND HUMANITIES"**

- Аленов Ж. Н., Айдарбекова Т. Ж., (г. Кокшетау)** Улучшение естественных, культурных пастбищ и старовозрастных сенокосов 90
- Аужанова М.А. (г. Кокшетау)** Мероприятия по повышению продуктивности пастбищ в Акмолинской области 96
- Бакытжанова А. Н., Нурмуханбетова Н. Н., Казкенова Г. Т. (Көкшетау қ)** Сары ірімшік өндіру технологиясын және сапасын сараптау 99
- В. М. Косолапов, Д.М. Тебердиев, И. А. Трофимов, Л. С. Трофимова (г. Лобня, 141055, Россия)** Развитие международного сотрудничества россии и казахстана по кормопроизводству (памяти көшен бауыржан макөшұлы) 105
- Нургазиев Р.Е., Көшен Б. М., Шегенов С.Т., Бельгибаева А.С. (Көкшетау қ.)** Солтүстік қазақстанның далалық аймағында мал азығын өндіру үшін шикізаттық конвейер 114
- Омарханов С. Ш., Алпысов А. Р., Калиева А. К. (Көкшетау қ)** Асыл тұқымды қой шаруашылығындағы инновациялық технологиялар 117
- Омарханов С. Ш., Алпысов А. Р., Пахомова Л. Ф. (Көкшетау қ.)** Жылқы шаруашылығындағы инновациялық технологиялар 122
- Омиртай Б., Саттыбаева.З.Д., (Көкшетау қ)** «Ақмола облысының есіл ауданы каракөл ауылдық округі ауыл шаруашылығына арналған топырақты жерлер бонитетін анықтау» 127
- Сыпатай Н., Саттыбаева З.Д., (Көкшетау қ.)** Ақмола облысы жарқайың ауданының топырағын зерттеу және салыстырмалы бағалау жобасы 133
- Тлеуова З. Ш., Нурмуханбетова Н. Н., Каирнасова Ж. З., Касенова Н. Б. (Көкшетау қ)** Қышқылдығы орташа күздік қымыздың құрамын зерттеу 138
- Шегенов С.Т. а.ш.ғ.к., Оразалина Б. К. п.ғ.м., Какабаев Н.А., Бақыт Ж.М. (Көкшетау қ.)** Ірі қара малға арналған электр қоршау: артықшылықтары мен пайдалану ерекшеліктері 143
- Шегенов С. Т., Алпысов А. Р., Омарханов С. Ш. (Көкшетау қ)** Сиыр сауу залдарына техникалық қызмет көрсетуге арналған мобильді бекет 149

Хусаинов А. Т., Кыздарбекова Г. Т., Есенжолов Б. Х., Сокова О. Т., Шакиржанова И. С. (Көкшетау қ) Күлді шлак және техникалық көміртек препараттарымен өңдеу кезіндегі майлы зығыр тұқымдарының өсуі (өнуі)	154
Хусаинов А.Т., Есенжолов Б.Х., Кыздарбекова Г.Т., Данкина Г.Р., Жаниенов Д.М. (Көкшетау қ.) Өндіріс және тұтыну қалдықтарын топырақты тыңайту үшін пайдаланудың тиімділігі	158

**СЕКЦИЯ «СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ, ИСКУССТВО»
"ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР, ӨНЕР"СЕКЦИЯСЫ
SECTION "SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES, ART"**

Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Определение и основные формы философии	164
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Особенности научной формы философии	169
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Общие положения древнегреческой философии	173
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Ионийская философия	177
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Италийская философия	182
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Основные философские учения древней Греции	186
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Анаксагор и афинская школа философии	190
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Философия Сократа	194
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Философия Платона	198
Айткожин Д. К., (г. Кокшетау) Габидулин Р. С. (г. Архангельск) Философия Аристотеля	203
Амиржанова А. О. (г. Кокшетау) Отечественный и зарубежный опыт использования древнетюркских символов	207
Ахмедьяров Е. А., Тюлегенова А. Т. (г. Кокшетау) Основные модели управления инновационной деятельностью предприятий	215
Бекішев Қ. О., Ахметова Г, Б. (Көкшетау қ) Тұлғаның мәдениет тарихындағы рөлі мен саяси идеялары	219
Бекетова А. М., Ргебаева Р. М. (г. Кокшетау) Дебиторская задолженность, учет ее обесценения	224
Жәмбек С. Н., Абылкасов Ғ. Ж. (Көкшетау қ.) Ахмет байтұрсынов және хх ғасыр басындағы қазақ көркем аудармасы	228
Жәмбек С. Н. (Көкшетау қ.) Мағжан шығармашылығындағы модернистік иірімдер	234

Жапарова Д. К., Алпысбаева Ж. Ж. (Көкшетау қ) Кәсіпкерліктегі маркетингтік коммуникацияның рөлі	243
Жуманғалиев М. К. (г. Сегед, Венгрия) Венгерское королевство накануне монгольского нашествия 1241-1242 гг.	248
Идрисов Р.А. (Көкшетау қ.) Қазіргі ақмола облысы музейлерінің дамуы және археологияның маңызы туралы	253
Искаков А.Ж., Кайкенова А. А. (Көкшетау қ.) Ауыл шаруашылығындағы өнім өндіру көлемінің өсуі	259
Искаков А.Ж., Кайкенова А. А., Сейтиков А.Т., Ргебаева Р.М. (г. Кокшетау) Тенденции развития современной мировой индустрии туризма в доковидную эру	265
Исмаилова Д. Ә. (Көкшетау қ.) Аксиологическая составляющая в языке современных сми Казахстана	271
Қажыбай А. Т. (Көкшетау қ.) Даласындай дарқан дарын (илья жақанов жайында ой-толғам)	275
Қажыбай А. Т. (г. Кокшетау) Опус о торжестве простых и вечных истин или он громко славил жизнь и торопился жить (образ западно-восточного маргинала в романе шахимардена кусаинова «скрытый хан»)	281
Калымова А.Қ., Исенова М.М. (г. Кокшетау) Педагог тәрбиешінің экологиялық құзыреттілігін дамыту психологиялық-педагогикалық аспектілерін қалыптастыру ерекшеліктері	287
Каражанова Б. Е. (г. Кокшетау) Публицистический дискурс в системе лингвистических исследований	291
Күлжазира Х. (Көкшетау қ) Қазақ халқының мәдениеті мен рухани құндылықтарын ұлттық киім арқылы ұрпақ санасына сіңіру.	298
Кушекбаев Н. М., Байгарина А. Т. (г. Кокшетау) Особенности методики интегрированного обучения в кредитной технологии образования	302
Мефтахутдинова К. В. (г. Кокшетау) Государственные и должностные лица уполномоченные осуществлять уголовное судопроизводство	306
Молдахметова Н. А., Калмағанбетов А. О. (Көкшетау қ) Жас ұрпақты қазақстандық патриотизм мен толеранттылыққа тәрбиелеу мектеп пен отбасының міндеті	311
Мухамадеева И. А., Мұхамбетова Д. С. (г. Кокшетау) Участие женщин в социально-культурной жизни кокчетавской области в 1950-1980-е годы XX века	316
Наурызбаев Е.А., Тилеубергенов Е.М., Нукиев Б.А. (Көкшетау қ) Қылмыс субъектісінің анықтамасына берілген құқықтық талдау	321
Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Абенова Р. Б. (Шымкент қ) Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды психологиялық қолдауды ұйымдастырудың қажеттілігі	329
Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Баймағанбет Н.Д. (Шымкент қ) Студенттердің жетістікке жету мотивациясын дамытудың жолдары	334

Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Омарова Н. Е. (Шымкент қ)	339
Жеткіншек жас аралығындағы балалардың аддективті мінез-құлық ерекшеліктері	
Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Шайырбеков Н. А. (Шымкент қ)	343
Педагог маманның педагогикалық үдерістегі қарым-қатынасының мәні	
Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Балхибекова Ж. Е. (Шымкент қ)	347
Жаңартылған білім беру жағдайындағы мұғалімнің зерттеушілік қызметінің мазмұны	
Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Балхибекова Ж. Е. (Шымкент қ)	351
Мультимедиялық технологияларды оқыту үдерісінде пайдаланудың шарттары	
Нұрбекова А. М., (Шымкент қ), Қожагельдиева Ғ. Н. (Түркістан қ), Қинят А. М. . (Шымкент қ)	355
Студенттердің өзіндік жұмыстарын ұйымдастырудың жолдары	
Өтежан С. М., Костангельдинова А. А., Мухарский Д. В. (г. Кокшетау)	361
Работа с глубокими нейронными сетями для задачи распознавания эмоций	
Рахметулина Б.С., Нукиев Б.А., Тлеубердина У.Т. (Көкшетау қ)	365
Тұрмыстық зорлық-зомбылық қазіргі қоғамның өзекті мәселесі	
Сарсембаева К. Е. (г. Алматы)	370
Методы обучения в формировании исследовательской компетентности	
Сарсембаев Ж. Ж., Султанова А. Б., Ргебаева Р. М. (г. Кокшетау)	377
Риски при работе на межбанковском рынке	
Салимов А. Қ. (Көкшетау қ)	382
Есіл-көкше өңірінің өзен-көлдер тарихы	
Сейткасымов А. А., Шытырымбекова Ж. Ө. (Көкшетау қ.)	387
XX ғасырдың 20-50 жылдары қазақ халқының тарихындағы азалы жылдар	
Сейіткасымов А. А., Базархан Т. (Көкшетау қ.)	390
Кенесары – қазақ тәуелсіздігінің ұраны!	
Сейтенова С. Ж. (г. Кокшетау)	394
Правовой статус беженцев и мигрантов в Республике Казахстан	
Сейтиков А.Т., Умурзаков А.Г., Кайкенова А.А., Алиева А.Ж. (Көкшетау қ.)	397
Қазақстан Республикасында қонақ үй бизнесін дамыту жолдары.	
Стукаленко Н. М., Барчан А. С. (г. Кокшетау)	402
Песочная терапия как один из видов арт-терапии	
Тлеубердина У.Т., Нукиев Б.А., Омаров А.Ж. (Көкшетау қ)	406
Іске қатысушы тұлғалардың негізгі құқықтары мен міндеттері	
Тлеубаева З.Д., Кальжанова К.А., Байгарина А. (Көкшетау қ.)	411
«Бухгалтерлік баланс: оның негізінде қаржылық жағдайды талдау және құру техникасы, әдістемесі»	
Утегенова Ж.С., (Көкшетау қ.)	416
Кәсіпорынның инновациялық әлеуетін басқарудың шетелдік тәжірибесі	
Утегенова Ж.С., (Көкшетау қ)	421
Қазақстандағы инновациялық дамуын қолдаудың негіздері	

Утегенова Ж.С., (Көкшетау қ.) Кәсіпорын өнеркәсіптік кешеннің негізгі құрамдас бөлігі ретінде	424
Умирзаков А. Г., Рақымжан Ә. Қ., Шаменов А. Т. (Көкшетау қ.) Оқыту мен тәрбие беру үрдісіндегі оқушылардың коммуникативтік ерекшеліктері	429
Шарипов А. А., (г. Кокшетау) Стратегическое значение военных крепостей северо-западного Казахстана в политической жизни региона (50-е гг. xviii в. - 60-е гг. xix в.)	435
Шишкина Ю. О. (г. Омск) История возникновения и развития законодательства об инспекции труда в России	443

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 60 жылдығына арналған "Шоқан оқулары-26: Аймақпен өзара әрекеттесу мәнмәтініндегі Қазақстан ғылымының даму векторлары" атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Шоқан оқулары-26: Векторы развития науки Казахстана в контексте взаимодействия с регионом», посвященной 60-летию Кокшетауского университета им.Ш.Уалиханова**

MATERIALS

of the International Scientific Practical Conference «Shoqan oqulary-26: Kazakhstan Scientific Development Directions regarding regional engagement activities», dedicated to the 60th anniversary of Sh.Ualikhanov Kokshetau University

Том 2

Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті коммерциялық емес акционерлік қоғамы баспаханасында басылған
19.05.2022 ж. баспаға ұсынылды. Көлемі: 28,3 б,т.б.
Тираж 100 экз. Тапсырысы № 22
Мекенжайы: Қазақстан, Ақмола обл., Көкшетау қаласы,
Темирбекова көшесі, 30а,
e-mail: www.kgu.kz
